

Međudnos Zadra i okolice između dva svjetska rata

Reiter, Sanja

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:001560>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-26**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSILIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Sanja Reiter

**MEĐUODNOS ZADRA I OKOLICE IZMEĐU
DVA SVJETSKA RATA**

Doktorski rad

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Mateo Bratanić

Komentor

Izv. prof. dr. sc. Zlatko Begonja

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Sanja Reiter

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Jadran - poveznica među kontinentima

Mentor: izv. prof. dr. sc. Mateo Bratanić

Komentor: izv. prof. dr. sc. Zlatko Begonja

Datum obrane: 24. lipnja 2024.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Međudnos Zadra i okolice između dva svjetska rata

UDK oznaka: 94(497.581.1 Zadar)“19”

Broj stranica: 398

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 13/4/23

Broj bilježaka: 1547

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 341

Broj priloga: 16

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Sanda Uglešić, predsjednica
2. prof. dr. sc. Ante Bralić, član
3. doc. dr. sc. Ante Gverić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Sanda Uglešić, predsjednica
2. prof. dr. sc. Ante Bralić, član
3. doc. dr. sc. Ante Gverić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Sanja Reiter

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Adriatic – a Link between
Continents

Mentor: Associate Professor Mateo Bratanić, PhD

Co-mentor: Associate Professor Zlatko Begonja, PhD

Date of the defence: 24 June 2024

Scientific area and field in which the PhD is obtained: humanities, history

II. Doctoral dissertation

Title: Interaction between Zadar and its surroundings in the interwar period

UDC mark: 94(497.581.1 Zadar)“19”

Number of pages: 398

Number of pictures/graphical representations/tables: 13/4/23

Number of notes: 1547

Number of used bibliographic units and sources: 341

Number of appendices: 16

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Sanda Uglešić, PhD, chair
2. Professor Ante Bralić, PhD, member
3. Assistant Professor Ante Gverić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Sanda Uglešić, PhD, chair
2. Professor Ante Bralić, PhD, member
3. Assistant Professor Ante Gverić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Sanja Reiter**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Međuodnos Zadra i okolice između dva svjetska rata** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 24. lipnja 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
2. DRUŠTVENO-POLITIČKE OKOLNOSTI U ZADRU I OKOLICI KRAJEM 1918.....	8
3. RAKURS POLITIČKE PRIPADNOSTI: SUPROTSTAVLJENE ZADARSKE POVIJESTI.....	25
3.1. DIPLOMATSKA BORBA: ODRAZ KRHKOG SAVEZA POBJEDNIČKIH SILA I NACIONALNIH POLITIKA.....	29
3.1.1. JADRANSKO PITANJE NA PARIŠKOJ KONFERENCIJI: „OSKVRNjeni MIR“.....	29
3.1.2. RASPAD VILSONOVSKÉ POLITIKE, POMICANJE JADRANSKOG PITANJA NA BILATERALNU RAZINU I KONAČNO RJEŠENJE.....	49
3.2. PROPAGANDNA AKTIVNOST U ZADRU I OKOLICI OD KRAJA RATA DO SKLAPANJA RAPALSKOG UGOVORA KAO ORUŽJE NACIONALNE PRIPADNOSTI.....	60
3.2.1. TALIJANSKA PROPAGANDA I POKUŠAJ DENACIONALIZACIJE HRVATA I SRBA U ZADARSKOM KRAJU.....	60
3.2.2. OPSKRBA HRANOM KAO ELEMENT POLITIČKOG MANIPULIRANJA: PRIMJER ZADARSKIH OTOKA.....	68
3.3. ZADAR NA GRANICI RATA I MIRA OD KRAJA RATA DO RAPALSKOG UGOVORA KAO ODRAZ SUKOBA NA TALIJANSKOJ POLITIČKOJ SCENI.....	81
4. ZAKONSKI OKVIR DRUŠTVENOG I GOSPODARSKOG ODNOSA ZADRA I OKOLICE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU.....	108
4.1. NOVI IZAZOVI ZA ODNOSÉ DVIJU KRALJEVINA: PITANJE OPCIJA I RAZMJENA TERITORIJA NAKON RAPALSKOG UGOVORA.....	113
4.2. KONAČNI MEĐUNARODNI OKVIR DRUŠTVENO-GOSPODARSKOG MEĐUODNOSA ZADRA I OKOLICE: REZULTAT UZAJAMNIH USTUPAKA I NUŽNOSTI.....	127
4.3. BRIJUNSKA KONVENCIJA O RIBOLOVU IZ 1921. I NJEZINA PRIMJENA....	144
4.4. PREKOGRANIČNI PROMET: ZAKONODAVSTVO, SLUŽBENA TIJELA I PRIMJENA.....	157
5. DRUŠTVENO-GOSPODARSKI OKVIR SUŽIVOTA GRADA ZADRA I OKOLICE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU.....	167
5.1. KRAH ZAMJENE AUSTROUGARSKE KRUNE U ZADRU I OKOLICI: ODRAZ NA DRUŠTVENO-GOSPODARSKO STANJE.....	167
5.1.1. KRUNSKA VALUTA U KRALJEVINI SHS: IZMEĐU NACIONALIZMA I STVARNOSTI.....	167
5.1.2. ZAMJENA AUSTROUGARSKE KRUNE U ZADRU: ZADAR NA MARGINI TALIJANSKOG INTERESA.....	172

5.1.3. ZAMJENA KRUNE KAO DIO ZADARSKE SVAKODNEVICE: DEGRADACIJA DRUŠTVENE STRUKTURE	177
5.1.4. PROIZVOLJNOST TUMAČENJA TERITORIJALNE PRIPADNOSTI KAO UTEG ZAMJENE KRUNA	183
5.1.5. TREĆA ZONA: U VRTLOGU KRUNE, DINARA I LIRE	195
5.2. ZADARSKA ZONA FRANCA I ROBNA RAZMJENA GRADA I OKOLICE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU: USPONI I PADOVI EKONOMSKIH KRETANJA ..	199
5.2.1. ŽIVOT U GRANIČNOJ ZONI: OGRANIČENOST RAZMJENE I GOSPODARSKOG RAZVOJA USLIJED ADMINISTARTIVNIH I ZAKONODAVNIH OKVIRA	199
5.2.2. GOSPODARSKA STRUKTURA ZADRA I EKONOMSKA KRETANJA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU: UZROCI I POSLJEDICE FRAGMENTARNE SLOBODNE CARINSKE ZONE	220
6. GRANIČNI FAŠIZAM U ZADRU: ODRAZ NA SVAKODNEVICU	244
6.1. ZADARSKI FAŠIZAM: OD USPONA DO VLASTI.....	244
6.2. KRIVULJA ODNOSA DVIJU KRALJEVINA KAO MANIFESTACIJA GRANIČNOG FAŠIZMA I NJEZIN ODRAZ U PRIMJENI NASILJA NAD DRŽAVLJANIMA KRALJEVINE SHS	263
6.3. ŠKOLSKI SUSTAV U FAŠIZMU: LICEJ – GIMNAZIJA „GABRIELE D'ANNUNZIO” DI ZARA.....	278
6.3.1. LICEJ – GIMNAZIJA „GABRIELE D'ANNUNZIO” U POSTRAPALSKOM I FAŠISTIČKOM ZADRU: ODRAZ DRUŠTVENO-POLITIČKIH PROMJENA NA UČITELJSKI KADAR I STRUKTURU UČENIKA	282
7. BOLNIČKA SKRB U MEĐURATNOM RAZDOBLJU: IZAZOVI I PRIMJENA.....	298
7.1. BOLNIČKA SKRB ZA DRŽAVLJANE KRALJEVINE SHS U ZADARSKOM KRAJU: U VRTLOGU ADMINISTRACIJE I ISPLATIVOSTI	299
7.2. U POTRAZI ZA ZAMJENSKOM BOLNICOM: PARCIJALNA RJEŠENJA I FINANCIJSKI PROBLEMI.....	308
8. ZAKLJUČAK.....	318
IZVORI I LITERATURA	326
SAŽETAK.....	353
SUMMARY.....	355
PRILOZI.....	357
SLIKOVNI PRIKAZI.....	384
POPIS TABLICA, GRAFIKONA, PRILOGA I SLIKOVNIH PRIKAZA.....	394
ŽIVOTOPIS AUTORICE	398

1. UVOD

Cilj je rada objasniti život stanovnika Zadra i njegove okolice u vrijeme između dva svjetska rata te stupanj i modalitet njihove interakcije. Nedostatak izvora odredio je pristup radu s tematskog stajališta obradom različitih političkih, gospodarskih i društvenih tema u cilju razumijevanja odnosa grada Zadra i njegove okolice u razdoblju od Prvog svjetskog rata do kraja trećeg desetljeća 20. stoljeća. Osnovna problematika polazi od stoljetne povezanosti grada i okolice koja odvajanjem Zadra Rapalskim ugovorom 1920. uvjetuje novi modalitet interakcije grada s otocima i zaleđem.

U početnoj fazi rada pregledani su arhivski materijali državnih i gradskih službi sačuvani u arhivima u Zadru, Rimu i Beogradu koji se odnose na područje interesa. Izvori su dovedeni u komparaciju s diplomatskim izvorima te tiskovinama tog doba pri analizi međunarodnih i političkih okolnosti koje su uvjetovale modalitet odnosa Zadra i njegove okolice. Metodom analize i sinteze pri obradi podataka pokušalo se objasniti posebnost zadarskog slučaja kroz različita fenomenološka područja. Tijekom nastanka rada primijenjena je deskriptivna metoda u iznošenju činjenica, kao i komparativna metoda pri usporedbi zadarskog slučaja s teritorijalnim cjelinama sličnih sudbina u međuratnom razdoblju. Statistička metoda primijenjena je pri analizi školskih godišnjaka i relevantnih ekonomskih podataka.

Nekoć jedinstveno područje pod Austro-Ugarskom Monarhijom, Zadar i njegova okolica razdvojeni su Rapalskim ugovorom 1920., kada se grad i porezna općina Zadar te porezne općine Arbanasi, Crno, Bokanjac i dio porezne općine Diklo, pripajaju Kraljevini Italiji. Zadar kao slobodna carinska zona ostaje enklava okružena državnim teritorijem jedinstvenog Kraljevstva Srba Hrvata i Slovenaca. Konvencijama iz Santa Margherite određena je pogranična zona s kojom je Zadar bio u posebnom odnosu. Polazeći od sjeverne granice Zadarskog kanala, linija razgraničenja pratila je morsku obalu do Novigradskog mora do kote koja odvaja Posedarje i Novigrad te se dalje kretala linijom put Islama Grčkog, Islama Latinskog i Smilčića. Otuda je putovala prema granici sudskog kotara Benkovca spuštajući se razdjelnicom s granicom sudskih kotara Zadra i Biograda slijedeći dalje liniju do obale Zadarskog kanala put južnih vrhova otoka Ugljana i Iža krećući se prema njihovim najsjevernijim točkama linija spajajući se s početnom točkom granice. Time su istoimeni otoci zaokruženi kao dio pogranične zone. Interesno područje rada određeno je granicama grada

Zadra i okolicom koja ga okružuje¹ iako istraživački rad nije isključivo vezan uz pogranične zone uslijed širokog raspona utjecaja Zadra i različitog poimanja administrativnih granica *okolice Zadra* tijekom 20. stoljeća.

Prvo poglavlje rada daje kratki pregled društveno-političkih okolnosti u Zadru netom prije završetka Velikog rata i dana nakon austrougarske kapitulacije kako bi se shvatili motivi talijanske okupacije u studenome 1918. i političke okolnosti koje su je omogućile. Analizom i komparacijom izvora, objavljene literature i tiskovina tog doba drugo poglavlje naslova *Rakurs političke pripadnosti: suprotstavljene zadarske povijesti* predstavlja važnu stavku u razumijevanju međunarodnih okvira koji su doveli do granica uspostavljenih Rapalskim ugovorom i faktora koji su utjecali na njih. Prvi dio poglavlja predstavlja zbir analize za koju su upotrijebljeni izvori američke mornarice, diplomatski izvori s mirovnih konferencija i svjedočenja suvremenika koji su u Dalmaciju poslani kao izvjestitelji s misijom da sudionicima mirovne konferencije u Parizu dočaraju zatečeno stanje. Cilj spomenute analize bio je pokušaj da se razumije slijed događaja i motiv djelovanja istaknutih pojedinaca koji su krojili politiku Jadrana nakon Velikog rata i njihove suprotstavljene poglede na problem Zadra i razgraničenja u sjevernoj Dalmaciji. Pregledani izvori dovedeni su u komparaciju s postojećom hrvatskom, jugoslavenskom i talijanskom literaturom te tiskovinama tog doba iz Italije, Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca i Sjedinjenih Američkih Država. Poglavlje također obrađuje ulogu istaknutih ličnosti talijanske političke scene, kao i njihov utjecaj na tadašnja zbivanja u Zadru i okolici. U istom poglavlju usporedbom stranih i domaćih izvora daje se prikaz položaja Hrvata i Srba u gradu i okolici te ophođenje vlasti prema njima kao uvod u politiku kasnijih godina.

Treće poglavlje daje prikaz zakonodavnog okvira koji je odredilo odnos Zadra i njegove okolice u međuratnom razdoblju. Konvencije iz Santa Margherite analiziraju se kao ključan dokument za shvaćanje složene problematike iz perspektive društvenog i gospodarskog međuodnosa. U poglavlju se također daje prikaz ostalih važnih sporazuma i odredbi iz međuratnog razdoblja. Cilj je poglavlja čitatelju dati okvir za razumijevanje međuodnosa grada i okolice, no i njihove primjene, pri čemu su upotrijebljeni dosad neobjavljeni izvori arhivskog fonda *Jugoslavenskog konzulata* u Zadru i fonda *Ministarstva inostranih dela* beogradskog Arhiva Jugoslavije. Sakupljeni izvori predstavljaju povijesni narativ koji primjenjuje koncept

¹ Hrvatski jezični portal okolicu definira kao kraj, ono što okružuje neko mjesto. „Okolica”, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eFpgWRU%3D&keyword=okolica, posjećeno 5. rujna 2022.

pogleda na priče običnih ljudi, stanovnika Zadra i okolnih mjesta koji su u povijesnim prikazima često marginalizirani.

Četvrto poglavlje bavi se društveno-gospodarskim okvirom suživota Zadra i njegove okolice kroz pregled obilježja slobodne carinske zone i njezina utjecaja na gospodarska kretanja u zadarskom kraju. Prvi dio poglavlja objašnjava pristup problemu konverzije austrougarske krune i uvođenja državnih valuta u ovom kraju, vremenski okvir konverzije i njezine posljedice na ekonomska kretanja. Pri analizi je upotrijebljena literatura o fenomenu krunske konverzije na područjima bivše Austro-Ugarske Monarhije poput knjige Mire Kolar-Dimitrijević *The History of Money in Croatia* koja daje opći prikaz problematike i knjige Dominique Kirchner Reill *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire* koja prikazuje slučaj promjene valute u Rijeci koji je primijenjen za komparaciju. Pri analizi zadarskog područja upotrijebljeni su neobjavljeni izvori Jugoslavenskog konzulata o pojedinačnim slučajevima i ekonomska studija Federica Wildauera *I problemi economici di Zara dopo il Trattato di Rapallo* iz 1924. Kao nadopuna upotrijebljene su tiskovine tadašnjeg doba s naglaskom na *Novo doba*. Drugi dio poglavlja pobliže dočarava robnu razmjenu Zadra i okolice, kao i gospodarska kretanja u samom gradu kroz statističku analizu podataka iz službenih ekonomskih glasila i studija tadašnjeg doba te iz objavljene literature poput knjiga *Gospodarstvo Zadra i sjeverne Dalmacije između I. i II. svjetskog rata* Borisa Jurića i Borisa Jurića te *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti* Šime Peričića. Poglavlje također upotrebljava arhivski materijal zadarskih fondova *Općina Zadar* i *Jugoslavenski konzulat* za prikaz konkretnih slučajeva koji svjedoče posebnostima graničnih tokova.

U pretposljednem poglavlju obrađuje se pojam graničnog fašizma i njegove primjene u kraju. Poglavlje prikazuje kronološki razvoj fašizma u Zadru i utjecaj na politička kretanja u gradu pri čemu su upotrijebljeni objavljeni članci Andreasa Guidija na temu zadarskog fašizma, knjiga Luciana Monzalija *Italiani di Dalmazia* i arhivski izvori fondova pohranjenih u Središnjem državnom arhivu (*Archivio centrale dello Stato*) u Rimu. Poglavlje dalje prati krivulju odnosa dviju kraljevina i rasnu politiku prema Hrvatima i Srbima. Radovi Stefana Bartolinija *Fascismo antislavo*, Raula Puppa *Il fascismo di confine - Una chiave interpretativa per un approccio comparativo* i ostalih talijanskih autora koji donose prikaze graničnog fašizma u pojedinim pokrajinama upotrijebljeni su za komparaciju manifestacija graničnog fašizma u Zadru. Oni su nadopunjeni arhivskim materijalom Arhiva Jugoslavije u Beogradu kroz konkretne primjere primjene. Završni dio poglavlja donosi analizu zadarske klasične škole

„Gabriele D'Annunzio”. Na temelju podataka školskih godišnjaka s početka i sredine drugog desetljeća analizira se profesorski i učenički kolektiv škole.

Posljednje poglavlje obrađuje dosad neistražen fenomen bolničke skrbi u sjevernoj Dalmaciji s naglaskom na zadarsku bolnicu. Poglavlje donosi nova saznanja o složenom problemu liječenja građana Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca iz okolice Zadra u zadarskoj bolnici, primjeni i parcijalnim rješenjima u pokušaju da se nađe zamjenska bolnica za građane zadarske okolice. Uslijed nedostatka literature za komparaciju, poglavlje se temelji na izvorima *Jugoslavenskog konzulata* u Zadru i izvještajima suvremenih tiskovina tog doba s naglaskom na *Novo doba*.

Iznimno malo objavljene literature bavi se međuratnim razdobljem Zadra. Poseban izazov predstavlja razdoblje 1930-ih godina, za koje se teško nalaze informacije i arhivski materijal. Knjiga Luciana Monzaliya *Italiani di Dalmazia* daje detaljan prikaz položaja Talijana u Dalmaciji za vrijeme Prvog svjetskog rata i u godinama nakon njega u kojem autor donosi slojevit arhivski materijal uz analizu suvremenih tiskovina. Knjige i članci Šime Peričića te Borisa Jurića i Borisa Jurića o gospodarstvu sjeverne Dalmacije u promatranom razdoblju također predstavljaju važan izvor za proučavanje gospodarskih struktura i gospodarskih kretanja tijekom međuratnog razdoblja. Valja spomenuti radove Andreasa Guidija koji posebnu pažnju posvećuju razvoju fašizma u Zadru, radove Ante Bralića i Sande Uglešić na području međuratnog školstva i radove Ante Gverića na temu crkvenih i političkih prilika u Zadru i okolici u međuratnom razdoblju. Zbornik *U vrtlogu povijesnih zbivanja na istočnojadranskom prostoru - Početak 20. stoljeća* također sadrži radove nekoliko autora koji obuhvaćaju problematiku školstva i političkog života u međuratnim godinama.

Nedostatak izvora predstavlja izazov proučavanju tema iz međuratnog razdoblja povijesti Zadra, njegova zaleđa i otoka, stoga rad ne iznosi kronološki pristup problematici, već primjenjuje fenomenološki pristup i analizira pojedine probleme promatranog razdoblja koristeći se arhivskom građom međunarodnih arhiva. Državni arhiv u Zadru oskudijeva građom za promatrano razdoblje, no posjeduje nekoliko fondova koje je autorica upotrebljavala za rad. Za istraživanje je najvažniji bio fond *Jugoslavenski konzulat* u Zadru. Kao glavni zastupnik interesa državljana Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca u Zadru i Zadarskoj pokrajini, fond konzulata sadrži prepiske između službenih tijela o liječenju građana Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca u zadarskoj bolnici i povezanim troškovima. Fond također sadrži prepiske konzulata s nadređenim ministarstvom, općinskim vlastima i talijanskim institucijama, zapisnike i

primjere pograničnih karata, informacije o djelatnicima konzulata, kao i izvještaje o krijumčarenju robe i kruna. Dio građe konzulata nalazi se u Arhivu Jugoslavije u Beogradu te je poslužio kao nadopuna informacija, posebice u vidu progona državljana Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca i analize krunske konverzije. Fondovi zadarskog arhiva *Vlada za Dalmaciju* i *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju* kao upravni organi u Dalmaciji do 1922. važan su izvor podataka o uređenju okupiranih krajeva, provođenju propagande i dijeljenju namirnica. Fond *Općina Zadar*, iako godinama najbolje obuhvaća promatrano razdoblje, upotrijebljen je fragmentarno uslijed malobrojnosti izvora.

Fondovi rimskoga Središnjeg državnog arhiva i beogradskog Arhiva Jugoslavije također sadržavaju ključne brojčane podatke, prepiske i slučajeve bitne za promatrano razdoblje. Arhiv Jugoslavije sadrži u fondu *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije* fascikle povezane s radom Jugoslavenskog konzulata u Zadru te predstavlja bitnu nadopunu arhivskom fondu u Zadru. Fondovi u Središnjem državnom arhivu u Rimu također predstavljaju bitan izvor za razumijevanje međuratnih godina u Zadru i njegovoj okolini. Fond *Ufficio per le nuove provincie* ključan je za razumijevanje razdoblja od 1919. do 1922., dok fondovi pojedinih premijera poput Francesca Saveria Nittija, Ivanoea Bonomija i Giovanni Giolittija pružaju uvid u njihove prepiske s osobama ključnima za međuratnu povijesti zadarskog kraja.

Zadarske tiskovine *Hrvatska kruna*, *Narodni list* i *Smotra dalmatinska* upotrijebljene su za promatranje razdoblja neposredno nakon završetka rata s obzirom na to da hrvatska glasila u Zadru prestaju izlaziti u prvih nekoliko godina nakon završetka rata. Splitsko *Novo doba* ostaje važan izvor koji prenosi članke o Zadru i njegovoj okolini tijekom većeg dijela međuratnog razdoblja, kao i *Jadranski dnevnik* za drugu polovicu trećeg desetljeća. Za potrebe rada upotrijebljena su i lokalna talijanska glasila *Corriere di Zara*, *Il Littorio Dalmatico* te rimski *L'Idea Nazionale*.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se prvi put prikaže modalitet odnosa grada Zadra i njegove okolice u razdoblju između dva rata te da se ukaže na svakodnevni život stanovnika tog kraja, u nadi da će nova saznanja poslužiti kao inspiracija budućim istraživačima ove tematike. Otvoreni je tema mnogo, stoga je za daljnje razumijevanje Zadra i njegove okolice potrebno proširiti istraživanje na multidisciplinarne teme s područja povijesti, sociologije, turizma, ekonomije, demografije i drugih. Istraživanjem se nastojalo potaknuti interes za multikulturalnu temu od međunarodne važnosti i otvoriti novo poglavlje u istraživanju povijesti Dalmacije ključno za razumijevanje 20. stoljeća.

2. DRUŠTVENO-POLITIČKE OKOLNOSTI U ZADRU I OKOLICI KRAJEM 1918.

Događaji u Zadru i okolici u danima neposredno prije završetka Velikog rata i nakon austrougarske kapitulacije složeni su jednako kao i njihova tumačenja. Od prividne sloge Hrvata, Srba i Talijana, raspada austrougarskih državnih struktura do popunjavanja praznina - svaki dio bio je ključan je za daljnji slijed događaja i interpretaciju. U događajima od kraja rata do konačnog rješenja Rapalskim ugovorom 1920. djelovanje brojnih aktera u gradu i izvan njega obilježiti će poratne mjeseci u zadarskom kraju čija će sudbina plijeniti rubrike stranih i domaćih novina. Posljednji mjeseci 1918., poglavito nakon što su vlast preuzeli predstavnici Države Slovenaca, Hrvata i Srba (dalje: Država SHS) pa ubrzo zatim talijanska vojska, i samo tumačenje zbivanja u tom razdoblju predmetom su mnogih rasprava.² Danas, s dovoljno velikom odmakom i na temelju dostupne arhivske građe, vojnih izvora, tiskovina i svjedočenja suvremenika možemo iščitati skrivene poruke politike i motivacije pojedinih djelovanja.

Italiji je kao poticaj za ulazak u rat na strani Antante 26. travnja 1915. obećan dio istočnojadranske obale. Prema članku 4. Londonskog ugovora³, Italija je trebala dobiti Trentino, cisalpinski Tirol s njegovom geografskom i prirodnom granicom u Trstu, grofoviju Goricu Gradišku, čitavu Istru do Kvarnera, uključujući Volosko i istarske otoke Cres i Lošinj, kao i okolne otoke.⁴ Prema članku 5., Italija je trebala dobiti i provinciju Dalmaciju u njezinim tadašnjim administrativnim granicama, uključujući na sjeveru Lisaricu i Tribanj, a na jugu do linije koja počinje na obali kod rta Planka te slijedi prema istoku uključujući sve doline i vode koje teku prema Šibeniku, kao što su Čikola, Krka i Butišnica uz pripadajuće pritoke. Italiji su također obećani otoci na sjeveru i zapadu Dalmacije od Premude, Silbe, Oliba, Škarde, Mauna, Paga i Vira na sjeveru do Mljeta na jugu, uključujući Svetac, Biševo, Vis, Hvar, Šćedro, Korčulu, Sušac i Lastovo, kao i grebene i otoke oko njih te Palagružu, osim Velikog i Malog Drvenika, Čiova, Šolte i Brača.⁵ Obala između rta Planke i Pelješca i otoci koji nisu pripali Italiji trebali su biti neutralizirani, a kasnije dodijeljeni Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori.⁶ Ratni događaji u sljedećim godinama rata sve su više išli u prilog silama Antante te su jačali talijanske aspiracije.

² Gaeta, 1938; Artić, 1964; Bralić, 2006a; Gverić, 2017.

³ Cijeli ugovor vidi u: Šišić, 1920a: 6-9.

⁴ Šišić, 1920a: 6.

⁵ Šišić, 1920a: 7.

⁶ Na taj način bi Hrvatska dobila gornji Jadran od Voloskog do sjeverne obale Dalmacije. Više vidi u: Marjanović, 1960.

Tijekom jeseni 1918. Austro-Ugarska Monarhija (dalje: Monarhija) brojila je zadnje dane svoje vladavine u Dalmaciji. Konac ratnih zbivanja ostao je obilježen nedostatkom namirnica, cenzurom i represijom.⁷ Svjesna konačnog poraza, Monarhija je već početkom listopada najavila spremnost za primirje. Car Karlo 26. listopada obavijestio je njemačkog cara Vilima da će zatražiti separatan mir sa silama Antante, dok je austrougarski ministar vanjskih poslova Gyula Andrassy mlađi 27. listopada 1918. preko švedske vlade zatražio od predsjednika Wilsona pregovore o primirju, u kojem je naglašeno kako vlada pristaje na odredbe predsjednika Sjedinjenih Američkih Država (dalje: SAD) Woodrowa Wilsona⁸, po kojima se Monarhija morala obvezati da u budućnosti neće ratovati i da će dopustiti narodima unutar nje da izaberu svoj put.⁹ Monarhija je sredinom listopada prihvatila zahtjeve predsjednika Wilsona o pravu samoodređenja naroda kao osnovnom načelu vladavine.¹⁰ Na temelju tog načela vladavina nad pojedinim narodom nije se mogla provesti bez njegova pristanka. Uslijed pregovora o primirju postupno je krenulo povlačenje austrijskog činovništva s okupiranih područja, Dalmacijom su se širile obavijesti o skorašnjem primirju i Wilsonovoj potpori samoodređenju.¹¹ Ideja o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu činila se bliže.

Iako je nespremna ušla u rat, Italija je do 1917. uspjela konsolidirati svoje trupe i pružila je znatan otpor na fronti kod rijeke Piave. Pritisak kojem je Monarhija bila izložena s vanjske i unutarnje strane pomogli su daljnjem talijanskom prodoru koji je rezultirao ulaskom u Trentino i Trst ujesen 1918. Primirje između Kraljevine Italije i Austro-Ugarske Monarhije potpisano je u Villi Giusti del Giardino kraj Padove 3. studenoga 1918.¹² Prema mirovnom sporazumu, uprava nad područjima koja je napustila austrougarska vojska trebala je biti prepuštena zatečenim lokalnim vlastima, ali pod kontrolom trupa pobjedničkih zemalja koje su sudjelovale u zauzimanju tog područja. Austrougarske su se trupe, prema istom mirovnom sporazumu,

⁷ *Narodni list*, 17. listopada 1918., „Viesti iz grada i okolice. Zapliene”, br. 49, 3.

⁸ Woodrow Wilson (1856. - 1924.) bio je 28. predsjednik SAD-a, od 1913. do 1921. Prije pobjede na predsjedničkim izborima 1912. kao član Demokratske stranke obnašao je dužnost predsjednika Sveučilišta Princeton i guvernera New Jerseyja. Wilson je nakon dolaska na vlast uveo promijene u ekonomsku i vanjsku politiku SAD-a. Nakon politike neutralnosti tijekom Prvog svjetskog rata, 1917. uveo je Ameriku u rat kako „bi učinio svijet sigurnim za demokraciju”. Razvio je program progresivnih reformi koje su se temeljile na demokraciji, slobodi i međunarodnoj suradnji znane kao *wilsonianism*. „Woodrow Wilson”, <https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/presidents/woodrow-wilson/>, posjećeno 21. listopada 2021.

⁹ *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Austro-Ugarska predsjedniku Wilsonu. Separatan mir”, br. 51, 2; *Smotra Dalmatinska*, 30. listopada 1918., „Za primirje i mir”, br. 87, 1; Bralić, 2006a: 258.

¹⁰ *Hrvatska kruna*, 26. listopada 1918., „Naša pitanja u delegacijam”, br. 4, 3.

¹¹ *Novo doba*, 22. listopada 1918., „Wilson odgovara Austro-Ugarskoj”, br. 135, 1; Isto, „Wilson prema Jugoslavenima”; *Hrvatska kruna*, 26. listopada 1918., „Wilsonov odgovor Austro-Ugarskoj”, br. 4, 2.

¹² Vidi: „Armistice of Villa Giusti”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf>, posjećeno 15. listopada 2021.

trebale povući s okupiranih područja do tzv. stabilizacijske linije koja je u Dalmaciji prolazila linijom Tribanj - Lisarica i dalje uz obalu do rta Planke pa na istok do linije slivnih područja Čikole, Krke i Butišnice i njihovih pritoka uključujući pojedine otoke na sjeveru zadarskog arhipelaga, kao i južnodalmatinske otoke poput Korčule, Lastova i obližnjih otoka i otočića.¹³ Zanimljivo je napomenuti kako se spomenuta stabilizacijska linija poklapala sa zonom okupacije u Dalmaciji koja se navodi u Londonskom ugovoru.¹⁴ U međuvremenu su izaslanici Hrvata, Slovenaca i Srba na Krfu silama Antante i SAD-u uputili primjedbe povezane s odredbama sila Antante o primirju, među kojima se ističe ona kojim su tražili da se Talijanima oduzme mogućnost okupacije spornih dijelova Jadrana te da se u ta područja upućuju drugi saveznici.¹⁵ Antanti su bili spremni otvoriti sve luke i dati im mornaricu na raspolaganje uz uvjet da im se vrati u dobrom stanju.

Potporna političke figure poput Wilsona raspirala je ideje o državi Hrvata, Srba i Slovenaca, tim više što SAD nije bio izoliran u potpori. Međunarodni odnosi u savezu Antante nakon službenog završetka rata bili su na napetoj razini. Morile su ih nesuglasice oko pojedinih pitanja, a jedno od glavnih kamena spoticanja bio je upravo Jadran. Sporna je bila podjela utjecajnih sfera na Jadranu, s time da su glavne napetosti vladale između Francuske, SAD-a i Italije.¹⁶ Francuska je kao zagovornik stvaranja Države SHS predstavljala prijetnju talijanskim vanjskopolitičkim interesima pa su zadnji dani 1918. obilježeni razmjenom prijedloga o raspodjeli pobjedničkih snaga na Jadranu. Talijani su po završetku rata smatrali da austrougarska mornarica i nadležnost nad istočnojadranskim lukama treba pripasti njima¹⁷, no ostale pobjedničke sile nisu bile toliko slobodne, strahujući od odmazdi i političko-društvenih posljedica zauzimanje obale. Pomorski uvjeti primirja obvezali su Austriju da preda saveznicima i SAD-u određeni broj podmornica i brodova, dok su se ostale pomorske postrojbe austrougarskim lukama trebale razoružati i staviti pod saveznički nadzor, što je Italija smatrala velikim dobitkom. Savezničko pomorsko vijeće sastalo se 5. studenoga 1918. u Parizu da razmotri način na koji bi se trebali provesti uvjeti primirja te je imenovano Pomorsko povjerenstvo za Jadran (*Naval Committee for the Adriatic*) koje se sastojalo od četiri pomorska

¹³ Vidi: *La voce dalmatica*, 15. studenoga 1918. „Dalle condizioni d’armistizio imposte all’ Austria-Ungheria”, br. 3, 1; *L’Istria redenta*, 18. studenoga 1918., „Il testo delle condizioni di armistizio imposte all’ Austria-Ungheria” br. 4, 1.

¹⁴ Vidi: Šišić, 1920b.

¹⁵ Krizman, 1967: 663 i 664. Detaljnije o zahtjevima izaslanika vidi: nav. dj., 662-665.

¹⁶ Krizman, 1968: 681 i 682.

¹⁷ Istočnojadranski prostor predstavlja širi pojam od regionalnog termina Dalmacija iako u diplomatskim izvorima nailazimo na oba (op.a).

časnika iz američkih, britanskih, francuskih i talijanskih redova.¹⁸ Predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca su molili da ih se izostavi iz odredbi po kojima bi se svi ratni brodovi koji plove pod njihovom zastavom internirali u jadranske luke, gdje bi se mogao održavati saveznički nadzor, strahujući od talijanske okupacije. Iako su prema odredbama Londonskog ugovora imali prava na dio istočne obale, nijedno jamstvo nije bilo čvršće od stvarnog stanja na terenu.

Na krilima Wilsonovih postulata prava na samoodređenje, u Zagrebu je početkom listopada 1918. ustrojeno Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: Narodno vijeće SHS) kao predstavnik navedenih naroda u Monarhiji. Od 17. do 19. listopada u Zagrebu su održane sjednice čiji je rezultat bio proglas kojim se Narodno vijeće SHS proglasilo predstavnikom „svih narodnih stranaka i grupa” te kao takvo preuzima vođenje narodne politike.¹⁹ Dalmatinske novine diljem zemlje objavljuju detalje sjednice i pozivaju na slogu.²⁰ Hrvatske stranke čije je djelovanje ograničeno tijekom rata izrazile su potporu novonastalim okolnostima. Zadnje dane listopada Narodno vijeće SHS raspravljalo je o organizacijskim pojedinostima s kojima se trebalo suočiti, poput organizacije vojske, nabave oružja i nadolazećih odluka.²¹ Sjednica na kojoj su predložene ključne točke započela je 28. listopada. Sjednica je završila 29. listopada u ranim jutarnjim satima te je nastavljena isti dan u 22 sata.²² Na njoj su raskinute sve državopravne veze Monarhije s Dalmacijom, Hrvatskom, Slavonijom i Rijekom. Hrvatski Sabor prenio je ovlasti na Narodno vijeće SHS i proglašeno je ujedinjenje u Državu SHS.²³ Sutradan je ukinuta vojna i politička cenzura²⁴ te je Narodno vijeće SHS pozvalo građane diljem zemlje da se okupe u odbore Narodnog vijeća i daju potporu ujedinjenju. U sljedećim danima

¹⁸ Davidonis, 1966: 15 i 16.

¹⁹ *Novo doba*, 24. listopada 1918., „Objava Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”, br. 137, 1. Suvremena znanstvena istraživanja napominju kako je uslijed novih spoznaja i nađenih dokumenata potrebno ispitati rad Narodnog vijeća za dobrobit hrvatskog naroda. „Obrasci i procesi uočeni 1918. u političkoj sferi na hrvatskome prostoru pokazali su se pogubnima. Naime, evidentno je da je u tom razdoblju malobrojna jugoslavizirana politička elita, koju su dobrim dijelom činili odvjetnici, liječnici, svećenici i novinari, u stanovitoj mjeri uzurpirala vlast, te si je uzela za pravo da u ime hrvatskog naroda odlučuje o stvaranju nove države.” Više vidi u: Zvonar, 2012.

²⁰ *Narodni list*, 24. listopada 1918., „Objava Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”, br. 50, 1; *Novo doba*, 24. listopada 1918., „Objava Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”, br. 137, 1.

²¹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA)-124, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba 1918-1919*, knjiga 2, br. 2.13, Zapisnik sjednice Središnjeg odbora od 28. listopada 1918.

²² HDA-124, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba 1918-1919*, knjiga 2, br. 2.14, Zapisnik sjednice Središnjeg odbora od 29. listopada 1918.

²³ Novonastala država ostvarila je pritom tri temeljna elementa državnosti: narod, teritorij i suverenu organizaciju vlasti. Više vidi u: Sirotković, 1993.

²⁴ *Smotra Dalmatinska*, 30. listopada 1918., „Ukinuta prethodna cenzura periodičkih i ostalih tiskanica”, br. 87, 2; Bulić, 2012: 349.

osnovani su narodni odbori diljem Dalmacije²⁵, uključujući Zadar na čelu s bivšim podnamjesnikom Josipom Tončićem.²⁶

Pozivajući se na svjedočenje Antonija D'Alia koji je od 1911. do 1915. obavljao dužnost konzula za Dalmaciju, Giuliano Gaeta opisuje posljednje dane austrougarske vladavine u Zadru pune napetosti.²⁷ Pozivalo se na red i mir u okolnostima kada su se austrougarske vlasti postupno raspadale, dok je sama politička budućnost Dalmacije bila neizvjesna.²⁸ Sa slabljenjem austrougarske stege u Zadru postupno počinju okupljanja talijanskog elementa s jedne strane te predstavnika Hrvata i Srba iz Dalmacije. Nekadašnji gradonačelnik Luigi Ziliotto 27. listopada okuplja talijanske pristaše i 28. listopada formira Narodno vijeće (*Il Consiglio Nazionale*).²⁹ U vijeću dolazi do organizacije i podjele radnih zadataka, pa se tako osniva Nacionalna garda (*Guardia Nazionale*), koja 31. listopada pod vodstvom bojnika Antonija Battare, poručnika Carla de Höbertha, narednika Giuseppe Cadeia i Alda Mestrovicha s talijanskim trobojnim kokardama na kapi odlazi u gradsku vojarnu parka Blažeković³⁰ kako bi razoružala austrougarske vojnike. Nakon manjih obračuna između pripadnika protalijanske garde i austrijskih vojnika na čelu s pukovnikom Kramerom, došlo je do razoružavanja vojnika.³¹ Potom je poručnik Höberth potrčao do prostorija društva *Società del Casino* (dalje: *Casino*)³², gdje su se okupili talijanski gradski uglednici. Nekolicina članova stare općine na čelu s gradonačelnikom Ziliottom krenula je prema gradskoj vijećnici i preuzela upravu općine od vladina povjerenika Mate Škarića.³³ Organizira se Privremeni odbor Narodnog vijeća,

²⁵ *Novo doba*, 28. listopada 1918., „Saopćenje Narodnog vijeća”, br. 141, 1. Diklić, 2010: 227. Sirotković Državu SHS naziva državom narodnih vijeća čiji je proces nastanka započeo osnivanjem onog u Splitu 2. srpnja 1918. Sirotković, 1993: 200.

²⁶ Bralić, 2006a: 259.

²⁷ Gaeta, 1938: 507-509.

²⁸ *Hrvatska kruna*, 26. listopada 1918., „Proglas bana Mihalovića narodu.”, br. 40, 1; *Novo doba*, 31. listopada 1918., „Posljednji proglas austrijskog namjesnika”, br. 143, 2.

²⁹ Gaeta, 1938: 508. Balani navodi 26. listopada kao datum osnivanja talijanskoga Narodnog vijeća koje je 29. listopada proglasilo pad austrougarske vlade. Balani, 1921: 5. Članovi vijeća bili su Rodolfo Battara, Giuseppe Bressan, prof. A. Domiacussic, Giuseppe Erzeg, Giovanni Ghiglianovich, dr. Carlo de Höberth, Natale Krekich, Giuseppe Pacomio i Manfredo Persicalli. Gaeta, 1938: 508.

³⁰ Današnji park Vladimira Nazora (op. a.).

³¹ Giuseppe Erzeg pak daje drugi scenarij, po kojemu je zapovjedništvo prvo razoružao kadet austrougarske vojske Matošić, kao predstavnika „slavenskoga“ Narodnog vijeća, potom i sam Erzeg 31. listopada pred gomilom ljudi koji su stajali ispred zapovjedništva. Gaeta, 1938: 509.

³² Društvo *Società de Casino* osnovano je 1833. kao mjesto za kulturno uzdizanje zadarskoga plemstva, članova njihovih obitelji, gostiju i stranaca. U prvoj polovici 19. stoljeća nacionalni element nije se naglašavao te su članovi društva bili pripadnici hrvatskoga i talijanskoga kruga. Tek 1880-ih, s jačanjem nacionalnih razlika, ali i hrvatske svijesti, u *Casinu* će ostati uglavnom pripadnici talijanaša. Djelovanje kluba obnovilo se po završetku rata 1918., no djelovanje je bilo kratkog vijeka zbog pritiska talijanske okupacije Zadra. Vidi: Burić Čenan, 2016: 164.

³³ *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Današnji događaji u Zadru. Preuzimanje općine.”, br. 51, 3. Mato Škarić postavljen je za povjerenika nakon što su austrougarske vlasti raspustile zadarsku općinu u svibnju 1916. Gverić, 2017: 450.

sastavljen od ranije oformljenoga vijeća zadarskih Hrvata i Srba i talijanskog vijeća na čelu sa Silvijem Alfirevićem, Josipom Cortelazzom - Jablanovićem (dalje: Josip Jablanović³⁴) i Ziliottom, čiji članovi 31. listopada oko tri sata poslijepodne odlaze namjesniku Mariju Attems. ³⁵ Attems je naređeno da napusti urede, povuče se u kućni pritvor i napusti Zadar. Attems je potom od Narodnog vijeća zatražio putne dokumente kako bi mogao napustiti grad preko Rijeke, što je sutradan i učinio, ukrcavši se na parobrod *Zadar*.³⁶ Namjesnik Attems 30. listopada 1918. stanovništvu Dalmacije šalje posljednji proglas kojim ih poziva na red dok se ne formiraju nova tijela vlasti prema listopadskom manifestu prema kojem se Monarhija mora rasformirati na temelju slobodne volje naroda.³⁷ Grad je napustio u noći s 31. listopada na 1. studenoga. Nakon preuzimanje općine, Ziliotto se obratio okupljenoj masi na trgu pred općinskom upravom pozivajući se na slogu, a potom je uslijedilo vješanje hrvatske, srpske i talijanske zastave na Gradskoj straži uz klicanje mase.³⁸ Ruše se austrougarski spomenici, miču se zastave.³⁹ Sljedeći su dan organizirane dvije povorke u gradu, jedna talijanska i zajednička hrvatsko-srpska, koje su prolazile gradom pjevajući narodne pjesme.⁴⁰ Ziliotto je opet održao govor, a za njim je uslijedio govor vodnika Šarića koji je pozvao na pokornost Narodnom vijeću.⁴¹ Zatvaraju se dućani, grad je okićen zastavama. U sljedećim danima miču se austrougarski simboli te se ruše spomenici poput spomenika austrougarskoj vojsci *Zaštitna ladja okovana* na Novoj rivi.⁴² *Hrvatska kruna* pritom navodi netrpeljivosti zbog provokativnih pjesama iz talijanske povorke koje su evocirale uspomene na rat. Austrougarska vlast od 31. listopada više nema stvarnu moć u Zadru.⁴³ Carski povjerenik Škarić nakon Ziliottova preuzimanja općine ulaže protest novonastalim okolnostima i odlazi iz Namjesništva za

³⁴ Prema Hrvatskom biografskom leksikonu, Josip Cortelazzo promijenio je 1918. prezime u Jablanović, stoga se dalje u tekstu navodi kao Josip Jablanović. „Josip Jablanović”, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8925>, posjećeno 15. ožujka 2022.

³⁵ *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Današnji događaji u Zadru. Predaja namjesništva”, br. 51, 3.

³⁶ Gaeta kao datum Attemsova odlaska navodi 2. studenoga, no s obzirom na to da veći broj izvora spominje 31. listopada, skloni smo tom datuma kao sigurnijem. Usporedi: *Novo doba*, 1. studenoga 1918., „Predaja državne vlasti. U Zadru.”, br. 45, 1; *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Današnji događaji u Zadru. Preuzimanje namjesništva”, br. 51, 3; Gaeta, 1938: 510.

³⁷ *Novo doba*, 31. listopada 1918., „Posljednji proglas austrijskog namjesnika”, br. 143, 2; *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Proglas namjestnika dalmatinskoga”, br. 51, 2.

³⁸ *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Današnji događaji u Zadru. Manifestacije po gradu”, br. 51, 3.

³⁹ Isto.

⁴⁰ *Hrvatska kruna*, 2. studenoga 1918., „Obhod po gradu. Ovacije zastupnicima”, br. 41, 3.

⁴¹ *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Današnji događaji u Zadru. Manifestacije po gradu”, br. 51, 3.

⁴² Mlikota, 2021: 66-69. Danas Obala kralja Petra Krešimira IV. Krajem 1918. *Riva Francesco Giuseppe I* mijenja ime u *Riva Nuova I*, a nakon Rapalskog ugovora dobiva naziv *Riva Vittorio Emanuele III*. Begonja, 2006: 707 i 708.

⁴³ Bralić, 2006a: 260.

Dalmaciju. Nacionalna garda 31. listopada imenuje kapetana Simeonea Pericha kapetanom zadarske luke, koji preuzima zapovjedništvo nad lukom i kreće s pripremom signalizacije u luci kako bi nadolazećim talijanskim brodovima poslao poruku o promjeni.⁴⁴ Mornari talijanske nacionalne orijentacije koji su pripadali austrougarskoj mornarici kreću ususret talijanskim brodovima. Austrougarsko zapovjedništvo 1. studenoga prima telegram Ministarstva unutrašnjih poslova iz Beča da su odlukom Vijeća ministara svi dužnosnici razriješeni zakletve službi i slobodni da se zakunu novim vladama ili to odbiju.⁴⁵ Dani netom nakon preuzimanja vlasti opisani su kao dani zajedništva, održavane su zajedničke manifestacije, grad je bio okićen zastavama triju naroda.⁴⁶ Stvarna situacija na terenu bila je daleko složenija.

Uprava Narodne organizacije za Dalmaciju (dalje: Uprava) preuzela je 31. listopada državne urede u Splitu te je uprava Namjesništva Dalmacije predana Narodnoj organizaciji za Dalmaciju (dalje: Narodna organizacija) kao predstavniku Narodnog Vijeća SHS.⁴⁷ Nemajući povjerenja u bivšu vlast, Uprava je pozvala sve urede da nastave sa svojom djelatnošću i sve službenike da ostanu na svojim mjestima.⁴⁸ Narodna organizacija uputila je i naredbu da do novih naredbi vlast preuzimaju kotarski poglavari te je naglasila da su proglašene mjere privremene. U Splitu je 2. studenoga održana sjednica bivših saborskih zastupnika i vođa nekadašnjih dalmatinskih stranki te je na njoj Uprava imenovala Zemaljsku vladu za Dalmaciju (dalje: Zemaljska vlada) sa sjedištem u Splitu.⁴⁹ Uprava je pozvala novoosnovane odbore diljem Dalmacije da ne provode samovolju i da se podvrgnu njihovoj vlasti i izdanim naredbama. Zadržana je dotadašnja administrativna organizacija Dalmacije. Zemaljska vlada⁵⁰ povjerila je Upravu financijskom prokuratora Stevi Metličiću, dok je njegovim zamjenikom imenovan Josip Jablanović, što je dočekano s ovacijama u Zadru.⁵¹ Metličić je 1. studenoga u ime Uprave koje je zastupala Narodno vijeće u Zagrebu preuzeo dužnost od dvorskog savjetnika Leopolda

⁴⁴ Gaeta, 1938: 509.

⁴⁵ Gaeta, 1938: 510.

⁴⁶ *Novo doba*, 1. studenoga 1918., „Preuzimanje državne vlasti. U Zadru.”, br. 145, 1; Narodni list, 3. studenoga 1918., „Manifestacije u Zadru”, posebno izdanje, 1.

⁴⁷ *Novo doba*, 1. studenoga 1918., „Predaja državne vlasti”, br. 145, 1.

⁴⁸ *Novo doba*, 1. studenoga 1918., „Za javni poredak. Priopćenje uprave Narodne Organizacije za Dalmaciju.”, br. 145, 1.

⁴⁹ Članovi vlade bili su Ivo Krstelj, Josip Smodlaka i Vjekoslav Škarica, dok su njihovima zamjenicima imenovani Jerko Machiedo, Uroš Desnica i Prvislav Grisogono. *Novo doba*, 3. studenoga 1918., „Zemaljska vlada za Dalmaciju. Od Uprave Narodne Organizacije SHS za Dalmaciju”, br. 147, 1.

⁵⁰ U historiografiji postoje različita mišljenja o problematici da je vlada u Splitu, za razliku od ostalih vlada osnovanih po teritorijima buduće države, osnovana bez prethodne suglasnosti Predsjedništva Države SHS. Za dalje vidi: Sirotković, 1993: 200; Jelaska Marijan, 2012: 206 i 207.

⁵¹ *Narodni list*, 3. studenoga 1918., „Nova vlada za Dalmaciju. Povjerenici.”, posebno izdanje, 1; *Novo doba*, 2. studenoga 1918., „Od Nar. Organizacije SHS za Dalmaciju”, br. 146, 1.

Golfa.⁵² Taj čin podržala je i Zadarska nadbiskupija.⁵³ Metličić je dotadašnjem vršitelju dužnosti Golfa povjerio poslove općinskih dobara, dok je Marti Viskovich povjereno vođenje poslova ekonomskog referenta školskog vijeća.⁵⁴ Stevo Metličić 2. studenoga poziva kotarska poglavarstva da održavaju red i mir i obavještava ih da je stvorena država Hrvata, Srba i Slovenaca, a oružničkim postajama nalaže da slušaju vlasti.⁵⁵ Istog dana u Zadar je ratnim razaračem *Varaždinac* stigao Ante Tresić-Pavičić⁵⁶ kao predstavnik Narodnog vijeća koji je u pratnji povorke popraćene Jablanovićem i Jurjem Bianknijem⁵⁷ došao do zgrade Namjesništva gdje ga je dočekaio predstavnik Metličić.⁵⁸ S balkona je održao govor građanima s nadom i vjerom u budućnost i pozvao ih je na poštovanje javnog reda.

Osim političke i društvene ingerencije, trebalo je organizirati i sudove. Po nalogu Zagreba, Narodna organizacija preuzela je vlast u Dalmaciji. Vrhovno sudište ustrojeno je u Zadru, a pri Prizivnom sudu su trebale biti osnovane dvije sekcije; prizivna i vrhovna, te je provizorno sudstvo trebalo preuzeti ovlasti i nad vojnim prekršajima.⁵⁹ Namjesništvo je 3. studenoga imenovalo pukovnika Karla Skorkowskog zapovjednikom oružanih i vojnih sila zadarskog kotara, vojnih objekata te cjelokupnog inventara i živežnih namirnica. Njegov je zadatak bio čuvanje reda u gradu, imenovanje časnika i regrutacija. Mjesni odbor Narodnog vijeća SHS također je 3. studenoga proglasom pozvao na održavanje reda i poštovanje „sugradjana

⁵² Državni Arhiv u Zadru (dalje: HR-DAZD)-88, *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju (1813. - 1918.)*, sv. 709, br. 4659/1918, 1. studenoga 1918.; 4674/1918, 2. studenoga 1918. Za usporedbu rukopisa Metličića vidi: Isto; br. 4672/1918., 2. studenoga 1918.

⁵³ Bralić, 2006a: 260.

⁵⁴ HR-DAZD-88, *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju (1813. - 1918.)*, sv. 709, br. 4674, 2. studenoga 1918.

⁵⁵ Bralić, 2006a: 261.

⁵⁶ Ante Tresić Pavičić (1867. - 1949.) bio je hrvatski književnik, publicist i političar. Nakon završenog studija filozofije, povijesti i zemljopisa na Sveučilištu u Beču, gdje stječe i doktorat, posvjećuje se pisanju poezije i politički se angažira u pravaški krugovima. 1906. izabran je za zastupnika u bečkom Carevinskom vijeću, a nakon izbijanja Velikog rata interniran je zbog protuaustrijske orijentacije. Nakon završetka rata radi u diplomaciji, a nakon umirovljenja seli u Split. „Tresić Pavičić, Ante”, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62193>, posjećeno 12. lipnja 2023.

⁵⁷ Juraj Biankini (1847. - 1928.) bio je hrvatski političar i publicist. Godine 1871. preuzima uredništvo *Narodnoga lista*. Tijekom političke karijere u Monarhiji obnaša dužnosti zastupnika u Dalmatinskom saboru, bečkom Carevinskom vijeću i u Zemaljskom odboru u Zadru. Nakon završetka Velikog rata Biankini ostaje u Zadru i nastavlja uređivati *Narodni list*, no kao jedan od intelektualnih vođa i pobornika sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom postaje metom talijanskih vlasti, koje ga u dva navrata uhićuju i stavljaju kućni pritvor. Nakon internacije u Bakar i daljnje kraćeg angažmana povlači se iz politike. U Splitu 1922. osniva društvo Jadranska straža u cilju kulturnog, gospodarskog i općeg unaprjeđivanja Jadranskoga mora i primorja, čijim predsjednikom ostaje do smrti 1928. „Biankini, Juraj”, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1919>, posjećeno 20. srpnja 2022.; Bratanić, 2021. Više o Biankinijevim posljednjim danima u Zadru vidi: *Novo doba*, 19. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 191, 2.

⁵⁸ *Novo doba*, 3. studenoga 1918., „Dr. Tresić u Puli i Zadru”, br. 147, 1; *Narodni list*, 3. studenoga 1918., „Dr. Tresić u Zadru.”, posebno izdanje, 1.

⁵⁹ *Novo doba*, 2. studenoga 1918., „Od Nar. Organizacije SHS za Dalmaciju”, br. 146, 1; *Narodni list*, 3. studenoga 1918., „Vrhovno sudište za Dalmaciju”, posebno izdanje, 1.

Talijana“.⁶⁰ Spomenutim odredbama mjesni odbor preuzima elemente za upravu gradom, međutim nedostaje mu vojni element i međunarodna zakonitost. U tim danima, usprkos povremenim provokacijama pojedinaca, Talijani u Zadru i izvan njega ne protestiraju izravno, čekajući daljnje korake i upute talijanske vojske. Opravdan je zaključak kako su zadarski Talijani, posebice politički vrh, znali za planove vojske⁶¹, koja je u sljedećim danima krenula sa zauzimanjem gradova i otoka istočne obale Jadrana.

Učinkovit prijelaz vlasti i održavanje reda bio je preduvjet za daljnju uspostavu vlasti. Svjesni teritorijalnih aspiracija vlastitih država, politički lideri objiju strana nisu htjeli riskirati međunarodni ugled koji je mogao odrediti ishod budućih pregovora pa su javno pozivali na zajedništvo. Iako je derogaciju austrougarske vlasti proveo zajednički Privremeni odbor Narodnog vijeća, sutradan vlast u gradu preuzima Narodna organizacija, čiji predstavnici nastoje smiriti napetosti pozivajući na red i mir. Ustrojena je narodna straža sastavljena od Hrvata i Srba koja je raspoređena po gradu u cilju održavanja reda i što mirnijeg prijelaza vlasti⁶² bez onog vojničkog karaktera koji ima određena državna vojska.⁶³ Uspostava reda i mira u gradu s multikulturalnim stanovništvom čiji su predstavnici bili i na strani gubitnika i pobjednika rata bila je više nego složena, no čini se da je u prvim danima studenoga ipak djelovala. Sam zapovjednik korvete Felice de Boccard, koji će po nalogu vojnog vrha 4. studenoga ući u grad, navodi kako su u trenutku njegova dolaska sve službe djelovale i bile voljne surađivati.⁶⁴ Ziliotto i ostali predstavnici talijanskoga Narodnog vijeća po njegovu su dolasku bili lišeni ikakve djelotvorne vlasti čak i u najmanjim javnim službama, jer je sva vlast bila centralizirana u Narodnoj organizaciji. Čini se kako je talijanska strana ipak bila svjesna neučinkovitosti postojećih službi da zadrže red u gradu i okolici s obzirom na raspadajući sustav koji nisu mogli održati. Bivši vojnici, službenici i žandari zahtijevali su novčane isplate koje postojeća uprava nije mogla ispuniti pa se s pravom sumnjalo na moguće neredne i neposluh.

⁶⁰ „Pogotovo pazite, da ne biste ni riečju ni djelom preduzeli išta, što bi moglo uvriediti i izazvati naše sugradjane Talijane”. *Narodni list*, 3. studenoga 1918., „Proglas mjestnog odbora zadarskoga”, posebno izdanje, 1.

⁶¹ *Hrvatska kruna* 2. studenoga prenosi Trumbičeve sumnje o talijanskoj namjeri da ostvare teritorijalne dobitke obećane Londonskim ugovorom i njegov strah od talijanske okupacije. *Hrvatska kruna*, 2. studenoga 1918., „Pokrajinske vijesti. Makinacije Talijana”, br. 41, 4.

⁶² *Narodni list*, 31. listopada 1918., „Današnji događaji u Zadru. Preuzimanje občine”, br. 51, 3. Svjedočenja o ophođenju austrougarske vlasti prema povjerljivim dokumentima razlikuju se. Pozivajući se na svjedočenje Vitaliana Brunellija, Gaeta spominje naredbu iz Beča od 31. listopada kojom je zatraženo da se politički spisi s povjerljivim karakterom koji spominju sumnjiva lica (*Geheime Akte*) pošalju na brod policije. U procesu nošenja spisa gradom došla je vijest o razoružavanju vojske i spisi su vraćeni na brod koji je otplovio u luku i spalio ih. Drugi autori pak tvrde da su spisi spaljeni u uredu, no postoji i verzija da su ih Talijani uzeli. Gaeta, 1938: 510.

⁶³ Oršolić, 2012: 220.

⁶⁴ *Le Occupazione Adriatiche* (dalje: OA), 1932: 104-107.

Talijani su kao pobjednici i kao etablirana sila u tome vidjeli veliku priliku. Talijanska strana nastavila je sa zbijanjem svojih redova i propagandom u Zadru nakon proglašenja predstavnika Narodnog vijeća SHS o preuzimanju vlasti. Osim osnivanja vlastitog Narodnog vijeća i narodne garde, 3. studenoga osnovana je politička udruga *Fascio Nazionale*, a isti dan Ziliotto ispred *Casina* okupljenoj masi koja drži nacionalne zastave čita proglas provokativnog karaktera:

Italiani della Dalmazia!

Il nemico piu grande della nostra patria, quello che le impedi per secoli d'assurgere a dignità di nazione, e anche più lardi inceppò il suo naturale svolgimento ritenendo fra i suoi artigli parti integranti di essa, è crollato.

L'ora dell'integrazione d'Italia, l'ora della grandezza d'Italia è suonata.

Da due millenni, fra tutto l'alternare degli eventi, apparve la costa dalmata complemento essenziale d'Italia, e per ciò appunto quel nostro grande nemico mise in opera tutte le forze per cancellare da qui ogni traccia d'italianità.

Ma il mostro è caduto prima d'aver compiuto la sua opera,

Voi ben lo sentite, Italiani della Dalmazia.

E Io può vedere chiunque comprende che cosa siano per un popolo tutti i documenti della sua civiltà, chiunque sappia anche attraverso la muta favela distinguere, -c i caratteri della nazione.

L'ora dunque è suonata l' integrazione della patria, è suonata l'ora che la patria di S. Girolamo, dei Laurana, di Nicolò Tommaseo, di Antonio Bajamonti appartenga di nuovo all'Italia.

Per il cadere della tirannide, sorge a libertà accanto a noi un altro popolo che, soltanto per le perfide suggestioni del comune oppressore, per oltre mezzo secolo aveva potuto apparire il nostro reale nemico. Ma snebbiata ora dal sangue, che lo stesso tiranno fece scorrere a torrenti, la caligine della nostra mente, anche noi Italiani della Dalmazia facciamo voti che il popolo slavo assunto a libera nazione. cresca e prosperi e, in istretta solidarietà con la nazione nostra, porti il suo valido contributo alla civiltà del mondo.

Italiani della Dalmazia ! Tendiamo tutte le nostre forze per renderci degni del grande momento, e risuoni nel nostro animo il grido. Viva la grande Italia!

*Zara, 3 novembre 1918.*⁶⁵

⁶⁵ Gaeta, 1938: 511 i 512.

Proglas je među Hrvatima i Srbima izazvao nelagodu i nesigurnost u budućnost.⁶⁶ Isti je dan u Ured za dopisništvo (*Korresponden Bureau*) stigao telegram o uvjetima primirja koje je Italija odobrila Austriji.⁶⁷ Među talijanskim pristašama zavladao je entuzijazam. Stvorila se povorka koja je mahnitim povicima Italiji, kralju i pobjedničkoj vojsci uz talijanske zastave i pjesme hodala ulicom. Slavlje Talijana potrajalo je daleko u noć, razvijene su talijanske zastave, a Ziliotto je održao govor u kavani *Central*.⁶⁸ U toj atmosferi svanuo je 4. studenoga, dan koji je pokazao neučinkovitost stvarne moći predstavnika Narodnog vijeća SHS u ovom kraju.

Prema vojnoj klauzuli u dodatku sporazuma o primirju, sva neprijateljstva na području Monarhije trebala su završiti 4. studenoga u 15:00 po središnjem europskom vremenu, točnije 24 sata nakon potpisivanja sporazuma.⁶⁹ Iz Venecije su u 6:35 za Zadar isplovile tri torpiljarke⁷⁰ na čelu sa zapovjednikom korvete Feliceom de Boccardom. Svaka torpiljarka imala je na brodu vod vojnika. Dvije od njih su se zbog sudara morale vratiti u Veneciju pa je nešto nakon 14:30⁷¹ u grad stigla pristigla torpiljarka 55 OS sa stotinjak vojnika i zapovjednikom korvete Feliceom de Boccardom i poručnikom broda Rinom Matteuccijem.⁷² Kruno Penović svjedoči kako je torpiljarka 55 došla s hrvatskom zastavom dok *Narodni list* spominje usklike s broda „Evviva la Jugoslavia”.⁷³ Zapovjednik de Boccard u svojem izvještaju glavnom zapovjedniku Venecije piše kako se s postrojbom od 66 vojnika iskrcao i u pratnji Ziliotta otišao do zgrade vlade popraćen povorkom i talijanskim zastavama.⁷⁴ Vojnici su se u grad iskrcali oko 14:45. Zapovjednik je po dolasku s pratnjom krenuo prema namjesničkoj palači gdje su se tad nalazili Silvije Alfirević i Ilija Bošnjak kao predstavnici Narodnog odbora, kojima je de Boccard priopćio kako je došao zaposjesti grad.⁷⁵ Ubrzo su u palaču stigli ostali predstavnici na čelu sa Stevom Metličićem, zapovjednikom dalmatinskog Namjesništva, koji se s de Boccardom,

⁶⁶ *Hrvatska kruna*, 9. studenoga 1918., „Novi položaj. Dva proglašenja načelnika D.ra Ziliotta. Manifestacije”, br. 42, 1.

⁶⁷ Gaeta, 1938: 512.

⁶⁸ Gaeta, 1938: 512; Penović, 1983: 22.

⁶⁹ Vidi: „Armistice of Villa Giusti”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf>, posjećeno 15. listopada 2021.

⁷⁰ 55 OS s poručnikom Matteuccijem, 56 OS na čelu s poručnikom Ginocchietijem i 68 PN s poručnikom Sansonettijem. OA, 1932: 103.

⁷¹ *Narodni list* navodi 14:45, a Gaeta spominje 14:30 kao vrijeme dolaska torpiljarke 55 OS. *Narodni list*, 7. studenoga 1918., „Okupacija Zadra sa strane Italije”, br. 52, 1.

⁷² OA, 1932: 103 i 104; HR-DAZD-88, *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju (1813. - 1918.)*, sv. 709, br. 3, 5. studenoga 1918.

⁷³ Penović, 1983: 22; *Narodni list*, 7. studenoga 1918., „Okupacija Zadra sa strane Italije”, br. 52, 1.

⁷⁴ OA, 1932: 104.

⁷⁵ *Narodni list*, 7. studenoga 1918., „Okupacija Zadra sa strane Italije”, br. 52, 1.

Ziliottom, kotarskim poglavarom Simonellijem, Jerkom Machiedom⁷⁶ i Jablanovićem zatvorio u sobu. De Boccard ih je pozvao da zajedno održavaju mir u gradu. Građanima se potom obratio riječima „(...) Naše zaposjednuće ima samo vojnički a ne politički karakter, pa prema tome ostaju na snazi vaše vlasti, sva vaša vojska, žandarmerija i policija, koje će sa mnom u sporazumu držati red i mir u gradu.”⁷⁷ U govoru je rekao kako su došli u ime kralja pomoći narodu stradalom u ratu te držati red i mir u gradu.⁷⁸ Bio je to govor usklađen s postulatima mirovnog sporazuma s obzirom na to da je talijanska vojska kao pobjednica rata imala pravo uspostave kontrole nad evakuiranim područjima Monarhije, a administracija je trebala biti povjerena zatečenim vlastima. Na zgradi vlade obješene su hrvatska, srpska i talijanska zastava, dok se na općini vijorila talijanska, a na zgradi vlade saveznička zastava. S obzirom na takav nepovoljan razvoj situacije, Zemaljska vlada za Dalmaciju uputila je svojem predstavniku Jerku Machiedu protestnu notu u vezi sa spomenutim događajima u kojoj je tvrdila da je Zadar *de facto* i *de iure* sastavni dio novonastale Države SHS čija se prava krše ovim činom. Naglasila je kako Zadar više nije dijelom neprijateljske Monarhije, stoga se ovakav čin smatra okupacijom koja k tome nije potrebna ni sa stajališta održavanja reda i mira. Protestna nota prosljeđena je zapovjedniku de Boccardu⁷⁹ te je slična nota poslana vijeću Antante i SAD-u.⁸⁰ Po dolasku Talijana u Zadar očekivao se dolazak i ostalih saveznika u grad.⁸¹ Sam vremenski okvir dolaska netom nakon stupanja primirja, obraćanje narodu i vješanje zastave prije stupanje primirja na snagu ukazuju da je Italija u Zadar došla po obećano, kao i linija primirja koja odgovara liniji dogovorenoj Londonskim ugovorom. Jedna klauzula ugovora o primirju posebno je zanimljiva s obzirom na to da spominje opravdanost okupacije austrougarskih krajeva u slučajevima kada se žele spriječiti vojne operacije ili uspostaviti red, što se zasigurno moglo primijeniti na gotovo sva područja raspadajuće Monarhije na Jadranu. Iako će u sljedećim danima ugledni članovi zajednice poput Biankinija protestirati protiv talijanske

⁷⁶ Jerko Machiedo (1877. - 1962.) bio je hrvatski liječnik i političar, Nakon završenog studija medicine u Grazu angažira se u politici. Zastupnik u Dalmatinskom saboru postaje 1908., a od 1910. djeluje kao predsjednik Zemaljskog odbora. Usporedno obnaša razne društvene funkcije diljem Dalmacije, posebice na polju medicine. Nakon ratnih godina rata nastavlja političko djelovanje na hrvatskoj strani, a Talijani ga 1919. šalju u progonstvo u Italiju iako se pod pritiskom međunarodne javnosti vraća u Zadar. Nakon Rapalskog sporazuma seli u Šibenik gdje boravi naredna dva desetljeća i radi u šibenskoj bolnici, iako i dalje politički aktivan. Nakon atentata na hrvatske zastupnike 1928. i uvođenja šestosiječanjske diktature priključuje se Hrvatskoj seljačkoj stranci zbog čega kasnijih godina biva premješten s radnog mjesta. Nakon odlaska u mirovinu vraća se u rodni Hvar gdje radi kao liječnik gotovo do smrti 1962. Kovačić, 2014: 238–241.

⁷⁷ *Narodni list*, 7. studenoga 1918., „Okupacija Zadra sa strane Italije”, br. 52, 1.

⁷⁸ Artić, 1964: 303.

⁷⁹ Vidi u: *Narodni list*, 7. studenoga 1918., „Prosvjed vlade dalmatinske proti okupaciji Zadra”, br. 52, 1.

⁸⁰ OA, 1932: 107 i 108.

ein, 1922: 38.

okupacije, predstavnici Narodnog odbora i novine poput *Narodnog lista* i *Hrvatske krune* pozivali su na mir želeći dokazati svoje savezništvo pobjednicima.⁸² Predstavnici Hrvata i Srba u Zadru i okolici nevoljko su gledali na razvoj situacije⁸³, no odlučili su pragmatično izražavati potporu savezničkoj vojsci, pa makar i talijanskoj. Potpora saveznika bila je ključna za održavanje Države SHS pa su tiskovine širile pomirbene vijesti naglašavajući privremeni karakter okupacije.

Ubrzo se u gradu raspušta redarstvo i proglašava se pripojenje Italiji. Gradonačelnik Ziliotto 5. studenoga potvrđuje ispunjenje sna o sjedinjenju Zadra s Italijom.⁸⁴ Bio je to čin kršenja primirja s obzirom na to da je, prema mirovnom sporazumu⁸⁵, Italija u okupiranim krajevima vlast morala prepustiti zatečenoj upravi, što je u ovom slučaju bilo zadarsko Narodno vijeće. Ono je dalje trebalo organizirati upravu u gradu i uvesti red, no dogodilo se to da je raspuštena općinska uprava te su razoružani vojnici. Sve provođenje reda trebalo se odigravati pod kontrolom talijanskih okupacijskih vlasti, no Talijani su zaobišli Narodno vijeće i krenuli vladati samovoljno. Zabranjeno je uplovljavanje u zadarsku luku bez dopuštenja talijanskog zapovjednika de Bocardda, koji je imenovan pomorskim vojnim zapovjednikom u Zadru.⁸⁶ Nota da je Italija u Zadar namjeravala poslati tri broda umjesto jednog koji je spletom okolnosti na kraju stigao sam govori o ozbiljnim namjerama koje je Italija imala. Sljedećih dana u grad brodovima pristižu vojnici iz Italije, dok predstavnici Narodnog vijeća SHS apeliraju na zabrinjavajuće stanje.⁸⁷ Dana 6. studenoga u grad pristiže torpedni čamac 68 PN s ostalim vojnicima, namirnicama i materijalima.⁸⁸ Sutradan u grad pristaje torpiljarka 66 AS *Audace* pod zapovjedništvom kapetana korvete Starite koju je svečano dočekala protalijanska procesija na rivi. Pjevale su se hrvatske pjesme, nosile su se hrvatske i talijanske zastave, slavila je povorka od pet tisuća ljudi od Zavoda sv. Dimitrija do Hrvatske čitaonice.⁸⁹ Kapetan broda

⁸² *Narodni list*, 7. studenoga 1918., „Manifestacije jugoslavenstva u Zadru”, br. 52, 1; Isto, „Viesti iz grada i okolice”, 3; *Hrvatska kruna*, 9. studenoga 1918., „Mir i red”, br. 42, 1.

⁸³ Biankini, 1918.

⁸⁴ Cijeli govor vidi u: Gaeta, 1938: 514 i 515.

⁸⁵ I. Military clauses, članak 6. „Armistice of Villa Giusti”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf>, 22. srpnja 2023.

⁸⁶ HR DAZD-88-, *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju (1813. - 1918.)*, sv. 709, bez broja, 5. studenoga 1918.

⁸⁷ HR-DAZD-88, *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju (1813. - 1918.)*, sv. 709, br. 372, 4. studenoga 1918.; Maštrović, 1951: 9.

⁸⁸ OA, 1932: 103 i 104.

⁸⁹ *La voce dalmatica*, 11. studenoga 1918., „La Cronaca”, br. 1, 2; *Narodni list*, 7. studenoga 1918., „Manifestacije jugoslavenstva u Zadru”, br. 52, 1.

opisuje pozitivan doček građana i kako su ga dočekali talijanski i „slavenski“ predstavnici i sam narod.⁹⁰ Brod je 8. studenoga napustio Zadar.

De Boccard je u sljedećim danima redovito izvještavao talijanski vojni vrh o situaciji u gradu. Učinkovita konsolidacija vlasti u poslijeratnom zadarskom kraju koji je uglavnom bio nesklon talijanskoj dominaciji bila je više nego izazovna. Zbog nedostatka djelotvornosti talijanskih predstavnika u javnim službama i mogućeg nasilja usmjerenog prema Talijanima, de Boccard je od vlade zatražio pojačanje vojnog kontingenta u Zadru i slanje dvaju torpednih čamaca umjesto jednog.⁹¹ Talijanski ministar vanjskih poslova Sydney Sonnino dao je podršku de Boccardovim zahtjevima⁹² te je 28. studenoga u Zadar poslan razarač i oko 450 mornara i vojnika iz bojne brigade *Savona* kao potpora.⁹³ Zapovjednik korvete de Boccard po dolasku je stanje u gradu opisao kao zabrinjavajuću zbog „slavenskih“ predstavnika vlasti kojima su se pridružili „moltissimi elementi torbidi e soldati smmobiliati“, koji imaju efektivnu vlast koju podržavaju pojedine disciplinirane naoružane policijske snage.⁹⁴ Napominje kako uz dobru volju većine službenika u gradu da se pokore talijanskoj vlasti postoji strah da postojeća količina vojnog kontingenta neće moći održavati red, što bi subverzivni element mogao iskoristiti. K tome naglašava kako veća opasnost od subverzije postoji na selu nego u gradu. Kao bitan faktor održavanja reda i mira de Boccard ističe uvjeravanje gradske vlasti da će im Kraljevina Italija osigurati naknadu za rad ako ostanu u njihovoj službi i da se plaće za policajce i druge niske dužnosnike plaćaju tjedno.⁹⁵

U danima nakon dolaska torpiljarke 55 OS Talijani postupno preuzimaju kontrolu nad većinom službi premda organizacije, novine i političari koji podržavaju pripojenje Zadra Državi SHS, još djeluju. U gradu će kao posrednik u civilnim poslovima sve do 31. kolovoza 1921. djelovati Zemaljski odbor dalmatinski.⁹⁶ U gradu također postoji Narodno vijeće, koje je smješteno u prostorijama Namjesništva sve do 5. prosinca 1918. kada se premješta u Hrvatsku

⁹⁰ OA, 1932: 109-111.

⁹¹ OA, 1932: 104-107.

⁹² Čini se da je tome pridonio strah od dolaska Srba iz Kotora. I documenti diplomatici Italiani (dalje: DDI), VI, vol. I, br. 291, 22. studenoga 1918., 142; Isto, br. 586, 18. prosinca 1918., 319.

⁹³ DDI, VI, vol. I, br. 376, 28. studenoga 1918., 184.

⁹⁴ OA, 1932: 104-107.

⁹⁵ OA, 1932: 104-107. Molba je trebala biti predana guverneru do 10. siječnja sljedeće godine. *Novo doba*, 27. prosinca 1918., „Iz okupiranje Dalmacije“, br. 196, 2.

⁹⁶ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 49, br. 3686 i br. 1169, 30. kolovoza 1921. Aktom br. 977 od 30. kolovoza 1921. građanski povjerenik Moroni raspustio je 31. kolovoza 1921. Zemaljski odbor kao političku i upravnu vlast. Moroni je postavio Ferdinanda Petelna za povjerenika pokrajinskih poslova u osvojenim krajevima Dalmacije, kao i onima koje su okupirale talijanske čete. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 2, N2/1921, br. 180, 1. rujna 1921.

čitaonicu.⁹⁷ Namjesništvo je u hrvatskim rukama sve do 5. prosinca 1918., kada na čelo Namjesništva dolazi umirovljeni podnamjesnik Eugilio Smiric, koji će talijanizirati njegovo djelovanje.⁹⁸ Nadležnost gradskih službi stavljena je u ruke gradonačelnika.

U Dalmaciju 14. studenoga dolazi Enrico Millo⁹⁹ koji preuzima vrhovno vojno pomorsko zapovjedništvo nad Dalmacijom i nad dalmatinskim i korčulanskim otocima, izjavivši kako na snazi ostaje privremena uprava pod njegovom kontrolom.¹⁰⁰ Svoje je ovlasti proglasio zakonskima nad područjima navedenima u članku 3. sklopljenoga vojnog primirja.¹⁰¹ Datum njegova dolaska 14. studenoga uzima se kao datum početka talijanske uprave u okupiranoj Dalmaciji s obzirom na to da je tog dana Millo preuzeo pomorsko zapovjedništvo. Talijanska vlada postavlja Milla na čelo Vlade za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke (*Governo della Dalmazia e delle Isole Dalmate e Curzolane*¹⁰²) osnovane 19. studenoga 1918., a na prijedlog admirala talijanske mornarice Paola Thaona di Revela.¹⁰³ Osnivaju se povjerenstva u Korčuli, Šibeniku i Zadru. Guverner Millo stigao je 30. studenoga u Zadar, koji postaje sjedište talijanske uprave za okupirana područja. Milla ubrzo po dolasku posjećuju predstavnici Odbora Narodnog vijeća koji su ga upozorili na nepravde i nasilja koja trpe Hrvati i Srbi u gradu.¹⁰⁴

⁹⁷ Čini se da je razlog premještanja bio napad na čitaonicu 3. prosinca 1918. *Novo doba*, 5. prosinca 1918. „Iz okupirane Dalmacije. Np. Zadar”, br. 179, 2. Bralić, 2006a: 264.

⁹⁸ Bralić, 2006a: 264.

⁹⁹ Enrico Millo (1865. - 1930.) nakon završene Kraljevske mornaričke škole u Napulju i Pomorske akademije u Livornu 1884. stupa u mornaričku službu. Sudjeluje u talijansko-turskoj kampanji (1911./1912.) u kojoj stječe odlikovanje za vojnu hrabrost i dobiva titulu kontraadmirala. U godinama prije rata vrši dužnost senatora Kraljevine i djeluje kao član Ministarstva mornarice i kasnije preuzima Pomorsku akademiju u Livornu. Tijekom Prvog svjetskog rata zapovijeda mornaričkim divizijama Brindisiju i na brodu *Regina Elena*. Od veljače 1917. do studenoga 1918. zapovijeda pomorskim odjelom Napulja, a po završetku rata preuzima dužnost guvernera Dalmacije. Na toj dužnosti ostaje do prosinca 1920. U travnju 1921. imenovan je predsjednikom Vrhovnog vijeća mornarice, a u prosincu 1922. na vlastiti zahtjev odlazi u mornaričku pričuvu s činom armijskog admirala iako tijekom sljedećih godina ostaje aktivan u mornaričkim krugovima sve do smrti u lipnju 1930. Više vidi u: Petaros Jeromela, 2010: 115 i 116.

¹⁰⁰ Petaros Jeromela 2010., 117; *La voce dalmatica*, 18. studenoga 1918., „La Cronaca”, br. 4, 2. Samo nekoliko dana prije toga *Novo doba* prenijelo je vijest iz Šibenika kako je američki admiral šibenskom Narodnom vijeću rekao kako je talijanska okupacija provizorna vojna mjera koja je povjerena Italiji zbog blizine. *Novo doba*, 14. prosinca 1918., „Američki admiral u Šibeniku. Vrlo važne vijesti”, br. 158, 1.

¹⁰¹ DDI, V, vol. XI, br. 784, 599.

¹⁰² Fond Državnog arhiva u Zadru spominje dvije inačice prijevoda, pa se tako po jednoj upotrebljava Namjesništvo za Dalmaciju i dalmatinske i korčulanske otoke, a druga navodi ime Vlada za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke. S obzirom na to da se kao službeno ime fonda spominje potonja verzija, upotrebljava se u ovom radu.

¹⁰³ Petaros Jeromela, 2010: 119. Dva dana poslije Millo i službeno preuzima dužnost guvernera. *Novo doba*, 15. studenoga 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 159, 2.; OA, Ordine del giorno N. 1 od 14. studenoga 1918., 233.

¹⁰⁴ Prema pisanju *Hrvatske krune*, Millo je nevoljko dočekaio predstavnike Odbora. Hrvatska kruna, 4. prosinca 1918., „Gradske vijesti, Mjestni Odbor Narodnog Vijeća kod Milla”, br. 46, 2.

Glavni povjerenik za građanske poslove Umberto Ricci priopćio je 1. prosinca da je po naredbi guvernera Milla preuzeo dužnost nad svim građanskim upravama smjestivši se u prostor bivše austrougarske uprave.¹⁰⁵ Nakon Millova priopćenja Namjesništvu o Riccijevu preuzimanju vlasti, Metličić i Jablanović izjavili su da njihov mandat time završava. Potom su Talijani u svakoj sobi namjesničke zgrade postavili po jednog vojnika, a do podneva je zgrada bila pod talijanskom upravom.¹⁰⁶ Sutradan je izdana naredba područnom uredu kojom se talijanski uvodi kao službeni jezik u Uredu za civilne poslove (*Ufficio affari civili*) podređenom Vladi za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke, kao i u prepisci s ostalim uredima koji se nalaze u okupiranom području.¹⁰⁷ Sve zamolbe službenika za ostanak u službi morale su biti predane ili na talijanskom ili na hrvatskom jeziku s prijevodom.¹⁰⁸

Održava se prividan mir. Talijanskoj vladi nije bilo u interesu da se šire vijesti o represiji prema Hrvatima i Srbima u Dalmaciji¹⁰⁹, no odredbe Londonskog ugovora i talijansko postupanje uoči i nakon stupanja primirja na snagu unosili su nemir među netalijanskim stanovništvom. Predstavnici Države SHS s druge strane pokušavaju izboriti naklonost saveznika i učvrstiti svoju poziciju na međunarodnoj sceni prije mirovnih pregovora, no uz određene granice. U takvim su okolnostima obje strane bile spremne na nemire. Čini se kako je u gradu vladao relativan mir koji su poticali politički lideri objiju strana, no uz sveprisutnu sumnjičavost objiju strana i povremene incidente. Britanski novinar i publicist Henry Baerlein koji je nakon rata boravio u Dalmaciji navodi kako je Zadar bio na glasu kao dostojanstven grad te da su poglavari grada i talijanski časnici učinili što su mogli da tako i ostane, ali daleko od njihove kontrole dogodila su se djela okrutnosti.¹¹⁰ De Boccard je 7. studenoga u izvještaju zapovjedništvu u Veneciji spomenuo planove „slavenske“ strane da organizira naoružanu gardu izvan grada koja ima za cilj izazvati pobunu protiv talijanske okupacije u okolici i gradu.¹¹¹ Izrazio je sumnju u razmjenu oružja barkama i vozilima koje se unosi u grad te je također bilo spomena o planiranoj akciji. Dojam koji je de Boccard dobio iz razgovora sa „slavenskim“ predstavnicima bio je da su politički lideri grada imali saznanja o tim planovima, no da su bili nemoćni djelovati. Iako je držao da su oni u stvarnosti odustali od vojne intervencije da osvoje

¹⁰⁵ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 1, pr.no. 4926, 1. prosinca 1918.; Novo doba, 18. prosinca 1918., „Kako je u Zadru”, br. 190, 1.

¹⁰⁶ Komplex Namjesništva nalazio se u prostorijama današnje Provedurove palače. Vidi: Vežić, 2021.

¹⁰⁷ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 1, br. 4964, 1. prosinca 1918.

¹⁰⁸ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 1, br. 4367, 6. siječnja 1919.

¹⁰⁹ Novo doba, 22. listopada 1918., „Wilson prema Jugoslavenima”, br. 135, 1.

¹¹⁰ Baerlein, 1922: 38.

¹¹¹ OA, 1932: 111-113.

grad, nije isključio djelovanje u okolnim selima, stoga je svaku aktivnost smatrao opasnom pa su Talijani tijekom sljedećih dana zauzeli strateške točke u gradu, proveli smjene u policiji i naredili razoružavanje svih građana. De Boccard je također naglasio kako i dalje dobro surađuje sa „slavenskim“ vlastima te kako vjeruje da će one ograničiti djelovanje na okolicu Zadra. U sljedećim mjesecima zadarski kraj postaje pozornica na kojoj Talijani zauzimaju dominantu ulogu kroz vojna, propagandna i politička djelovanja, dok se na diplomatskoj razini vode iscrpljujući pregovori. Zbivanja na konferenciji u Parizu i lokalni događaji prožimaju se tako kroz sve pore društva na štetu lokalnog stanovništva i održavaju nestabilnost koja onemogućava društveno-gospodarski oporavak grada i okolice.¹¹²

¹¹² Vidi: Artić, 1964.

3. RAKURS POLITIČKE PRIPADNOSTI: SUPROTSTAVLJENE ZADARSKE POVIJESTI

Slabom poznavatelju ovih krajeva odgovor na pitanje kome treba pripasti zadarski kraj nakon Prvog svjetskog rata bio je poprilično složen s obzirom na multikulturalnost kojom je bio prožiman, poglavito nakon 1861., kada je osnivanjem Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora postao sjedište autonomnih organa vlasti. Vanjskom promatraču koji je u to vrijeme boravio u gradu Zadar je bio sinonim složenih kulturnih prilika u kojemu je višejezičnost bila način života.¹¹³ S obzirom na to da austrougarski popisi stanovnika s kraja 19. stoljeća nisu sadržavali podatke o nacionalnoj pripadnosti, već jeziku općenja (*lingua d'uso*), slobodno tumačenje nacionalne pripadnosti bilo je moćno oružje političkih igara. Nacionalna podijeljenost mogla se gledati kroz jezičnu prizmu i pripadnost određenom društvenom sloju, no analiza takvog popisa bila je podložna različitim tumačenjima. U procesima nacionalnih integracija tijekom 19. stoljeća formiraju se dva osnovna smjera: slavodalmatinski, koji se do kraja Monarhije preko autonomističkog preoblikovao u talijansko-iredentistički smjer te drugi smjer - aneksionistički, politički koncept hrvatske nacionalne integracije koji je pretendirao ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.¹¹⁴ Talijanska strana u Dalmaciji je okupljala nekadašnje plemstvo, obrtnike i trgovce, dakle znatan dio intelektualne elite gradova, poglavito Zadra, dok je okolica bila uglavnom netalijanska.

Prije Velikog rata u gradu je djelovalo nekoliko stranaka. Stranka prava za Dalmaciju, Hrvatska pučka napredna stranka, Hrvatska stranka, Srpska stranka na Primorju¹¹⁵, Talijanska demokratska stranka i Talijanska stranka. Najjači hrvatski predstavnici bili su Hrvatska stranka s najistaknutijim predstavnikom u liku Jurja Biankinija, i Stranka prava na čelu s Ivom Prodanom, koja je okupljala je prohrvatski orijentirane stanovnike grada i okolice.¹¹⁶ Nakon političke represije tijekom Velikog rata i ukidanja projugoslavenskih, hrvatskih i srpskih

¹¹³ *New York Times*, 4. svibnja 1920., „Pro This, Pro That, but All Pro-American”, br. 22 380, The Story of the 77th, 8 i 9.

¹¹⁴ Gverić, 2017: 440.

¹¹⁵ Vodeća politička organizacija dalmatinskih Srba je na početku 20. stoljeća doživjela je sukob „liberalnog” i „klerikalnog” krila stranke pri čemu su Srbi iz Zadra izgubili su primat u vodstvu Srpske stranke na Primorju. Srbi sjeverne Dalmacije dobrim su dijelom bili naklonjeni konzervativnom krilu stranke koja je smatrala da je najvažnija odrednica srpske nacionalne identifikacije pripadnost Srpskoj pravoslavnoj crkvi dok je liberalna strana smatrala ideološko načelo štokavštine temeljem identifikacije za srpstvo. Uslijed tih okolnosti krajem 19. stoljeća dolazi do degradacije hrvatsko-srpskih odnosa i suradnje Srba s dalmatinskim autonomašima i protalijanskim grupacijama. Izbijanje rata mijenja odnose Hrvata, Srba i Talijana u Dalmaciji. Vidi: Bralić, 2019b: 71, 72, 88.

¹¹⁶ Bralić, 2012: 231.

organizacija u Dalmaciji, 1917. dolazi do buđenja javnog i političkog života. Ideje o zajedničkom djelovanju Hrvata, Srba i Slovenaca kao i zajednički strah od talijanskih pretenzija na Jadran približavaju hrvatske i srpske političare u Dalmaciji. Svibanjska deklaracija Jugoslavenkog kluba u Beču 1917. predstavlja prvi korak k tome. Lokalni političari u Zadru na tragu potpore istoj u prostorijama Hrvatske čitaonice sazivaju u ožujku 1918. narodnu skupštinu na kojoj daju podršku Svibanjskoj deklaraciji i zahtijevaju provođenje načela samoodređenja naroda kao jedini uvjet života i slobodnog razvitka jedinstvenog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba.¹¹⁷ I sam predsjednik Stranke prava za Dalmaciju i jedan od najvećih predratnih protivnika suradnje sa Srbima don Ivo Prodan uoči sloma Monarhije rješenje hrvatskog pitanja vidu u okviru suradnje sa Srbima.¹¹⁸ On prihvaća ideju o novoj jugoslavenskoj državi i samu dinastiju Karađorđevića unutar iste. Završetkom rata politički predstavnici Hrvata i Srba ujedinjeni su u zajedničkoj ideju da grad Zadar i njegova okolica uđu u novu državu Hrvata, Srba i Slovenaca. Na tom tragu zajednički istupaju kako bi pokazali jedinstvo jugoslavenske ideje stoga hrvatska i srpska kulturna društva u Zadru mijenjaju ime pa se tako Hrvatska i Srpska čitaonica spajaju u Jugoslavensku čitaonicu¹¹⁹, Hrvatski akademski klub postaje Jugoslavenski Akademski klub¹²⁰ te dolazi do ujedinjenja Hrvatskog i Srpskog sokola u Jugoslavenski sokol¹²¹. Jedinstvo pokazuju i kroz zajednički javni nastup praćen isticanjem srpskih i hrvatskih zastava koje će biti vješane na upravnim zgradama u Zadru i okolnim mjestima.

Luigi Ziliotto¹²² početkom 1918. započinje konzultacije s vođama Talijanske stranke u Zadru koji se okupljaju u zgradama *Casina* i tijekom posljednjih mjeseci rata postaju sve

¹¹⁷ Bralić, 2006: 250.

¹¹⁸ Vidi: Bralić, 2019b: 78.

¹¹⁹ Narodna čitaonica osnovana je u Zadru 1862. 1905. godine mijenja ime u Hrvatska čitaonica. U novonastalim okolnostima nakon završetka rata uslijed jačanja ideje jugoslavenstva na izvanrednoj skupštini 24. studenog 1918. dolazi do spajanja Hrvatske čitaonice sa Srpskom čitaonicom, osnovanom osamdesetih godina 19. stoljeća, u Jugoslavensku čitaonicu. Osnivačka skupina društva održala je skupštinu 8. prosinca 1918. na kojoj je Josip Tončić izabran za predsjednika. Maštrović, 1964: 474 i 475.

¹²⁰ Hrvatski akademski klub osnovan je 1904. s ciljem promicanja boljitka hrvatskog naroda. Iako isprva djeluje kao u cilju zaštite studenata klub s vremenom dobiva karakter općeg društva i odražava političke okolnosti Hrvata u Zadru. Austrijska vlast tijekom rata zabranjuje rad društva, no klub ponovo razvija aktivnost nakon završetka rata, sada pod imenom Jugoslavenski akademski klub koji s pripajanjem Zadra Kraljevini Italiji nestaje s kulturne scene Zadra. Maštrović, 1964: 475 i 476.

¹²¹ 4. studenog 1918. izvanredna skupština donijela je jednoglasni zaključak o ujedinjenju Hrvatskog i Srpskog sokola u zajedničko društvo imena Jugoslavenski sokol. Hrvatski sokol osnovan 1885. tijekom rata doživljava sličnu sudbinu kao i ostala hrvatska društva, no nakon rata oživljava aktivnost s ciljem potpore Narodnom vijeću SHS. Rapalskim ugovorom prestaje njegov rad. Maštrović, 1964: 479 i 480.

¹²² Luigi Ziliotto (1862. - 1922.), zadarski odvjetnik i političar. Politički put počinje 1892. kao vijećnik zadarske općine, a 1912. postaje predsjednikom Talijanske stranke u Dalmaciji. Kroz svoj politički rad zastupa očuvanje talijanstva u Dalmaciji i podupire djelovanje talijanskih udruga u Zadru. Obnaša dužnost gradonačelnika Zadra u

aktivniji pripremajući se za mogući scenarij talijanskog zaposjedanja Zadra.¹²³ U Zadru je, prema popisu iz 1880., bilo 6676 govornika talijanskog i 5185 govornika hrvatskog.¹²⁴ U sljedećim godinama raste broj deklariranih govornika talijanskog u Zadru, gdje je na vlasti ostala talijanska autonomaška stranka, dok posljednji austrijski popis pučanstva iz 1910. bilježi broj od 9287 Talijana u gradu Zadru.¹²⁵ Prema istom popisu Hrvata je bilo 2966, Srba 672 dok je „ostalih“ bilo 275.¹²⁶ Općina Zadar imala je ukupno 20 738 Hrvata, 11 521 Talijana, 2347 Srba i 1124 „ostalih“. *Novo doba* na temelju austrijskih popisa pučanstva¹²⁷ revidira brojke uz opasku kako je statistika posljednjih 15 godina, od vremena dolaska Petra Karadorđevića na vlast, bila neprijateljski nastrojena prema „Jugoslavenima“. Prema *Novom dobu*, broj Talijana u kotaru (*distretto politico*) Zadar bio je 11 768 što čini 14,11 % dok je broj Hrvata i Srba bio 70 838 tj. 84,99 %.¹²⁸ Ostatak stanovništva se prema *Novom dobu* vodio kao „ostale nacije“. Popis obuhvaća zbroj stanovnika unutar sudskih kotara Rab, Pag, Biograd i Zadar. Tu brojku valja sagledati u širem kontekstu članka koji predstavlja apel predsjedniku Wilsonu i saveznicima. Prema istom izvoru sam sudski kotar (*distretto giudiziario*) Zadar imao je 11 574 Talijana tj. 18,61% i 49 915 Hrvata i Srba tj. 80,25 %.

Postupnim preuzimanjem kontrole nad Zadrom i osvajanjem okolnih mjesta tijekom 1918. i 1919. talijanski vojni vrh gradio je put k ostvarenju vlastitih geopolitičkih ciljeva skrojenih u desetljećima prije početka Prvog svjetskog rata. Hrvati, Srbi i Slovenci nesložni u ostvarenju vlastitih ciljeva, manevrirali su između međunarodnog priznanja i regionalnih razlika. Zemlje saveznice koje su kao pobjednice dominirale mirovnim pregovorima nakon Prvog svjetskog

nekoliko mandata. Na toj funkciji radi na unaprijeđenju grada te rješava problem nestašice pitke vode za Zadar i problem kanalizacije. Nakon izbivanja iz Zadra tijekom Velikog rata vraća se u Zadar u listopadu 1918. te postaje jedan od vodećih talijanskih političara u Dalmaciji. U godinama nakon rata aktivno sudjeluje u gradskoj upravi i gradi političku karijeru na nacionalnoj sceni koja doživljava vrhunac imenovanjem na mjesto senatora Kraljevine Italije u studenom 1920. godine. Umire u Zadru 1922. godine. Bralić, 2007: 736 i 755; Monzali, 2007: 8.

¹²³ Vidi: Bralić, 2012: 224 i 225.

¹²⁴ Foretić, 1972: 78.

¹²⁵ Bralić, 2019b: 69.

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ *Novo doba* ne spominje točne godine ni izvore na koje se referira.

¹²⁸ *Novo doba*, 5. prosinca 1918., „Eloquence of ciphers, Table of Dalmatian population according to nationality”, br. 179, 5. Austrijska Dalmacija je u upravnom smislu 1903. bila podijeljena u 14 kotara: Zadar, Benkovac, Brač, Dubrovnik, Hvar, Imotski, Knin, Korčula, Kotor, Makarska, Metković, Sinj, Split i Šibenik. Zadarski kotar obuhvaćao je općine: Zadar, Rab, Pag, Silbu, Sali, Nin, Novigrad i Biograd dok je benovački sastavljen od općina Benkovac, Kistanje i Obrovac. Politička općina Zadar obuhvaćala je porezne općine: Arbanasi, Bibinje, Biljani Donji, Bokanjac, Diklo, Galovac. Kali, Kukljica, Lukoran, Murvica, Petrcane, Poljana, Preko, Sestrunj, Škabrnje, Smoković, Sukošan, Sutomišćica, Ugljan, Zadar i Zemunik. S obzirom na nestabilne političke prilike i otvorena granična pitanja u razdoblju nakon Velikog rata administrativni ustroj na temelju teritorijalne podjele Dalmacije iz 1903. godine često ostaje kao referenca prilikom pozivanja na administrativne granice općina zadarskog kraja. Vidi: Ivković, 1992: 41-45.

rata nisu bile usuglašene te su vlastita viđenja, ambicije i sklonosti pokazivale kroz različite sfere društva. Svaka od njih ima svoju priču, točnije, nekoliko verzija istine koje se prožimaju od završetka rata pa sve do međunarodnog rješenja dogovorenog Rapalskim ugovorom s kraja 1920. Prva priča počinje na samom vrhu, u diplomaciji i političkoj eliti. Jadransko pitanje postaje predmetom interesa svjetskih novina i razjedinjuje saveznike, pa i samu unutarnju političku scenu pojedinih država sudionika. Druga priča polazi od propagande koja na neki način prožima ostale dvije priče. Analizira se propaganda koju je vodila privremena talijanska uprava do sklapanja Rapalskog ugovora te njezin odjek na svakodnevni život zadarskog kraja i ugled Talijana na međunarodnoj sceni. Glavni akteri posljednje priče djeluju kao spona između političkog vodstva i običnog puka. Istražuje se aktivnost Gabrielea D'Annunzija i utjecaj na zbivanja u Dalmaciji. D'Annunzijeva riječka ekspedicija u rujnu 1919. ključan je trenutak u razvoju jadranskog pitanja koji je označio prvu ozbiljnu prijetnju etabliranom političkom krugu koji je prije toga vodio talijansku autonomašku stranku. Pritom se analizira uloga političke elite Talijana kroz to razdoblje, točnije odnos stare političke elite, vojnog vrha i novih diverzantskih pokreta koji se prožimlju kroz poslijeratne godine. Komparacijom američkih, talijanskih i domaćih izvora tadašnjeg doba u poglavlju se analiziraju sve tri priče. Time se sagledava politički okvir diplomatske borbe za Dalmaciju, s naglaskom na zadarski kraj, i utjecaj koji su glavni akteri tadašnje međunarodne, nacionalne i lokalne scene imali na tijek događaja. Uz komparaciju diplomatskih izvora, za potrebe poglavlja upotrijebljena su i sjećanja pojedinih suvremenika i glasila koji su kao akteri ili promatrači zbivanja u godinama nakon Velikog rata svjedočili događajima.

3.1. DIPLOMATSKA BORBA: ODRAZ KRHKOG SAVEZA POBJEDNIČKIH SILA I NACIONALNIH POLITIKA

3.1.1. JADRANSKO PITANJE NA PARIŠKOJ KONFERENCIJI: „OSKVRNjeni MIR“

Prije mirovne konferencije u Parizu Zadar je za većinu Amerikanaca, čak i intelektualnu elitu, bio uglavnom nepoznat grad.¹²⁹ Mletačka povijest koja je dala pečat gradu bila je poznata samo dobrim poznavateljima povijesti, dok je njegov austrougarski status sjedišta Dalmacije ostao u sjeni jačih trgovačkih gradova poput Trsta i Rijeke. Polemike koje će izazvati pregovori o pripadnosti istočnojadranske obale na mirovnoj konferenciji u Parizu,¹³⁰ poglavito Rijeke i Dalmacije, kao i njihova dugotrajnost, postaviti će Jadran u sferu svjetskog interesa. *New York Times* tijekom 1918. i 1919. šalje dopisnike u posjet dijelovima istočne obale Jadrana kako bi svojim čitateljima pobliže dočarali povijest ove regije i tadašnja zbivanja u njoj u cilju razumijevanja zašto je tako mali dio zemlje, posebice Dalmacija i Rijeka, izazvao toliki prijem među svjetskim liderima. Kako bismo bolje shvatili interes Amerikanaca za Zadar i Jadran općenito, moramo početi od političkog vrha, predsjednika Woodrowa Wilsona. Objava tzv. 14 Wilsonovih točaka, programa mirovnih uvjeta SAD-a što ih je predsjednik Wilson iznio u siječnju 1918. u poslanici američkom Kongresu¹³¹, jasno je dala do znanja kako će samoodređenje biti jedno od osnovnih postulata na kojem će se graditi budući svijet, uključujući narode Monarhije. U jeku rata predsjednik Wilson je tijekom 1917. krenuo razmišljati o svijetu nakon rata, njegovim mogućim ishodima i poretku kakav vidi njegova zemlja i on sam. Kako su lokalne prilike pojedinih dijelova svijeta bile relativno nepoznate američkoj akademskoj zajednici, predsjednik Wilson¹³² u studenome 1917. okuplja tim politologa, lingvista, geografa

¹²⁹ Dopisnik *New York Timesa* Merton Emerson koji je u vrijeme mirovne konferencije u Parizu poslan na turneju po Srbiji, Hrvatskoj i Italiji ovim riječima opisuje doživljaj Zadra: „Until the Peace Congress assembled, few Americans aside from the extremely well-traveled or the importers of Maraschino knew there was such a place.” *New York Times*, 4. svibnja 1920., „Pro This, Pro That, but All Pro-American”, br. 22 380, The Story of the 77th, 8 i 9.

¹³⁰ Mirovnu konferenciju u Parizu organizirali su pobjednici u Prvom svjetskom ratu u cilju postizanja mirovnih sporazuma između saveznika i poraženih Središnjih sila. Konferencija je otvorena 18. siječnja 1919. i trajala je do 21. siječnja 1920. s nekoliko prekida.

¹³¹ „Modern History Sourcebook: Woodrow Wilson: Speech on the Fourteen Points Jan 8, 1918.”, <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1918wilson.asp>, posjećeno 9. rujna 2022.

¹³² Upoznatost predsjednika Wilsona s lokalnim prilikama putem uloge Ante Biankinija ostaje predmet za buduća istraživanja. Ante Biankini (1860. - 1934.) bio je brat Jurja Biankinija, ugledni liječnik i sveučilišni profesor u SAD-u koji je osobno poznao i liječio predsjednika Wilsona. Tijekom života u SAD-u Biankini ostaje aktivan

i pravnik, kasnije poznat pod imenom *Inquiry*¹³³, koji je trebao oblikovati američki stav o područjima koja su mogle postati kamen spoticanja na budućoj mirovnoj konferenciji. Argumentirani stav predsjednik je namjeravao iskoristiti da ostatku saveznika i sudionika buduće konferencije pokaže zašto je američki stav ispravan.¹³⁴ Dio stručnjaka komisije samog je Wilsona pratio i na mirovnoj konferenciji u Parizu savjetujući ga i sudjelujući u raspravama. Sami prijedlozi komisije pomogli su oblikovati službene stavove SAD-a koji su se, dakako, u nesigurnim poslijeratnim mjesecima brzo mijenjali. Konačni stav komisije *Inquiry* o jadranskom pitanju, pa onda i samog Wilsona kojemu su zaključci te skupine poslužili kao jedan od izvora na kojemu je temeljio mirovne uvjete, bio je da talijanske ambicije na istočnojadranskoj obali na temelju Londonskog ugovora nisu nacionalno utemeljene.¹³⁵ Iako je prvotni nacrt komisije pokazao samo opće neslaganje s talijanskim ambicijama na Jadranu, kasniji nacrt izdvojio je jadransku interesnu regiju na tri sfere, od kojih je posljednja bila Dalmacija. Za Amerikance talijansko opravdanje za prisvajanjem teritorija pod opaskom obrane moralo je biti u ravnoteži s nacionalnim sastavom stanovništva. U slučaju Dalmacije talijanska ambicija temeljena na nacionalnom sastavu za Amerikance nije nalazila uporišta, stoga je od američkih stručnjaka dobila negativnu ocjenu. Komisija je također imala potrebu naglasiti kako je riječ o izrazito agresivnim i opasnim ambicijama za okolne zemlje poput Austrije, Srbije, Crne Gore i Grčke, koje bi omogućile ekonomsku i industrijsku dominaciju Italije na Jadranu.¹³⁶ Uz strah od ekonomskog širenja, komisija je dodjeljivanje dijelova Dalmacije Italiji ocijenila i politički opasnim zbog mogućnosti dubljega talijanskog širenja na Balkanu rascjepkanom na manje države neusporedivo slabije od Italije. Objava tzv. 14 Wilsonovih točaka u Italiji je izazvala negodovanje i niz prosvjednih nota. Točke po kojima se narodima Monarhije morala omogućiti najšira mogućnost za autonomni razvoj i po kojima se odnosi među balkanskim državama moraju razriješiti na temelju povijesno utvrđenih linija pripadnosti i narodnosti bile su jasna poruka talijanskom ekspanzionizmu. Uspostavi li se poredak na temelju nacionalnog, tj. jezičnog opredjeljenja, tvrdila je talijanska ambasada u

u politici i propagira ujedinjenje Hrvata, Slovenaca i Srba prije Velikog rata, dok se nakon rata angažira na međunarodnoj sceni kroz protivljenje talijanskoj okupaciji i primjeni Londonskog ugovora. Vidi: Domazet, Devlahović, 2017.

¹³³ Gelfand, 1963: Introduction, X.

¹³⁴ Poznata anegdota koju često spominju američki povjesničari jest kako je predsjednik Wilson komisiji poručio: „Tell me what's right and I'll fight for it; give me a guaranteed position.” Vidi: Kernek, 1982: 247.

¹³⁵ Gelfand, 1963: 142.

¹³⁶ Gelfand, 1963: 142 i 143. Valja naglasiti kako su pritom zanemareni hrvatski interesi i opaske iz članka 5. Londonskog ugovora (op.a.).

SAD-u, Italija će ostati nezaštićena od budućega austrijskog napada.¹³⁷ Wilson je kao pravi diplomat ipak u svojim 14 točaka i njihovu iznošenju pažljivo birao riječi te nije izričito poticao narode Monarhije na osnivanje samostalnih država, kao što nije ni podržao talijanske aspiracije spram Jadrana.¹³⁸ Valja uzeti okolnosti te zime 1918., kada rat još nije bio pri kraju te se nastojalo pridobiti austrougarske diplomate i cara Karla I. da se suoče s porazom i zatraže primirje. Plan je bio poticati nacionalističke ideje, no ne i javno zagovarati raspad Monarhije.¹³⁹ Wilson je bio spreman podržati veću autonomiju naroda u Monarhiji bez zagovora njezina raspada. Kako je 1918. tekla i kako je Monarhija bila sve bliže raspadu, Wilson je sve jasnije usvajao ulogu zagovornika potlačenih naroda po kojoj je danas poznat. S obzirom na to da je nada u separadni mir s Austrijom sve više jenjavala, a nacionalne težnje jačale, Wilsonov državni tajnik Robert Lansing krajem svibnja javno je podržao ujedinjeni nacionalni pokret Hrvata, Slovenaca i Srba. Lansing je u tom činu vidio mnogostruke prednosti.¹⁴⁰ Vojna prednost postala je jasna demotiviranošću vojnika za borbu, što je dovelo do dezerterstva. Podupiranje nacionalnih težnji za ujedinjenjem bilo je u potpunosti u skladu s američkom vizijom novog svijeta. Rat je potpirio nacionalne ideje zbog kojih povratak na stari austrougarski sustav više nije bio moguć. Raspad Monarhije postao je neizbježan.

Ključni sporazumi jadranskog pitanja, osim potpisivanja Londonskog ugovora, bili su donošenje Krfske deklaracije u srpnju 1917.¹⁴¹ i sporazum Torre-Trumbić¹⁴² iz ožujka 1918. Predstavnici hrvatskih stranaka u tadašnjoj Monarhiji oduševljeno su prihvatili Wilsonovu ulogu branitelja i mogućnost da biraju vlastiti put.¹⁴³ Wilson je svakako bio svjestan imperijalnih ambicija svojih saveznika Velike Britanije, Francuske i Italije koje su bile u suštaj suprotnosti s njegovim principima, stoga je uložio vremena u bogaćenje svojeg argumentiranog znanja kako bi postao glasnogovornik prava novonastalih država koje su bile predmet tajnih ugovora tijekom rata i koje neće biti zastupane na konferenciji mira.¹⁴⁴ Za razliku od

¹³⁷ Gelfand, 1963: 222.

¹³⁸ Kernek, 1982: 246.

¹³⁹ Gelfand, 1963: 143 i 144.

¹⁴⁰ Lederer, 1963: 31.

¹⁴¹ Krfska deklaracija objavljena je 20. srpnja 1917. na Krfu, a predstavlja osnovni politički akt srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora koji je bio osnova ideje o utemeljenju zajedničke države Hrvata, Srba i Slovenaca nakon Velikog rata. Ujedinjenje je zamišljeno kao spajanje naroda u dotadašnjem sastavu Monarhije sa Srbijom i Crnom Gorom, a uređenje je zamišljeno u obliku ustavne i parlamentarne monarhije na čelu s dinastijom Karađorđević.

¹⁴² Sporazumom Trumbić-Torre u Londonu od 7. ožujka 1918. prihvaćena su načela za rješenje pitanja buduće granice Italije i nove države ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca. Isti sporazum prihvaćen je na Kongresu potlačenih naroda Monarhije u Rimu na kojem su savezničke vlada prihvatile politiku rušenja Monarhije i poduprle nacionalne težnje naroda unutar nje.

¹⁴³ *Hrvatska kruna*, 26. listopada 1918., „Naša pitanja u delegacijam”, i „Njemačka podlegla Americi”, br. 40, 3.

¹⁴⁴ Kirchner Reill, 2020: 32.

nacionalnih ideja ostalih naroda Monarhije, ideja o ujedinjenu Hrvata, Slovenaca i Srba izravno se kosila s jednom od savezničkih sila, a Londonski ugovor ostao je glavna prepreka za ispunjenje ideja o ujedinjenoj državi koja bi obuhvatila nacionalne granice. Doduše, samo kada su u pitanju bile tri savezničke sile koje su se njime obvezale. Za predsjednika Wilsona potpuno izvršenje odredbi Londonskog ugovora bilo je nemoguće u novonastalim okolnostima. Nestankom Monarhije, Italija je izgubila vojno-strateško opravdanje za posjedovanje Jadrana, a zbog principa samoodređenja i brojnosti Hrvata, Slovenaca pa i Srba na Jadranu talijansko širenje u obimu granica Londonskog ugovora bilo je u neskladu s novim principima koje je Wilson zagovarao. Iako je Wilson bio spreman Italiji ustupiti dio područja u Alpama koje spominje Londonski ugovor, isti ustupak za njega nije bio moguć na istočnoj obali Jadrana. Wilson je uložio trud i svojim pomorskim časnicima početkom 1919. naložio analizu talijanskih strateških zahtjeva, a njihov je zaključak bio da bi Italija zadobivanjem nekadašnjih glavnih austrougarskih luka Pule i Trsta posjedovala zaleđe potrebno za obranu. Primjer Jadrana Wilsonu je u konačnici poslužio kao izvrsna prilika da idealističko načelo primjeni protiv strateškog zahtjeva.¹⁴⁵

U Parizu je 29. listopada 1918. održana saveznička konferencija kojom su predsjedali predsjednik francuske vlade Georges Clemenceau, britanski premijer David Lloyd George i talijanski ministar vanjskih poslova Sydney Sonnino. Iako je predsjednik Wilson isprva izostao, na konferenciju je poslao svoje predstavnike.¹⁴⁶ Istog dana Beč je od talijanskog Vrhovnog zapovjedništva zatražio pregovore o zaključenju općeg primirja.¹⁴⁷ Na Vrhovnom vijeću u Parizu 30. listopada Talijani su pristali da savezničke trupe i SAD okupiraju područje unutar linije utvrđene Londonskim ugovorom¹⁴⁸ iako su smatrali da austrougarska mornarica i nadležnost nad lukama istočne obale Jadrana mora pripasti njima. Talijanska vizija budućnosti Jadrana bila je bitno drugačija od ostalih članica Antante, što je izazivalo napetosti pri dogovorima.¹⁴⁹

Saveznički admirali sastali su se sredinom studenoga kako bi raspravili o podjeli sfera na Jadranu. Prema uputama savezničkog admiraliteta iz Pariza, saveznički admirali osnovali su Pomorsko povjerenstvo za Jadran. Na sjednicama u Veneciji i Rimu američki, talijanski,

¹⁴⁵ Kernek, 1982: 267.

¹⁴⁶ DDI, V, vol. XI, br. 776, 577-589.

¹⁴⁷ DDI, V, vol. XI, br. 784, 594-600.

¹⁴⁸ DDI, V, vol. XI, br. 784, 594-600; Isto, br. 791, 609-618.

¹⁴⁹ „Captain Charles Hussey insisted that the Italians were quite dissatisfied with the French, did not want to cooperate with the British, and feared the Americans”. Živojinović, 1990: 171.

britanski i francuski admirali dogovorili su detalje predaje austrougarske mornarice i donijeli odluku o podjeli Jadrana na četiri zone koje su u ime saveznika trebale biti okupirane dok se ne riješi pitanje njihova suvereniteta. Britancima je dodijeljena zona sjeverno od Rijeke, dok je Italiji dodijeljena sjeverna Dalmacija koju je dobrim dijelom već okupirala. Američka zona obuhvaćala je središnju Dalmaciju od rta Planke do otoka Šipana uz pripadajuće otoke, dok je francuska zona bila od američke zone do albanske granice. Srpski vrh bio je upoznat s dogovorenim te je pristao na to, no ipak je pokušao zadržati austrougarsku mornaricu gurajući Narodno vijeće kao njezina zakonitog predstavnika.¹⁵⁰ Sile pobjednice prvotno su austrougarsku mornaricu u Puli predale predstavnicima Narodnog vijeća SHS a sutradan poslale naredbu da brodovi, obilježeni bijelim zastavama, otplove prema Krfu. Iako su prema odredbama Londonskog ugovora Talijani imali prava na dio istočne obale, nijedno jamstvo nije bilo čvršće od stvarnog stanja na terenu, stoga su postupno počeli sa zauzimanjem luka i brodova u njima, pa čak i na području između rta Planke i otoka Šipana koje nije bilo predmetom Londonskog ugovora. Do kraja studenoga Talijani su zadobili većinu austrougarske mornarice, a predstavnici Narodnog vijeća SHS dobili su pravo da zadrži brodove zarobljene nakon 31. listopada. Izvaneuropske pretenzije Velike Britanije, Francuske i Rusije na području Azije i Afrike davala su nade Italiji za teritorijalnim širenjem kao nagradu za ulazak u rat, a dodatni uzlet Italiji je dala pobjeda kod Vittoria Veneta. Italija je potrebu za istočnojadranskom obalom objašnjavala strateškom važnošću, pri čemu bi konfiguracija obale predstavljala idealno okruženje za talijansku flotu koja bi mogla braniti Jadran. Talijani su saveznike za svoje jadranske ambicije tražili i preko oceana, pa tako admiral Thaon di Revel u travnju 1918. za američki tisak pojašnjava kako je Jadran bio latinski prije dolaska Austrije te da Italija polaže pravo na Trst, Trentino, Istru, Dalmaciju i Jadran na osnovi povijesnog, nacionalnog, geografskog i vojnog prava.¹⁵¹

Proglašenje jedinstvenog Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: Kraljevina SHS)¹⁵² 1. prosinca 1918. zadalo je velik udarac Italiji, koja je sada dobila konkurenciju na Jadranu s većim legitimitetom nego dosad. U sukobu s ostalim saveznicima i u strahu od djelovanja, predstavnika Narodnog vijeća SHS Talijani su na čelu s ministrom Sonninom i generalom

¹⁵⁰ Lederer, 1963: 54 i 55.

¹⁵¹ *New York Times*, 14. travnja 1918., „Italy's Navy Chief Explains Italian Claims”, br. 21 995, Section 7, 79.

¹⁵² Država je od 1918. do 1921. nosila ime jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1921. do 1929. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. S obzirom da glavnina rada obuhvaća razdoblje drugog desetljeća 20. stoljeća u tekstu se dalje korisiti pojam Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, točnije Kraljevina SHS.

Badogliom napravili plan o djelovanju na Jadranu. Plan se sastojao u potpirivanju nacionalnih elemenata igrajući na kartu različitosti i konkurencije.¹⁵³ Plan je bio aktivno sudjelovanje na cjelokupnom području uz pojačano djelovanje među stanovnicima ruralnih krajeva i radnicima koji su, prema njihovu mišljenju, bili manje skloni ideji jedinstva. Pomorska blokada bila je dodatno oružje u rukama Italije i onemogućila je stabilan protok nabave živežnih namirnica u vremenima oskudice, što je moglo izazvati nemire. Djelovanja protiv „slavenskog“ elementa i talijansko inzistiranje da britanske i francuske trupe ne ulaze u područje unutar granica Londonskog ugovora izazvale su bijes britanskog i francuskog vrha¹⁵⁴, no ipak će talijansko-američki odnosi na Jadranu biti ti koji će najviše naškoditi talijanskom međunarodnom ugledu.

Od studenoga 1918. do rujna 1921. američke mornaričke snage kontroliraju širok pojas jadranske obale od Istre do Crne Gore okupirajući središnju Dalmaciju i pojedine luke u skladu s primirjem smatrajući ih dijelom Kraljevine SHS.¹⁵⁵ Složenost misije na Jadranu bila je u tome što su američke trupe zauzele pokrajinu novoosnovane države koja se u ratu našla na strani saveznika, dok je kontrolirani teritorij bio predmetom ambicija druge savezničke sile, ujedno teritorij nekoć neprijateljske sile. Uzevši u obzir spomenute okolnosti kao, i američku nesklonost spram talijanskih ambicija, misija američke vojske i njihova zapovjednika Bersona okrenula se provođenju mirne okupacije pazeći da većinu područja zauzme američka vojska s obzirom na nepovjerenje prema Italiji. Benson je također tražio da poslijeratni odbori konferencije u Parizu ne priznaju poteze talijanske vojske s kojom je Benson sve više dolazio u sukob kako je odmicao studeni. Američka mornarica bila je izrazito negativno raspoložena prema tome što su Talijani slali brodove iz Pule i prisvajali trgovačku mornaricu.¹⁵⁶ Talijanski vojni vrh odbijao je svaki oblik američke pomoći i ideju uplitanja u lokalne prilike na Jadranu, a kršenje primirja pred savezničkim predstavnicima pokazalo se jednim od ključnih faktora koji su utjecali na percepciju Talijana, ponajviše kod američkih predstavnika na konferenciji u Parizu. Pukovnija američkog pješaštva koja je u ljeto 1918. bila predana talijanskom zapovjedništvu sudjelovala je u okupaciji nekoliko točaka duž istočne obale Jadrana prema talijanskim zapovijedima neposredno nakon sklapanja austrijskog primirja. Kada je predsjednik Wilson otkrio da Italija koristi ove trupe za postizanje svojih političkih ciljeva protiv Kraljevine

¹⁵³ Lederer, 1963: 71.

¹⁵⁴ Lederer, 1963: 64.

¹⁵⁵ Živojinović, 1990: 169. Više o misiji vidi u: Davidonis, 1966.

¹⁵⁶ Živojinović, 1990: 171.

SHS, naredio je da se pukovnija vrati u SAD.¹⁵⁷ Prisutnost američke mornarice, iako obilježena neslogom s Talijanima, u konačnici se pokazala ključnom za održavanje mira na Jadranu u poslijeratnim vremenima.

Međunarodni odnosi u savezu Antante nakon službenog završetka rata bili su opterećeni ratnim sjećanjima i novonastalom geopolitičkom slikom svijeta. Okolnosti 1915., kada je potpisan Londonski ugovor, bile su znatno drugačije. Britanija i Francuska trebale su talijansku pomoć i stoga su oklijevanje talijanskog parlamenta da uđe u rat nastojale preokrenuti poticanjem građanskih nemira i potpirivanjem talijanskih teritorijalnih ambicija koje su kulminirale Londonskim ugovorom. Tijek rata, posebice njegove posljednje godine i suradnja tijekom njega, dovele su odnose Italije i ostalih saveznika na kušnju. Kasna najava rata Njemačkoj, talijansko odgađanje ofenzive pred kraj rata i protektorat nad Albanijom bile su samo neke od zamjerki saveznika Italiji, a sporna je bila i podjela utjecajnih sfera na Jadranu.¹⁵⁸ Iako francuska politika nije bila usuglašena u vođenju politike prema Italiji¹⁵⁹, tadašnje francusko vodstvo na čelu s predsjednikom Clemenceuom u Italiji je vidjelo prepreku ostvarenju vlastitih ambicija na području srednje i južne Europe. Naime, nestankom Monarhije sa svjetske scene, slabljenjem Njemačke i društvenim previranjima u Rusiji otvorio se prostor za kreiranje savezništava s novonastalim državama srednje i jugoistočne Europe koja su Francuskoj mogla donijeti političku i ekonomsku korist.¹⁶⁰ Francuska je također kao najveći europski zagovornik stvaranja ujedinjene države Hrvata, Srba i Slovenaca predstavljala prijetnju talijanskim vanjskopolitičkim interesima. Zadnji dani 1918. obilježeni su razmjenom prijedloga o raspodjeli pobjedničkih snaga na Jadranu. Italiji je prisutnost francuske pomorske flote predstavljala prijetnju ostvarenju cilja zaposjedanja teritorija bivše Monarhije, stoga su djelovali diplomatskim putem.¹⁶¹ *Novo doba* prenosi talijansko nezadovoljstvo ophođenjem Francuza u Zadru čiji su vojnici s torpiljarki koje su pristajale u Zadar krajem 1918. „radije ulazili u prostorije hrvatskih društava zadržavajući se na čitave satove”.¹⁶² Velika Britanija također nije bila sklona talijanskim aspiracijama na Jadranu¹⁶³, no njezini se interesi nisu direktno kosili s talijanskima na području Jadrana, stoga je ostala rezervirana u reakcijama na

¹⁵⁷ Davidonis, 1966: 1.

¹⁵⁸ Krizman, 1968: 681 i 682; Monzali, 2009: 385.

¹⁵⁹ Više vidi u: Blatt, 1986: 29.

¹⁶⁰ Blatt, 1986: 29; Cattaruzza, 2017: 125.

¹⁶¹ Vidi: DDI, VI, vol. I, br. 669, 363.

¹⁶² *Novo doba*, 18. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 190, 2.

¹⁶³ Dockrill, Douglas, 1981: 105.

talijansko zauzimanje područja unutar granica Londonskog ugovora. Ophođenje saveznika prema Italiji kao prema drugorazrednoj sili pri raspodjeli teritorija unijelo je nepovjerenje u odnose Italije i ostalih članica Antante koji su se prenijeli na mirovne pregovore. Prevladava mišljenje kako je za drugorazredni odnos saveznika prema Italiji velikim dijelom odgovorna sama jer se nije istaknula kao respektabilan partner pri savezničkim pregovorima oko Njemačke uslijed prevelike usmjerenosti na vlastite ambicije.¹⁶⁴

Mirovna konferencija u Parizu započela je s radom 18. siječnja 1919. Delegacija Kraljevine SHS sastavljena od devedesetak članova u prvim danima siječnja 1919. pristigla je u Pariz. Sastavljena od predstavnika svih nacionalnih i političkih grupacija na čelu s Nikolom Pašićem, Antom Trumbićem, Milenom Vesnićem i Ivanom Žolgerom, delegacija je na konferenciju došla nespremna. Uslijed neslaganja i brzine u kojima se provelo ujedinjenje na korist srpske strane, delegacija nije provela ključne razgovore niti je napravila planove kakvi prethode konferencijama međunarodne razine, što će se odraziti na njezino djelovanje u sljedećim mjesecima. Delegacija je bila slika i prilika nove države: mlade, opterećene potrebom za izgradnjom državne infrastrukture te k tome nacionalno razjedinjene. Okolnosti imenovanja Ante Trumbića ministrom vanjskih poslova¹⁶⁵ i odluka Srbije da Jugoslavenskom odboru¹⁶⁶ oduzme legitimno predstavništvo i financije unijelo je nemir u već krhke odnose Trumbića i srpskog političkog vrha na čelu sa Stojanom Protićem i Nikolom Pašićem. Ipak, Pašić pa potom Trumbić imenovani su prvim delegatima po hijerarhiji, stoga su morali naći načina za suradnju. Nakon imenovanja pravника Ivana Žolgera¹⁶⁷ kao predstavnika Slovenaca umjesto Antuna Korošeca i Milenka Vesnića¹⁶⁸ kao zakonskih predstavnika Kraljevine SHS, imenovana su još tri delegata koji su imali više savjetodavnu nego predstavničku ulogu. Bili su to Josip Smodlaka, Otokar Ribarž i Matej Bošković. Zbog smanjenja broja predstavnika, predstavničke ovlasti dobili su Pašić, Trumbić i Vesnić.

Početak mirovne konferencije za Kraljevinu SHS bio je pun neizvjesnosti i opterećenosti. Jadransko pitanje postalo je dominantom temom konferencije tek nakon što je došlo do

¹⁶⁴ Vidi: Kirchner Reill, 2020: 34, 40, 61; Monzali, 2007: 108.

¹⁶⁵ Vidi: Lederer, 1963: 84-89; Matković, 2017.

¹⁶⁶ Jugoslavenski odbor bilo je političko tijelo hrvatskih, slovenskih i srpskih političara i emigranata iz Monarhije koje je djelovalo na ujedinjenju austrougarskih zemalja naseljenih Hrvatima, Srbima i Slovencima sa Srbijom i Crnom Gorom.

¹⁶⁷ Imenovanje Žolgera pokazalo se velikom greškom zbog njegova obnašanja dužnosti ministra u austrougarskoj vladi. Postojanje pojedinca koji predstavlja stari te k tome neprijateljski režim srozalo je ugled delegacije Kraljevine SHS, koja je izgubila naklonost mnogih. Više vidi u: Lederer, 1963.

¹⁶⁸ Izbor Milenka Vesnića pokazao se dobrim izborom zbog njegova diplomatskog ugleda među savezničkim diplomatima. Lederer, 1963: 90.

usuglašavanja saveznika o pitanju mira s Njemačkom i nakon poziva da se njemački predstavnici pridruže konferenciji sredinom travnja 1919.¹⁶⁹, no o njemu se razgovaralo i prije, iako bez uspjeha. Uslijed složenosti jadranskog pitanja odlučeno je kako će se o teritorijalnim pitanjima Kraljevine SHS odlučivati u dvije dimenzije, pri čemu će jadransko pitanje biti razmatrano zasebno od ostalih. Uzrok tomu vjerojatno valja tražiti u činjenici da je teritorijalni spor bio u sukobu s jednom od sila Velike četvorke¹⁷⁰ koje je bila u znatnoj prednosti. Također, nesloga u taboru Kraljevine SHS i manjak interesa vodećih srpskih političara za to pitanje postavili su jadransko pitanje niže na listu prioriteta delegacije Kraljevine SHS. Otegotnu okolnost za Kraljevinu SHS predstavljao je talijanski stav kako je dobar dio teritorija Kraljevine bio na strani austrougarskog neprijatelja te kao takav ne može dobiti talijansko priznanje.¹⁷¹ Takav stav značio je posredništvo u svim pregovorima te je jadransko pitanje gurao u bespuće.

Izostanak međunarodnog priznanja gurnuo je Kraljevinu SHS u inferioran položaj. Odbijanje svakog protesta ili prijedloga za suprotnu stranu bilo je lako s pozivom na nepriznat međunarodni status. Teritorijalne raspodjele počivale su na pitanju primjene Londonskog ugovora ili njegove ništetnosti. Dodatno, sama delegacija bila je duboko razjedinjena, pri čemu je srpska strana pokazivala malo interesa da jadransko pitanje postavi na popis prioriteta i traži podjelu na nacionalnim načelima koju su zastupali dalmatinski predstavnici.¹⁷² Unatoč svemu, za delegaciju Kraljevine SHS pitanje pripadnosti Dalmacije nije bilo upitno.¹⁷³ Većinski

¹⁶⁹ Albrecht-Carrié, 1941: 494.

¹⁷⁰ Veliku četvorku (*Big Four*) činili su europski premijeri Georges Clemenceau, David Lloyd George i Vittorio Emanuele Orlando te američki predsjednik Woodrow Wilson (op. a.).

¹⁷¹ Kirchner Reill, 2020: 36.

¹⁷² Kao mogućeg zaštitnika splitski biskup Juraj Carić vidio je samog papu Benedikta XV. pa je predložio da „jugoslavenski“ episkopat zamoli papu da prisustvuje nadolazećim mirovnim konferencijama. Nije došlo do ostvarenja njegove ideje pa se obratio vodećim političarima sila pobjednica tražeći zaštitu za Hrvate u Dalmaciji. Carić je na kraju kao predstavnik izaslanstva svećenika i biskupa koje je od saveznika tražilo pripojenje Dalmacije otputovao na mirovnu konferenciju nakon što je zadarski nadbiskup Pulišić odbio poziv Ive Krstelja. Gverić, 2021: 112-116.

¹⁷³ Hrvatska strana na čelu s Josipom Smodlakom zalagala se za održavanja plebiscita o pripajanju Kraljevini SHS. Nakon razmatranja pitanja i početnog zalaganja, delegacija je u konačnici odustala od ideje da se prijedlog iznese saveznicima unatoč protivljenju Smodlake i Trumbića. Lederer, 1963: 162-165. *Novo doba* navodi kako je na temelju odluke delegacije sastavljene od predstavnika okupiranih općina izabranih u Splitu 11. siječnja tijekom siječnja u okupiranom teritoriju održan plebiscit za građane starije od 18 godina. U 35 općina diljem Dalmacije obuhvaćenih referendumom uključene su i općine Biograd, Benkovac, Nin, Silba, Novigrad, Obrovac, Sali i Zadar. Prema rezultatima, 92 % svih ispitanih stanovnika izrazilo je želju da njihova općina pripadne Kraljevini SHS. U općini Zadar za priključenje Kraljevini SHS bilo je 77% ispitanih dok je u ostalim općinama u okolici rezultat bio preko 99% za pripajanje Kraljevini SHS. Referendum je prema izvorima obuhvatio oko 95,07 % svih stanovnika. Rezultate su predstavnici Kraljevine SHS priopćili Wilsonu u Parizu te su izjavili kako su voljni ponoviti referendum pod vodstvom neovisne savezničke sile. Informacije o referendumu ne nalazimo u talijanskim izvorima, već samo kod Živojinovića, u člancima *Novog doba* i u sjećanjima britanskog novinara Henryja Baerleina. Baerlein, 1922: 148; Živojinović, 1967: 291; *Novo doba*, 22. svibnja 1919., „Plebiscit u okupiranoj Dalmaciji”, br. 11, 2; Isto, 23. travnja 1919., „Zadnje brzojavke, Dalmatinska deputacija kod Wilsona”, br. 88, 3,

naseljena Hrvatima, prema wilsonovskim postulatima, Dalmacija je trebala dopasti pod upravu Kraljevine SHS uz mogućnost lokalne autonomije i garancija manjinskih prava u Zadru. Slično je vrijedilo za Rijeku i pojedine otoke. Talijanski je tabor na čelu s premijerom Orlandom i ministrom vanjskih poslova Sonninom, za razliku od delegacije Kraljevine SHS, koja je svoje zahtjeve temeljila na anuliranju Londonskog ugovora i na principu samoodređenja, smatrao Londonski ugovor temeljem za pregovore, no talijanska delegacija nije bila složna. Predsjednik vlade Orlando bio je voljan odreći se većeg dijela Dalmacije osim Zadra u zamjenu za Rijeku, koja nije bila uključena u Londonski ugovor, no ministar Sonnino nije bio voljan na sličan ustupak s obzirom na to da je za njega primjena Londonskog ugovora bila dovoljna da se osigura dominacija na Jadranom.¹⁷⁴ Dok je ministar Sonnino bio odlučan obraniti Londonski ugovor uz žrtvovanje Rijeke, dio talijanske delegacije bio je spreman na kompromis i pregovore o primjeni Londonskog ugovora. Orlando je u siječnju 1919. pisao kralju Viktoru Emanuelu II. kako je Wilson od njega tražio da izloži minimum talijanskih zahtjeva. Za Orlanda je taj minimum bila linija od Alpa s Rijekom, Zadrom i njegovim zaleđem, dok je kralj inzistirao na što većem broju posjedovanja otoka po savjetima admirala Thaona di Revela.¹⁷⁵

Veljača je donijela nekoliko ključnih trenutaka za delegaciju Kraljevine SHS koji su predodredili daljnji tijek pregovora. Početkom veljače predstavnici Kraljevine SHS pozvani su pred francuskog ministra vanjskih poslova Stephena Pichona, koji im je poručio kako su Velika Britanija i Francuska vezane Londonskim ugovorom.¹⁷⁶ Kraljevina SHS tako se našla izolirana i nepriznata od europskih sila, no delegacija Kraljevine SHS odlučila se pouzdati u Wilsona koji je u nizu izjava pokazao sklonost da podrži novonastale države. Američka diplomacija nagnala je Trumbića da svojoj vladi iznese prijedlog o arbitraži pod Wilsonovim vodstvom, koju je Trumbić na privatnom sastanku potvrdio predsjedniku Wilsonu. Pod dojmom razgovora s američkim diplomatima i u cilju dodvoravanja Wilsonu, Trumbić je uz pristanak delegacije Wilsonu i Clemenceau u veljači 1919. predao notu o spremnosti Kraljevine SHS da dvije kraljevine teritorijalna pitanja zakluče arbitražom pod vodstvom predsjednika Wilsona.¹⁷⁷ Međunarodno priznanje Kraljevine SHS od strane SAD-a i ukazivanje povjerenja

Isto, 21. svibnja 1919., „Naš položaj u Parizu”, br. 110, 1. Rezultate referenduma vidi u: *Novo doba*, 22. svibnja 1919., „Plebiscit u okupiranoj Dalmaciji”, br. 11, 2.

¹⁷⁴ DDI, VI, vol. II, br. 118, 74 i 75.

¹⁷⁵ DDI, VI, vol. II, br. 123, 79.

¹⁷⁶ Lederer, 1963: 144.

¹⁷⁷ Šišić, 1920a: 22, 27 i 28; Lederer, 1963: 147.

Amerikancima pogodovali su njihovu statusu kod Wilsona.¹⁷⁸ Unatoč potpori od SAD-a, delegacija Kraljevine SHS bila je daleko od naklonosti ostalih saveznika. Dana 17. veljače predsjednik Clemenceau zatražio je od delegacije Kraljevine SHS da izloži svoje zahtjeve Vijeću desetorice¹⁷⁹, no svrha izlaganja ostala je nepoznata. Na izlaganju je bila prisutna talijanska delegacija koje je Vijeću unaprijed uvjetovala svoj ostanak izostankom rasprave nakon izlaganja predstavnika Kraljevine SHS, o čemu delegacija Kraljevine SHS nije bila obaviještena. Trumbić je ipak dobio priliku da iznese stav delegacije na sjednici sredinom veljače na kojoj je priznao talijanstvo Gorice, Trsta, Rijeke, Lošinja i Zadra proglašivši ih otocima dislociranima od Italije ekonomski povezanim sa zaleđem koji joj kao takvi ne smiju biti dodijeljeni.¹⁸⁰ K tome je naglasio kako su u gradovima koje nastanjuju Hrvati, Slovenci i Srbi zajedno s Talijanima, poput Gorice, Trsta, Pule, Rijeke i Zadra, talijanske općinske vlasti mijenjale statističke podatke u korist Talijana pa se stoga nikako ne može smatrati da su izrađene na štetu Talijana, kako je tvrdila talijanska strana.¹⁸¹ Talijani su u veljači 1919. dobili naputak kako su Trumbić i Pašić bili spremni zbog Rijeke, gdje su već imali Wilsonovu potporu, pregovarati o autonomiji Zadra i pravima talijanskih manjina.¹⁸² Svjesni Wilsonove podrške Kraljevini SHS i otvorenom antagonizmu prema talijanskom zauzimanju Rijeke, Talijani su odbili arbitražu pod Wilsonovim vodstvom. Suprotna strana nije im ostala dužna. Na kraju je prevladao stav onog dijela talijanske delegacije na čelu s ministrom Sonninom koji nije bio voljan odustati od Dalmacije.

Početkom 1919. vladin savjetnik i zadarski političar Roberto Ghiglianovich predložio je da Italija zatraži Dalmaciju u granicama od Novigrada i Karina na sjeveru, do Omiša na jugu, uključujući važne jadranske luke Zadar, Šibenik i Split, ali i zaleđe, uključujući Benkovac, Knin i Drniš.¹⁸³ Ministar Sonnino u razgovoru s predsjednikom Clemenceauom 8. ožujka 1919. objasnio je potrebu Italije da posjeduje Dalmaciju s otocima, pozivajući se na nemogućnosti pomorske obrane u slučaju njihova gubitka.¹⁸⁴ Krenuo je i korak dalje tražeći dodjelu strateški

¹⁷⁸ Lederer, 1963: 154.

¹⁷⁹ Vijeće desetorice sastavljeno je u cilju utvrđivanja uvjeta mirovnih sporazuma, a činila su ga po dva predstavnika iz Francuske, Italije, Japana, SAD-a i Velike Britanije. Vijeće je ubrzo zamijenjeno Vijećem petorice, koje su činili ministri vanjskih poslova istih zemalja.

¹⁸⁰ DDI, VI, vol. II, br. 388, 267; Šišić: 1920a, 24.

¹⁸¹ Trumbićeve izjave u skladu su s pisanjem *Novog doba* o istoj tematici, iako podudaranje izlaganja ne čudi s obzirom na prirodu te tiskovine. *Novo doba*, 5. prosinca 1918., „Eloquence of ciphers”, br. 179, 3.

¹⁸² DDI, VI, vol. II, br. 219, 152.

¹⁸³ Monzali, 2007: 100.

¹⁸⁴ DDI, VI, vol. II, br. 728, 529-533. Thaona di Revela još je u siječnju 1919. talijanska delegacija pozvala da izloži jadransku problematiku. Iako nemamo podatak o tom dopisu, *I documenti diplomatici italiani* sadrže njegov

važne luke u sjevernoj ili središnjoj Dalmaciji. Uslijed geografskih pogodnosti istočne obale kao sigurne za plovidbu, razvedene i duboke, koja pruža mogućnosti skloništa brodovima, Sonnino je istaknuo nuždu Italije za zadobivanjem baze na središnjem Jadranu s obzirom na udaljenost od 750 kilometara između njezinih vojnih luka na zapadnoj obali, Venecije i Brindisija. Dobivanje Pule i Valone, tvrdio je Sonnino, moglo je nadoknaditi nemogućnost Venecije da zadrži veliku flotu, kao i nedostatnost Brindisija, no ostao je i dalje otvoren problem pomorske baze u središnjem Jadranu, stoga je Italija uspostavu takve luke tražila između Zadra i rta Planka zbog osiguranja posjeda središnje Dalmacije s otocima. Sonnino je naglasio kako je posjedovanje obale i otoka između Zadre i rta Planka bio osnovni povod Londonskog ugovora. U istom memorandumu Sonnino je uslijed obrane iste luke zatražio i dodjelu zaleđa od najmanje 30 kilometara uz prilagodbu terenu, što je na području Zadra značilo prodor do Velebita zbog nadzora gospićkog kraja. Strateško uvjetovanje sjeverne Dalmacije bilo je jedino moguće uvjetovanje na koje su se Talijani mogli pozvati s obzirom na nedostatak nacionalnog.¹⁸⁵

Iako je općeniti stav Amerikanaca bio da se jadransko pitanje mora rješavati izvan mirovne konferencije, izneseni su razni prijedlozi kojima je zajednički nazivnik bilo inzistiranje na mandatu Lige naroda nad Rijekom, pripadnosti Istre i pojedinih vanjskih otoka Italiji¹⁸⁶ kao i nesklonost da se Italiji prepusti veći opseg Dalmacije u bilo kojem obliku. Misija Kraljevine SHS spremala se za predstavljanje Wilsonu u službenom obliku. Glavne smjernice na kojima su planirali svoja izlaganja bile su jedinstvo Hrvata, Slovenaca i Srba, postupanje Talijana prema njima u okupiranim krajevima kroz ograničavanje slobodnog izražavanja političkih stavova i kreiranje propagande u svrhu imperijalizma kojom se nameće talijanski jezik i kultura. Dana 14. ožujka Wilson se vratio na konferenciju, čime je jadransko pitanje postalo jednim od predmeta rasprave, no predstavnici Kraljevine SHS nisu bili uključeni u rasprave koje su se uglavnom vodile između saveznika. U sljedećim danima Wilson je održavao sastanke s talijanskom stranom, iako bez rezultata. Najveći kamen spoticanja bilo je pitanje Rijeke, koja

odgovor u kojem ističe potrebu dolaska u Pariz kako bi obrazložio jadransko pitanje, no da zbog obveza ne može doći prije veljače. Vidi: DDI, VI, vol. II, br. 81, 42.

¹⁸⁵ Pukovnik američke vojske Sherman Miles kao gost talijanske delegacije tijekom 1919. putuje po sjevernoj Dalmaciji šaljući izvještaje američkim delegatima u Parizu. U jednom od izvještaja Miles navodi kako je Dalmacija dominantno „slavenska“ zemlja osim Zadra. Miles također pokazuje iznenađenje potvrde talijanskih Zadrana kako su zadarska okolica i otoci dominantno „slavenski“. „Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume XII, document 177“, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d177>, posjećeno 4. veljače 2022.

¹⁸⁶ Najčešće je bila riječ o otocima Visu, Lošinju i Cresu.

je za Wilsona mogla biti ili unutar Kraljevine SHS ili slobodna država pod Ligom naroda. Talijani na tako nešto nisu pristajali. Pitanje nacionalnog ponosa i strah od gubitka izbora uslijed teritorijalnih gubitaka s obzirom na predloženu granicu postalo je utegom za Italiju na domaćem terenu. Ustrajanje na Rijeci koja nije bila predmetom Londonskog ugovora ostavilo je Italiju oslabljenu uslijed rasprave Vijeća četvorice. Od 19. do 24. travnja održani su sastanci Vijeća četvorice na kojima se razgovaralo o jadranskom pitanju.¹⁸⁷ Wilson i Orlando prije sastanka održali su privatne sastanke, no suprotstavljena mišljenja bila su ograničavajući faktor za pronalaženje kompromisa. Delegacije Velike Britanije i Francuske predložile su prilagodbu Londonskog ugovora prema kojoj bi Talijani odustali od većine dalmatinskih otoka i zaleđa, kao i Rijeke, no Talijani su odbili prijedlog.¹⁸⁸ Velika Britanija i Francuska pozivale su se na promijenjene okolnosti 1918. u usporedbi s 1915. i pretežito „slavensko“ stanovništvo duž istočne obale Jadrana.¹⁸⁹ Premijer Orlando u travnju je iznio prijedlog po kojem Italija mora dobiti otoke iz Londonskog ugovora¹⁹⁰ i Rijeku uz uspostavu zona slobodne trgovine u luci, dok bi Zadar i Šibenik bili slobodni gradovi uz jamstvo Lige naroda, ali i posebnim mandatom zaštite Italije. Wilson je u biti prihvatio ovaj protuprijedlog, osim pitanja Rijeke.¹⁹¹ U iščekivanju odgovora talijansku delegaciju zatekla je vijest o Wilsonovoj noti talijanskom narodu koja je nepovratno utjecala na odnose država.

Pitanje Rijeke predstavljalo je najveći kamen spoticanja, zbog čega je, među ostalim, Wilson 23. travnja izveo poznatu provokaciju i svim delegacijama i medijima poslao notu¹⁹² apela na talijanski narod.¹⁹³ Wilson je u noti diskreditirao Londonski ugovor napomenuvši kako je bio usmjeren protiv bivše Monarhije te da u postojećim okolnostima novonastale države ne trebaju snositi jednako ophođenje kao bivša Monarhija već da postojeće sile moraju poticati njihov razvoj, kao i instituciju Lige naroda. Wilson je najprije apelirao na luku Rijeku kao potrebnu luku za Ugarsku, Češku, Rumunjsku i Kraljevinu SHS. Prisvajanje otoka obuhvaćenih sporazumom proglasio je nepotrebnim uslijed nestanka austrougarske prijetnje i postulata mira na kojima počiva Liga naroda. Wilson je u noti Italiji dao epitet jednog od glavnih čuvara novog

¹⁸⁷ DDI, VI, vol. III, br. 300, 319-327.

¹⁸⁸ Monzali, 2009: 386.

¹⁸⁹ DDI, VI, vol. III, br. 287, 302-305.

¹⁹⁰ Pritom se misli na Cres, Lošinj, Plavnik, Uniže, Srakane, Ilovik, Palacol, Susak, kao i otoke na sjeveru i zapadu Dalmacije od Premude, Silbe, Oliba, Skarde, Mauna, Paga i Visa, uključujući Vis, Mljet, Svetac, Biševo, Hvar, Šćedro, Korčulu, Sušac, Lastovo, Palagružu i okolne otoke i hridi.

¹⁹¹ DDI, VI, vol. III, br. 279 i 280, 289-291.

¹⁹² Cijelu notu vidi u: Šišić, 1920a: 29-33.

¹⁹³ Više vidi u: Šišić, 1920a: 29-32; Monzali, 2009: 387; Kirchner Reill, 2020: 36 i 37.

poretka koji talijanskoj manjini u Dalmaciji jamči sigurnost i pravednost.¹⁹⁴ Predsjednik Wilson odlučio je, unatoč upozorenjima vlastitih savjetnika te britanskih i francuskih diplomata, poniziti talijansku vladu, smatrajući da talijanski narod barem djelomično dijeli njegovu viziju, što se u konačnici nije ostvarilo.¹⁹⁵ Upozorenje ostalih saveznika valja uzeti s rezervom s obzirom na to da neki izvori spominju kako je Wilson imao punu potporu britanskog i francuskog vrha.¹⁹⁶ Članovi talijanske delegacije nakon Wilsonove note napustili su konferenciju, na kojoj su zadržali tehničko vodstvo. Tijekom ožujka i travnja održan je vrlo malen broj bilateralnih sastanka između predstavnika Kraljevine Italije i Kraljevine SHS. Na tim sastancima nisu sudjelovali najviši predstavnici poput ministara vlade, već zapovjednici vojske i ministri.¹⁹⁷ Predstavnici objiju strana započeli su 14. travnja neformalne sastanke na osnovama talijanskog suvereniteta nad Rijekom uz široka trgovačka i prometna prava za Hrvate, Srbe i Slovence, talijansko zaposjedanje općine Zadar i otoka nasuprot Zadra te obale do Rijeke (uključujući Mali Lošinj i Cres) i uvođenje talijanskog jezika u svim školama na jadranskoj obali i možda u cijeloj Kraljevini SHS uz reciprocitet.¹⁹⁸ Pregovori su prekinuti napuštanjem talijanske delegacije. Talijanska se vlada nakon nekoliko tjedana vratila na konferenciju s novim legitimitetom od naroda i s ciljem da Italija ne ostane izostavljena iz podjela nekadašnjih njemačkih, otomanskih i austrougarskih područja u Europi i izvan nje, ali i financiranja američkih vjerovnika.¹⁹⁹ Italija je, naime, sudjelovanje u ratu održavala javnim dugom i kreditnim zaduživanjem koje je nakon britanskog patronata u posljednjim godinama rata preuzeo SAD. Iako zaduživanje pozitivno djeluje na stabilizaciju lire, Italija tako postaje ovisnija o američkim zajmovima.

Izostanak Talijana s mirovne konferencije naštetio je Talijanima na nekoliko polja. U talijanskoj odsutnosti Velika Britanija i Francuska odlučile su dati službeno priznanje Kraljevini SHS početkom lipnja. Nesudjelovanje u razgovorima o raspodjeli bivših njemačkih kolonija i teritorija u Africi i Aziji u konačnici je dovelo do isključenja Italije iz podjela, protivno Londonskom ugovoru.²⁰⁰ Tretman drugorazredne slike saveznici su pokušali

¹⁹⁴ Šišić, 1920a: 31.

¹⁹⁵ Wilson je u siječnju 1919. posjetio Italiju, gdje je bio svečano dočekan, stoga je apel talijanskom narodu djelomično gradio i na dojmu s tog putovanja. Kirchner Reill, 2020: 36 i 37.

¹⁹⁶ DDI, VI, vol. III, br. 292, 308 i 309.

¹⁹⁷ DDI, VI, vol. III, br. 313, 336.

¹⁹⁸ DDI, VI, vol. III, br. 337, 336-338.

¹⁹⁹ Kirchner Reill, 2020: 38.

²⁰⁰ Prema Londonskom ugovoru, Italija je u slučaju francuskog i britanskog prisvajanja njemačkih kolonijalnih posjeda u Africi imala pravo na kompenzaciju u Africi.

nadoknaditi u svibnju ponudivši Italiji mandate nad južnom Anatolijom i kavkaskom regijom, no talijanska vlada dala je do znanja gdje se nalazi njezin fokus.²⁰¹

Svibanj je donio određene pomake u odnosima Kraljevine SHS i Italije. Krajem svibnja nastupila je druga faza pregovora. Temelj tim pregovorima dali su razgovori francuskog predstavnika Andréa Tardieua i talijanskog ministra Silvija Crespija, koji su osmislili tzv. Plan Tardieu. Prema njemu, Rijeka bi postala slobodnom državom s međunarodnim predstavništvom gdje bi nakon 15 godina bio sazvan plebiscit.²⁰² Ključan trenutak nastupio je na sjednici u hotelu *Crillon*. Na njoj su održani pregovori između Trumbića i Orlanda posredništvom Amerikanaca, s time da se predstavnici dviju država nisu sreli, nego su sjedili u odvojenim sobama.²⁰³ Predložena je uspostava pravnog entiteta imena Slobodna Država Rijeka u granicama Istre do Voloska, Cresa, Lošinja i Krka. Dalje, Italiji bi bili dodijeljeni Zadar i Šibenik s pripadajućim općinama te otoci iz Londonskog ugovora, dok bi u ostatku obale i otoka nastupila neutralizacija. Wilson se s razlogom bojao odbijanja prijedloga koji se oslanjao na Londonski ugovor. Delegacija Kraljevine SHS odgovorila je protuprijedlogom koji je saveznike nagnao da uvedu pojedine izmjene u prijedlog. Naporima američke i francuske diplomacije Tardieuov je plan 7. lipnja modificiran u tzv. Wilsonov memorandum. Izneseni prijedlog uključivao je postojanje Slobodne Države Rijeke s određenim trgovačkim pravima.²⁰⁴ U Dalmaciji bi Italija zadobila strateški važne otoke između Zadra i Šibenika sve do kornatskih, uključujući Dugi otok, Vis, Palagružu, Lastovo te hridi i otočiće između Lastova i Sušca uključujući potonji. Zadar bi postao slobodnim gradom pod upravom Lige naroda s talijanskim predstavništvom od međunarodne važnosti.²⁰⁵ Memorandum je tražio i jamstva za manjine obiju strana. Orlando na nj nije pristao te je dva dana poslije iznio novi. Po njemu bi Zadar i Šibenik bili dodijeljeni Italiji, a sam grad Zadar, premda spojen s Kraljevinom SHS putem carinske unije, stavljen pod upravu Lige naroda.²⁰⁶ Clemenceau je u jednom prijedlogu pokušao predložiti dodjelu Zadra

²⁰¹ Kirchner Reill, 2020: 35.

²⁰² DDI, VI, vol. III, br. 636, Allegato, 644-648.

²⁰³ Lederer, 1963: 212.

²⁰⁴ Slobodna Država Rijeka obuhvaćala bi istočnu obalu Istre do Plomina gdje bi se granična linija nastavljala prema Cresu i Krku, idući dalje zaljevom Bakra prema Risnjaku i dalje prema liniji Snježnika. DDI, VI, vol. III, br. 737, 738 i 739; HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, „Il compromesso Tardieu per la questione adriatica”, 1922. Slobodna Država Rijeka ustupila bi trgovačka i uslužna prava po uzoru na luku Danzig te bi nakon pet godina bio proveden plebiscit o pripadnosti za one građane koji su 1914. imali prebivalište na tom području. Monzali 2002: 389; DDI, VI, vol. III, br. 737, 738 i 739; Speranza, 1922: 301.

²⁰⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, „Il compromesso Tardieu per la questione adriatica”, 1922.

²⁰⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, „Il compromesso Tardieu per la questione adriatica”, 1922.; Speranza, 1922: 302.

Italiji kao garanciju za novu raspravu o teritorijalnim granicama, no u tom trenutku Orlando nije bio spreman na tako mali ustupak.²⁰⁷

Opterećena vanjskom politikom i unutarnjim nemirima, Orlandova je vlada pala 19. lipnja.²⁰⁸ S neizvjesnošću koja ga očekuje u Italiji, Orlando se vratio u Rim, gdje je 18. lipnja podnio izvještaj o mirovnoj konferenciji.²⁰⁹ Kabinet je preuzeo Francesco Saverio Nitti, liberal i istaknuti ekonomist, koji je u nestabilnim vremenima Italiji pokušao odrediti neki novi put. Nitti je smatrao kako dovršenje teritorijalnog jedinstva ne smije biti cilj nove liberalne nacije kao što je Italija, već da Italija mora težiti gospodarskom i industrijskom razvoju, što je moguće jedino kroz međudržavne saveze, stoga ne čudi sukob Nittija i iredentista, kao ni sukob sa Sonninom i Orlandom koji će obilježiti političku scenu 1919. i 1920. Nitti je smatrao da mirovna konferencija u Parizu produžuje rat i sprječava mir. Društvenu krizu i svu tragediju Italije u međuratnom razdoblju možda najbolje utjelovljuje njegov lik kroz čiju se poslijeratnu ulogu može sagledati stvarno stanje poslijeratne Italije.²¹⁰ Veliki rat Italiji je donio rušenje etabliranih društvenih struktura koje su krojile dotadašnju politiku države gubeći iz vida stvarno stanje i potrebe društva. Posljedice rata, ekonomska kriza i društvena kretanja u Europi i Rusiji potaknule su jačanje novih stranaka. Društveni nemiri, štrajkovi i uspomene na pobjedu koja prema njima nije bila potpuna nego oskvrnuta²¹¹, prisilili su političare da teritorijalna pitanja koriste kao oružje za naklonost javnog mijenja. Politički ugled i naklonost naroda talijanske stranke morale su zaslužiti dokazivanjem na međunarodnoj razini, posebice kroz teritorijalne dobitke. Nitti je pokušao ponovno izgraditi identitet nacije u poslijeratnoj Italiji na temeljima demokratske i liberalne Europe s idejom mira, no jaz između njegove politike i poslijeratnoga talijanskog društva zbog velike je ekonomske krize sve više vodio ideji o poniženoj Italiji, koja je dovela do jačanja protuliberalnih i fašističkih struja u međuratnom razdoblju.

Nittija je čekala borba na mirovnoj konferenciji, ali i u domaćim redovima. Sonnino je bio glavni protivnik kojeg je Nitti htio udaljiti, što je mogao biti važan korak ka približavanju Wilsonu. Tomasso Tittoni preuzeo je kabinet ministarstva vanjskih poslova. Promjena vodstva donijela je i nove poglede na pregovore s obzirom na to da su ostali saveznici bili zadovoljni odmakom od Orlandove i Sonninove politike. Nova vlada nastojala se potpuno odmaknuti od

²⁰⁷ DDI, VI, vol. III, br. 763, 769.

²⁰⁸ DDI, VI, vol. III, br. 844, 853 i 854.

²⁰⁹ D'Alia, 1928: 226.

²¹⁰ Canale Cama, 2020: 131-149.

²¹¹ "Vittoria nostra, non sarai mutilata" citat je iz D'Annunzijeve pjesme "La preghiera di Sernaglia" objavljene krajem listopada 1918. u *Corriere della Serra*. Volpi, 2018: 321; Cattaruzza, 2017:125.

dojmova i neprijateljstva Orlandove vlade i stvoriti dojam o sebi kao o novoj vladi koja poštuje Wilsonova načela te će u skladu s time zadobiti željena području, iako u znatno manjem opsegu nego početno traženom. Vrijeme nije bilo na strani pregovarača. Uz najavu Wilsonova odlaska nakon potpisivanja mira s Njemačkom 28. lipnja i potrebom da ponovno izgradi odnose s novom talijanskom delegacijom, Kraljevina SHS je nemirno ušla u ljeto. Naime, potpisivanjem mira s Njemačkom konferencija je postigla svoj glavni cilj. Wilson se vratio kući, Lloyd George okrenuo se provođenju mira s Njemačkom i pregovorima od važnosti za Italiju, dok je Francuska, na talijansko razočaranje, zauzela dominantnu ulogu u pregovorima sa zemljama srednje i južne Europe.²¹² Sredinom kolovoza mnogi saveznički predstavnici najavili su odlazak s konferencije do kraja kolovoza, unoseći nemir u redove obiju država.²¹³

Tittoni je krajem srpnja od Ziliotta i Ghiglianovicha zatražio izradu dvaju dokumenata; jedan s minimumom zahtjeva teritorijalnog opsega Zadra i drugi s prijedlogom imena otoka oko Zadra koji bi ušli u sastav pokrajine.²¹⁴ Naglasio je kako podržava prijedlog da se diplomacija bori za Zadar, no pripadajuće granice nisu se još nazirale. Tittoni je, čini se, bio mišljenja kako se naziru nova vremena u kojima donedavno nezamislivo odricanje od potpune primjene Londonskog ugovora postaje moguće. Naime, Nitti je Tittoniju poslao telegram u kojem izražava oštro protivljenje guvernera okupirane Dalmacije Enrica Milla ishodu u kojem Talijani ostaju uskraćeni za širu okolicu Zadra.²¹⁵ Nitti spominje kako se tijekom lipnja 1919. sastao s Millom u Rimu, pa iako nam sadržaj tog razgovora iz korištenih izvora nije poznat, može se zaključiti kako je razgovor dvojice utjecao na Nittijevo mišljenje. Ideju o slobodnoj zadarskoj državi zadarski su političari prikazali kroz dvije prizme; nacionalnu i strateško-ekonomsku. Prema nacionalnoj osnovi, na koju se također može gledati s gospodarskog gledišta, ta država trebala je uključivati nekadašnje porezne općine Zadar, Arbanasi, Murvica, Bokanjac, Diklo i Petrčane s obzirom na to da su Talijani posjedovali zemljišta izvan Zadra i da je Zadar vodu dobivao s Bokanjačkog blata. Prema strateškoj osnovi, talijanski dobitak trebao je u širem kontekstu uključivati političke općine Zadar, Sali i Nin.²¹⁶ Naglasivši prava koja su Italiji dana Londonskim ugovorom i kako su kasnije uskraćena, Tittoni je podržao američki zahtjev za neutralizaciju dalmatinske obale, no zbog opasnosti „slavenskog“ Splita, Šibenika i Kotora u kolovozu je od europskih sila zatražio posjedovanje Hvara, Visa i Lastova

²¹² Lederer, 1963: 218 i 219.

²¹³ DDI, VI, vol. IV, br. 247, 204 i 205.

²¹⁴ Monzali, 2007: 130.

²¹⁵ DDI, VI, vol. IV, br. 136, 117 i 118.

²¹⁶ Monzali, 2007: 130.

radi kontrole tih triju gradova. Zadar je s Arbanasima, Brodaricom, Višnjikom i jednim otokom preko puta Ugljana²¹⁷ trebao biti konstituiran u slobodnu državu pod protektoratom Italije.²¹⁸ Italija je također tražila zaštitu svojih manjina, priznata prava na obavljanja djelatnosti i zapošljavanja, kao i priznavanje diploma. Nitti je također bio spreman na daljnja, doduše, manja ustupanja zbog straha od gubitka prijeko potrebnih financija iz američkih krugova.²¹⁹

Talijani su, naime, cijelu konferenciju pokušali manevrirati između teritorijalnih aspiracija i potrebe za financijskim sredstvima iz SAD-a. Italija je trebala nove kreditne zajmove kako bi krenula s poslijeratnim oporavkom, no Wilson je izdao zabranu davanja zajmova privatnih banaka svim saveznicima sve dok se političke okolnosti rasčiste, stoga je talijanski ministar financija Carlo Schanzer fokus interesa usmjerio na Veliku Britaniju. S druge strane, Velika Britanija bila je karika koja je nedostajala Talijanima za daljnji tijek pregovora u željenom smjeru. Iako je Tittoni imao naklonost Francuza, izostanak Lloyda Georgea, koji se vratio kući, otežavala je zadobivanje naklonosti većeg opsega. Tittoni je 24. kolovoza iznio konačne zahtjeve. Talijanska vlada već je ranije pristala da osnova za pregovore postanu slobodni statusi grada Zadra i države Rijeke te dodjela Šibenika Kraljevini SHS.²²⁰ Prijedlog je poslan Wilsonu, no uslijed opterećenosti poslom predsjednik je odgovorio tek nakon nekoliko tjedana. S obzirom na to da Wilson nije bio prisutan na pregovorima, a njegovi predstavnici nisu imali ovlasti da donose odluke, pregovori su opet naišli na zastoje. Unatoč popuštanju Italije i postupnoj izgradnji boljih odnosa s ostalim saveznicima, Italija nije bila zadovoljna te je ostala izolirana. Britanija i Francuska ostavile su Wilsona glavnim arbitrom, koji i dalje nije bio spreman odstupiti od željenog: Rijeke pod Ligmom naroda, kasnije pristavši na *corpus separatum* u nekadašnjem statusu²²¹, i slobodnog Zadra. Kraljevina SHS je u rujnu izjavila kako je spremna odreći se Rijeke i dopustiti da grad padne pod upravu Lige naroda uz održavanje plebiscita u budućnosti, kao i dopustiti preuzimanje Visa i Lošinja kako bi ostatak Dalmacije mogao pripasti Kraljevini SHS. Događaj od 12. rujna kada je D'Annunzio okupirao Rijeku i proglasio njezino sjedinjenje s Italijom doveo je sve pregovore još jednom na kušnju, a talijansku diplomaciju u izolaciju.

²¹⁷ Diplomatski izvor ne navodi ime otoka, već navode „isola antistante di Uglian” pa se može pretpostaviti da je riječ o Ošljaku. DDI, VI, vol. IV, br. 304, 243.

²¹⁸ DDI, VI, vol. IV, br. 304, 243.

²¹⁹ DDI, VI, vol. IV, br. 155, 132 i 133.

²²⁰ DDI, VI, vol. IV, br. 144, 124-126.

²²¹ DDI, VI, vol. IV, br. 486, 352.

Wilson je u međuvremenu gubio potporu na domaćem tlu. Republikanska stranka dobivala je bodove zalaganjem za Italiju.²²² Gotovo četiri milijuna američkih građana talijanskih korijena u Wilsonovim su točkama vidjeli priliku za oslobođenje, no nakon travanjskog proglašenja Wilson se našao otuđen od te skupine, što je protivnička strana na čelu sa senatorom Henryjem Cabotom Lodgeom iskoristila za zadobivanje njihove potpore.²²³ Wilsonovo zdravstveno stanje pogoršalo se u rujnu 1919. te je u sljedećim godinama doživjelo silaznu putanju.²²⁴ Zdravstveno stanje i gubitak izbora 1920. dovode do slabljenja njegova utjecaj na europska zbivanja. Kraljevina SHS je tako postupno gubila glavnog saveznika, no njegovi su predstavnici ipak nastavili tragom njegova djela. Talijanske optužbe na račun Kraljevine SHS i odugovlačenje s vojnom intervencijom protiv D'Annunzija postale su previše za ostale saveznike, stoga su Talijani odlučili obnoviti diplomatske pregovore. Saveznici su u listopadu predložili stvaranje slobodnog grada Rijeke s privilegijama na temelju bivšeg statuta te lukom i željeznicom pod upravom Lige naroda. Slobodna Država Rijeka uključivala bi otoke Krk i Cres. Zadar bi bio slobodan grad, otoci Mali Lošinj, Unije, Vis i Palagruža bili bi dodijeljeni Italiji, dok bi ostatak Dalmacije pripao Kraljevini SHS uz neutralizaciju i demilitarizaciju riječke države, primorja, kvarnerskih otoka i Dalmacije uz jamstvo postojećih talijanskih gospodarskih interesa u Dalmaciji.²²⁵ Pitanje Rijeke, prisvajanje Lastova i dodjela diplomatskog predstavništva Italiji u Zadru bili su u fokusu Tittonijeva interesa, što nije prihvaćeno.²²⁶ Pokušaji direktnih pregovora u listopadu nisu uspjeli.²²⁷ Wilson je krajem listopada pristao na riječki *corpus separatum* s Krkom i Cresom, dodjelu Lošinja, Unija, Visa, Lastova i Palagruže te obližnjih otoka Italiji, uključujući status Zadra kao slobodnog grada i neutralizaciju obale.²²⁸ Prema tom prijedlogu, Zadar je trebao imati gradsko predstavništvo koje bi biralo svoju vladu i odlučivalo o vlastitom diplomatskom predstavništvu.²²⁹ Liga naroda imala bi ulogu arbitra za sva sporna pitanja i bila bi jamac sigurnosti.

Krajem prosinca većina sudionika konferencije željela je jadransko pitanje staviti *ad acta*, stoga su pritisljali obje delegacije da dogovor mora nastupiti prije završetka konferencije. Britanski i francuski predstavnici ponovili su svoju potporu posljednjem talijanskom prijedlogu

²²² DDI, VI, vol. IV, br. 373, 289 i 290; Kirchner Reill, 2020: 38 i 39.

²²³ Kirchner Reill, 2020: 40.

²²⁴ DDI, VI, vol. IV, br. 549, 390.

²²⁵ DDI, VI, vol. IV, br. 593, 418 i 419; *Naš list*, 24. prosinca 1919., „Nota Amerike Italiji”, br. 1, 1.

²²⁶ DDI, VI, vol. IV, br. 640, 448 i 449; DDI, VI, vol. IV, br. 684, 482-484.

²²⁷ DDI, VI, vol. IV, br. 593, 418 i 419.

²²⁸ DDI, VI, vol. IV, br. 659, 465 i 466.

²²⁹ DDI, VI, vol. IV, br. 684, 482-484.

9. prosinca te vjeru u skorašnji konačni sporazum.²³⁰ Saveznici su se u načelu slagali s listopadskim prijedlogom, uz prilagodbu oko talijanske diplomatske kontrole nad Zadrom, spajanja talijanske Rijeke i Istre preko Voloskog i talijanskog prisvajanja Lošinja, Lastova i Visa. Delegacija Kraljevine SHS znala je za postojanje prijedloga, no nije bila upoznata s njegovim detaljima. Nitti je pristao da Zadar izabire diplomatsko predstavništvo, no nije bio spreman odreći se Lastova te je tražio zaštitu talijanstva statutom u Rijeci. Talijanska strana prijedlog je jasno vidjela kao odbijanje njezina viđenja Rijeke te je pokušala uspostaviti direktne pregovore s Kraljevinom SHS. Nitti je krajem prosinca potvrdio da njegova zemlja želi mir te je istaknuo kako Italija i Kraljevine SHS moraju održavati prijateljske odnose jer bi prijateljstvo s Kraljevinom SHS osiguralo Jadran od svake njemačke pogibelji i pružilo talijanskoj trgovini dragocjeno područje ekonomskog prodiranja i razvoja.²³¹ Pritom je rekao kako zadobivanje Trsta za Italiju znači ekonomsku kontrolu na svim pomorskim izlaznim točkama Austrije i Kraljevine SHS. Uputio je kritike svima koji potkopavaju odnose dviju država poput D'Annunzija, Milla i Sonnina. Također je izjavio kako talijanski prijedlozi predstavljaju minimum i kako ih Francuska i Velika Britanija podržavaju. Predstavnici Kraljevine SHS su s druge strane imali nekoliko faktora na svojoj strani.²³² Tijekom kasne jeseni potpisali su mirovne ugovore s Bugarskom i Austrijom, zadržali su američku naklonost, a Italija je sve više gubila savezničku naklonost dok se savezničkim političarima žurilo završiti konferenciju.

²³⁰ Šišić, 1920a: 41-49.

²³¹ *Novo doba*, 30. prosinca 1919., „Times za talijansko-jugoslavenski sporazum”, br. 207, 1.

²³² Lederer, 1963: 259.

3.1.2. RASPAD VILSONOVSKJE POLITIKE, POMICANJE JADRANSKOG PITANJA NA BILATERALNU RAZINU I KONAČNO RJEŠENJE

Krajem 1919. u Londonu su održani sastanci ministara i poslanika Velike Britanije, Francuske, SAD-a i Italije na kojima se, među ostalim, razgovaralo o potrebi za što hitnijim rješavanjem jadranskog pitanja. Nakon ostavke ministra Tittonija krajem studenoga, kabinet je preuzeo Vittorio Scialoja. Po povratku iz Londona pred zastupnicima u parlamentu ministar Scialoja izjavio je: „Naš cilj je čvrsto zajamčiti talijanstvo Rijeke, zaštititi Talijane u Dalmaciji i biti vojnički sigurni na Jadranskom moru.”²³³ Bila je to izjava u kojoj je Kraljevina SHS vidjela naznaku mira i nadu u pozitivan ishod. U prosincu 1919. Italija je ponudila sljedeći prijedlog: primjena Wilsonove linije u Istri, stvaranje slobodne države na području Rijeke, pripajanje Lošinja, Visa i Palagruže te mandat nad Albanijom. Prijedlog je uključivao i autonomni Zadar pod nadzorom Lige naroda u kojem bi gradske vlasti u dogovoru s Kraljevinom SHS odredile oblik i djelovanje vlade koja bi nadalje izabirala diplomatsko predstavništvo grada.²³⁴ Prema savjetu lokalnih političara, slobodni grad Zadar trebao je izuzev samog grada Zadra obuhvaćati porezne općine Bokanjac i Arbanase u cilju nadzora nad bolnicom, grobljem, vodovodom i mogućeg proširenja luke.²³⁵ Također, zadarski političari zatražili su osiguranje prava na povezivanje Zadra s kninskom željeznicom, pravilno funkcioniranje odgovarajuće cestovne mreže u zadarskom zaleđu, jamstva Kraljevine SHS da neće ometati uvoz višnje maraske i da neće izdavati odredbe koje štete ili ograničavaju pravo vlasništva Talijana u Zadru ako iste nisu izdane za građane Kraljevine SHS.²³⁶ Nitti je u siječnju otputovao u London, gdje je dobio britansku i francusku potporu ako odustane od Londonskog ugovora. Obje strane bile su spremne na kompromis oko Rijeke, iako bez znanja Wilsona. Na direktnim pregovorima Kraljevine SHS i Italije u siječnju 1920. delegacija Kraljevine SHS izrazila je neslaganje s predloženim uslijed moguće vojne podređenosti u odnosu na napredniju Italiju.²³⁷ Kraljevina SHS nije se slagala ni s prisvajanjima otoka, a Zadra se nije htjela odreći radi svoje ekonomske dobrobiti i administrativne važnosti.

Britanski i francuski diplomati nisu bili voljni popustiti Kraljevini SHS te su podržavali slobodne karaktere Zadra i Rijeke. Zadrom bi, izjavili su Clemenceau i Lloyd George, upravljao

²³³ *Naš list*, 27. listopada 1919., „Na čemu smo”, br. 2, 1.

²³⁴ Monzali, 2007: 178. *Novo doba*, 16. prosinca 1919., „Zadar u američkoj noti”, br. 197, 1.

²³⁵ Monzali, 2007: 178.

²³⁶ Isto.

²³⁷ Šišić, 1920a: 52-60.

vrhovni povjerenik, uz kojega će sjediti savjet predstavnika stanovništva te bi Zadar birao svoje diplomatsko predstavništvo uz postojanje carinske unije s Kraljevinom SHS.²³⁸ Trumbić je na sjednici predsjednika vlada i država saveznika održao govor kojim je zatražio obalu i otoke, no i priznao broj Talijana u Rijeci i Zadru, stoga je Kraljevina SHS bila spremna pregovarati o tome, no samo u obliku nezavisnosti unutar nje. Lloyd George i Trumbić povelili su raspravu o Zadru. Trumbić je zbog administrativne uloge grada i činovničkog karaktera njegova stanovništva izrekao kako bi svako izuzeće od Kraljevine SHS značilo ekonomsku propast za Zadar. Na pitanje britanskog premijera postoji li neki drugi grad koji bi od Zadra mogao preuzeti administrativne funkcije Trumbić je odgovorio Split, no također je naglasio kako bi seljenje administrativnih tijela u Split značilo velik trošak za državu koji bi opet zapečatio sudbinu Zadra.²³⁹ Zadar bi trebao zadobiti municipalnu autonomiju pod suverenitetom Kraljevine SHS te zadržati administrativnu ulogu. Na prvoj audijenciji Trumbića i Pašića 13. siječnja pročitana je saveznička nota po kojoj bi Zadar u okviru municipalne zone postao slobodna država pod garancijom Lige naroda i s pravom izbora diplomatskog predstavništva.²⁴⁰ Lošinjska, viška i palagruška skupina otoka bile bi dodijeljene Italiji, dok bi svi otoci bili demilitarizirani. Grad Rijeka pripao bi Italiji, Sušak Kraljevini SHS, a riječka luka bila bi pod Ligom naroda sa svim ustupcima za državljane Kraljevine SHS. Talijanima bi bila zajamčena prava optiranja bez potrebe za napuštanjem teritorija.

Predstavnici Kraljevine SHS nisu pristali na saveznički prijedlog, no francuski predsjednik i britanski premijer nisu bili voljni popustiti, već su zaprijetili primjenom Londonskog ugovora naglasivši vidljivi sukob između srpske i hrvatske strane. Saveznički je prijedlog nakon rasprave izmijenjen u točki o nezavisnosti grada Rijeke pod Ligom naroda. Odgovor delegacije Kraljevine SHS priznao je zadarsku nezavisnost uz mogućnost seljenja administrativnih i pokrajinskih službi. Delegacija Kraljevine SHS tražila je još neke izmjene, no saveznicima su jasno dali do znanja da daljnjih inačica ugovora neće biti te da je priloženo posljednji prijedlog koji se može prihvatiti. Britanski i francuski politički vrh početkom siječnja opet je okrenuo stranu i prisilio predstavnike Kraljevine SHS na ustupke Italiji nastupivši u ime Antante, no bez stvarne Wilsonove potpore. Pritisak koji su Francuzi i Britanci izvršili nad Kraljevinom SHS početkom 1920. nije doveo do pomaka uslijed nedostatka Wilsonove potpore koja je na kraju ipak stigla, iako prekasno. Predsjednik Wilson iznio je kritike na postupanje francuske i

²³⁸ Šišić, 1920a: 60-62.

²³⁹ Šišić, 1920a: 71-82.

²⁴⁰ Šišić, 1920a: 88 i 89.

britanske vlade kojim se poništava prosinački prijedlog.²⁴¹ Pri konačnom odbijanju sadržaja siječanjskih razgovora Wilson je u veljači 1920. dao naslutiti *modus* rješenja izjavivši kako je voljan pristati na ishod koji direktno dogovore dvije vlade.²⁴² Velika Britanija i Francuska slijedile su njegov primjer te je jadransko pitanje ostalo otvoreno nakon zatvaranja konferencije.

Nakon neuspjeha u Parizu, Nitti je pokušao nastaviti kontakte s Kraljevinom SHS kako bi pronašao rješenje, iako je želio zadržati Rijeku²⁴³, za čiju zamjenu je bio spreman odreći se Visa i održati plebiscit u Zadru, čiji bi građani odlučili između neovisnosti i pripojenja Kraljevini SHS. Razgovori koje je Nitti održao s Trumbićem i Pašićem u Londonu i Parizu između veljače i ožujka nisu postigli rezultate, također zbog rastućih podjela u vladi Kraljevine SHS. Dvije strane pokušale su naći kompromis tijekom zime na pregovorima u Londonu pri sastanku savezničkih premijera u veljači, gdje je u pitanju Zadra talijanska strana odbila prijedloge o izboru između neutralnosti i pripadnosti Kraljevini SHS. Londonski pregovori pokazali su još jednom veliku neslogu u delegaciji Kraljevine SHS i nemar vlade u Beogradu, koja je delegate ostavljala bez odgovora na poslano prijedloge.²⁴⁴ Tijekom travnja Nitti je zatražio od Salate da izradi prijedlog granica za Dalmaciju. Prema inicijalnom prijedlogu je Zadar bio neovisan, a ostatak Dalmacije ušao bi u sastav Kraljevine SHS.²⁴⁵ Prijedlog je kasnije prepravljen te je prema istome Zadar trebao biti pod Ligmom naroda i dio carinske unije Kraljevine SHS dok bi Italija dobila Palagružu, Vis i Lošinj.²⁴⁶ Uz svaki nacrt dogovora sastavljeni su prijedlozi o pravima manjina

Tijekom ožujka vladalo je iščekivanje. Dok su neke novine, osobito talijanske, tvrdile kako su pregovori prekinuti, druge su to poricale.²⁴⁷ Prekinuti su pregovori, te se nije znalo gdje će i kada biti održani novi, pa tako *Naš list* spominje da se „govori o jednom skorom sastanku u Rimu, ili u San Remu, gradiću sjeverne Italije, ali još vjerojatnije u Parizu”.²⁴⁸ Činjenica da nisu dobili poziv na savezničku konferenciju u San Remu, održanu od 19. do 26. travnja 1920., kojom je predsjedao Nitti i koja je ministru Sciajoli poslužila kao ucjena da s Trumbićem dogovori okvire budućeg sporazuma, još jednom je odgodila rješavanje jadranskog pitanja. Na konferenciji je saveznicima predstavljen novi talijanski prijedlog prema kojem bi Zadar ostao

²⁴¹ Vidi: Šišić, 1920a: 108-127.

²⁴² Lederer, 1963: 275.

²⁴³ *Novo doba*, 13. siječnja 1920., „Nitti o Rijeci”, br. 9, 1.

²⁴⁴ Lederer, 1963: 282.

²⁴⁵ Monzali, 2007: 180 i 181.

²⁴⁶ Alatri, 1959: 522-524.

²⁴⁷ *Naš list*, 10. ožujka 1920., „Politički položaj”, br. 24, 1.

²⁴⁸ Isto.

pod Ligm naroda s pravom izbora države kojoj će povjeriti svoje diplomatsko predstavništvo u inozemstvu te će grad biti dio carinske unije Kraljevine SHS. Nittijeva vlada pozvala je zadarskog gradonačelnika Luigija Ziliotta na konferenciju da pripremi nacrt sporazuma te je 24. travnja iznio zaključak kako bi slobodni Zadar trebao obuhvaćati općinske četvrti Zadar, Bili Brig, Crno, Bokanjac i dio Dikla. Budući ustav grada utvrdilo bi zadarsko gradsko vijeće. Ziliotto je na zahtjev dodao i druge prijedloge prema kojima je bilo važno da grad zadrži veze sa zaleđem i okolnim prostorom unutar zadarskog kotara ukoliko postane dio Kraljevine Italije. Kao nužan teritorij gradonačelnik je naveo posjedovanje poreznih općina Zadar, Nin i Sali, iako nije isključena kontrola nad općinama Novigrad i Silba te otocima Rab i Pag unutar zadarskog kotara pa i sam kotar Benkovac.²⁴⁹ Dvije zemlje trebale su nastaviti pregovore o osiguranju željezničke veze Zadra i okolice i slobodnih kretanja između grada i okolice, pravima ribolova, uređenju carinske unije Zadra i Kraljevine SHS te zajamčiti građanima slobodnog grada uživanje prava na nekretninama unutar teritorija Kraljevine SHS.²⁵⁰ Scialoja je Trumbića posjetio u Parizu uoči konferencije u San Remu i predao mu pismeni prijedlog o koridoru do Rijeke (granica bi bila Učka pa bi sve od Plomina do Kantride pripalo Kraljevini SHS), ali bi Rijeka bila pod talijanskim suverenitetom, dok bi luka bila neutralna pod nadzorom Lige naroda, a riječka luka Baroš i Sušak pripali bi Kraljevini SHS.²⁵¹ Trumbić je prijedlog poslao Beogradu, koji je kroz nekoliko dana poslao upute delegaciji da se sva pitanja unutar jadranskog moraju istodobno riješiti. Moralo se inzistirati na luci Baroš, Wilsonovoj liniji, demilitarizaciji okolnog područja te dodjeli luke i željezničke stanice Kraljevini SHS uz kontrolu Lige naroda. Zadar je trebao biti dodijeljen Kraljevini SHS uz određeni stupanj autonomije²⁵², Italiji je priznato pravo na Lošinj i Vis te je zatražena demilitarizacija svih otoka.²⁵³ Na tim je temeljima delegacija Kraljevine SHS krenula na direktne pregovore u Pallanzu s dojmom da mora doći do sporazuma.

Pašića i Trumbića 11. svibnja u Pallanzi dočekaao je ministar Scialoja u *Villi Casanovi*. Započete pregovore već je drugi dan protresla vijest o padu talijanske vlade, a u istom mjesecu pala je i Protićeva vlada. Novu vladu Kraljevine SHS sastavio je u svibnju Vesnić, zadržavši Trumbića kao ministra vanjskih poslova. Zbog krize unutarnje politike koja je već neko vrijeme

²⁴⁹ Monzali, 2007: 181 i 182.

²⁵⁰ Archivio centrale dello Stato (dalje: ACS), *Carte Nitti*, b. 41. Luigi Ziliotto, Zara città libera, 24. travnja 1920.

²⁵¹ *Novo doba*, 3. svibnja 1920., „Jadransko pitanje u posljednjoj fazi”, br. 101, 1.

²⁵² U prijedlogu od nekoliko dana prije vlada Kraljevine SHS dala je diplomatskoj delegaciji upute o autonomnom Zadru bez diplomatskog predstavništva. Lederer, 1963: 284.

²⁵³ Lederer, 1963: 285.

potresala Italiju²⁵⁴ Nittijeva vlada bila je na klimavim nogama. Iako su se 12. svibnja Trumbić i Pašić sastali sa Scialojom i njegovim tajnikom Garbassom, sutradan je Scialoja otputovao u Rim te je zamolio predstavnike vlade Kraljevine SHS da ostanu nekoliko dana dok se ministarska kriza ne riješi.²⁵⁵ Na raspravi o upravi socijalistički i klerikalni krugovi žestoko su napali Nittijevu vladu koja je izgubila većinu.²⁵⁶ Sljedeći dani bili su neizvjesni. Dok je Nitti ipak dobivao na podršci za sastav vlade, nesložnost oko uvjeta ulaska klerikalaca u vladu produžila je izbor mandataru. Delegacija Kraljevine SHS ubrzo je ipak napustila Italiju uvjerena u pozitivan ishod budućih pregovora.²⁵⁷ Nitti je na kraju ipak sastavio vladu 21. svibnja s liberalnim demokratima, radikalima, pučkom strankom i liberalnom ljevicom.²⁵⁸ U novom ministarstvu ostali su Nittijevi vjerni istomišljenici u jadranskom pitanju kao Scialoja i Torre, što je značilo nastavak dosadašnje politike. Nitti je stoga delegaciji Kraljevine SHS uputio poziv za sastanak²⁵⁹, no uskoro je opet došlo do prevrata na talijanskoj političkoj sceni. Treća Nittijeva vlada bila je uspostavljena na klimavim temeljima te se očekivao njezin pad²⁶⁰, što se i dogodilo 10. lipnja.²⁶¹ Vladin kabinet preuzeo je 15. lipnja Giovanni Giolitti²⁶², čiji su ključni vanjskopolitički ciljevi bili zajednica Rijeke s Italijom i postizanje strateški jake granice u Alpama, dok je Dalmacija trebala biti žrtvovana zbog spomenutih koncesija na sjevernom Jadranu i Alpama.²⁶³ U cilju otvaranja puta novim pregovorima, Giolitti je pozvao je mladog diplomata Carla Sforzu, podtajnika ministarstva vanjskih poslova za Nittijeve vlade, da upravlja tim ministarstvom. Giolitti je imenovao Sforzu jer je smatrao da dijeli njegovu viziju kao važan korak uspostavi talijanskoga ekonomskog širenja i uloge lidera u srednjoj i istočnoj Europi²⁶⁴ te je na čelo talijanske vanjske politike želio postaviti čovjeka kojega će ponajprije

²⁵⁴ Više u: *Naš list*, 15. svibnja 1920., „Ostavka Nittijeve vlade. Pregovori u Pallanzi”, br. 40, 1.

²⁵⁵ *Novo doba*, 14. svibnja 1920., „Prekinuti pregovori u Pallanzi”, br. 109, 1.

²⁵⁶ *Novo doba*, 15. svibnja 1920., „Kriza u Italiji”, br. 110, 1.

²⁵⁷ *Novo doba*, 18. svibnja 1920., „Polazak naših delegata iz Pallanze”, br. 112, 1.

²⁵⁸ *Novo doba*, 25. svibnja 1920., „Treće Nittijevo Ministarstvo”, br. 117, 1.

²⁵⁹ Isto.

²⁶⁰ *Novo doba*, 5. lipnja 1920., „Uoči sastanka talijanske komore”, br. 126, 1.

²⁶¹ *Novo doba*, 11. lipnja 1920., „Nittijev pad”, br. 131, 1; *Naš list*, 16. lipnja 1920., „Politički položaj”, br. 49, 4.

²⁶² *Novo doba*, 15. lipnja 1920., „Diktator Italije”, br. 134, 1.

²⁶³ Giolitti je još u studenome 1918. bio protiv zaposjedanja Dalmacije smatrajući takav potez velikom vanjskopolitičkom greškom koja bi mogla izazvati unutarnju krizu. „(...) io sono pure persuaso che l'annessione della Dalmazia sarebbe un errore, e ci darebbe le peggiori preoccupazioni per l'avvenire. Sarebbe un errore di politica estera, nel senso che non si può pretendere di escludere dal mare un continente occupandone l'orlo della costa; e che si ripercoterebbe anche nella politica interna. Il popolo ha sostenuti i sacrifici della guerra con la speranza che fosse l'ultima, o che almeno avesse l'effetto di disarmare il militarismo; e ci sarebbe quindi una violenta reazione popolare contro condizioni di pace che ci obbligassero a stare in armi ed a fare guardia alle nostre frontiere peggio di prima.” Malagodi, 1960: 457.

²⁶⁴ „La mi azione politica posteriore prova quanto io stimavo nocivo all' Italia ed alla valorizzazione della nostra vittoria la politica ammissionistica di Sonino di Dalmazia: sicuri della nostra forza noi dovevamo aprire le nostre

prihvatiti europski saveznici.²⁶⁵ Sforza je bio čovjek po mjeri saveznika koji je znao uspostaviti ravnotežu između aspiracija i mogućnosti. Temeljio je politiku na antihabsburškim idejama te je tako izazvao približavanje srednjoeuropskih zemalja. Također, održavao je dobre odnose sa Srbijom čime je rasla mogućnost dogovora dviju država.

Giolitti je od saveznika ponajviše računao na potporu Francuske. Kako bi diplomatski izolirao Kraljevinu SHS od saveznika, Giolitti je zatomio nekadašnji animozitet prema dvjema najvećim silama Europe i krenuo u razgovore s njima poslije stupanja na dužnost. U kolovozu se sastao s Lloydom Georgeom u švicarskom Lucernu, a u rujnu je održao sastanke u Aix-les-Bainsu s francuskim premijerom Millerandom čiju je potporu dobio.²⁶⁶ U Dalmaciji je Giolitti bio spreman na ustupke, no nije htio pustiti Zadar, Cres, Unije, Lošinj i Palagružu.. Francuzi su tijekom ljeta Beogradu dali znak da pregovori moraju krenuti. U srpnju su se saveznički ministri sastali u mjestu Spa. Pritom su Trumbić i Sforza održali neformalne sastanke na kojima je Sforza zatražio Zadar.

Nova vremena bila su na pomolu. Italija je ušla u pregovore jača nego prije s obzirom na nedavno rješavanje albanskog pitanja.²⁶⁷ Naime, ugovorom iz Tirane krajem lipnja priznala je albansku neovisnost i povukla svoje trupe iz Vlore i ostatka Albanije, dok su Albanci su priznali pravo Italije da vojno zauzme otočić Saseno. Nakon talijanskog povlačenja iz Albanije talijanski poslanik Carlo Emanuele a Prato sastao se u Parizu s Trumbićem da ga obavijesti da je Italija spremna za nastavak bilateralnih pregovora o jadranskom pitanju.²⁶⁸ U listopadu je u Beograd poslan bivši počasni konzul u Veneciji Giuseppe Volpi, koji je imao namjeru neslužbeno ispitati stanje u vladi Kraljevine SHS. Za Zadar je predložio neutralnost s bliskim odnosima s Kraljevinom SHS i slobodnu riječku državu. Iako nisu pristali na prijedloge, Vesnić i Trumbić bili su spremni ući u pregovore.

Međunarodno se Kraljevina SHS nalazila u nepovoljnom položaju. Smjernice iz Velike Britanije i Francuske bile su jasne: do dogovora mora doći, inače će Italija imati pravo na primjenu Londonskog ugovora. Wilson, zauzet unutarnjom politikom, postao je manje važan faktor u jadranskom pitanju. Otegotnu okolnost za Kraljevinu SHS predstavljala je i

porte per una larga pacifica espansione economica verso i Balcani, mentre egli chiudeva l' Italia dietro un astioso reticolato spinato." Sforza, 1945: 52.

²⁶⁵ Monzali, 2007: 192. Više o Sforzi vidi u: Zeno, 2000; Sforza, 1945.

²⁶⁶ Monzali, 2007: 196.

²⁶⁷ Vidi: Pastorelli, 1970.

²⁶⁸ Monzali, 2007: 194.

intervencija u Koruškoj.²⁶⁹ Kao lokaciju su Talijani su izabrali mjesto Santa Margherita kraj Rapala. Sforza je predložio početak studenoga kao razdoblje susreta ususret novog saziva talijanskog parlamenta. Vodeći ljudi pregovora s talijanske strane bili su ministar vanjskih poslova Sforza i ministar obrane Ivanoe Bonomi. Predsjednik vlade Giliotti, po savjetu Sforze, pridružio se tek pred kraj pregovora.²⁷⁰ Kraljevinu SHS predstavljali su predsjednik vlade Milenko Vesnić, ministar vanjskih poslova Ante Trumbić i ministar financija Kosta Stojanović. Vlada Kraljevine SHS dala je sljedeće smjernice pregovaračima: Wilsonova linija morala se zadržati, riječka država i Italija morale su biti razdvojene, riječka luka Baroš morala je pripasti Kraljevini SHS, trebalo je izboriti garancije za autonomnost Zadra bez diplomatskog predstavništva i neutralizaciju obale, dok je dan pristanak za dodjelu Lošinja, Lastova i Visa Talijanima.²⁷¹

Konferencija je započela 8. studenoga. Prvog dana pregovora u *Villi Spinoli* Sforza je izjavio da Italija iskreno želi postići sporazum koji će donijeti političku i ekonomsku korist objema stranama. Ključne točke talijanskih zahtjeva bile su granica na Snježniku, teritorijalno susjedstvo s Rijekom i aneksija Zadra. Italija je nadalje precizirala svoje teritorijalne prijedloge. Zatražila je granicu na Snježniku i teritorijalnu povezanost s neovisnom Rijekom. Rim je potom zatražio aneksiju Cresa, Lošinja i Lastova te Visa uslijed obrane od prijetnje koja može doći iz Šibenika.²⁷² Kraljevina SHS pristala je prepustiti Snježnik Italiji te je bila voljna priznati neovisnost Rijeke sve dok luka Baroš pripadne njoj. U Dalmaciji su zauzvrat tražili cijelu kontinentalnu Dalmaciju i sve otoke osim Lošinja.²⁷³ Iako je Sforza, čini se, bio svjestan tereta odricanja Londonskog ugovora, odlučio je inzistirati na Zadru. U tome je imao potporu Bonomija²⁷⁴, no ne i Giolittija, koji je bio voljan pristati i na neka rješenja koja nisu uključivala prisvajanja Kraljevine SHS. Nakon burne rasprave prethodne noći, Sforza je 10. studenoga Giolittiju poslao telegram u kojem mu je objasnio Vesnićeve argumente protivljenja talijanskom zauzimanju Zadra. Giolitti je uzvratio da Zadar ne smije biti prepreka pregovora. Zbog njegove otočnosti i izoliranosti predsjednik vlade bio je voljan pristati na nezavisnost ili

²⁶⁹ *Novo doba*, 13. listopada 1920., „Zločin u Koruškoj”, br. 231, 1; *Novo doba*, 15. listopada 1920., „Nakon plebiscita u Koruškoj”, br. 233. 1.

²⁷⁰ Sforza, 1945: 94.

²⁷¹ Lederer, 1963: 302.

²⁷² Monzali, 2007: 204.

²⁷³ ACS, *Carte Giolitti*, b. 3, telegram br. 272/4, 9. studenoga 1920.

²⁷⁴ Bonomi se u načelu zalagao za neovisnosti Rijeke, aneksiju Cresa i Lošinja, Visa i/ili Lastova, ustupanje otoka i kontinentalne Dalmacije u korist Kraljevine SHS i neovisnost Zadra, no podržavao je Sforzu u nastupu. ACS, *Carte Bonomi*, b. 4, *Mie condizioni per accettare ufficio di plenipotenziario*, 27. listopada 1920.

autonomiju grada²⁷⁵, no Sforza je ipak odlučio ustrajati na talijanskom Zadru. U svojim memoarima iz kasnijih godina Sforza je ustrajanje na Zadru objasnio njegovim talijanskim karakterom i strahom od nasilja „Slavena“ koji su mogli ugroziti odnose dviju država.²⁷⁶

Osim same pripadnosti i autonomije grada, talijanska je delegacija bila nesložna i oko teritorijalnog opsega. Sforza je kao branitelja prava Talijana u Dalmaciji na pregovore pozvao Francesca Salatu²⁷⁷, predsjednika Središnjeg ureda za nove pokrajine (*Ufficio centrale per le nuove provincie*) osnovanog 4. srpnja 1919. u cilju konsolidiranja uprave u okupiranim područjima i njihove administrativne prilagodbe talijanskom zakonodavstvu.²⁷⁸ Vođen savjetima lokalnih političara, Salata nije zahtijevao samo pripajanje Zadra, već i pojedinih otoka poput Ugljana, Silbe, Molata i Premude.²⁷⁹ Cilj je, jasno, bio strateški s obzirom na to da nije bilo stvarnog uporišta na temelju broja Talijana na spomenutim otocima. Toga su bili svjesni i sami Talijani kada je još 1919. Tittoni od Ghiglianovicha i Ziliotta tražio popis otoka koje bi Italija pripojila budućoj Zadarskoj pokrajini. Tom prilikom Ghiglianovich je izjavio kako nacionalna opravdanost izvan zadarskih gradskih zidina ne ide u prilog Talijanima.²⁸⁰ Smjernice vlade u Beogradu daju naslutiti da se od Zadra odustalo prije pregovora.²⁸¹ Prosrpski politički krugovi ujedinjeni oko kralja Aleksandra I. Karađorđevića bili su spremni na odricanja na Jadranu temeljem obećanih ustupaka za Hrvate iz članka 5. Londonskog ugovora i kako bi stabilizirali razjedinjenu državu.²⁸² Trumbić je bio spreman priznati talijanski karakter grada Zadra te je smatrao da bi u budućnosti Italija mogla ponovno težiti osvajanju grada, dok je

²⁷⁵ Monzali, 2007: 205; Sforza, 1945: 95.

²⁷⁶ Sforza, 1945: 95.

²⁷⁷ Francesco Salata (1876. - 1944.), talijanski političar, novinar i povjesničar. Nakon studija u Beču i Grazu okreće se novinarstvu i politici. Bio je član glavnog odbora stranke *Lega Nazionale* i zastupnik u Istarskome saboru. Na čelo *Ufficio centrale nuove province* dolazi 1921. i blisko surađuje s Rimom oko pitanja Julijske krajine, a 1920. postaje senatorom Kraljevine Italije. Po dolasku fašista na vlast isprva doživljava političku marginalizaciju, no kasnije biva imenovan na nekoliko istaknutih akademskih položaja te 1929. postaje članom stranke. Vlada ga 1936. imenuje talijanskim veleposlanikom u Austriji gdje ostaje godinu dana nakon čega se vraća u Italiju. Za vrijeme Drugog svjetskog rata djeluje pri Ministarstvu vanjski poslova do smrti 1944. godine. Vidi: Ziller, 1995; Riccardi, 2001.; https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-salata_%28Dizionario-Biografico%29/, pristupljeno 10. rujna 2022.

²⁷⁸ Zakon br. 1081 od 4. srpnja 1919. „D. Lgt. 4 luglio 1919 n. 1081, col quale è istituito presso la Presidenza del Consiglio dei ministri un ufficio centrale per le nuove Provincie del Regno”, <http://www.prassi.cnr.it/prassi/altriAtti.html?id=264>, posjećeno 10. rujna 2022.

²⁷⁹ Monzali, 2007: 205.

²⁸⁰ Monzali, 2007: 130.

²⁸¹ Vidi: Matković, 2017: 44 i 45.

²⁸² Diklić, 2010: 231.

svaku vojnu intervenciju u zadanom trenutku smatrao teretom Kraljevini SHS.²⁸³ Isti status zadarske okolice ipak nije bio spreman priznati.

U Santa Margheritu 11. studenoga stigao je i sam Giolitti te su pregovori su ušli u završnu fazu. Posljednji status za Zadar postignut je na sam dan potpisivanja ugovora. Trumbić se u konačnici složio da se teritorij grada Zadra zbog djelovanja javnih službi poput groblja i vodovoda proširi na porezne općine Bokanjac i Arbanase, na što je Salata zatražio Crno zbog vodovoda, luku Diklo i otok Ugljan.²⁸⁴ Na kraju je Giolitti pristao na gubitak Ugljana. Jedna od bitnih stavki pregovora za Talijane bila su prava talijanske manjine. Dana 10. i 11. studenoga raspravljalo se o pravima ekonomske i društvene prirode. Talijanski predstavnici su za Talijane u Dalmaciji tražili pravo uspostave i održavanja socijalnih, vjerskih i obrazovnih ustanova o svojem trošku. U protokolu priloženom uz projekt pretpostavljalo se da će talijanskim građanima biti zajamčena mogućnost da se bave svim djelatnostima i umjetnošću te da uživaju zaštitu od poreza i nameta kojima bi bili izloženi stranci.²⁸⁵ Talijansko inzistiranje na pravima Talijana bez recipročnog djelovanja bio je kamen spoticanja u pregovorima, što je dovelo do šturijeg objašnjenja u ugovoru. Konačan dogovor uslijedio je 12. studenoga potpisivanjem Rapalskog ugovora.²⁸⁶ Prema članku 2., grad i porezna općina Zadar te porezne općine Arbanasi (*Borgo Erizzo*), Crno (*Cerno*), Bokanjac (*Boccagnazzo*) i dio porezne općine Diklo, koji polazeći od mora oko 700 m jugoistočno od sela Dikla ide u smjeru sjeveroistoka do kote 66 (Griž), uključujući Mikin Rt (*Puntamica*) sa svim kućama i stanovnicima pripao je Italiji. Određeno je da će se zasebnom konvencijom utvrditi odnos zadarske općine s okolicom. Palagruža, Lastovo, Cres i Lošinj dodijeljeni su Italiji, dok je za Rijeku određen status slobodne države.

Ishodom rapalskih pregovora mnogi nisu bili zadovoljni. Kraljevina SHS smatrala je da je izgubila previše, a Kraljevina Italija da je dobila premalo. Takav talijanski stav zadržan je kod mnogih te će postati sinonim poniženja Italije i njezina statusa drugorazredne sile. Nezadovoljstvo njime i sljedećih će se godina nazivati pogrdnim epitetima poput velike izdaje. Pregovarači iz Rapala, kao i predsjednici vlada optuživani su za izdaju talijanskog naroda, pogotovo onog u Dalmaciji, koji je ostao u tuđim rukama. Silvio Delich iznosi kako je „Dalmacija iz Londonskog ugovora masakrirana tužnim rapalskim kompromisom koji je

²⁸³ Monzali, 2007: 206. Pritom valja uzeti u obzir i Trumbićeve stavove tijekom konferencije u Parizu. Vidi: Matković, 2017: 44 i 45.

²⁸⁴ Monzali, 2007: 209.

²⁸⁵ ACS, *Giovanni Giolitti*, b. 3, telegram br. 272/4, 9. studenoga 1920.

²⁸⁶ Cijeli ugovor vidi u: Diklić, 2010: 235-239.

talijanskoj naciji prikazan kao preduvjet mira na Jadranu”.²⁸⁷ Ako su uzme u obzir opseg teritorija koji je Italiji obećan Londonskim ugovorom, jasno je da su nacionalistički nastrojene grupacije bile razočarane rezultatom. Gotovo cijela Dalmacija za njih je bila izgubljena. Lastovo je kao otok imao strateško značenje, no njegova ekonomska isplativost nije bila velika. Bivši ministar vanjskih poslova Sonnino izrazio je nezadovoljstvo konstatirajući da su oslobođenjem Jadrana od stranog elementa trebali biti osigurani strateški ciljevi talijanske vanjske politike.²⁸⁸ Izjave slične tome izlazile su iz talijanskih političkih krugova i prije potpisivanja sporazuma, kada je nakon mirovne konferencije u Parizu postalo jasno da će obujam teritorijalnih dobitaka biti daleko manji nego onaj iz 1915. Tako član talijanskog Zastupničkog doma (*Camera dei Deputati*) Gaetano Salvemini na jednoj raspravi optužuje Orlandovu vladu za nesposobnost iskazanu na mirovnoj konferenciji, admirala Milla i D'Annunzija za sramotu koju su nanijeli talijanskom narodu te zaključuje kako bi se od Dalmacije trebalo odustati kroz proces koji je premijer Nitti već i započeo.²⁸⁹ Predsjednik talijanske stranke nacionalista Luigi Federzoni²⁹⁰ pozivajući se na talijansko-srpski kompromis rekao je: „La verita e che a Rapallo si e stipulata non una pace italo-jugoslava, ma un compromesso italo-panserbo.”²⁹¹ Ministar Sforza dva tjedna nakon potpisivanja ugovora 26. studenoga u Zastupničkom domu održao je govor u kojem je istaknuo veličinu i važnost talijanskih teritorija na istočnom Jadranu.²⁹² Naglasio je kako Trst sada ima zaleđe koje će mu omogućiti ispunjenje trgovačkih ambicija na istoku, ključnu ulogu Pule, cjelokupnost Istre i važnost dobitka Zadra uz izborna prava za Talijane. U obraćanju Parlamentu 17. prosinca 1920. izjavio je kako su svi pregovarači, uključujući i njega napravili sve u interesu Italije kako bi dobila najpovoljnije teritorijalne ustupke, a da se pritom odnosi dviju država dovedu na zadovoljavajuću i srdačnu razinu.²⁹³ Kritike nisu bili lišeni ni vodeći svjetski

²⁸⁷ Delich, 1924: 3.

²⁸⁸ Tako navodi kako je zadobivanje korčulanskih otoka trebalo biti osnovni minimum kojim bi se osigurala strateška sigurnost Italije na Jadranu. Delich, 1924: 4. Ministar Sonino i admiral Di Revel bili su najgorljiviji pristaše struje koja je zagovarala maksimalne teritorijalne dobitke na Jadranu.

²⁸⁹ *New York Times*, 10. veljače 1920., „Peace treaty assailed in italian chamber”, br. 22 662, 2.

²⁹⁰ Luigi Federzoni (1878.-1967.) jedan je od osnivača nacionalističkoga pokreta i osnivač glasila *L'idea nazionale*. Za Mussolinijeve vladavine bio je ministar kolonija, ministar unutarnjih poslova i predsjednik Senata. Zbog sudjelovanja u fašističkom pokretu nakon Drugog svjetskog rata biva osuđen na doživotnu robiju, no dobiva pomilovanje. „Federzoni, Luigi”, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19135>, posjećeno 9. rujna 2022.

²⁹¹ Federzoni, 1921: 144.

²⁹² Sforza 1945: 96-97; *L'Ida Nazionale*, 27. studenoga 1920., „Le dichiarazioni dell on. Sforza alla Camera. La sicurezza d' Italia e il sacrificio della Dalmazia”, br. 284, 1.

²⁹³ Sforza, 1945: 65.

političari koji su krojili svijet nakon rata. Najodgovornijim za nastalu situaciju smatrali su predsjednika Wilsona.²⁹⁴

Na početku pregovora pregovarači Kraljevine SHS bili su u nezavidnoj poziciji s obzirom na to da su predstavljali novu državu na svjetskoj pozornici, no ta država predstavljala je strateško²⁹⁵ i populacijsko uporište koje je bilo važno nadzirati. *Naš list* oglasio se nakon višemjesečne stanke i izrazio nezadovoljstvo rješenjem sporazuma naglasivši kako većem dijelu građanstva nije bilo dozvoljeno izjašnjavanje te kako je ovakvo rješenje i s narodnog i ekonomskog gledišta nepravedno i neprirodno.²⁹⁶ Navodeći tešku Trumbićevu borbu za jedinstveno rješenje za Zadar koje bi mu priskrbilo poseban status, njegove zadnje dane opisuju kao dane u kojima je „gorkih čaša popio i doživio najveće pogrde i sramote te je morao krišom ostaviti grad, slušati zvižduke i psovke kojima ga je pratila sa obale svjetina ne „jugoslavenska“ - nego talijanska”.²⁹⁷ Trumbić je nakon sporazuma naglasio kako je spašena zadarska okolica i, još važnije, otoci ispred njega, čime je spašen važan morski prolaz za državu.²⁹⁸ *Novo doba* izrazilo je potporu Trumbiću riječima „kako rješenje spora sa Italijom neizbježno se je dakle nametalo našim državniciima te im se ne smije razborito prigovoriti ako se poslije dvije godine čekanja pristali da potpišu Rapalski ugovor u uvjerenju, da bi se daljnjim čekanjem i zavlacenje prilike još i gore promijenile na našu štetu”.²⁹⁹ Velik dio slovenskog i hrvatskog javnog mnijenja osudio je nepravdu granica stvorenu ugovorom te se nadao reviziji.

²⁹⁴ Jedan od rijetkih političara koji je podržavao Wilsonove ideje i bio protiv talijanskih pretenzija bio je liberal socijalist Leonida Bissolati, predstavnik tzv. demokratskog intervencionizma. Naime, držao je da bivši teritorij Monarhije, s naglaskom na jadransko područje, za Italiju predstavlja preveliko opterećenje te da bi se Italija trebala ograničiti na dobivanje kontrole nad Pulom, Valonom i ponekim otocima. Tvrdio je da bi zauzimanje Dalmacije, u kojoj je većinsko stanovništvo „slavensko“, uzrokovalo sukobe u kojima Italija ne bi imala međunarodnu podršku, s naglaskom na američku. *New York Times*, 7. siječnja 1919., „Bissolati explains split with Sonino”, br. 22 263, 13; Isto, 14. siječnja 1919., „Bissolati backs Wilson's policy; Italian ex-Minister Urges His Country to Renounce Big Annexation Aims”, br. 22 270, 2.

²⁹⁵ Istočna obala Jadrana je uslijed konfiguracije terena i velike razvedenosti imala strateške prednosti spram zapadne. „A fleet taking refuge in one of the Italian harbours is visible far out to sea because of the flatness of the coast, where a vessels secreted along the eastern shore are invisible behind mountain barriers.” Johnson, 1920: 512.

²⁹⁶ *Naš list*, 9. veljače 1921., „Nakon sedam mjeseci” br. 51, 1.

²⁹⁷ Isto.

²⁹⁸ *Novo doba*, 6. prosinca 1920., „O riješenju jadranskog pitanja Sušak i Zadar”, br. 275, 2.

²⁹⁹ *Novo doba*, 16. studenoga 1920., „Zar su nas još i prevarili”, br. 259, 1.

3.2. PROPAGANDNA AKTIVNOST U ZADRU I OKOLICI OD KRAJA RATA DO SKLAPANJA RAPALSKOG UGOVORA KAO ORUŽJE NACIONALNE PRIPADNOSTI

3.2.1. TALIJANSKA PROPAGANDA I POKUŠAJ DENACIONALIZACIJE HRVATA I SRBA U ZADARSKOM KRAJU

Nedugo nakon dolaska u Split zapovjednik Mornaričkog odreda SAD-a na Jadranu admiral William H. G. Bullard³⁰⁰ dobio je naputak da istraži talijansko kršenje primirja diljem Dalmacije. Suvremena istraživanja temeljena na svjedočenjima suvremenika te mornaričkih i diplomatskih izvora tog doba suglasna su u stavu kako je ponašanje Talijana na Jadranu uvelike naštetilo njihovom ugledu na mirovnoj konferenciji i izazvalo oštar stav predsjednika Wilsona koji će ugroziti konačni dogovor oko jadranskog pitanja.³⁰¹ Ono što je otežalo situaciju za Talijane bio je njihov nemar i nezainteresiranost da kršenje primirja skrivaju pred savezničkim predstavnicima koje je Italija na određen način smatrala neprijateljem u smislu ostvarenja vlastitih teritorijalnih ciljeva.

Dvije japanske torpiljarke uplovile su u Zadar 30. studenoga, pri čemu je došlo do napada na hrvatski puk koji je iz prostorija Jugoslavenskog sokola krenuo dočekati brodove. Skupina Talijana im je kod Sv. Dimitrija zatvorila put i napala ih kamenjem pa je pozvana vojske da štiti povorku.³⁰² Nakon što je povorka nastavila do *Rive IV Novembre*³⁰³ opet je napadnuta, pri čemu je talijanska vojska ostala pasivna, na trenutke i neprijateljski raspoložena spram Hrvata. Incident pri dolasku savezničkih brodova zabilježen je u mnogim izvorima i svjedoči o atmosferi u gradu u danima nakon primirja. Ovo također nije bio izoliran slučaj. U nastavku se navodi nekoliko incidenata na temelju izvora.

Jugoslavenski akademski klub u čast kralja Petra 14. prosinca organizira koncert u zgradi Jugoslavenske čitaonice. Nekolicina Talijana napada kamenjem okupljene, a iste večeri u Zadar stiže engleski torpedni razarač čiji se časnici priključuju koncertu.³⁰⁴ Živojinović na temelju izvora američkih *Naval Records* opisuje dojmove generala Spafforda koji je na američkom

³⁰⁰ Dana 22. siječnja 1919. admirala Williama H. G. Bullarda na mjestu zapovjednika Mornaričkog odreda Sjedinjenih Američkih Država na Jadranu i delegata u Jadranskom odboru zamijenio je Albert Parker Niblack. Njega je dalje 26. ožujka 1919. zamijenio kontraadmiral Philip Andrews, koji je na tom položaju ostao sve do 28. travnja 1921., kada je odbor ukinut. Davidonis, 1966: 27.

³⁰¹ Vidi: Davidonis, 1966; Baerlein, 1922; Živojinović, 1990.

³⁰² *Novo doba*, 1. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 175, 2.

³⁰³ Austrougarska *Riva Vecchia* preimenovana je u *Riva IV Novembre*. Vidi u: Begonja, 2006.

³⁰⁴ *Novo doba*, 16. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 188, 2.

razaraču krajem 1918. uplovio u zadarsku luku i posjetio grad. Prošao je gradom i primijetio da pola građana nosi talijanske kokarde. Sastao se s predstavnicima Hrvata i Srba, koji su se požalili na forsiranje talijanskog jezika u sudstvu, prisile na zakletve talijanskom kralju i nemogućnosti korištenja poštanskim i telefonskim mrežama.³⁰⁵ Slična svjedočenja iznose suvremene tiskovine poput *Novog doba* i suvremenik Uroš Desnica. U prosincu 1918. Talijani preuzimaju kontrolu nad poštanskom i brzojavnom službom ograničavajući komunikaciju okolnih mjesta sa Zadrom.³⁰⁶ Britanski publicist Henry Baerlein spominje niz incidenta u gradu i okolici kojima je svjedočio sam ili je o njima čuo iz različitih izvora. Osmero ljudi završilo je u zadarskom zatvoru jer su u blizini Biograda sjedili pod maslinama i pjevali hrvatske narodne pjesme.³⁰⁷ Na jednom otoku u blizini Zadra čije ime ne spominje zatekao je petnaestak muškaraca okupljenih oko stola u nekoj vrsti tamnice kako čitaju novine koje su tijekom posljednjih mjeseci kriomice dostavljane. Prema njegovu svjedočenju, svako pismo je bilo cenzurirano, svaka telegrafska i telefonska komunikacija između okupiranog teritorija i vanjskog svijeta bila je zabranjena. Nastupa cenzura i zabrana hrvatskih novina, a pismena se komunikacija pregledava. Početkom 1919. guverner Millo izdaje naredbu s određenim ograničenjima i kaznama za počinitelje nedjela kao npr. za poštanske službenike koji bi otvarali i/ili javno obznanili sadržaj određenog pisma ili za one koji bi uništavali nacionalne simbole zemalja koji su ih okupirale na temelju mirovnog sporazuma.³⁰⁸ Dana 2. prosinca talijanski jezik proglašen je službenim jezikom u svim uredima na okupiranim područjima.³⁰⁹ Godinu dana kasnije uveden je talijanski jezik kao obvezni predmet za sve škole na okupiranom području.³¹⁰ Sve zamolbe službenika za ostanak u službi morale su biti predane ili na talijanskom ili na hrvatskom s prijevodom. Tijekom ožujka i travnja 1919. državnim službenicima na okupiranom području koji nisu prihvatili talijansko državljanstvo oduzete su plaće jer su, u skladu s odredbama primirja, odbili podnijeti zahtjev na talijanskom jeziku privremenoj upravi da ih potvrdi na mjesto zaposlenja. Ova naredba, koja je stotine obitelji ostavila bez sredstava za život, nije bila samo nezakonita jer je prema članku 6. primirja iz Ville

³⁰⁵ Živojinović, 1967: 287.

³⁰⁶ Peričić, 1973: 14 i 15; *Novo doba*, 18. prosinca 1918., „Kako je u Zadru”, br. 190, 1.

³⁰⁷ Baerlein, 1922: 38.

³⁰⁸ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 35, Naredba br. 21, 3. siječnja 1919.

³⁰⁹ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 1. pr. no. 4964, 1. prosinca 1918.

³¹⁰ Bralić, 2019a: 222.

Giusti uprava morala predati zatečenim organima vlasti, već je bila u suprotnosti s ranijom Millovom naredbom kojom su državnim službenicima potvrđena radna mjesta.³¹¹

Protjerivanje u cilju obezglavljanja hrvatskih, slovenskih i srpskih zajednica pogodilo je sva područja koja je okupirala Italija i obilježit će međuratno razdoblje.³¹² U grad se nedugo nakon talijanske okupacije dovode ugledni članovi zajednice iz okolnih sela i otoka koje vlasti stavljaju u pritvor, nastoji se prekinuti komunikacija s okolnim kotarima, a aprovizacija se provodi samo u okupiranim mjestima.³¹³ Provode se rekvizicije klubova i premetačine privatnih kuća bez obzira na njihove vlasnike. Zatvorenike hrvatske i srpske nacionalne orijentacije zatvorski čuvari tjerali da šute ili uzvikuju „Viva Italia”.³¹⁴ Uglednici poput Jerka Machieda, Uroša Desnice te profesora i kasnijeg ravnatelja Hrvatske gimnazije Marka Ježine pozivani su na obavijesne razgovora pod sumnjom huškanja naroda. Talijanska uprava pokušava utišati apele predstavnika Kraljevine SHS saveznicima, koji ipak nalaze svoj put preko tiskovina i službenih putova. Zemaljski odbor i Odbor Narodnog vijeća SHS šalju brzojav predsjedniku Wilsonu i predsjedniku francuske vlade Clemenceau u kojem mole da se Zadar sjedini s Kraljevinom SHS.³¹⁵ Prema Baerleinu, tijekom zime i proljeća 1919. iz Dalmacije je deportirano više od 700 osoba, uglavnom činovnika, pravnika i liječnika.³¹⁶ Dana 17. prosinca 1918. uhićena je nekolicina svećenika u okolici jer su skupljali potpise za samoodređenje.³¹⁷ Mnogi su svećenici u prvim mjesecima deportirani pod nejasnim okolnostima i pod optužbom za prototalijansko djelovanje.³¹⁸ Uhićenja protivnika te slanje u Italiju na prisilni boravak ili u logore postaju dio svakodnevice građana u okupiranom dijelu Dalmacije. Mjesto deportacije najčešće je bio sabirni centar na Sardiniji.³¹⁹ U noći s 15. na 16. ožujka šestorica uglednih Zadrana iznenada su uhićena i deportirana u Italiju; među njima se nalazio i Josip Tončić, bivši podnamjesnik Dalmacije.

³¹¹ Baerlein, 1922: 163; „Armistice of Villa Giusti”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf>, posjećeno 15. listopada 2021.

³¹² Bartolini, 2006: 66.

³¹³ Hrabak, 1988; 523: *Novo doba*, „Iz okupirane Dalmacije”, 6. prosinca 1918., br. 180, 3; Isto, 16. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 188, 2.

³¹⁴ Baerlein, 1922: 38.

³¹⁵ *Narodni list*, 5. prosinca 1918., „Proti tudjincu”, br. 58, 1.

³¹⁶ Baerlein, 1922: 153.

³¹⁷ *Novo doba*, 19. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 191, 2.

³¹⁸ Kao primjer navodimo slučaj don Ante Nižića iz Lukorana koji je uhićen zbog optužbe nekog protalijanski orijentiranog mještana i dovođenje petorice župnika s Ugljana u Zadar. *Novo doba*, 19. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 191, 2; Isto, 20. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 192, 2. Vidi i: Kero, 2010: 3-5.

³¹⁹ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 1, br. 4367, 6. siječnja 1919.

Poseban fokus bio je na školama kao mjestima koja okupljaju veći broj ljudi, obrazuju mlade naraštaje te imaju veliki ugled u društvu.³²⁰ Nedugo nakon dolaska u Dalmaciju Millo šalje zapovijed o zabrani zapošljavanja i premještanja zaposlenika bez njegova znanja i izdaje zapovijed prema kojoj se ne smiju slušati naredbe iz Zagreba ili Splita.³²¹ Baerlein spominje slučaj zadarskog profesora Stoikevića koji je bio izložen višestrukom nasilju dok je išao u školu i na povratku.³²² Ivan Grbić, učitelj škole u Sutomiščici, zatvoren je i potom premješten u drugu školu u Privlaci, dok je državna škola zatvorena i zamijenjena talijanskom s učiteljem bez stručne spreme. Učenike škole koja je bila raspuštena vojnici su natjerali da pohađaju novu talijansku školu. Zatvorena je i osnovna škola u Zemuniku, a učitelji su nakon zatvaranja odvedeni u drugo selo. *Novo doba* spominje slučaj učitelja s Paga Nike Buratovića koji je zajedno s nekolicinom uglednika mjesta 16. prosinca doveden u Zadar na ispitivanje.³²³ Sutradan su poslani natrag u Pag pod uvjetom da će se smatrati odgovornima za svaki nered.³²⁴ Ako su željeli napustiti mjesto, morali su ishoditi pismenu izjavu od talijanske komande kako odlaze dobrovoljno, a ne pod prisilom. Baerlein spominje kako su Buratović i njegova supruga, također učiteljica po struci, morali bježati kako bi izbjegli zatvor.³²⁵ Učitelj Grimani iz istog mjesta bio je dužan sa svojom ženom slijediti primjer Buratovića, tako da je škola nužno bila zatvorena te je pokrenuta talijanska.³²⁶ Hrvatski kadar u zadarskim školama također odlazi s radnih mjesta, pa tako Hrvatska gimnazija nakon završetka školske godine 1918./1919. postupno gubi kadar.³²⁷ Hrvatske obrazovne institucije i školski kadar bivaju izloženi napadima i diskriminaciji. Posebice je na udaru bila učiteljska škola - Preparandija koja je okarakterizirana kao mjesto prototalijanske agitacije i kako učitelja, tako i učenika u duhu „jugoslavenskog“ iredentizma.³²⁸ Zgrada Preparandije u Arbanasima, prema svjedočenjima djelatnika škole, nedugo po dolasku Talijana izložena je napadima. Svjedočenja o sukobu u svibnju 1919. dolaze iz različitih izvora. Bralić prema svjedočenju ravnatelja Augustina Grgića navodi kako su 13. svibnja 1919. učenici škole napadnuti od mnoštva iz grada koje ih je

³²⁰ Više o zadarskim srednjim školama na hrvatskom jeziku u godinama nakon rata i sudbini njihova kadra vidi: Bralić, 2019a: 221-233.

³²¹ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 1, br. 62 di prot., Copia, br. 4856. 21. studenoga 1918.

³²² Baerlein, 1922: 38.

³²³ *Novo doba*, 16. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije“, br. 188, 2.

³²⁴ *Novo doba*, 20. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije“, br. 192, 2.

³²⁵ Baerlein, 1922: 147.

³²⁶ Baerlein, 1922: 147.

³²⁷ Više vidi: Bralić, 2019a; Uglešić, 2019.

³²⁸ Bralić, 2019a: 226.

kamenjem gonilo do škole, a kada su se sklonili u zgradu mnoštvo je napalo i nju.³²⁹ Na zamolbu djelatnika službena je vlast dovela vojnike da čuvaju školu kako bi se nastava mogla nastaviti, no njihova prisutnost bila je kratka vijeka pa je nedugo nakon što su je karabinjeri napustili, školu napao učitelj škole *Lega* iz Arbanasa Duka s još dva napadača. *Novo doba* spominje kako je povod za nemire tih dana bio brzogovorni koji su predstavnici Kraljevine SHS iz zahvalnosti uputili Wilsonu.³³⁰ Potaknuti time istaknuti političari i uglednici grada održali su sastanke i govore u kojima su huškali na simpatizere Kraljevine SHS, a sljedećih su se dana zaredali napadi pri kojima je bilo ozlijeđenih. U jednom od napada početkom tjedna pokušalo se provaliti u Preparandiju, a došlo je i do sukoba s mještanima Arbanasa u kojemu je bilo ranjenih s obje strane. Prema pisanju *Novog doba*, 13. svibnja zapovjednik karabinjera ponudio je upravitelju Preparandije zaštitu vojske, čija je prisutnost trajala samo jedno jutro, a 14. svibnja napadnuti su đaci škole pred zgradom te je zbog nasilja škola privremeno zatvorena. Henry Baerlein spominje sličan slučaj, iako ne navodi datum ni godinu, no usporedba spomenutih izvora i njegova pisanja daje naslutiti da je riječ o istom događaju.³³¹ Povod tom napadu bio je, naime, ulični sukob 40 Arbanasa i karabinjera u kojem su ranjena tri karabinjera te sedam ili osam vojnika. Baerlein sukob objašnjava netrpeljivošću između karabinjera i Arbanasa koje je vlast maltretirala zbog pristajanja uz „slavensku“ stranu. Kako bi se osvetio za ovaj poraz, profesor Duka napao je učiteljsku školu koju je nakon incidenta okupirala vojska, a sam Duka bio je počašćen posjetom admirala Milla, navodi Baerlein.

U Zadru i njegovoj okolini nedugo nakon sklapanja primirja razvija se propagandna aktivnost u kojoj talijanska strana ima prednost jer obnaša efektivnu vlast u gradu i pojedinim mjestima. Odsjek za propagandu (*Sezione di propaganda*) svoju misiju širi otvaranjem ureda za distribuciju hrane bez naplate ili po povoljnim cijenama, darivanjem siromašnog stanovništva i organiziranjem svečanosti.³³² Prema tajnom dokumentu Odsjeka za propagandu iz ožujka 1919., guverner Millo je časnicima i službenicima poslao upute kakav odnos moraju gajiti pri postupanju s lokalnim stanovništvom te je objasnio pozadinu.³³³ Najučinkovitiju

³²⁹ Bralić, 2019a: 226.

³³⁰ *Novo doba*, 20. svibnja 1919., „Iz okupirane Dalmacije. Talijanski teror u Zadru”, br. 109, 2.

³³¹ „In order to avenge this defeat one Duka, who is by birth an Albanian and is a teacher at the Italian ‘Liga’ school, which was built a few years ago at Borgo Erizzo, determined on the next afternoon to attack the Teachers’ Institute, which is situated 400 steps from his own establishment, and which on the previous day had shown a strong defence. He led the attack in person, firing his revolver. But the casualties were light. The Teachers’ Institute was, after this, occupied by the military, and Admiral Millo paid a complimentary visit to Duka at his school.” Baerlein, 1922: 39.

³³² Baerlein, 1922: 157.

³³³ Baerlein, 1922: 142-144.

propagandu spontano i neočekivano rade časnik i njegovi ljudi, pisao je Millo. Zahtijevao je miran i dostojanstven način ophođenja unatoč različitim mišljenjima i stavovima u odnosu na lokalno stanovništvo, naglasivši ulogu službenika u malim sredinama. Časnik mora postati element umjerenosti i pacifikacije, tvrdio je. Naglasio je i važnost ostvarivanja prvog kontakta s „populacijom koja je u osnovi dobra, dobra kao što su jednostavni i primitivni narodi koji su također iznimno osjetljivi, sumnjičavi i nasilni u svojim porivima gdje instinktivno vidi neprijatelja i novog tlačitelja”. Svaki službenik pri službenom i osobnom ophođenju mora se ponašati tako da stanovništvo, koje je kao primitivno i jednostavno podložnije sugestijama, stekne dojam da je Italija zemlja slobode i prava, da njezini časnici i vojnici imaju misiju ispisanu na temelju povijesnih prava i zbog potrebe obrane. Isto tako, naglasio je posljednje godine rata koje su uvelike utjecale na psihologiju „Slavena“ koji su puni radosti i ekstaze dočekali raspad i ujedinjenje, što je činilo potencijalno opasan element propagandi. Uloga svih talijanskih činovnika i službenika bila je raditi na pomirenju dviju strana između kojih vlada antagonizam i pokušavati graditi suživot. Millo je poruku zaključio s oprezom s posebnom porukom za mlade časnike, koji ne smiju zaboraviti da „slavenska“ propaganda ima i dalje velik utjecaj na lokalno stanovništvo te kao takva može izazvati nemire i ugroziti željeni cilj. Osnovni problem bila je kontrola nad nižim stupnjevima redarstvenih činovnika i vojnika željnih povratka kući.³³⁴ Millove upute i niz deportacija, uhićenja i cenzuru dakako treba shvatiti u okviru pragmatičnog djelovanja u cilju prevencije sukoba i riskiranja ugleda na međunarodnoj sceni. Talijanska vlast nedugo po dolasku nastupa oštro prema istaknutim građanima i običnom puku, pogotovo onom koji odbija prihvatiti talijansku upravu, no djelovanje s više instancije vlasti ujedno znači kontrolu istog sustavnog djelovanja, dok neplanska djelovanja pojedinaca pod budnim američkim okom mogu izazvati neželjene ishode.

Za vrijeme mirovne konferencije Zadar posjećuju admirali pobjedničkih sila. Neki na Jadran dolaze po službenoj dužnosti prema odredbama mirovnog sporazuma, dok drugi dolaze kao izaslanici vlastitih zemalja ili na poziv drugih.³³⁵ Osim njih Dalmaciju i zadarski kraj posjećuju mnogi strani vojnici novinari u razdoblju između kraja rata i Rapalskog ugovora. Neke je poslao američki predsjednik, koji je u vrijeme mirovne konferencije želio prikupiti svježje i objektivne informacijama o prilikama na okupiranom području Dalmacije te

³³⁴ Baerlein, 1922: 141 i 142.

³³⁵ *La voce dalmatica*, 26. veljače 1919., „La Cronaca”, br. 14, 2; „Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, vol. XII, br. 177”, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d177>, posjećeno 4. veljače 2022.; *Novo doba*, 13. siječnja 1919., „Život u Zadru”, br. 9, 1.

nacionalnom sastavu tog teritorija kako bi na konferenciji raspolagao valjanim podacima. Talijani u Zadru gotovo su sve ljubazno dočekali.³³⁶ Dio novinara poslale su talijanske vlasti kako bi provodili propagandu među lokalnim stanovništvom i prenijeli pozitivne impulse u domovinu. Tako je i Zadar, do jučer nepoznat svijetu, dospio u novine diljem svijeta. Merton Emerson iz *New York Timesa* opisao je svoje viđenje Zadra u kojem je boravio u doba mirovne konferencije u Parizu.³³⁷ Njegovo sjećanje na multikulturalni Zadar ispunjeno je propagandom koja je dolazila sa svih strana.

Propaganda se provodila u nekoliko smjerova. Prodor talijanske propagande bio je znatno širih mogućnosti s obzirom na stvarnu vlast u Zadru, no propaganda hrvatskih glasila imala je veći domet u zadarskoj okolici. Uz domaće tiskovine *Hrvatska Kruna* i *Narodni list*, čije će djelovanje s vremenom ograničiti talijanska uprava, splitsko *Novo doba* redovito posvećuje listove izvještavajući Dalmaciju o prilikama u Zadru i okolici, a nakon marginaliziranja Jurja Biankinija postaje i glavni izvor o događanjima u poslijeratnoj Dalmaciji. Talijanska propaganda širi se službenim proglasima, tekstovima u listu *La voce dalmatica* i brojnim drugim glasilima koja putuju iz Italije. U nesigurnim vremenima i u vrijeme kada su u Dalmaciju pristizali saveznički admirali, vojnici, novinari i političari iz raznih dijelova svijeta bilo je važno pokazati *pravo* lice zadarskog kraja i odaslati željenu poruku, stoga su posjeti stranih diplomata i vojnih djelatnika postali dio svakodnevice. Najvažnija propaganda provodi se izravno na terenu u kontaktu s domaćim stanovništvom.

Najglasniji zagovornici susprezanja agresivne talijanske propagande i načina na koji se provodi okupacija u suprotnosti s odredbama primirja bili su Amerikanci, čiji su admirali i vojnici postali najbližim svjedocima talijanskom kršenju primirja. Pukovnik američke vojske Sherman Miles, koji tijekom 1919. kao gost talijanske delegacije putuje po sjevernoj Dalmaciji, spominje autoritaran odnos Talijana prema lokalnoj „slavenskoj“ većini.³³⁸ Tu, dakako, valja dodati i trud Kraljevine SHS koja je direktno slala proteste saveznicima, no njezin domet i utjecaj bio je daleko manji u odnosu na one velikih sila poput Kraljevine Italije i SAD-a koje su k tome bile i legitimno priznate države, za razliku od mlade države u nastanku. Talijanska

³³⁶ Novinar *New York Timesa* Merton Emerson spominje kako se admiral Millo uvelike potrudio da se Amerikance tretira s uvažanim poštovanjem pa su imali organizirano vodenje po gradovima i okolici. *New York Times*, 4. svibnja 1920., „Pro This, Pro That, but All Pro-American”, br. 22 380, The Story of the 77th, 8 i 9.

³³⁷ *New York Times*, 4. svibnja 1920., „Pro This, Pro That, but All Pro-American”, br. 22 380, The Story of the 77th, 8 i 9.

³³⁸ „Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, vol. XII, br. 177”, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d177>, posjećeno 4. veljače 2022.

propaganda provodi se u cilju ograničenja komunikacije između stranih novinara te Hrvata i Srba, kao i kroz cenzuru novina. Talijanska vlast u Zadru isprva dopušta tiskanje hrvatskih glasila. *Narodni list* kao jedan od najvažnijih dalmatinskih listova koji je pod vodstvom Jurja Biankinija zastupao stavove narodnjaka, tj. Hrvatske stranke i informirao stanovništvo o političkim događajima, zbog čega je često bio predmetom cenzure i lišen financijskih sredstava, nakon talijanske okupacije i dalje pod Biankinijevim vodstvom intenzivno piše o događajima u Zadru kritizirajući talijanske postupke i dajući potporu djelovanjima unatoč cenzuri. Na suprotstavljanje autoritetu talijanska uprava reagira oštro. Pod vodstvom kapetana Arcalea karabinjeri 13. prosinca 1918. okružuju tiskaru *Narodnog lista* i zahtijevaju otvaranje tiskare kako bi izvršili premetačinu.³³⁹ Pritom izjavljuju kako ubuduće ništa ne smije izaći iz tiskare bez njihove provjere. Istog dana traže cenzuru jednog članka, a nakon što je članak u određenom obliku ipak objavljen, karabinjeri sutradan zapljenuju tiskaru i obustavljaju tiskanje *Narodnog lista*.³⁴⁰ Samog urednika Biankinija 15. prosinca odvođe karabinjeri pod naredbom da noć provede u hotelu *Bristol* te 16. prosinca dobiva naredbu da napusti Zadar. Nakon Millova proglasa ta je naredba obustavljena, ali mu je određen kućni pritvor, iako će kasnije biti potjeran iz grada.³⁴¹ Svakodnevno su provođena uhićenja i premetačine privatnih i službenih osoba.³⁴² Mornarima koji su se vratili s ratnih brodova oduzimate su vrpce sa „slavenskim“ znakovljem, a poneki su i zatvarani. Biankini navodi kako su diplomatski krugovi znali da će Italija u ime Antante okupirati sjevernu Dalmaciju stoga se pozivalo na mir.³⁴³ Diplomatske aktivnosti istodobno su poticane propagandom u obliku natpisa koji daju potporu Italiji.³⁴⁴

Osim borbe na diplomatskom polju, Zadar je početkom 1919. bio mjesto borbe naklonosti stranih predstavnika, posebice američkih. Zanimljiva je anegdota novinara *New York Timesa* Mertona Emmersona na kojeg je susret s nekolicinom školaraca ostavio znatan dojam. Susret je s jedne strane bio rijedak primjer iskrenog razgovora s djecom različitih kultura koji mu je pokazao multikulturalnost Dalmacije, dok je s druge strane bio dah osvježenja od propagande i proračunate naklonosti kojoj je kao američki novinar bio izložen tijekom boravka u Dalmaciji.³⁴⁵ Američki vojnici i novinari posjećivali su Zadar kako bi dobili uvid u stvarno

³³⁹ *Novo doba*, 16. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 188, 2.

³⁴⁰ *Novo doba*, 17. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 189, 2.

³⁴¹ *Novo doba*, 19. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 191, 2.

³⁴² Biankini, 1929: 97-101.

³⁴³ Detaljnije vidi: Biankini, 1929.

³⁴⁴ *Hrvatska kruna*, 18. siječnja 1919., „Gradske vesti”, br. 3, 2.

³⁴⁵ *New York Times*, 4. svibnja 1920., „Pro This, Pro That, but All Pro-American”, br. 22 380, The Story of the 77th, 8 i 9.

stanje u gradu, a dobrodošlice nije nedostajalo; od službenih predstavnika „slavenske“ i talijanske orijentacije do običnih građana koje su susretali putem.³⁴⁶ Obje strane nastojale su posjetiteljima ponuditi čvrste dokaze da grad pripada njima, što je bilo vidljivo i pri samom pogledu na pojedince. Simpatizeri ujedinjenja s Kraljevinom SHS su nosili tamne crne odore, što je bio znak da teže nezavisnosti, a u tome im je uzor bila Amerika pa su zbog toga i Wilsonove naklonosti ujedinjenju Hrvata, Slovenaca i Srba većinom bili proamerički orijentirani.³⁴⁷

Talijanska represivna djelovanja i propaganda donijeli su Italiji više štete zbog prisutnosti američkih trupa na Jadranu i brojnih protesta koji su se osvrtni na represiju Talijana. Udaljavanjem nositelja intelektualne misli i cenzurom talijanska je uprava pokušala umanjiti polet jugoslavenskog pokreta, no politička orijentacija srednjeg sloja kao nosioca ideje o jugoslavenskoj državi mogla je doći u pitanje kod običnog puka koji se suočavao s ozbiljnim posljedicama rata i ekonomskim problemima. Njihovu naklonost talijanska će uprava pokušati zadobiti zadovoljenjem osnovnih potreba.

3.2.2. OPSKRBA HRANOM KAO ELEMENT POLITIČKOG MANIPULIRANJA: PRIMJER ZADARSKIH OTOKA

Siromašnom stanovništvu u zadarskoj okolici nedostajalo je hrane nakon teških godina rata. Teško gospodarsko stanje u Dalmaciji u proljeće 1918. javilo se kao posljedica rata i zaostalosti poljoprivrede.³⁴⁸ Razina agrarne razvijenosti bila je iznimno niska uslijed slabih ulaganja posjednika i velikih nameta. Prvi svjetski rat donio je dodatne nevolje zbog zapuštanja zemlje i odlaska radne snage, što je dodatno pogoršalo opskrbu živežnim namirnicama. Nakon nekoliko nerodnih godina, došao je rat te stavio još veći teret na leđa seljaka. Pratećim se nedaćama pridružilo zapuštanje zemlje, kao i izostanak dotad uobičajene melioracije, što je sve zajedno dovelo stanovništvo u nezavidan položaj.³⁴⁹ Zbog nedostatka radne snage i zaštitnih

³⁴⁶ *Novo doba*, 13. siječnja 1919., „Život u Zadru”, br. 9, 1; *New York Times*, 4. svibnja 1920., „Pro This, Pro That, but All Pro-American”, br. 22 380, The Story of the 77th, 8 i 9.

³⁴⁷ *New York Times*, 4. svibnja 1920., „Pro This, Pro That, but All Pro-American”, br. 22 380, The Story of the 77th, 8 i 9; *Novo doba*, 18. prosinca 1918., „Kako je u Zadru”, br. 190, 1.

³⁴⁸ O problemima u poljoprivredi vidi: *Novo doba*, 29. lipnja 1918., „Rekvizicija žetve”, br. 21, 3 i 4; Isto, 2. srpnja 1918., „Aprovizazione prilike u Dalmaciji”, br. 23, 3 i 4.

³⁴⁹ Peričić, 1980: 17.

sredstava, zemlja nije dobila potrebnu brigu ni nutrijente koji bi je učinili plodnom, dok je uslijed nestašice stoke oranje postalo sve površnije. Osim manjka ljudstva, nedostajalo je i sjemena, a često je ono koje je dolazilo bilo nekvalitetno. Mnogi su štedjeli novodobiveno sjeme, dok su ga drugi nepravodobno primjenjivali, što je za posljedicu imalo manjak rezultata. Na postojeće stanje nadovezala se kombinacija nekoliko sušnih godina i kišne godine koja je stvorila bolesti usjeva i produbila problem gladi.³⁵⁰ Periferni položaj Dalmacije koja je za Monarhije bila slabo povezana kopnom s matičnom zemljom odrazio se na opskrbu, koja je postala iznimno otežana uslijed zabrane slobodne trgovine većeg dijela namirnica iz ugarskog i austrijski dio Monarhije i ograničenosti željezničkog prometa. Nakon što je Trst kao dotad glavna opskrba luka Dalmacije postao neuporabljiv, promet iz Beča usmjeren na riječku luku, koji je k tome kaskao, nikako nije zadovoljavao potrebe, posebice nakon blokade Ugarske.³⁵¹ Intelektualni krugovi bili su ogorčeni situacijom da im žito dolazi iz daleke Rijeke morem koje je poprište sukoba dviju strana u ratu. Pitali su se zašto žito moraju čekati iz tako udaljenih krajeva kada bi banska Hrvatska ili Bosna mogle opskrbljivati Dalmaciju i tako skratiti transport te smanjiti trošak, kao i rizik od kvarenja hrane. Prvo prvokupa na inozemnu robu imao je Beč koji je Dalmaciju smatrao periferijom. Na spomenute okolnosti reagirali su zastupnici iz Dalmacije koji su u travnju 1918. vladajućima poslali rezoluciju u kojoj se žale na nedostatak namirnica, neobrađenu zemlju i glad. Pritom su zastupnici izdali izjavu kojom se traži od vlade da u Dalmaciju donese potrebne živežne namirnice, da se uvede slobodno trgovanje njima kao i slobodna razmjena između država kako bi se spriječila zlouporaba javnih službi.³⁵² Tražilo se da se omogući izvoz hrane iz banske Hrvatske, uspostava slobodne trgovine između austrijskog i ugarskog dijela Monarhije i imenovanje Zemaljskog odbora za nadzor distribucije hrane.³⁵³

U cilju racionalnijeg i organiziranijeg sustava nabave i raspodjele hrane, Monarhija 1915. uvodi dijeljenje hrane u obliku aprovizacije. Vlast u Beču određivala je dnevnu količinu hrane koju je pojedini građanin mogao dobiti, no problema je bilo od početka pa je isporuka zbog međuodnosa u Monarhiji često bila otežana. Dnevni obrok po osobi u cijeloj Dalmaciji nije

³⁵⁰ „U kninskom i šibenskom kraju poplava je uništila mnoge usjeve.[...]U boljim zemljama ponajviše radi vlage, a zatim radi jakih vjetrova, poleglo je mnogo ječma i pšenice.” *Novo doba*, 29. lipnja 1918., „Rekvizicija žetve”, br. 21, 3 i 4.

³⁵¹ *Novo doba*, 15. lipnja 1918. „Aprovizacija Dalmacije”, br. 7, 3.

³⁵² *Hrvatska kruna*, 24. travnja 1918., „Sastanak dalmatinskih zastupnika”, br. 15, 1 i 2.

³⁵³ Bralić, 2007: 251.

stizao jer kontingent krušne hrane nije nikada redovito dolazio ili je pristizao u lošem stanju.³⁵⁴ Država je teško stanje pokušala ublažiti radom pučkih kuhinja koje su zadnje dvije godine rata pomogle u prehrani Zadranu pa tako Diklić navodi kako su se u njima pripremali obroci za 40 % gradskog pučanstva.³⁵⁵ *Novo doba* u lipnju, kada je sustav aprovizacije u potpunosti degradiran, spominje kako količina zaprimljene hrane po glavi stanovnika u prvim mjesecima 1918. nije prelazila količinu od 11 do 12 kilograma.³⁵⁶ Uskraćivanjem hrane i slomom opskrbe stvoreno je plodno tlo za ilegalne radnje i nelegalne putove nabave hrane koja je krađom ili krijumčarenjem postala dostupna po znatno višoj cijeni. Najveće su se nedaće, dakako, lomile na leđima običnog građanina, dalmatinskog seljaka.

Nedostatak hrane bio je jedan od osnovnih problema s kojima je suočila talijanska uprava po dolasku u Dalmaciju. Millo je u prosincu 1918. zatražio od općine da osigura dovoljne količine hrane za aprovizaciju s obzirom na to da je nestašica zahvatila sve slojeve stanovništva, a visoke cijene prelaze kupovnu moć stanovnika.³⁵⁷ Situacija je u cijeloj zadarskoj okolini, a posebice na otocima, bila jako teška. O teškom životu nakon završetka rata svjedoči jedan službenik koji krajem siječnja 1919. moli vladu da poduzme mjere kako bi život postao podnošljiviji te se žali kako su austrougarske vlasti imale više razumijevanja za platne potrebe zaposlenika.³⁵⁸ *Novo doba* sredinom prosinca optužilo je talijanske vlasti da ne mogu opskrbiti zadarsku okolicu dovoljnom količinom hrane, a tu zadaću nisu htjeli prepustiti Narodnom vijeću.³⁵⁹ Dijeljenje hrane i otvaranje Ureda za civilnu nabavu (*Ufficio d'Approvvigionamento Civile*) zaduženog za distribuciju hrane postalo je tako jednim od osnovnih sredstava kojima se talijanska uprava koristila kako bi zadobila naklonost stanovništva zadarske okolice, uz niz ostalih gospodarskih mjera poput otkupa domaćih proizvoda i poticanja trgovine. Društvene propagandne mjere uključivale su dijeljenje darova siromašnom stanovništvu, dostavu lijekova i organiziranje medicinske skrbi. Sam vrh uprave u gradu reći će kako je cilj propagande brzo širenje talijanstva u ovoj regiji te da stanovnike treba uvjeriti da Talijani nisu tlačitelji nego osloboditelji.³⁶⁰

³⁵⁴ *Novo doba*, 3. srpnja 1918., „Aprovizazione prilike u Dalmaciji”, br. 23, 3 i 4; Mirošević, 2008: 162.

³⁵⁵ Diklić, 2010: 226.

³⁵⁶ *Novo doba*, 11. lipnja 1918., „Narodno gospodarstvo. Nova žetva - Rekvizicije?”, br. 3, 3.

³⁵⁷ *Novo doba*, 18. prosinca 1918., „Kako je u Zadru”, br. 190, 1.

³⁵⁸ *La voce dalmatica*, 29. siječnja 1919., „La Cronaca”, br. 9, 2.

³⁵⁹ *Novo doba*, 18. prosinca 1918., „Kako je u Zadru”, br. 190, 1.

³⁶⁰ Baerlein, 1922: 142-157.

Hrana se potrebitima dijelila za mjesečne potrebe te su rađene procjene distribucije, uključujući količine potrebne za ambulante, okolna mjesta, posade brodova, bolnice, pučke kuhinje i druge ustanove, koje su dostavljane guverneru Millu.³⁶¹ Ured za civilnu nabavu sa sjedištem u Zadru bio je zadužen za skladištenje i dostavu robe te vođenje evidencije za zadarsko područje.³⁶² Talijanska komanda već u prosincu provodi aprovizaciju za političke kotare Zadar i Benkovac nakon što je izvršila rekviziciju zgrade Zadružnog saveza.³⁶³ Po dolasku u Dalmacija Millo preko Ureda za civilnu nabavu kreće s organiziranom opskrbom općina na temelju njihova zemljopisnog položaja pa se kotari Zadar i Benkovac opskrbljuju iz središnjega zadarskog skladišta. Opskrba je bila, naime, ugrožena zabranom rada izrečenom Zadružnom savezu iz Splita, što je otežalo aprovizaciju u prvim tjednima nakon rata.³⁶⁴ Podjela hrane lokalnom stanovništvu prema odredbama danima u okružnici br. 6 stupila je na snagu 21. studenoga 1918.³⁶⁵ Podjela hrane nije, dakako, značila jednako ophođenje za sve. Talijani krajem 1918. oslobađaju poreza sve živežne namirnice otpremene u Italiju osim onih namijenjenih prodaji, dijeli se aprovizacija u iznosu od četiri kilograma brašna, kao i manje količine riže, tjestenine, masti i šećera po osobi, no to nije pomoglo zaleđu Zadra, koje je oskudijevalo hranom.³⁶⁶ Namirnice koje je vlada odredila kao namirnice od životne važnosti za puk, kao i one za okupacijsku vojsku bile su oslobođene trošarina, no većina životinja, vino, maslac i meso ostali su isključeni iz odredbe.³⁶⁷ Dobivenom hranom nije se smjelo trgovati niti je se smjelo prodavati po drugačijoj cijeni.³⁶⁸ Postojanje već spomenutoga ilegalnog tržišta hrane i inflacije dalo je priliku pojedincima da se okoriste, stoga su talijanskoj upravi slani apeli o ograničenju cijena pojedinih prehrambenih proizvoda poput krumpira, povrća i jaja u cilju sprječavanja samovolje špekulanata te otkupu robe poput mesa i ribe kako bi se uskladio odnos zarade i potrošnje te pojačala prodaja domaćih proizvoda.³⁶⁹ Talijanska okupacija grada i pojedinih dijelova okolice onemogućila je prirodan razvoj zakonodavnog okvira trgovačke

³⁶¹ Petaros Jeromela, 2010: 138.

³⁶² Postojali su još uredi u Šibeniku i na Korčuli (op. a.).

³⁶³ Hrabak, 1988; 527 i 528.

³⁶⁴ Biankini, 1918; Petaros Jeromela, 2010: 138.

³⁶⁵ Petaros Jeromela, 2010: 119.

³⁶⁶ Peričić, 1999: 215.

³⁶⁷ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 35., Naredba br. 27, 17. siječnja 1919.

³⁶⁸ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 35, Naredba br. 26, 17. siječnja 1919.

³⁶⁹ *La voce dalmatica*, 1. veljače 1919., „Questione economiche”, br. 10, 1.

razmjene grada i okolice. Tako je hrana proizvedena u okolici teže nalazila put do zadarskog tržišta, često ilegalnim putovima.

Nesređeni zakonodavni okvir agrarnih odnosa, nedostatak jasne budućnosti zadarskog kraja i djelomična obustava razmjene između grada i okolice uz probleme poslijeratne ekonomije stvaraju začaran krug skupih živežnih namirnica teško dostupnih većini stanovnika. Nešto povoljnija 1919. godina te raspodjela sjemena i gnojiva omogućila je dijelu seoskog stanovništva do kraja 1919. stvaranje zaliha žitarica, vina i ulja, stoga se krenulo s regulacijom popisa potrebitih pa su tražitelji pomoći morali naznačiti mjesec ili dan do kojeg su pojedinci ili obitelji mogli zadovoljiti vlastite potrebe.³⁷⁰ Tomu je pridonio povratak boraca i ratnih zarobljenika. Od jeseni 1919. potrebno stanovništvo razdijeljeno je na siromašno i ono koje posjeduje određene količine hrane poput žitarica i brašna. Smatralo se da se ovom odredbom može postići i cilj suzbijanja neopravdanog povećanja cijena poljoprivrednih proizvoda i smanjiti viškove koji su omogućili krijumčarenje. Zadaća je povjerena posebnim povjerenstvima za svaki politički kotar: Zadar koji je obuhvatio općine Zadar, Biograd, Nin i Novigrad te komisiju koja je obuhvatila općine Silbu, Sali, Rab i Pag. Radi reguliranja distribucije prehrambenih namirnica koje isporučuje vlada utvrđeno je da svi vojni i civilni distributeri od 1. studenoga moraju voditi posebne popise obitelji. Glava svake obitelji morala je posjedovati prehrambenu iskaznicu (*tessera annonaria*) s temeljnim podacima o broju uzdržavanih i datumima distribucije kao osnovu za dobivanje hrane od registriranog opskrbljivača. Povjerenici su prosljeđivali općinama aktualni popis koji je sastavila revizijska komisija, a distributeri su morali voditi popise u kojim su prijavljivali sve isporučene namirnice. Samo dijeljenje hrane imalo je višestruk utjecaj na društvo te je dovelo do ilegalne trgovine, ali i pridobivanja simpatija za Talijane. Pri samoj aprovizaciji došlo je i do malverzacija kada su pojedini talijanski službenici pokušali odvojiti dio namirnica kojim su se planirali koristiti kao sredstvom propagande, stoga je Millo u ožujku 1919. poslao izjavu kako je jedino učinkovito sredstvo propagande distribucija zaliha hrane te kako spomenuto ponašanje mora prestati.³⁷¹

Usporedno s učvršćivanjem vlasti u Zadru, talijanska vojska tijekom studenoga i prosinca 1918. posjećuje okolna sela, gradove i otoke u namjeri da ispita stanje u njima i provede okupaciju nakon sakupljenih informacija. Talijani pritom nastupaju kao predstavnici pobjedničkih sila i izvršitelji mirovnog ugovora koji imaju pravo uspostave sigurnosti i

³⁷⁰ Petaros Jeromela, 2010: 140-142.

³⁷¹ Baerlein, 1922: 157.

dijeljenja potrebnih namirnica u zatečenim mjestima iako vojni izvještaji jasno otkrivaju pravu namjeru posjeta.

S brodovima punim namirnica talijanski vojnici 5. studenoga, dakle svega nekoliko sati nakon stupanja primirja na snagu, kreću iz Ancone put otoka zadarskog arhipelaga. Kontradmiral Leonier Galleani svjedoči kako je poslao podmornicu H7 opremljenu radiotelegrafijom na Premudu, Silbu, Olib, Pag i Molat.³⁷² Podmornica je bila opskrbljena određenom količinom kave, šećera, duhana, konzerviranog mesa i novina koje je podijelio otočanima. Cilj misije bio je utvrditi vojno i opće stanje na otoku kako bi se moglo dalje planirati. Usporedno kontraadmiral Galleani, vojni pomorski zapovjednik Ancone zadužen za zadarsko područje, izdaje flotili br. 11 naredbu da krene put Pašmana, Ugljana, Dugog otoka i Kornatskog otočja.³⁷³ Zapovjednik jedanaeste flotile Savio izvijestio je naređene kako je u jutarnjim satima 6. studenoga oko 10:30 stigao pred Ugljan, točnije „al porticciuolo di Ugliano”, te kako je posada podijelila hranu stanovnicima.³⁷⁴ Sutomišćica i Poljana navedeni su kao mjesta s manjom potrebom za brašnom jer stanovnici obrađuju i zemlju na kontinentu. Savio je na otoku ostao do 14 sati kako bi ispitao „protalijanski orijentirano stanovništvo“ o stanju na otoku, dok je niže poručnike brodova poslao da izvide stanje na obližnjim otocima i razdijele hranu. Nakon izvidnice Savio je prošao kraj Zadra podijelivši dojam „che trovo imbandierata con i colori italiani e jugoslavi, e dopo esservi passato innanzi”.³⁷⁵

Po naredbi kraljevske mornarice, 14. prosinca 1918. talijanske trupe su okupirale Ugljan, Preko i Sutomišćicu i donijele namirnice.³⁷⁶ Iskrkali su se s 300 vojnika u Preko, skinuli „slavenske“ zastave i ograničili kontakt. Zapovjedništvo nad cijelim garnizonom otoka preuzeo je zapovjednik pješačke satnije kapetan Giacomelli. Preko je bilo označeno kao mjesto s najmanjom naklonošću prema Talijanima te je sam župnik protestirao protiv okupacije. Okupacija otoka Pašmana izvršena je 31. siječnja 1919. bez otpora, no i s negodovanjem lokalnog stanovništva.³⁷⁷ Na Pašmanu je u ožujku primijećena manja dobronamjernost otočana prema Talijanima u odnosu na početak okupacije, što se povezivalo s očekivanjem prisvajanja Italiji, stoga je uprava iz Zadra spominjala mogućnost da se prototalijanski raspoložen

³⁷² OA, 1932: 241 i 254.

³⁷³ OA, 1932: 243.

³⁷⁴ OA, 1932: 244.

³⁷⁵ Isto.

³⁷⁶ OA, 1923: 333. *La voce dalmatica*, 16. prosinca 1918., „La Cronaca”, br. 16, 2.

³⁷⁷ OA, 1932: 244.

kontingent stanovništva udalji zbog straha od njihova djelovanja u budućnosti.³⁷⁸ Školski su obroci tijekom lipnja postojali u većini škola na otoku Pašmanu, a tijekom ljeta 1919. započelo je dijeljenje hrane i u Neviđanima i Banju.³⁷⁹ U njima je, naime, postojao svećenik iz Zadra (nazivaju ga Piasevoli³⁸⁰) koji je propagirao da se ne pohađa škole, koje su tako ostale prazne.³⁸¹

Djelovanje odbora na Dugom otoku bilo je aktivno pri dolasku Talijana, koje su dočekali carinski poručnik Matulina, tajnik općine Mate Petrović i predsjednik općine Blaž Jagić.³⁸² Budući da opskrbe hranom nije bilo gotovo mjesec dana, Talijani su zadobili naklonost obećanom isporukom hrane te su dobili smještaj za mornare u kući protalijanski orijentiranog čuvara tvornice incuna i sardina na čijoj je kući podignuta zastava, dok je u carinsko skladište postavljena straža kako bi se spriječila krađa.³⁸³ Vođa misije poručnik Chiozzi opisao je kako su kuće domaćih obilježene „slavenskim“ bojama te kako je talijanski čin smatran privremenom mjerom za stanovnike. Suzdržavajući se od ikakve potvrde, talijanska vojska ograničila se na izvršenje klauzula o primirju u cilju zaštite javnog reda i mira, kao i zadovoljenja potreba stanovništva, što je prihvatilo većinski hrvatsko stanovništvo otoka.³⁸⁴ Ipak, scenarij sličan zadarskom nastupio je kada je poručnik Chiozzi objavio okupaciju otoka u ime talijanskog kralja, no čini se da to nije izazvalo prevelik otpor.³⁸⁵ Hrana je ostavljena u carinskoj stražarnici te osnovana komisija za podjelu hrane i za reviziju prethodne podjele. Stanovnici su posjet savezničke sile, pa makar i u obliku Italije u koju nisu imali povjerenje, vidjeli kao mogućnost da započnu rješavati godinama zapostavljene probleme pa su se obratili Talijanima za pomoć oko opskrbe i ribolova. Stanovnicima je nedostajalo konopa za mreže i konca za ribolov, duhana, lijekova i hrane pa im je dio namirnica ostavljen u carinskoj stražarnici. Stanovnici Dugog otoka također su imali veliku količinu usoljene i konzervirane ribe u bačvama

³⁷⁸ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile sull' isola di Pasman, br. prot. 48, 17. ožujka 1919.; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Pasman, br. 21, 20. lipnja 1919.; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Pasman, br. prot. 4, 17. svibnja 1919.

³⁷⁹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporti politici mensili, br. prot. 5521, 2. srpnja 1919; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Relazione sull' isola Pasman, Allegato 1, 15. lipnja 1919.

³⁸⁰ Andeo (Anđelo) Piasevoli, rodnom iz Sali, obnašao je dužnost župnika saljske župe krajem 19. stoljeća, a kasnije postaje kanonikom zadarske nadiskupije. Tu dužnost obnavlja i u vrijeme neposredno nakon Velikog rata. Bralić, 2016: 228; *Novo doba*, 14. svibnja 1919., „Iz okupirane Dalmacije. Mrtvi Jugoslaveni u talijanskim listinama”, br. 104, 3; *La Dalmazia Cattolica*, 4. studenog 1878 „Lista II”, br. 83, 4.

³⁸¹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Relazione sull' isola Pasman, Allegato 1, 15. lipnja 1919.

³⁸² OA, 1932: 245 i 251.

³⁸³ OA, 1932: 251 i 252.

³⁸⁴ Izvještaj spominje kako u Salima ima mnogo bivših austrijskih dezertara, uglavnom “jugoslavenskih” mornara. OA, 1932: 252.

³⁸⁵ OA, 1932: 252.

pakiranima po 25 kg kojom su ribari željeli raspolagati za prodaju i za razmjenu.³⁸⁶ Naime, iako je riba bila u vlasništvu pojedinaca, bačve i sol osigurao je Zadarski ribarski odbor, koji se obvezao kupiti ribu. Talijanski kapetan poslao je prijedlog da se ovlasti pomoćnika časnika Sauvea da cijenu bačvi i soli u iznosu od 3572 krune čuva u općinskoj blagajni na raspolaganju odboru i da se pune bačve podijele legitimnim vlasnicima. Tako bi se štitila prava trećih osoba, posebno ako se za kamate kapitala plati odgovarajući postotak, a naklonost stanovništva koje broji 2000 ribara svakako bi pogodovala ugledu Talijana. Istog je dana Chiozzi napustio otok ostavivši časniku Sauveu daljnje upute.

Talijani tijekom 1919. nastavljaju misije na otoke zadarskog arhipelaga u cilju izviđanja stanja i provođenja propagande. Svjedočanstva o njima nalazimo u izvještajima mornaričkih odreda koji zapovijedaju obranom Zadra pod zajedničkim imenom *Distaccamento Marina Comandi Difesa Marittima Zara*. Izvještaj sa Silbe iz ožujka 1919. i ljeta iste godine govori kako su talijanske vlasti u prvim mjesecima 1919. na otoku dijelile najpotrebnije stvari poput hrane, sapuna i petroleja te su omogućile stanovništvu medicinsku skrb i opskrbu lijekovima, čime su zadobili simpatije.³⁸⁷ Obroci su dijeljeni i u školi koji je imala šest razreda i oko 100 učenika. Mornarički časnici procijenili su kako na otoku živi 850 stanovnika, dok je procjena broja za cjelokupnu općine s okolnim otocima bila 5000 stanovnika. Iako su Talijani dopustili da na otok dolaze talijanske i hrvatske novine, nadzirali su sve komunikacije i distribuciju novina. Svibanjski izvještaj naglašava kako se cenzura ne provodi uslijed nedostatka prevoditelja te da načelnik Petar Brnetić služi kao prevoditelj.³⁸⁸ Talijani su na otoku također osnovali *Sale convegno* gdje su nepismene pomorce učili jezik, a učenici su imali pristup knjigama. Zaključak izvještaja bio je kako se uprava otoka mora zamijeniti protalijanski orijentiranom upravom i kako treba nastaviti s podjelom hrane koja povoljno utječe na odnose stanovnika i talijanskih vojnika.³⁸⁹ Također, za daljnji razvoj otoka bilo je potrebno poraditi na infrastrukturi, uspostavi redovitih linija sa Zadrom, podjeli ribarskog materijala i ponovnom otvaranju tvornice sardina. Zapovjednik korvete de Boccard u kolovozu 1919. poslao je Uredu za civilne poslove informaciju kako je pokrenuo smjenu vlasti na Silbi i odobrio nastavak

³⁸⁶ OA, 1932: 252.

³⁸⁷ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, br. 241, 15. lipnja 1919.

³⁸⁸ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Selve, br. prot. 141, 15. svibnja 1919.

³⁸⁹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, br. 6017, 15. svibnja 1919.; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto sulle condizioni politiche locali popolazione e amministrazione, fabbisogni popolazione, Selve, br. prot. 24, 20. ožujka 1919.; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, br. 241, 15. lipnja 1919.

dijeljenja obroka.³⁹⁰ Baerlein pak spominje kako su na Silbi u ožujku zatvoreni učitelj Matulina i svećenik, starac od 75 godina, zvani Lovrović³⁹¹. Potonji je svojim župljanima tijekom propovijedi rekao da se dobro ponašaju tijekom Korizme i da se drže podalje od talijanskih mornara, zbog čega je prebačen u Zadar i „bačen u tamnicu, gdje je proveo dva dana i noći i bio na milosti šestorice kriminalaca”.³⁹²

Stanje na Premudi u ljeto 1919. govori kako se otočani malo zanimaju za politiku, osim projugoslavenski orijentirane učiteljice Vinke Gasperini iz Splita, i žive svakodnevicu čekajući da se postojeće stanje primiri kako bi mogli nastaviti ribolov i plovidbu.³⁹³ Dijeljenje namirnica djelovalo je pozitivno na stanovnike otoka iako je škola radila bez obroka.³⁹⁴ Propaganda se provodila i kroz obnovu infrastrukture, pa tako zapovjednik de Boccard u kolovozu daje odobrenje za obnovu ulica i cisterne,³⁹⁵ a izvještaj iz kolovoza 1919. govori kako se obroci nude onima koji rade na čistoći putova.³⁹⁶ Otok je sa Zadrom bio povezan brodskom linijom koja je vozila dva puta tjedno te, iako je postojala pošta, komunikacija je ograničena uslijed nedostatka telegrafa.³⁹⁷ Do otoka su ipak stizala izdanja *Narodnog lista* koji je podvrgnut cenzuri. Kako spominju izvori, dalje do lipnja nitko na Premudi nije uhićen uslijed malog utjecaja uglednih otočana, iako postoje pojedinci koji su prototalijanski raspoloženi, no ne potiču akcije.³⁹⁸

Olib je, s druge strane, okarakteriziran kao projugoslavenski orijentiran otok s minimalnim kontaktima lokalnog stanovništva i Talijana unatoč dijeljenju namirnica i propagandi.³⁹⁹ Zapovjednik izvidničke fregate naglašava da se Olibljani razlikuju od ostalih otočana jer su radišni i trezveni, što otežava propagandu, te da su uvjeti života s obzirom na higijenske uvjete i gospodarsku aktivnost bolji, stoga postoji strah od osvete.⁴⁰⁰ Kao osnovne djelatnosti

³⁹⁰ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, br. 6478, Raporti mensili dei Distaccamenti, 2. kolovoza 1919.

³⁹¹ Radi se župniku Silbe Šimi Lovroviću. Župnik Lovrović ostaje živjeti na Silbi i nakon umirovljenja. Vigato, 2017: 74.

³⁹² Baerlein, 1922: 163 i 164.

³⁹³ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile Premuda, srpanj 1919.; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Determinazioni circa rapporto politico mensile giugno-luglio, br. 33181, 8. kolovoza 1919.

³⁹⁴ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Premuda, br. 205, 15. lipnja 1919.

³⁹⁵ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporti mensili dei Distaccamenti, br. 6478, 2. kolovoza 1919.

³⁹⁶ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Determinazioni circa rapporto politico mensile giugno-luglio, br. 33181, 8. kolovoza 1919.

³⁹⁷ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija, 88, Rapporto mensile, Premuda, No. 18, br. prot. 2483, 14. ožujka 1919.

³⁹⁸ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija, 88, Foglio 193 RR del C.do Distacc.to Premuda, 11. lipnja 1919.

³⁹⁹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija, 88, Rapporto mensile, Ulbo, 20. srpnja 1919., br. prot. 27; Isto, br. 32, lipanj 1919.; Isto, Condizione politiche locali, Ulbo, br. 5, 8. listopada 1919.

⁴⁰⁰ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto del Mese di Marzo 1919, Condizioni politiche locali, Ulbo, br. 2643, br. prot. 15, 20. ožujka 1919.; Isto, Rapporto mensile, Ulbo, br. 32, lipanj 1919.

spominju se proizvodnja vina i ulja te obrada drva. Zanimljivo je napomenuti kako Talijani naglašavaju slab utjecaj rođenog Olibljana, zadarskog nadbiskupa Vinka Pulišića.⁴⁰¹ Iako je postojala telegrafska veza, komunikacija Oliba s upravnim sjedištem na Silbi bila je slaba. Na otok su stizale talijanske i hrvatske novine koje su prolazile cenzuru, a tijekom 1919. provedeno je i uhićenje te je uzet popis sumnjivih osoba. Izvještaj iz listopada 1919. govori kako su mnogi otočani usvojili ideje slobode u SAD-u i zato se protive okupaciji. Prema svjedočenju britanskog novinara, na Olibu su talijanski časnici pri dijeljenju hrane tjerali sve da mirno stoje, zabranili su napuštanje otoka i uporabu hrvatskog jezika.⁴⁰²

Prototalijansko raspoloženje vladalo je i na otoku Molatu. Vlasnik otoka Molata bio je Kažimir Abelić, koji je stao na talijansku stranu iako su Talijani sumnjali u njegove namjere.⁴⁰³ Abelić, naime, nije imao razumijevanja za stanovnike koji su pogođeni filokserom morali uložiti znatna sredstva u obnovu, a on im kao vlasnik otoka nije pomagao. Stanovnici su apelirali da Abelić slijedi primjer okolnih otoka i proda zemlju, tj. otok stanovnicima. Splet lokalnih okolnosti išao je u prilog Talijanima s obzirom na to da je lokalno stanovništvo pripajanje Italiji gledalo kroz obećanje da im se neće oduzimati zemlja⁴⁰⁴, pa tako jedan izvještaj govori kako rastu simpatije za Talijane.⁴⁰⁵ Da bi se ostvarile simpatije, talijanska je uprava poticala dijeljenje hrane za oko 850 stanovnika, uključujući stanovnike Brgulja i Zapuntela. Zainteresiranost za politiku bila je mala unatoč pristizanju talijanskih i hrvatskih novina.⁴⁰⁶

Na projugoslavenski i prohrvatski orijentiranom Ižu postojala je dnevna veza sa Zadrom te je stanovništvo bilo upućeno u suvremena zbivanja putem novina iako su telegrami podvrgnuti cenzuri.⁴⁰⁷ Nedostatak talijanskoga vojnog garnizona i izraženost pokreta simpatizera Kraljevine SHS postavili su Iž kao sjedište prototalijanskog pokreta. Talijanska vlast pokušala je raznim metodama dobiti naklonost pa je tako planirala zapošljavati stanovništvo i poboljšati

⁴⁰¹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Presidio di Ulbo 13 Aprile 1919, br. 3243, br. prot. 120, 13. travnja 1919.

⁴⁰² Baerlein, 1922: 164.

⁴⁰³ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Melada, br. prot. 237, 20. srpnja 1919. Popis sumnjivih osoba vidi u: HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Persone da segnalarsi per la loro condotta politica jugoslava, Melada, br. 207, 30. lipnja 1919.

⁴⁰⁴ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto politico informativo, Melada, br. prot. 146, 14. svibnja 1919.

⁴⁰⁵ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, bez broja, 15. lipnja 1919.

⁴⁰⁶ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Melada, br. 3234, br. prot. 74, 11. travnja 1919.

⁴⁰⁷ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile comandante Distaccamento R. Marina, Eso Grande, 13. ožujka 1919.; Isto, Rapporto mensile, Eso, br. 202, 8. lipnja 1919.

putove između Malog i Velog Iža, a nastojala je uspostaviti i dobre odnose organiziranjem igara poput nogometa te redovitom opskrbom namirnicama.⁴⁰⁸ Razumljivo je zašto je Iž zbog blizine Zadru bio zanimljiviji Talijanima nego neki udaljeniji otoci, stoga su veći napori uloženi u propagandu i opskrbu otoka bližih Zadru. Određena propaganda provodila se i putem škole i crkve. U Malom je Ižu, naime, učitelj Marin Cazzarija provodio protalijansku propagandu koja nije bila u skladu sa političkom i nacionalnom orijentacijom otočana, no lokalno stanovništvo ipak šalje djecu u školu uslijed potrebe.⁴⁰⁹ Utjecaj župnika Mirka Didovića koji je provodio antitalijansku propagandu, čini se, nije dugo trajao.⁴¹⁰ Za Mali Iž spominju se uljudni odnosi Talijana i lokalnog stanovništva koji su s vremenom postali bolji te se navodi bliska veza sa Zadrom, gdje se prodaju domaći proizvodi.⁴¹¹ Čini se da je na otoku postojala redovita opskrba namirnicama.⁴¹²

Sveukupni dojam Talijana kroz niz misija i okupaciju bio je da je stanovništvo u mjestima gdje su uspostavljeni „slavenski“ odbori bilo podložno ideji jugoslavenstva, no ne i neprijateljski raspoloženo prema talijanskoj vojsci.⁴¹³ Dijeljenje namirnica pomoglo je razvijanju protalijanskog osjećaja, pogotovo na udaljenijim otocima bez jačega djelovanja propagande Kraljevine SHS.

Iako ciljem drugačiji, interes za dijeljenje hrane imala je još jedna saveznička sila. Cilj, dakako, nije polazio od čisto plemenitih namjera. Dijeljenjem hrane u stradalim zemljama bivše Monarhije otvorio se prostor izvoza za američke farmere, dok se s druge strane vjerovalo da će rješavanje problema gladi umanjiti ili anulirati nemire u bivšim zemljama Monarhije. Politički razjedinjena Kraljevina SHS bez čvrste središnje vlasti, diljem Dalmacije raštrkani nacionalni odbori bez stvarnog zaleđa i raspad vojnog sustava bivše države činili su Dalmaciju plodnim tlom za nemire. Dok je s jedne strane SAD nastojao uvesti mir na istočnu obalu Jadrana, talijanski vojni vrh odbijao je svaku suradnju i pomoć američke vojske, pa i samo uplitanje u opskrbu hranom. Saveznički admirali sastali su se sredinom studenoga 1918. kako bi raspravili o podjeli sfera na Jadranu. Pod predsjedanjem talijanskog admirala Thaona Di Revela osnovano je Pomorsko povjerenstvo za Jadran koje se bavilo pitanjem austrougarske flote na Jadranu.

⁴⁰⁸ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Eso Grande, br. prot. 304, 15. srpnja 1919.; Isto, Rapporto mensile, Eso Piccolo, br. prot. 32, 15. srpnja 1919.

⁴⁰⁹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Eso Piccolo, br. prot. 32, 15. srpnja 1919.

⁴¹⁰ Prema Keri karabinjeri su župnika držali pod nadzorom i branili mu pastoralno djelovanje. Kero, 2010: 4.

⁴¹¹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile comandante Distacciamiento R. Marina, Eso Grande, 13. ožujka 1919.; Isto, Rapporto mensile, Eso, br. 202, 8. lipnja 1919.

⁴¹² HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile, Eso Piccolo, br. prot. 32, 15. srpnja 1919.

⁴¹³ OA, 1932: 258.

Nakon prvotne misije razoružavanja austrougarske flote i mornarice, razdor u admiralskom povjerenstvu postao je sve veći. Talijanski admirali već su se na početku jasno odvojili u stajalištima od ostalih saveznika u želji da ostvare maksimalne teritorijalne dobitke na Jadranu. S vremenom se misija pojedinih sila i admirala pretvorila više u političko pitanje u sferi upravljanja civilnim poslovima, pri čemu se ponajviše SAD, čija je zona obuhvatila sporne dijelove Jadrana iz Londonskog ugovora, našao u sukobu s talijanskom stranom. Amerikanci su putovali otocima i izvještavali svoje zapovjednike o talijanskom provođenju samovolje na terenu.⁴¹⁴ U sljedećim mjesecima američka će misija nastojati kroz niz mjera i intervencija spriječiti napredovanje Italije na račun Kraljevine SHS, no suradnja će se na međunarodnoj savezničkoj razini nastaviti, iako s ozbiljnim krizama.⁴¹⁵ Američki plan aprovizacije ovisio je o volji ostalih saveznika, ponajviše onih koji su zauzeli bivši austrougarski teritorij, a za Jadran je to značilo rješavanje pomorske blokade i utvrđivanje stvarnog stanja na terenu. Većina članova admiralskog odbora vjerovala je kako blokada Jadrana pogoduje samo Italiji, koja neredovitom opskrbom želi potaknuti nemire među hrvatskim i srpskim redovima. Kao saveznici pravo dijeljenja namirnica imale su i SAD i Italija, no odnosi dviju zemalja, osim u diplomatskom okviru, postat će napeti i na terenu. Agencija *US Food Administration* pod vodstvom Herberta Hoovera bila je zadužena za organizaciju dijeljenja hrane.⁴¹⁶ Do sredine prosinca 1918. Hoover je zajedno s vrhom mornarice počeo razrađivati planove o dostavi i pohrani namirnica u dalmatinskim lukama. Kao osnovni sabirni centar izabran je Split zbog sigurnosti, no najveće zalihe nalazile su se i dalje u Italiji, koja je blokirala vlakove hrane namijenjene Austriji, Čehoslovačkoj i Kraljevini SHS.⁴¹⁷ Američka intervencija pri opskrbi hrane unijela je nemire u talijanske redove koji nisu bili voljni dopustiti da američka mornarica kontrolira opskrbu Jadrana. Zahvaljujući intervenciji Hoovera i drugih američkih dužnosnika, Vrhovno vijeće konferencije donijelo je 20. veljače rezoluciju o ukidanju blokade i slobodnom prometu u svim jadranskim lukama, dok je 8. ožujka Vrhovno ratno vijeće odlučilo da se završi trgovačka blokada Jadrana. Odluka o slobodnom pristupu lukama nije nužno značila promjenu u talijanskom ponašanju pa je američka strana u nekoliko navrata pokušala djelovati na talijansku vladu, koja je željela zadržati povlasticu opskrbe hranom, prometne smjerove kojima putuje i prava na rekviziciju brodova. Bila je to opasna igra s obzirom na to da je Italija ovisila

⁴¹⁴ Živojinović, 1967: 285.

⁴¹⁵ Davidonis, 1966: 27.

⁴¹⁶ Živojinović, 1990: 182.

⁴¹⁷ Živojinović, 1990: 184 i 185.

o američkom žitu i novcu, stoga je američka strana zaprijetila djelomičnom obustavom isporuka. Prijelomni trenutak dogodio se na splitskoj sjednici admirala u ožujku kada su svi sudionici osim Talijana podržali prestanak blokade.⁴¹⁸ Suradnja, doduše, nije došla lako. Uvjereni kako Italija selektivno provodi aprovizaciju ne uvijek potrebitima i po sumnjivim cijenama, američka je mornarica zahtijevala distribuciju u američkoj zoni pod njihovim nadzorom, no o njihovu dometu u izvorima korištenima za građu ne nalazimo informacija.

Rasprave o jadranskom pitanju na diplomatskoj razini imale su veliki odjek na lokalnoj političkoj sceni u nesigurnim vremenima. Politička sudbina pojedinaca i političkih skupina očitovala se u vještini snalaženja, sposobnosti tumačenja pravičnosti i zadobivanju naklonosti među pukom. Djelovanje puka u jednom ili drugom smjeru potaknuto političkom retorikom moglo je predodrediti sudbinu zadarskog kraja. Talijani su samom okupacijom pokazali kako je stvarna moć počivala na terenu, a sam D'Annunzijev čin okupacije Rijeke pokazao je da fanatičnost skupine može dovesti do prevrata imunog na diplomatsko djelovanje.

⁴¹⁸ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 35, Naredba br. 37, 13. travnja 1919.

3.3. ZADAR NA GRANICI RATA I MIRA OD KRAJA RATA DO RAPALSKOG UGOVORA KAO ODRAZ SUKOBA NA TALIJANSKOJ POLITIČKOJ SCENI

Neuspješan tijek pregovora na mirovnoj konferenciji u Parizu i sporo razrješenje jadranskog pitanja bili su odličan povod razvoju diverzantskih djelovanja. D'Annunzijevim ulaskom u Rijeku Italija je dobila karizmatičnog lidera koji je mogao provesti željeno pripojenje istočnojadranske obale *madre patria*. D'Annunzio svoje jadranske ambicije nije krio te je javno zagovarao talijansko prisvajanje Dalmacije.⁴¹⁹ Odnos talijanske politike prema D'Annunziju, iako odlikovan složenošću koja nadilazi tematiku ovoga rada, zaslužuje poseban osvrt u vidu uzajamnog djelovanja i odjeka na zbivanja u Zadru tijekom 1919. i 1920. D'Annunzijev odnos s političkim i vojnim krugovima, njegov međunarodni ugled i imidž među masama kaskadno se reflektirao na život u Zadru tijekom 1919. i 1920. Nakon riječke ekspedicije u rujnu 1919., stotine mornara i mornaričkih časnika napustile su svoje jedinice i dezertirale kako bi se pridružile njegovim snagama. D'Annunzijeve riječka ekspedicija bila je uspješna, a mlaka reakcija vojske, kao i materijalna potpora političkih struktura i vojske u okolnim talijanskim pokrajinama davale su snagu pokretu. Sukob između radikalnih D'Annunzijevih elemenata i etabliranih političkih formacija prožimaju se sukobom vojnih i političkih struktura u Zadru nastalih kao odraz politike s više naličja koju su talijanske vlade vodile javno na međunarodnoj sceni i kroz (ne uvijek) tajne pregovore s diverzantskim elementima. Nepostojanost politike koje su provodile talijanske vlade kratkog vijeka pridonijela je složenosti problematike.

Ključ djelovanja danuncijevaca bile su pojedine političke ličnosti u vladajućim vojnim i političkim strukturama koje su D'Annunziju dopustile djelovanje i vojna potpora trupa u krajevima južno i zapadno od Kvarnera. Jedna od tih ključnih figura koja će obilježiti poslijeratne godine u Zadru bio je guverner Enrico Millo, koji je nakon dolaska u Dalmaciju krenuo s izgradnjom talijanske uprave u okupiranom dijelu Dalmacije. Tijekom 1919. Millo je čvrstom rukom radio na zatiranju hrvatskog i srpskog elementa u okupiranim područjima. Usljed napetosti oko jadranskog pitanja Millo Hrvatima i Srbima u okupiranim krajevima šalje poruke ohrabrenja, pa tako krajem prosinca 1918. pučanstvu Dalmacije izdaje proglas u kojemu prenosi odgovor Orlanda na Wilsonov prijedlog o jadranskom pitanju u kojem naglašava

⁴¹⁹ Pismo koje D'Annunzio u siječnju 1919. šalje istaknutim Talijanima Splita i Trogira Ercolanu Salviju i Giovanni Lubinu objavljeno je knjižici naslova *Lettera ai Dalmati* iste godine. „Lettera ai Dalmati di Gabriele d'Annunzio”, <https://collections.library.yale.edu/catalog/2035577>, posjećeno 4. travnja 2022.

ukorijenjene rimske i mletačke korijene u Dalmaciji.⁴²⁰ U istom spominjanju ohrabruje narod Dalmacije da se ne boji jer talijanska vlada neće dopustiti da pobjeda Italije bude oskvrnjena.

Talijanske vojne i političke elite nisu bile usuglašene u ideji istočnih granice nakon završetka rata, no kako je odmicalo vrijeme sve je jasnija bila ideja kako se prema Italiji nije odnosilo kao prema pobjedničkoj sili. Enrico Millo bio je predstavnik dijela talijanskoga elitnog društva koje je raspadom bivše Monarhije vidjelo priliku za teritorijalno širenje izvan granica Londonskog ugovora. Kontrola Dalmacije do Neretve bila je dovoljna za osiguranje pomorske hegemonije na Jadranu, tvrdio je Millo.⁴²¹ U ideji o proširenju ambicija izvan Londonskog ugovora Millo nije bio usamljen u vojnim, ali ni u političkim krugovima. I sam premijer Orlando gajio je slične nade i ambicije, barem u početku. Premijer je u tjednima nakon primirja imao ambicije da maksimalno proširi talijanske teritorijalne aspiracije, posebice na Rijeku temeljem ideje samoodređenja, pri čemu se našao u sukobu s ministrom Sonninom, koji je smatrao da kontrola Rijeke nije potrebna kako bi se ostvarili strateški ciljevi na Jadranu. Millo je nakon okupacije dijelova sjeverne i srednje Dalmacije bio spreman na daljnju okupaciju koja je prelazila linije primirja naglašavajući podređen položaj talijanskog elementa u bivšoj Monarhiji.⁴²² Tu je, dakako, našao zajedničke točke s D'Annunzijem koji je svoju viziju Italije gradio na najvećim mogućim dobitcima.⁴²³ Provokativni Millov karakter vidi se iz njegove splitske epizode kada je uz blagoslov Thaona di Revela u srpnju 1920. u Split poslao ratni brod Puglia s ciljem učvršćivanja položaja Italije u pariškim pregovorima.⁴²⁴ Prisustvo mornarice u vrijeme slavlja povodom rođendana kralja Petra I. Karađorđevića izazvalo je sukobe u gradu koji nisu bili izoliran slučaj u okupiranim krajevima.⁴²⁵

Vijesti o talijanskim aspiracijama izvan Londonskog ugovora odzvanjale su u diplomatskim krugovima nedugo nakon rata.⁴²⁶ S obzirom na novonastale okolnosti nakon pada Monarhije, za Talijane je pitanje *nacionalnih granica* postalo važnije od političke ravnoteže.

⁴²⁰ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 1, košuljica bez broja, izvadak iz *Hrvatske krune* od 21. prosinca 1918., br. 49.

⁴²¹ Monzali, 2007: 87.

⁴²² Monzali, 2007: 61.

⁴²³ „Abbiamo combattuto per la più grande Italia. Vogliamo l'Italia piu grande... Vogliamo istituito per la nazione l' sentimento della grandezza.” „Lettera ai Dalmati di Gabriele d'Annunzio”, <https://collections.library.yale.edu/catalog/2035577>, posjećeno 4. travnja 2022.

⁴²⁴ *Novo doba*, 12. srpnja 1920., „Krvoproliće u Splitu”, br. 154, 1-3.

⁴²⁵ Cattaruzza, 2017: 138-142.

⁴²⁶ „Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume XII, document 177”, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d177>, posjećeno 4. veljače 2022.

Poimanje teritorijalnih granica, čiji je temelj oblikovan unutar iredentističkog pokreta, počivao je na pravu Italije da povрати područja unutar „prirodnih granica“.⁴²⁷ Na tragu etničkog i povijesnog prava Italija je trebala prisvojiti dio područja na istočnoj obali Jadrana. Pritom je važnu ulogu imala superiornost talijanske nacije i kulture u odnosu na „slavensku“. Početkom 1919. diljem Italije i Dalmacije organizirana je propagandna kampanja popraćena demonstracijama u korist pripojenja Dalmacije Italiji. Prosvjedima su se pridružili mnogi, a u plan su postavili vodeće predstavnike Talijana iz Zadra, Šibenika, Trogira i Splita poput Roberta Ghiglianovicha, Giovannija Lubina, Ercolana Salvija i Ernesta Illicha, koji su ipak ostali neujedinjeni u stavovima. Dok se jedna strana na čelu sa Salvijem zalagala za jedinstvenu talijansku Dalmaciju prkoseći čak i Londonskom ugovoru i time izazivajući kritike vodećih političara, umjerenija strana s Ghiglianovichem bila je za neku vrstu raspodjele Dalmacije između dviju kraljevina.⁴²⁸ Jedan od glavnih protagonista ove političke mobilizacije bio je Gabriele D'Annunzio, za kojeg je talijanska hegemonija na Jadranu bila neupitna. Svoja stajališta D'Annunzio je objašnjavao suprotnošću između latinsko-mletačke civilizacije i hrvatskoga podređenog karaktera, pozivajući se na jezičnu i kulturnu ideju o nacionalnosti.⁴²⁹ U pismu vođama Talijana u Splitu i Trogiru, Ercolanu Salviju i Giovanniju Lubinu, iz siječnja 1919. D'Annunzio napada sve neprijatelje koji žele spriječiti talijansku aneksiju Dalmacije i piše kako borba još nije gotova, već se samo još više gomila.⁴³⁰ Salvi i suradnici protivili su se naime Londonskom ugovoru koji izostavlja Trogir i Split iz granica Italije. D'Annunzijeve ideje naišla je na plodno tlo među mnogim Talijanima u Dalmaciji koji su je smatrali stupom obrane vlastite jezične i kulturne baštine u vrijeme kada talijanska vlada nije uspijevala obraniti talijanstvo Dalmacije. D'Annunzijeve ekspedicije na Rijeku u rujnu 1919. zapravo je bio ključni trenutak razvoja D'Annunzijeve pokreta i talijanskih političkih skupina u Dalmaciji kritičnih prema starim strukturama.⁴³¹ Taj sukob političara starog kova koji su svoju karijeru gradili još za vrijeme Monarhije i novih snaga dominirat će scenom Zadra u vremenu između završetka rata i ratifikacije Rapalskog ugovora.

Do prosinca 1918. talijanska je vlast učvrstila svoj položaj u Zadru i pojedinim okolnim mjestima. Millo svoju politiku nije krojiio samo u vidu budućnosti, već kroz uporište strateške

⁴²⁷ Vidi: Conte, 2022.

⁴²⁸ Monzali, 2007: 83 i 84.

⁴²⁹ Vidi: Bucarelli, 2002; Alatri, 1959: Monzali 148 -164.

⁴³⁰ „Lettera ai Dalmati di Gabriele d'Annunzio”, <https://collections.library.yale.edu/catalog/2035577>, posjećeno 4. travnja 2022.

⁴³¹ Monzali, 2007: 154.

važnosti zaštite obalnih gradova, otoka i zaleđa od utjecaja Hrvata i Srba, čiju je naklonost nastojao zadobiti aprovizacijom, otkupom domaćih proizvoda i poticanjem trgovine. Talijani netom nakon dolaska održavaju privid građanskih sloboda i opstojnosti institucija. Iako je formalno podržana opstojnost hrvatskih i srpskih političkih i kulturnih institucija te tiska u Zadru, ubrzo počinje represija. Britanski novinar i publicist Henry Baerlein, koji je posjetio Dalmaciju nakon završetka rata, navodi kako su talijanski časnici i karabinjeri u početku ostali vjerni svojoj dužnosti, no kako su također bili spremni reagirati na provokacije, pa su tako kada im je učenik sjemeništa napravio neuglađenu gestu s prozora provalili u Jugoslavensku čitaonicu oštetivši je.⁴³² S vremenom su se neki od vojnika u civilu udružili s neposlušnim elementima pa su zadarske uske ulice postale opasne za „slavenske“ pješake, piše Baerlein. Priče o djelovanju privremene talijanske uprave protiv neistomišljenika nalaze put do mirovne konferencije i diplomatskih krugova te nailaze na kritike s nekoliko strana. Kao glavni grad austrougarske Dalmacije, Zadar postaje mjesto koje posjećuju strani diplomati i vojnici. Pukovnik Sherman Miles tijekom 1919. boravi u Hrvatskoj kao gost talijanske delegacije i putuje po sjevernoj Dalmaciji šaljući izvještaje američkim delegatima u Parizu u kojima upozorava diplomaciju na internacije i uhićenja civila bez suđenja i daje njihovu osudu.⁴³³ Trumbić u nacrtu obraćanja koji je imao u planu iznijeti predsjedniku Wilsonu u ožujku 1919. tijekom mirovne konferencije spominje internacije i nasilje talijanskih vojnika pod zapovjedništvom Milla koje se provode nad stanovništvom u okupiranom dijelu Dalmacije.⁴³⁴

D'Annunzijevo ulazak u Rijeku unio je nemir u redove delegacije Kraljevine SHS. Talijansko zauzimanje jadranskog teritorija nakon primirja budilo je uspomene i strahove. Povodom spomenutog čina izaslanstvo Kraljevine SHS uručilo je 18. rujna prosvjednu notu tajništvu mirovne konferencije u Parizu navodeći kako nedavni događaji u Rijeci ugrožavaju red i mir u Dalmaciji i Istri.⁴³⁵ Vlada Kraljevine SHS zatražila je zaštitu za hrvatsko i srpsko stanovništvo Zadra i Rijeke od djelovanja D'Annunzija i njegovih sljedbenika, među kojima je, po njenom mišljenju, bio i Millo. U vrijeme D'Annunzijeve okupacije Rijeke okolnosti na međunarodnom planu za Italiju izgledale su poprilično drugačije nego na početku mirovnih pregovora. Talijansku vladu vodio je liberalni Francesco Nitti, koji međunarodni ugled Italije nije želio graditi na teritorijalnim postignućima, već kroz međudržavne saveze kao osnovu

⁴³² Baerlein, 1922: 38.

⁴³³ „*Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, vol. XII, br. 177*”, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d177>, posjećeno 4. veljače 2022.

⁴³⁴ DDI, VI, vol. II, br. 647, 472; Isto, br. 673, 492.

⁴³⁵ Monzali, 2007: 150.

gospodarskog i industrijskog razvoja Italije. Incidenti poput D'Annunzijeve, i to u spornoj točki poput Rijeke koja je već razjedinila saveznike i uzrokovala povlačenje talijanske delegacije s mirovne konferencije, zadavali su talijanskoj delegaciji veliki udarac. Odnos prema D'Annunzijevoj okupaciji Rijeke srozao je njezin ugled sile koja se ne zna nositi s radikalnim unutarnjim državnim elementima i koja je već prije pokazala nesklonost suradnji na međunarodnom planu. Bila je to politika više nalik na politiku prve mirnodopske vlade od koje se Nitti želio udaljiti. Iako donošenje rješenja oko Dalmacije u rujnu 1919. bilo još daleko, izgledi Kraljevine SHS da zadrži Zadar i određeni dio okolnog kraja s nejasnim granicama u tom trenutku bili su minimalni. U tim mjesecima rijetki izvori govore o Zadru unutar Kraljevine SHS, već uglavnom kao slobodnom gradu s diplomatskim predstavništvom, slobodnom gradu pod protektoratom Italije ili kao talijanskom gradu. Šibenik, Trogir i Split kao jedini mogući konkurenti uglavnom se spominju kao „slavenski“ ili slobodni gradovi s obzirom na manju zastupljenost talijanskog elementa u nacionalnom sastavu. U tjednima nakon D'Annunzijeve okupacije Dalmacija se nalazi u stanju latentnih nemira, a oči međunarodne zajednice uprte su u nju strahujući od djelovanja diverzantskih elemenata. U tim okolnosti ujutro 23. rujna 1919. u Trogiru se zbio događaj koji je unio dodatni nemir. Nakon što su u noći prešli dogovorenu liniju primirja, u Trogir je stigla nekolicina talijanskih časnika stacioniranih u Prapatnici na granici između dalmatinskog teritorija koje je okupirala Italija i regije pod kontrolom Kraljevine SHS.⁴³⁶ Stotinjak ljudi s nekoliko strojica na čelu s grofom Ninom Fanfogna iz poznate trogirске obitelji razoružalo je malu srpsku poštu i garnizon te usmrtilo dvoje ljudi uspostavivši nacionalnu gardu i preuzevši zapovjedništvo nad gradom.⁴³⁷ Daljnji incident spriječen je brzom intervencijom talijanskih časnika s broda *Puglia* pod vodstvom potpukovnika Paola Maronija i američkih vojnika stacioniranih u Splitu, koji su intervenirali nakon što je vijest istog jutra došla do njih. Trogir se, naime, nalazio u američkoj zoni okupacije, što je američkim snagama dalo legitimnost, ali i obvezu djelovanja na takav čin. Zapovjednik Mornaričkog odreda SAD-a na Jadranu admiral Niblack na poziv privremene vlade Dalmacije i srpskog generala koji je zapovijedao postrojbama Kraljevine SHS poslao je trupe i Talijanima postavio dvosatni ultimatum.⁴³⁸ Uspjevši spriječiti protunapad srpskih snaga, započeli su pregovori s Fanfognom o povlačenju iz grada. Hrvatsko stanovništvo grada potaknuto

⁴³⁶ Monzali, 2007: 150 i 151. Davidonis, 1966: 89 i 90. Američki izvori govore o tri kamiona vojnika. Živojinović, 1990: 190.

⁴³⁷ DDI, VI, vol. II, br. 484, 350 i 351; Becherelli, 2014.

⁴³⁸ Davidonis, 1966: 89 i 90.

dolaskom Amerikanaca krenulo je s demonstracijama protiv okupacije na obali i na trgu. Uslijedio je dolazak američke desantne satnije i povlačenje Nina Fanfogna i vojnika.

Trogirski incident povećao je napetosti dviju strana na lokalnoj i međunarodnoj razini te je još jednom potvrdio opravdane strahove. Vlada u Beogradu smatrala je incident početkom usuglašenog napada na Dalmaciju te je u skladu s tim energično protestirala na mirovnoj konferenciji. Američki izvori pritom spominju kako je Millo zamolio američkoga pomorskog guvernera da povрати napadače, a kada je to bilo ostvareno, prenio mu je zahvalu.⁴³⁹ Složenost uloge koju će guverner Millo igrati tijekom svojeg boravka u Dalmaciji vidljiva je u i ovom incidentu. Isti američki izvori koji spominju Millovu zahvalu naglašavaju kako je njegovo djelovanje bilo protivno vladi koja je prešutno prihvaćala D'Annunzijeva i ina diverzantska djelovanja. S druge strane, talijanski diplomatski izvori spominju Millovu kritiku trogirске akcije koja je, prema njegovu mišljenju, bila loše organizirana i nespremna za moguću protunapad srpskih snaga.⁴⁴⁰ Iako je iz današnje perspektive jasno kako je talijanska vlada prikriveno podržavala D'Annunzija dok joj je to odgovaralo, teško je zamisliti da je zauzimanje Trogira pod službenom američkom kontrolom bilo u Nittijevu planu, jer je međunarodni put Italije gradio na novim temeljima. Millovu zahvalu Amerikancima valja gledati u okviru održavanja discipline i sprječavanja bilo kakvog nepromišljenog čina prema uputama vlade.⁴⁴¹ Slična djelovanja mogla su ozbiljno ugroziti diplomatske napore Nittijeve vlade, ali i prouzročiti pogoršanje uvjeta života za Talijane u područjima pod kontrolom Kraljevine SHS.⁴⁴²

Prema Monzaliu, trogirski incident objašnjava i podjelu Talijana u vidu gledanja na D'Annunzijeve pokret. Svi Talijani nisu sporili iredentistički duh i dalmatinsku strast D'Annunzija i njegovih sljedbenika, ali postojao je opravdan strah od negativnih učinaka koje bi svaka inicijativa slična trogirskoj ekspediciji mogla imati na životne uvjete Talijana u Dalmaciji.⁴⁴³ Iako su liberalno-nacionalni vođe Zadra poput Ziliotta, Ghiglianovicha i Krekicha⁴⁴⁴ podržavali D'Annunzija, njihova sklonost elitizmu i pragmatični stav da se za

⁴³⁹ Isto.

⁴⁴⁰ DDI, VI, vol. II, br. 484, 350 i 351.

⁴⁴¹ DDI, VI, vol. II, br. 491, 355.

⁴⁴² Isti diplomatski izvor spominje kako su u sljedećim danima u Splitu zabilježeni napadi na talijanske dućane. DDI, VI, vol. II, br. 484, 350 i 351.

⁴⁴³ Monzali, 2007: 153; Bucarelli, 2002.

⁴⁴⁴ Božidar (Natale) Krekich (1857. - 1938.) bio je zadarski odvjetnik i političar. Političku karijeru započinje kao zastupnik u zadarskom općinskom vijeću kao jedan od vođa autonomaske stranke, zajedno s Luigijem Ziliottom i Robertom Ghiglianovichem. U Dalmatinski sabor izabran je 1901. i na toj dužnosti ostaje do kraja Velikog rata. Nakon internacije tijekom rata vraća se u Zadar neposredno prije završetka osniva Narodno vijeće. Aktivno

sudbinu talijanske manjine u Dalmaciji treba izboriti uz suradnju s Rimom udaljavali su ih od diverzantskih elemenata njegove politike, koja je nailazila na sve manje simpatije u političkim krugovima. Kako smo prethodno naveli, i vlada u Rimu pouzdala se u lokalnu snagu i savjete lokalnih političara pa su Ziliotto i Ghiglianovich kao pouzdani savjetnici Nittijeve vlade i predstavnici Talijana u Dalmaciji bili pozvani da svojim savjetima daju doprinos mirovnoj konferenciji. Dakako, to ne znači da su šutke podržavali politiku odricanja od većeg dijela Dalmacije. Dio Talijana neizbježno je morao ostati unutar Kraljevine SHS nakon postizanja sporazuma neovisno o stečenom teritorijalnom opsegu, stoga su lokalne snage na čelu s Ziliottom i Ghiglianovichem pokušale izboriti što veća prava Talijana na pregovorima. Ministar Tittoni u govoru parlamentu krajem rujna 1919. izjavio je kako Dalmaciju, osim Zadra i nekoliko otoka, treba pripisati Kraljevini SHS uz jamstva za talijansku manjinu i za talijanske gospodarske interese, kao i neutralizaciju obale. Istaknuti političari poput Ghiglianovicha, Ziliotta, Krekicha, Salvija i drugih izrazili su protest putem tiska u kojemu su osporili sadržaj Tittonijeva prijedloga za Jadran.⁴⁴⁵ Sljedećih dana vlada je nastojala poslati pomirujuće tonove u Dalmaciju, no poruka je bila jasna. Nittijeva vlada bila je spremna odreći se većeg dijela Dalmacije uz pojedina jamstva. Talijanski politički i vojni vrh u Dalmaciji sada se okrenuo drugim stranama koje naočigled nisu bile logične. Saveznike su pokušali naći među predstavnicima Kraljevine SHS, pa se tako Krekich sastajao s Josipom Smodlakom, iako bez rezultata.⁴⁴⁶ Neuspjesi talijanske diplomacije u Parizu unosili su sve više nemira u talijanske krugove. Nittijev strah od mogućnosti da Zadar izgubi svoj talijanski karakter ako se granice prošire preduboko u okolicu unijeli su dodatan razdor između talijanske vlade i lokalnih političara.⁴⁴⁷ S druge strane populistički i buntovnički karakter danuncijevaca mogao je ugroziti napore koji su dosad učinjeni na međunarodnoj razini oko jadranskog pitanja.⁴⁴⁸ U konačnici, strah od prevelikih gubitaka u Dalmaciji i wilsonovska politika na mirovnoj konferenciji potaknuli su zadarske političare da ipak ostvare kontakt s D'Annunzijem, ali s manje otvorenim dijalogom. D'Annunzijeva fanatičnost dobro bi koristila u slučaju nepovoljnog ishoda mirovnih

sudjeluje u politici i zastupa talijanske interese u godinama nakon rata, a 1921. izabran je za člana talijanskog parlamenta. Fašističkoj stranci pristupa 1924. godine, a 1933. postaje senatorom Kraljevine Italije. Više o liku i djelu vidi: HR-DAZD-357, *Božidar Krekić*.

⁴⁴⁵ *L'Idea Nazionale*, 29. rujna 1919., „Informazioni et ultime notizie. L'attesa della Dalmazia. La protesta dei Deputati dalmati”, br. 207, 4.

⁴⁴⁶ Monzali, 2007: 168.

⁴⁴⁷ ACS, *Carte Nitti*, b. 45, Nittijevo pismo Tittoniju, 26. listopada 1919.

⁴⁴⁸ Neki akteri, npr. Maurizio Mandel i Enrico de Schönfeld, istaknut će se na zadarskoj međuratnoj političkoj sceni Dalmacije kroz kontakte s D'Annunzijem te će se ostvariti kroz djelovanje i pripadnost fašističkoj stranci, što opravdano govori o strahu etabliranih političkih krugova okupljenih oko Ziliotta i Ghiglianovicha (op. a.).

pregovora, za što je Ziliotto u listopadu dobio i garanciju kada je dobio obećanje da će D'Annunzijeve snage djelovati u slučaju odlaska regularne vojske i moguće predaje grada Kraljevini SHS.⁴⁴⁹ U drugoj polovici rujna zadarski su autonomaši dogovorili odlazak dalmatinskog izaslanstva u Rijeku. Željeli su razjasniti D'Annunzijeve namjere i dati mu prešutnu podršku daleko izvan okvira vidljivog na međunarodnoj sceni, svjesni ograničenosti njegova djelovanja. Nekoliko dana nakon okupacije Rijeke grupa od petero mladih Dalmatinaca⁴⁵⁰ sastala se u Rijeci s D'Annunzijom da razgovara o pohodu na Dalmaciju.⁴⁵¹ Povodom sastanka *L'Idea Nazionale*⁴⁵² izdala je D'Annunzijevo proglašenje od 21. rujna putem kojeg se pjesnik vojnik (*poeta soldato*) u pjesničkom tonu obraća braći u Dalmaciji podržavajući talijanski karakter Dalmacije i prizivajući Zadar, Šibenik, Trogir i Split u mislima.⁴⁵³

Dugotrajni pregovori dviju država o jadranskom pitanju puni neizvjesnosti stvarali su ozbiljne probleme Italiji. Nesposobna kontrolirati vlastite građane, poput D'Annunzija, koji je ozbiljno ugrožavao talijanski međunarodni ugled, talijanska vlada odlučila je djelovati na više polja koja nisu isključivala uplitanje samog D'Annunzija. D'Annunzijevo fanatičništvo i moć nad masama mogle su se ukazati korisnima. Moguće rješenje talijanski je vrh vidio u destabilizaciji protivničke zemlje iznutra.⁴⁵⁴ Vlada je zato odlučila igrati dvostruku igru. Na međunarodnoj razini pokazivala je neprijateljstvo prema D'Annunzijevoj činovnici, kao i nemoćnosti djelovanja protiv njega, dok je s druge strane održavala posredne i neposredne kontakte u nekoliko smjerova. Jedan od ključnih ljudi koji su održavali bliski kontakt s pjesnikom bio je Enrico Millo. Millo je na neki način kao službena osoba djelovao kao posrednik između vladajućih koji su svoj legitimitet dobili od naroda i diverzantskih elemenata. Njegovo djelovanje imalo je potporu dijela javnosti i, možda još važnije, dijela političkog i vojnog establišmenta, ali je ta potpora kroz dvije godine od kraja rata pokazala svu prevrtljivost politike.

Nadajući se skorom rješenju, Nitti i Tittoni su počeli raditi planove za hitro povlačenje talijanske vojske iz dijelova Dalmacije te su zatražili Milla da izradi plan evakuacije, čime su

⁴⁴⁹ Monzali, 2007: 155.

⁴⁵⁰ Smatra se da su to bili Enrico de Schönfeld, Giuseppe Donati, Silvio Delich, Egidio Rovaro Brizzi i Maurizio Mandel. Monzali, 2007: 153 i 154.

⁴⁵¹ *L'Idea Nazionale*, 25. rujna 1919., „D'Annunzio ai fratelli di Dalmazia”, br. 203, 4; Monzali, 2007: 153 i 154.

⁴⁵² *L'Idea Nazionale* bile su talijanske političke novine povezane s talijanskim nacionalistima (*Associazione Nazionale Italiana*) koji će se 1923. ujediniti s Mussolinijevom fašističkom strankom. Izlazile su od 1911. do 1926. S izraženom idejom iredentizma i nacionalizma, list je bio izrazito kritičan prema vladajućim strankama u vrijeme mirovnih pregovora.

⁴⁵³ *L'Idea Nazionale*, 25. rujna 1919., „D'Annunzio ai fratelli di Dalmazia”, br. 203, 4.

⁴⁵⁴ Vidi: Bucarelli, 2002.

dvije strane došle u sukob. Tom najavom Nittijeva vlada potvrdila je strahove o odricanju od Londonskog ugovora, u čemu su mnogi vidjeli izdaju. Spomenuti planovi natjerati će i pripadnike nekadašnje Talijanske stranke na kontakte s D'Annunzijem. Millo je započeo s pripremama za obranu okupirane Dalmacije u slučaju napada Kraljevine SHS. Naime, zalagao se za što kasniji odlazak talijanskih trupa iz Dalmacije polazući nade u netrpeljivosti unutar Kraljevine SHS i strahujući od sukoba u obalnim mjestima, ponajviše Zadru i Šibeniku. Brza evakuacija i potpora D'Annunziju nije bila strana vojnom vrhu talijanske vojske čiji je Millo bio pripadnik, no otvoreno suprotstavljanje predsjedniku vlade da s evakuacijom treba pričekati i evociranje dolaska D'Annunzijeve pristasa u slučaju evakuacije razljutila je Nittija koji je u njoj vidio ugrozu obrane nacionalnih interesa.⁴⁵⁵ Millo je već prije nekoliko mjeseci pokazao sklonost samostalnog djelovanja kada je u ožujku 1919. izazvao kritiku predsjednika talijanske delegacije i premijera Orlanda. U pismu ministru kolonija Gasparu Colosimu Orlando traži istinu o pisanju novinskih napisa o Millovim planovima za organizirani posjet pedesetak senatora i zastupnika Dalmaciji.⁴⁵⁶ Orlando pritom iskazuje oštro protivljenje spomenutom uz naglasak kako se posjeti takve vrste ne smiju provoditi bez vladine suglasnosti dok traju pregovori, koreći Milla zbog samovoljnog djelovanja u pitanjima službenog karaktera koja mogu imati dalekosežne političke posljedice.⁴⁵⁷ Kako bi pokušao prevladati politički sukob s Nittijem, Millo je krajem listopada poslao u Rim svojeg suradnika Umberta Buccija, kapetana jedinice obrane smještenog u Zadru, koji od Nittija dobio garancije da će evakuacija biti provedena tek kada riječko pitanje bude potpuno riješeno, a da će evakuacija Zadra biti posebno razmotrena.⁴⁵⁸

Iako nesklon diverzantsko djelovanju, premijer Nitti želio je zadržati potencijal D'Annunzijeve snage s obzirom na to da je D'Annunzio nakon riječkog prevrata prigrlio sve veći broj dobrovoljaca te je osnovao *Legha Dalmata*, posebnu legiju dalmatinskih dragovoljaca. Dalmacija je živjela na granici rata i mira, a D'Annunzio je bio najizgledniji inicijator rata. U strahu da D'Annunzijeve sljedbenici ne planiraju stati, beogradska je vlada u listopadu pozvala SAD da poveća broj ratnih brodova u Jadranu u svrhu zaštite interesa Kraljevine SHS i stabilizacije, no zahtjev je odbijen.⁴⁵⁹ S obzirom na zbivanja na međunarodnoj sceni, nacionalnu

⁴⁵⁵ Monzali, 2007: 157 i 158.

⁴⁵⁶ DDI, VI, vol. II, br. 840, 639; Isto, br. 855, 649.

⁴⁵⁷ Orlando je, čini se, svojim kanalima djelovanja preko ministra uspio odgoditi misiju. DDI, VI, vol. II, br. 840, 639; Isto, br. 855, 649.

⁴⁵⁸ Monzali, 2007: 158.

⁴⁵⁹ Davidonis, 1966: 89 i 90.

strukturu grada i koncentraciju vojnih i političkih elemenata, Zadar je očekivano smatran potencijalnim središtem sukoba, no blizina američkih trupa Zadru postavila je pitanje koliko su daleko Talijani zaista spremni otići te predstavlja li D'Annunzijevo dolazak prijetnju. Ekspedicija slična riječkoj bila je posljednje što su saveznici i Nitti željeli vidjeti. Tako valja gledati relativno blago reagiranje talijanske vlade na susrete Milla i samog D'Annunzija te njihovih suradnika unatoč javnim kritikama. Bliske odnose dalmatinske vlade i D'Annunzija pokazao je i posjet nacionalista Giovannija Giuriatija⁴⁶⁰, D'Annunzijevo suradnika i savjetnika, koji je 29. listopada stigao u Zadar. Giuriatijev cilj bio je utvrditi sprema li Nitti napuštanje okupirane Dalmacije te u tom slučaju saznati kako će na to reagirati vojne snage i Talijani u Dalmaciji.⁴⁶¹ Millo je opovrgnuo istinitost vijesti o evakuaciji na temelju garancije vlade te je naglasio svoje napore da uvjeri vladu da je što duži ostanak u Dalmaciji najbolji način borbe protiv Kraljevine SHS. Istaknuo je i krhkost saveza „slavenskih“ naroda u Kraljevini SHS i mogućnost razbijanja saveza uz diverzantska djelovanja.⁴⁶² Giuriati i Millo na kraju su se obvezali da će Millo potajno upozoriti D'Annunzijeve dobrovoljce u slučaju da vlada odluči povući trupe kako bi se mogli organizirati da zauzmu Šibenik i spriječe dolazak srpskih postrojbi.⁴⁶³ U vrijeme Millova susreta s Giuriatijem izgledi da Italija zadrži Rijeku i zadobije stratešku prevagu u Dalmaciji činili su se daleko. Direktni su pregovori dviju država propali, a Wilsonov konačni prijedlog o Rijeci u obliku *corpusa separatuma*, s posjedovanjem pojedinih kvarnerskih i dalmatinskih otoka i statusom Zadra kao slobodnog grada uz neutralizaciju obale nije bio na tragu onoga što je tražio D'Annunzijevo pokret.⁴⁶⁴

Iako u studenome nije bilo naznaka o vladinom povlačenju iz Dalmacije, D'Annunzio je odlučio izvesti provokaciju za saveznike i Nittijevu vladu te u dogovoru s Millom organizirati ekspediciju u Dalmaciju. Krenuvši na put iz Rijeke 13. studenoga D'Annunzio je u jutarnjim satima 14. studenoga 1919. s brodom *Cortellazzo*, razaračem *Nullo*, torpednim čamcem 66. P.N., 22 *Mas* i s oko 800 dobrovoljaca stigao u Zadar.⁴⁶⁵ Znakovit je datum iskrcavanja u Zadar, iako ne i iznenađujući s obzirom na teatralnost koju je D'Annunzio stvorio svojim likom.

⁴⁶⁰ Giovanni Battista Giuriati (1876. - 1970.) bio je talijanski političar, istaknuti fašist koji je nekoliko puta obnašao dužnost ministra tijekom fašističke vladavine. „Giovanni Battista Giuriati“, https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-giuriati_%28Dizionario-Biografico%29/, posjećeno 4. kolovoza 2022.

⁴⁶¹ Giuriati, 1954: 69 i 70.

⁴⁶² „La Jugoslavia è una costruzione politica sbagliata: è un castello di carte. Se noi sapremo soffiare, crollerà.” Giuriati, 1954: 70.

⁴⁶³ Di Giamberardino, 1950: 141-143.

⁴⁶⁴ DDI, VI, vol. IV, br. 659, 465 i 466.

⁴⁶⁵ DDI, VI, vol. IV, br. 764, 539; Giuriati, 1954: 75.

D'Annunzijeve posjete Zadru nastupio je točno godinu dana nakon proglašenja Milla zapovjednikom pomorskog zapovjedništva okupirane Dalmacije. Millo je istog jutra obavijestio Nittija rekavši mu kako je D'Annunziju dao garancije da neće biti provedena evakuacija teritorija iz Londonskog ugovora. D'Annunzija su u Zadru dočekali visoki predstavnici poput Milla i Ziliotta, s kojima je ručao u zgradi vlade u društvu vlastitih sljedbenika poput Giovannija Giuratiija i Giovannija (Nina) Host-Venturija. Tijekom D'Annunzijeve posjete zadarskom kraju zabilježeno je nekoliko incidenta. Te je noći na ulice izašlo građanstvo i zvonila su zvona, a ujutro su osvanuli zacrnjeni natpisi na hrvatskim obrtima, pa i crni križevi na stanovima nekih hrvatskih obitelji.⁴⁶⁶ Rulja s arditima⁴⁶⁷ provalila je usred dana u stan zadarskog nadbiskupa Vinka Pulišića⁴⁶⁸ i u Jugoslavenski Sokol i silom izvjesila talijanske zastave.⁴⁶⁹ Pojedinci poput profesora Dizdara i posjednika Radakovića dobili su prijetnje od Millovih poslanika kako će odgovarati glavom ako se nešto dogodi D'Annunziju za vrijeme boravka u Zadru.⁴⁷⁰

D'Annunzio se 16. studenoga vratio u Rijeku.⁴⁷¹ Njegov čin izazvao je reakcije svih saveznika, uključujući većinu talijanskih novina i političara.⁴⁷² Predstavništvo Kraljevine SHS uputilo je krajem studenoga oštru kritiku talijanskoj vladi i protest protiv D'Annunzijeve intervencije u Zadru koja je uzбудila hrvatsko stanovništvo. Delegacija Kraljevine SHS jasno je naglasila kako je prihvatila odluku saveznika da prepusti Italiji problem D'Annunzija kao unutarnji, no nedavni događaji u Trogiru i Zadru, kao i trgovačko približavanje Rijeke Italiji ponovno uzrokuju nemir.⁴⁷³ Predstavnici Kraljevine SHS evocirali su malo nade u stvarnu moć saveznika nad terorom guvernera Milla i D'Annunzija te su tražili oštre reakcije na situaciju na Jadranu gdje D'Annunzio prijeti prelaskom demarkacijske linije i gdje je stanje krajnje ozbiljno, s naglaskom na Zadar. Diplomati u Washingtonu tražili su od SAD-a da djeluje jer će u suprotnom trupe Kraljevine SHS biti primorane suočiti se s talijanskim trupama te je istodobno vojska Kraljevine SHS razmjestila svoj trupe oko Splita iz predostrožnosti.⁴⁷⁴ SAD, iako

⁴⁶⁶ *Hrvatska kruna*, 4. listopada 1919., „Gradske viesti”, br. 26, 2.

⁴⁶⁷ Arditi su bili elitne talijanske trupe koji su se tijekom Velikog rata istaknule odvažnim akcijama. Do 1919. te su elitne jedinice zadobile epitet fanatičnosti, a bile su prepoznatljive po crnim uniformama te značkama s lubanjom i bodežom. Kirchner Reill, 2020: 61 i 62.

⁴⁶⁸ Više o Vinku Pulišiću vidi: Bralić, 2009; Gverić, 2016a.

⁴⁶⁹ *Novo doba*, 10. prosinca 1919., „Pismo iz Zadra”, br. 192, 1; Gverić, 2017: 460.

⁴⁷⁰ *Novo doba*, 10. prosinca 1919., „Pismo iz Zadra”, br. 192, 1.

⁴⁷¹ DDI, VI, vol. IV, br. 771, 545.

⁴⁷² *Novo doba*, 2. prosinca 1919., „Nakon tri mjeseca”, br. 186, 2.

⁴⁷³ DDI, VI, vol. IV, br. 790, 556 i 557.

⁴⁷⁴ Živojinović, 1990: 175.

protivan okupaciji, ipak nije bio voljan ući u sukob s Talijanima, stoga je vojna reakcija izostala⁴⁷⁵, no svejedno su američke službe poslale Millu poruku otvorenog protivljenja D'Annunzijeve činu. Deputacija uglednika Kraljevine SHS pod okupacijom Italije predala je 1. prosinca francuskom premijeru Clemenceauu memorandum u kojem tvrde da u Zadru postoji inaugurirani režim terora koji Talijana povode protiv „slavenskog“ stanovništva i da mu prijete opasnost od novih državnih udara D'Annunzijeve sljedbenika.⁴⁷⁶ Zbog podrške D'Annunziju Millo je zadobio kritike od vlade. Nitti je poslao pismo Millu u kojem mu poručuje kako zauzimanje Dalmacije od strane ilegalnih trupa nije put kojim ide talijanska vlada te kako takvo zauzimanje može ugroziti talijanski položaj kod saveznika s kojima se pregovara o talijanskom posjedovanju Zadra i pojedinih otoka uz jamstvo oko razgraničenja i neutralnosti uslijed ekonomskih interesa.⁴⁷⁷ Naglasio je kako je, prema prijedlogu koji je iznio Wilson, koji ima potporu Francuske i Velike Britanije, dopušteno da se Dalmacija osim Zadra i nekih otoka dodijeli Kraljevini SHS uz posebna jamstva za razgraničenje i neutralizaciju te da bez takvog ustupka Italija ne bi uspjela osigurati potporu ostalih savezničkih sila za svoje zahtjeve. Nitti je svoj prijekor usmjerio i na mornaricu koja podrškom diverzantskom djelovanju potkopava rad vlade i riskira podršku Velike Britanije i Francuske.⁴⁷⁸ Millo će svoje ponašanje pravdati sprječavanjem sukoba i održavanjem mira.

D'Annunzijeve dolazak među Talijanima izazvao oduševljenje, no do sukoba ipak nije došlo iako su talijanski vođe u Šibeniku pokušali navesti D'Annunzija na intervenciju u Šibeniku bez Millova odobrenja.⁴⁷⁹ Millo i D'Annunzio obratili su se javnosti i dogovorili ostanak danuncijevaca u gradu.⁴⁸⁰ Millo je ipak odlučio poštovati naredbe nadređenih te je odgovorio D'Annunzija od oružanog sukoba strahujući od sukoba većih razmjera, što je bilo izričito protiv vladinih uputa i dakako pogubno za talijanske izgleda na mirovnim pregovorima. Millo je kasnije mornaričkom zapovjedništvu pisao kako mu je D'Annunzio dao potvrdu da bi u slučaju obrane Dalmacije bio voljan staviti trupe pod Millovo zapovjedništvo, što je uvjetovao poštovanjem teritorija i otoka iz Londonskog ugovora i nastojanjem da se spriječi iseljavanje Talijana.⁴⁸¹ Ugovoreno je da će D'Annunzio u Zadru ostaviti dio trupa koji neće izazivati daljnje

⁴⁷⁵ DDI, VI, vol. IV, br. 773, 546.

⁴⁷⁶ DDI, VI, vol. IV, br. 790, 556; Šišić, 1920a: 34-39.

⁴⁷⁷ DDI, VI, vol. IV, br. 766, 540.

⁴⁷⁸ DDI, VI, vol. IV, br. 765, 539 i 540.

⁴⁷⁹ Više vidi u: Monzali, 2007: 162 i 163.

⁴⁸⁰ Giuriati, 1954: 81.

⁴⁸¹ Monzali, 2007: 160.

akcije po Dalmaciji. Sljedećih tjedana stvoreni su i dobrovoljni odredi dalmatinske policije. Savezničke reakcije, kao i reakcije same talijanske vlade natjerale su ekstremiste koji su vojnom intervencijom htjeli osvojiti Dalmaciju na blaži pristup, pa tako D'Annunzio nakon susreta s Millom više neće pribjeći vojnoj intervenciji.⁴⁸²

D'Annunzio će pak nastojati oslabiti Kraljevinu SHS iznutra nastavkom plana o razjedinjenju različitih nacionalnih elemenata unutar Kraljevine SHS koji je započet prije njegove ekspedicije u Zadar. D'Annunzijeva ideja bila je stupiti u kontakt s nacionalističkim skupinama manjih naroda Kraljevine SHS i poticati nacionalne pokrete Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, ali i bosanskih i albanskih muslimana protiv srpske hegemonije.⁴⁸³ Svrha ovih manevara bila je poticati nastanak manjih i nacionalno homogenijih država u cilju otvaranja puta talijanskim pretenzijama na Jadranu. Prvi kontakti danuncijevaca i predstavnika separatističkih pokreta uspostavljeni su između jeseni 1919. i prvih mjeseci 1920., a kontakti su dosegli do samog vrha talijanske politike, točnije grofa Sforze.⁴⁸⁴ Predstavnici pojedinih separatističkih pokreta ostvarili su kontakt sa Sforzom pa iako do konkretnih dogovora nije došlo, Sforza je smatrao kako pregovori idu u dobrom smjeru te kako mogu biti dobro pregovaračko oružje tijekom mirovne konferencije.⁴⁸⁵ Tada još podtajnik u ministarstvu vanjskih poslova, Carlo Sforza u listopadu 1919. predložio je ministru Tittoniju nastavak kontakata s antisrpskim formacijama preko neslužbenih posrednika.⁴⁸⁶ Giovanni Giuriati poslan je u Rijeku, gdje je sredinom veljače 1920. pregovarao s hrvatskim separatistima. Na njima su sudjelovali Giuriati, Vladimir Sachs Petrović, Ivo Frank⁴⁸⁷ i Giovanni (Nino) Host-Venturi⁴⁸⁸. Kompromis s Hrvatima za D'Annunzija je uključivao žrtvovanje Dalmacije, no za ostvarenje takvog plana trebalo je zadobiti i Talijane u Dalmaciji, pri čemu je D'Annunzio mogao računati na Enrica Milla, koji je pozitivno reagirao na srpanjski sporazum stoga je u

⁴⁸² O tome svjedoči pismo Alessandra Dudana u kojem mu savjetuje: „Considerato il momento presente della situazione ernazionale ed interna d'Italia, io non mi sentirei di consigliare oggi un colpo di mano su parti della Dalmazia ancora irredenta.” Monzali, 2007: 171 i 172.

⁴⁸³ Bucarelli, 2002: 19-34.

⁴⁸⁴ Bucarelli, 2002: 22; Cattaruzza, 2017: 149; Monzali, 2007: 193 i 194. Sama ideja slabljenja Kraljevine SHS iznutra, poticanjem separatističkih pokreta seže još iz doba ministra Sonnina koji je bio upoznat s planovima Pietra Badoglia i Armanda Diaza o istome. Cattaruzza, 2017: 123.

⁴⁸⁵ Bucarelli, 2002: 25.

⁴⁸⁶ Smatra se da su ti neslužbeni elementi bili upravo pristaše D'Annunzija, što je samom pjesniku dalo polet. Vidi D'Annunzijevu izjavu iz *Pax Mundi*. Bucarelli, 2002: 22-25.

⁴⁸⁷ Ivo Frank bio je pripadnik Hrvatske stranke prava, koja je kritizirala nastanak Kraljevine SHS naglašavajući nedostatak ključnog elementa prava naroda na samoodređenje i našla se na progonu novih vlasti, stoga je Frank u svibnju 1919. pobjegao iz zemlje. Postao je čelnik tajnoga Hrvatskog komiteta koji je ostvarenje svojih ciljeva, kao i mogućnosti financija, vidio u suradnji s antisrpskim elementima. Vidi: Matković, 2008.

⁴⁸⁸ Giovanni (Nino) Host-Venturi bio je vođa radita u utemeljitelj *Legione volontari fiumani*.

Zadar poslao Host-Venturija.⁴⁸⁹ Millo je bio uvjeren da je jedino moguće rješenje u tom trenutku bio plebiscit s dvije opcije: pripajanje Kraljevini SHS ili autonomija cijele Dalmacije na temelju ideje o jedinstvenoj dalmatinskoj naciji.⁴⁹⁰ Za Milla pripojenje Zadra s čitavim sudskim kotarom kao i okolnih otoka uključujući Rab i Pag nije bilo upitno. Millo je bio mišljenja da se Hrvati i Srbi u Dalmaciji moraju pridobiti za talijansku stranu i da bi u slučaju plebiscita za srpsku aneksiju ili autonomiju glasali za autonomiju do granice rijeke Neretve. Budući da su se među Talijanima krojile ideje o autonomnoj dalmatinskoj državi, Millo je zauzeo pozitivan stav prema njoj uz napomenu da će širenje antisrpskih osjećaja među Hrvatima u Dalmaciji povećati pristanak lokalnog naroda na hipotezu o autonomnoj dalmatinskoj državi.⁴⁹¹ Jedna od ideja bila je da Dalmacija postane neovisna pokrajina sa stranom vojnom prisutnošću talijanskih trupa, a da se Zadar, Šibenik, Trogir, Split i Dubrovnik proglase autonomnim gradovima u sastavu dalmatinske republike ujedinjenim u Ligu pomorskih gradova (*Lega delle città marine*) kojom bi upravljalo vijeće od pet članova kojim bi predsjedao šesti član kojeg bi imenovala vlada Dalmatinske Republike.⁴⁹² U Dalmaciji bi bio održan plebiscit, s iznimkom pet gradova, pri čemu bi stanovništvu bila dana mogućnost da biraju između neovisnosti i pripojenja Hrvatskoj; mogućnosti da Hrvati unutar talijanskih granica zadrže hrvatsko državljanstvo ili predaju zahtjev za njega. Pritom bi se osiguralo jednako pravo za Talijane unutar hrvatskih granica. Dogovori su došli toliko daleko da je 5. srpnja 1920. postignut dogovor talijanskog Zapovjedništva Rijeke i predstavnika hrvatske političke emigracije (frankovaca), crnogorskog i albanskog nacionalnog elementa za uređenje Jadrana o stvaranju hrvatske Republike Dalmacije te talijanskom prisvajanju Rijeke, Lošinja, Cresa, Unija, Raba, Visa i Palagruže, kao i prava na vojnu okupaciju otoka i strateških točaka dalmatinske obale potrebnih za njezinu sigurnost.⁴⁹³

Za razliku od od talijanskih nacionalista iz Šibenika koji su podržavali Ligu pomorskih gradova, zadarski lideri stare autonomaške stranke nisu jednako gledali na to. Provođenje Londonskog ugovora i priznanje suvereniteta Italije nad svim okupiranim područjem Dalmacije, kao i prava Italije da organizira njihov unutarnji sustav za njih je predstavljao primat.⁴⁹⁴ Ziliotto i Krekich, koji se sve više isticao u redovima stranke, održavali su korektne

⁴⁸⁹ Di Giamberardino, 1950: 233; Bucarelli, 2002: 27-29.

⁴⁹⁰ Di Giamberardino, 1950: 258, 262 i 264.

⁴⁹¹ Monzali, 2007: 137.

⁴⁹² Bucarelli, 2002: 23.

⁴⁹³ Bucarelli, 2002: 20.

⁴⁹⁴ Giurati, 1954: 155 i 156.

odnose sa službenim predstavništvom Italije, ponajprije Francescom Salatom. Predsjednik Vijeća ministara Kraljevine Italije Francesco Saverio Nitti imenuje 6. srpnja 1919. Francesca Salatu direktorom novog Ured za nove pokrajine i pod njegovu ovlast postavlja pokretanje građanske normalizacije Jadrana i područja Trentina koji još nisu službeno pripojeni talijanskoj državi i prema tome podliježu režimu primirja.⁴⁹⁵ Funkcije koje je do sada obavljao guverner Dalmacije privremeno su dodijeljene Salati, koji je imao ovlasti dodijeljene pokrajinskoj političkoj vlasti.⁴⁹⁶ Točnije, Ured za nove pokrajine trebao je koordinati sve zakonodavstvo povezano s političkim, administrativnim i ekonomskim uređenjem područja. Salata je uživao povjerenje talijanskog političkog vrha te je sudjelovao u mirovnoj konferenciji, stoga su bliski kontakti s osobom takvog ugleda zadarskim političarima koristili za ostvarenje društvenih ciljeva i individualnih političkih ambicija. Zadarski su liberali u samom D'Annunzijevu pokretu vidjeli subverzivni karakter, stran političkoj kulturi talijansko-dalmatinskog liberalizma.⁴⁹⁷ K tome je bilo i nepovjerenja u hrvatsku stranu. Hrvatska strana u Italiji je vidjela korist, no i opasnost. S jedne strane pružala se mogućnost savezništva s članicom pobjedničke Antante i regionalnom silom, a s druge je neizbježno slijedilo suočavanje s talijanskim aspiracijama prema istočnoj obali Jadrana kojoj je odgovaralo biti u krugu pobjednika.⁴⁹⁸ Kako bi uvjerio talijansku zajednicu da surađuje s hrvatskom, D'Annunzio je poslao Host-Venturija, a kasnije i Giuriatija u Zadar, no bez privole vlade svi pregovori vođeni u Zadru ostali su mrtvo slovo na papiru.⁴⁹⁹ Treba uzeti u obzir i nestabilnosti talijanske vlade koju je u lipnju 1920. preuzeo Giovanni Giolitti. Rapalski ugovor na kraju je ipak zadao konačni udarac D'Annunzijevim planovima i suradnji s antisrpskim elementima. Jasno je kako njegova politika nije mogla naići na službeno odobravanja talijanske vlade ni ministra Sforze, koji je konsolidaciju Kraljevine SHS vidio kao jedan od glavnih prioriteta vanjske politike. U vidu te politike službeni talijanski krugovi paralelno su napustili veze s hrvatskim elementom, koji se ubrzo nakon toga i raspao. Pojedini autori ističu mogućnost da je poticanje takvih antisrpskih elemenata potaknulo Beograd na pregovore te 1920. godine.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Ziller, 1995: 423.

⁴⁹⁶ Ovlasti su dodijeljene na temelju članka 2. naredbe br. 1788 od 17. prosinca 1920. „1678/3 - R. D. 17 dicembre 1920 n. 1788”, <http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=2558>, posjećeno 10. rujna 2022.

⁴⁹⁷ Monzali, 2007: 175.

⁴⁹⁸ Matković, 2008: 1077.

⁴⁹⁹ Di Giamberardino, 1950: 261-274.

⁵⁰⁰ Matković, 2008: 1078 i 1079.

Sklapanje Rapalskog ugovora pokrenulo je novi val nezadovoljstva u Zadru. Predvodnici bivše Talijanske stranke daju podršku D'Annunziju. Pod pritiskom uličnih nemira koje vode čelnici D'Annunzijeva i nacionalističkog pokreta - Michelangelo Zimolo, Maurizio Mandel, Enrico Schönfeld i drugi - sredinom listopada Općinsko vijeće Zadra, lokalna Gospodarska komora, predstavnici talijanskoga Nacionalnog vijeća Dalmacije i talijanski pokrajinski zastupnici izglasavaju apel predsjedniku vlade protiv mogućega teritorijalnog odricanja popraćen demonstracijama.⁵⁰¹ Građani su slijedili primjer talijanskih vođa. Tih su tjedana u Zadru kontinuirano trajale demonstracije protiv mogućega teritorijalnog odricanja u Dalmaciji.⁵⁰² Dio Talijana osjećao se izdanim od Rima. Pojavila se organizirana opozicija koju su činili nacionalisti, izbjeglice iz ostatka Dalmacije i skupine dalmatinskih dobrovoljaca i riječkih legionara, pobornika D'Annunzija koji su ostali u gradu nakon njegova posjeta. Sljedećih su dana u Zadar stizali Talijani iz Dalmatinske zagore i s otoka organizirajući prosvjede i nasilne štrajkove kojima vlast nije znala doskočiti.⁵⁰³ Ulica se okrenula protiv službene vlasti i vojske zbog oskrvrjenja talijanske Dalmacije. U cilju smirivanja sazvan je Odbor za javno zdravstvo (*Comitato di salute pubblica*) sastavljen od obiju struja; Krekicha i Ziliotta s jedne strane i danuncijevaca s druge strane, koji su očekivali mobilizaciju, pa i dolazak D'Annunzija. D'Annunzijeve pristaše, iako vojno naoružane i spremne okupiti mase, nisu imale vojnu snagu da provedu okupaciju i trebale su potporu vojnog kontingenta koja je nakon Rapalskog ugovora postala upitna.

Glavna nada danuncijevaca bio je guverner Millo, koji je već dokazao svoju potporu tijekom prethodnih mjeseci. Ipak, Millova potpora postala je upitna nakon konačnog dogovora. Uslijedilo je nekoliko napetih dana punih prepiski na relaciji vlade i Milla te Milla i D'Annunzija.⁵⁰⁴ Tih je dana pukovnik Vigevano, predsjednik Ureda za informiranje Građanskog povjerenstva Dalmacije, dalmatinskih i korčulanskih otoka (*Ufficio informazioni truppe operanti del governo della Dalmazia e delle Isole Dalmate e Curzolane*) priopćio Ministarstvu rata da ustrajno kruže glasine o predstojećoj ekspediciji D'Annunzija u Split i o

⁵⁰¹ *L'Idea Nazionale*, 16. listopada 1920., „La Dalmazia deliberata alla suprema difesa”, br. 248, 4; Isto, 19. listopada 1920., „Il giuramento degli zaratini. Un grandioso comizio”, br. 250, 2; Isto, 31. listopada 1920., „I cittadini di Zara bruciano i giornali rinunciatari”, br. 262, 4.

⁵⁰² *L'Idea Nazionale*, 19. listopada 1920., „Il giuramento degli zaratini. Un grandioso comizio”; br. 250, 3; 31. listopada 1920., „I cittadini di Zara bruciano i giornali rinunciatari”, br. 262, 4.

⁵⁰³ *Novo doba*, 9. prosinca 1920. „Zadarska tragikomedija”, br. 277, 1; Isto, 13. prosinca 1920. „Razočaranje u Zadru. Sami su krivi svojoj sudbini”, br. 280, 1; ACS, *Ufficio centrale per le nuove provincie* (dalje: *UNP*), b. 72, Alberti ad anonimo, 8. prosinca 1920.

⁵⁰⁴ D'Alia, 1928: 234.

dezerterima talijanskih trupa u korist D'Annunzija na Kvarneru, što je dodatno uzбудilo trupe i stanovništvo u Dalmaciji.⁵⁰⁵ Nesiguran u Millov stav, premijer Giolitti 14. studenoga poslao je guverneru Dalmacije pismo tražeći od njega poslušnost i izvršenje Rapalskog ugovora.⁵⁰⁶ Za razliku od D'Annunzija, koji je dan nakon sklapanja ugovora krenuo s osvajanjem Krka i Raba, Millo je odlučio krenuti drugim putem te je upozorio D'Annunzija da ne ide protiv dogovorenog.⁵⁰⁷ Millo i D'Annunzio sastali su se 15. studenoga 1920. između Raba i Paga. Millo je vladi nakon susreta podnio izvještaj u kojem je naveo kako se s D'Annunzijem sastao 15. studenoga ujutro u blizini otočića Dolfin kako bi spriječio susret blizu Zadra te kako nakon razgovora strahuje od naknadnih upada riječkih legionara u Dalmaciju.⁵⁰⁸ Millo je svoj susret s D'Annunzijem opravdao potrebom razjašnjavanja dalmatinske situacije koju su mu lažno predstavljali ekstremni elementi u Dalmaciji, a izvještaj jednog od sudionika spominje kako je Millo D'Annunzija uspio odgovoriti od pohoda na Šibenik.⁵⁰⁹ Unatoč premijerovim sumnjama, Millo je ostao vjeran vladi. Međutim, Millova javna potpora vladi izazvala je nezadovoljstvo radikalnih elemenata i donijela napetosti u gradu i okolici.⁵¹⁰

D'Annunzijevi planovi za Dalmaciju bez potpore vojnog zapovjedništva Dalmacije bili su teško izvedivi s obzirom na to da su ovisili o brojčanoj i opskrbenoj pomoći vojske. Nakon Rapalskog ugovora vojna vlast sjeverno od Cresa organizirala je nadzor odlazaka iz Rijeke, Krka i Raba u cilju sprječavanja opskrbe D'Annunzijeve pristasa. Sljedećih dana situacija u Zadru postala je ozbiljnija. Dalmatinski dobrovoljci oteli su 17. studenoga istarski parobrod koji je iz Zadra krenuo s talijanskim predstavnicima prema otocima srednje Dalmacije i prisilili posadu da otplovi prema Rijeci kako bi pozvali D'Annunzija da krene u pohod na Dalmaciju.⁵¹¹ Millo je dao uhititi neke počinitelje otmice i poslati ih u vojni zatvor u Anconi, ali ova je akcija još više ogorčila Millove neistomišljenike i samog D'Annunzija koji je nastavio njegovati odnose s nacionalističkim skupinama u cilju organiziranja velike pobune protiv beogradske vlade povodom općih izbora. Izborni uspjeh Hrvatske republikanske seljačke stranke i protuvladini nemiri koji su se u Hrvatskoj razvili između kraja studenoga i prosinca 1920.

⁵⁰⁵ Monzali, 2007: 228. Millovu odanost potvrđuje i *Novo doba*. *Novo doba*, 18. studenoga 1920., „Zadnje brzojavke, Sastanak Milla i D'Annunzia”, br. 264, 3.

⁵⁰⁶ Monzali, 2007: 227.

⁵⁰⁷ Di Giamberardino, 1950: 301.

⁵⁰⁸ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 95, 17f, 4, kopija telegrama br. 18767 od Milla za Marina Gabinetu od 15. studenoga 1920.

⁵⁰⁹ Monzali, 2007: 228.

⁵¹⁰ Monzali, 2007: 228; *Novo doba*, 18. studenoga 1920., „Zadnje brzojavke, Sastanak Milla i D'Annunzia”, br. 264, 3.

⁵¹¹ Monzali, 2007: 230 i 231.

davali su D'Annunziju nade kako će u Kraljevini SHS doći do ustanka koji će spriječiti bilateralni dogovor. D'Annunzio je s druge strane održavao kontakte sa zadarskom liberalno-autonomaškom političkom strujom koja pokazuje koliko je složen bio odnos glavnih političkih aktera tih mjeseci. Dan prije potpisivanja Rapalskog ugovora, potaknut vijestima s pregovora i predloženim opsegom talijanskih dobitaka u Dalmaciji daleko manjim od željenog, Ziliotto poziva D'Annunzija na obranu talijanstva u Dalmaciji. Krajem studenoga Ziliotto odlazi toliko daleko da samom D'Annunziju opisuje brojčano stanje trupa u Dalmaciji upozoravajući da se broj talijanskih vojnika u Dalmaciji smanjuje te se stopira dolazak novih dok istodobno raste broj upada „comitagi serbi“ pogotovo u unutrašnjosti, gdje vojni garnizoni imaju malo ljudi.⁵¹² Hrvatske novine također su najavljivale mogućnost intervencije četa da se silom prisvoji ono što im pripada s obzirom na D'Annunzijeve planove i sumnje u odanost vojske.⁵¹³ Ziliotto se također pridružuje potpisivanju proglašenja od 23. studenoga 1920. u kojem se poziva na povratak gradova i mjesta koji su od jeseni 1918. pod talijanskom upravom riječima: „Le nostre città, bacciate ormai dalla redenzione italiana, non lasceranno partire le truppe redentrici, non permetteranno la nuova invasione barbarica. Ogni sacrificio sarà compiuto.”⁵¹⁴ Rim nije popuštao. Potpisani Rapalski ugovor bio je temelj nove politike dviju zemalja i svako nepoštovanje moralo se kazniti. Za vladu su D'Annunzijeve provokacije morale biti suzbijene, a Rapalski ugovor morao se ispoštovati.⁵¹⁵

U konačnici su sporost djelovanja u okolnostima kada D'Annunzio nije naišao na potporu vojske i propale nade u destabilizaciju Kraljevine SHS izazvale razdor i građanske nemire u Dalmaciji. Novine su pisale o planovima da se ratifikacija ugovora odugovlači organiziranjem prosvjeda i širenjem napetosti nakon kojih bi uslijedio dolazak njegovih trupa.⁵¹⁶ *Novo doba* krajem studenoga pisalo je o navodima kako D'Annunzio namjerava okupirati Silbu i Olib. Iako do toga nije došlo, ostaju nejasni planovi o tome i povodu pisanja o toj temi. D'Annunzio je bio vokalan oko neprihvatanja sporazuma unatoč pozivu vlade da se svi Talijani pokore odluci. Na čelu pobunjeničke akcije vidio je Nacionalno vijeće Dalmatinaca (*Consiglio Nazionale dei Dalmati*) s izvršnim odborom i D'Annunzijem kao vrhovnim zapovjednikom. Dolazak brojnih

⁵¹² Monzali, 2007: 234 i 235.

⁵¹³ *Novo doba*, 24. studenoga 1920., „Naši talijanaši proti rapalskom ugovoru”, br. 287, 1.

⁵¹⁴ Spominju se Krk, Rab, Pag, Šibenik, Korčula i drugi. *L'Idea Nazionale*, 23. studenoga 1920., „Appello dei Dalmati”, br. 280, 1.

⁵¹⁵ *L'Idea Nazionale*, 1. prosinca 1920., „Il Governo ordina di procedere con la forza contro Gabriele d'Annunzio e i suoi Legionari”, br. 287, 1; Isto, 2. prosinca 1920., „Vendetta giolittiana”, br. 288, 1.

⁵¹⁶ *Novo doba*, 24. listopada 1920., „Nove D'Annunzijeve okupacije”, br. 266, 1.

novinara poput urednika lista *L'Idea Nazionale* Attilia Tamara u Zadar povećao je građanske nemire. Tamara je tako 29. studenoga D'Annunziju iznio plan po kojem bi njegove snage trebale preuzeti vlast u mjestima koja treba napustiti po odredbama Rapalskog ugovora i da obranu valja organizirati u dogovoru s dalmatinskim legionarima.⁵¹⁷ Isto tako, Tamara će putem lista *L'Idea Nazionale* pozvati građane na oslobođenje Dalmacije i potporu D'Annunziju prikazujući ga kao mučenika.⁵¹⁸ U strahu da će D'Annunzijevi sljedbenici ustrajati u planu, beogradska je vlada zatražila zaštitu od SAD-a. Napetosti između vojnog zapovjedništva, ponajprije Milla, te mase dosegnule su vrhunac u prosincu 1920. Pri otpuštanju prvih vojnika početkom prosinca „masa zadarske talijanske ulice” izvikala je Milla i vojsku tražeći sjedinjenje s D'Annunzijevom Talijanskom upravom za Kvarner (*Reggenza del Carnaro*⁵¹⁹). Više je stotina vojnika⁵²⁰ prema zapovijedi 2. prosinca trebalo napustiti Zadar te su u noći ukrncani na parobrod *Hegedues Sandor*, no zbog diverzija brod nije mogao krenuti. Ujutro je nekolicina mladića zvonjavom sa zvonika pozvala građane da u što većem broju izađu na ulice i spriječe odlazak trupa te je došlo do demonstracija.⁵²¹ Odlazak trupa smatrao se, naime, početkom izvršenja Rapalskog ugovora pa je u luci došlo do sukoba karabinjera, građana i vojnika. Nakon što je parobrod ipak otplovio, atmosfera u gradu i dalje je bila puna nemira: nastupio je štrajk, zatvorili su se dućani, restorani, kavane, pa i škole. Da bi smirio situaciju, Odbor za javno zdravstvo u 11:30 sazvaio je javnu skupštinu na kojoj su govorili Krekich, Ziliotto i još nekolicina te su pozivali da se bijes ne iskaljuje na vojnicima, već na predstavnicima vlasti. Nadalje, pozvali su se na D'Annunzija kao jedinu nadu za Dalmaciju i pozvali su na štrajk.⁵²² Istog je dana svega nekoliko sati nakon štrajka Odbor za javno zdravstvo zatražio izdavanje dozvola njihovih predstavnika za Rijeku kako bi uspostavili kontakte u cilju

⁵¹⁷ Monzali, 2007: 225 i 226.

⁵¹⁸ Vidi: *L'Idea Nazionale*, 1. prosinca 1920., „Il Governo ordina di procedere con la forza contro Gabriele d'Annunzio e i suoi Legionari”, br. 287, 1; Isto, 2. prosinca 1920., „Vendetta giolittiana”, br. 288, 1. Istodobno će zamjerati Ziliotto i njegovim sljedbenicima pasivno djelovanje. O pismu poslanom Ghiglianovichu 1. prosinca 1920. vidi u: Monzali, 2007: 237.

⁵¹⁹ Talijanska uprava Kvarnera (*Reggenza Italiana del Carnaro*) bila je država koju je Gabriele D'Annunzio proglasio 8. rujna 1920. u Rijeci nakon što su je okupirali odmetnuti talijanski legionari i nakon neuspjele aneksije Italiji. U prosincu ju je zamijenila Slobodna Država Rijeka, kada je nakon oružanog sukoba krajem 1920. (Krvavi Božić) talijanska vojska protjerala D'Annunzija i njegove pristalice.

⁵²⁰ Različiti izvori spominju brojke od 400 i 500. Vidi: *L'Idea Nazionale*, 4. prosinca 1920., „Tragica agnoscia dei Dalmati per la partenza dei congedati del '99”, br. 290, 1; *Novo doba*, 9. prosinca 1920., „Demonstracije u Zadru”, br. 277, 2.

⁵²¹ Više o događaju vidi: *L'Idea Nazionale*, 4. prosinca 1920., „Tragica agnoscia dei Dalmati per la partenza dei congedati del '99”, br. 290, 1; *Novo doba*, 9. prosinca 1920., „Demonstracije u Zadru”, br. 277, 2.

⁵²² *L'Idea Nazionale*, 5. prosinca 1920., „Zara rifiuta l'annessione all' Italia”, br. 291, 1.

ujedinjenja s Talijanskom upravom za Kvarner. Zahtjev je odbijen. U gradu su cijeli dan trajale demonstracije i štrajk.

Sljedećih dana u gradu je zavladao stega. Zapovjednik vojnih postrojbi u Zadru Taranto zamjenjujući Milla zabranio je manifestacije i skupove, pojačana je kontrola prometa luke, kao i cenzura novina.⁵²³ Taranto je tražio da građani priznaju Rapalski ugovor.⁵²⁴ Dana 4. prosinca poslao je Rimu izvještaj o stanju navodeći kako je nakon Rapalskog ugovora došlo je do opasnih političkih previranja u Zadru, ponajviše povezanih s mogućom D'Annunzijevom intervencijom, dok prisutnost stranih elemenata poput publicista Tamara pridonosi uzbuđivanju umova.⁵²⁵ Taranto je situaciju u Zadru ocijenio vrlo ozbiljnom i usmjerenom protiv vlade te je zatražio pojačanje vojnog kontingenta u gradu.⁵²⁶ Pomorska uprava izdala je upozorenje da svi parobrodi koji stižu u Zadar moraju stići prije 18 sati te da njihova imena treba javiti nadležnim brodovima *Falco* i *Marsala*. Iako svi nisu smatrani sumnjivima, morali su biti zabilježeni uslijed visokog stupnja opasnosti od brodova iz smjera Rijeke, Cresa i Krka. Izdana je i zapovijed nadzora plovidbe Zadarskim kanalom i potreba stalne komunikacije sa stanicama na Viru i Ugljanu (Sveti Mihovil). Čini se da su Tarantovi zahtjevi ispunjeni jer je u grad stigao tražen kontingent karabinjera i kraljevskih stražara.⁵²⁷ Njihov dolazak izazvao je opći štrajk potpomognut D'Annunzijevom optužbom Milla da je izdajica i poticanjem intervencije.⁵²⁸ Vlasti su pokušavale održavati red širenjem straha i zamjenom starih vojnih i društvenih struktura novima. General Taranto zaprijetio je otpuštanjem javnih službenika uključenih u protuvladine demonstracije. Ukinuo je Odbor za javno zdravstvo te financiranje bataljuna dobrovoljaca *Francesco Rismondo*.⁵²⁹

⁵²³ *Novo doba*, 13. prosinca 1920., „Razočaranje u Zadru”, br. 280, 1.

⁵²⁴ *L'Idea Nazionale*, 10. prosinca 1920., „Il piccolo stato d'assedio a Zara”, br. 295, 1; Isto, „Minaccioso manifesto del generale Taranto”, 1.

⁵²⁵ Monzali, 2007: 238.

⁵²⁶ Nakon nemira početkom prosinca, Ziliotto je s Ghiglianovichem oputovao u Rim te su 6. prosinca 1920. iz Rima javili Odboru za javno zdravstvo kako je voljom naroda glasanjem u Zastupničkom domu prihvaćen Rapalski ugovor. Ziliotto će u svojem govoru u Senatu 16. prosinca kritizirati Rapalski ugovor i izazvati kritike s raznih strana, no nakon što je Senat odobrio Rapalski ugovor 19. prosinca, Ziliotto je ipak stao uz ugovor i napisao pismo D'Annunziju u kojem mu savjetuje da prihvati Rapalski ugovor. Ziliotto, Ghiglianovich, Salata i Salvi za svoj će rad i doprinos biti nagrađeni senatorskim titulama zbog zasluga iskazanih za domovinu. Monzali, 2007: 234; *Novo doba*, 17. studenoga 1920., „Zadnje brzojavke, Novi senatori”, br. 260, 3; Isto, 3. prosinca 1920., „Iz Zadra”, br. 273, 2.

⁵²⁷ *Novo doba*, 15. prosinca 1920., „Pismo iz Zadra”, br. 282, 1.

⁵²⁸ Prema pisanju *Novog doba*, Millova je popularnost u gradu drastično pala tih dana. *Novo doba*, 15. prosinca 1920., „Pismo iz Zadra”, br. 282, 1. Novine iz razdoblja nakon njegova odlaska kritički su se odnosile prema njemu. Kao primjer navodimo članak iz novina *Humanitas* iz Barija od 2. srpnja 1922. koje ga nazivaju „vjernim izvršiteljem Giolittijevih terorističkih naredbi”. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59/115, br. 115, Članak naslova „Zara: La martire, la monarchia in Dalmazia”.

⁵²⁹ *Novo doba*, 15. prosinca 1920., „Pismo iz Zadra”, br. 282, 1.

U sljedećim danima na grad su slijetali letci s D'Annunzijevim tekstovima, D'Annunzio je pozivao na akciju pozivajući građane da bacaju kamenje na talijansku vojsku koja je provodila Rapalski ugovor.⁵³⁰ Iz Zemunika su 13. prosinca poletjela četiri aviona za Rijeku te se spominjao D'Annunzijev dolazak.⁵³¹ Sutradan je kraljevska straža dobila naredbu da razoruža zgradu Sokola gdje se nalazio bataljun dobrovoljaca *Rismondo*, no došlo je do otpora pa je Millo izdao naredbu da se preuzimanje prostorija odgodi do daljnjeg.⁵³² Događaj se odrazio na atmosferu u gradu sljedećih dana. Millo je suspendirao liniju između Rijeke i Zadra u strahu od riječkog scenarija. Sveobuhvatno stanje unijelo je nemir u gradu, stoga su učenici napustili škole, činovnici ureda, dućani su zatvoreni, a dobrovoljci se nisu predavali, već su dan poslije hodali gradom uz potporu građana. Zbog pisanja protiv vladajućih iz grada je izbačen Attilio Tamaro.⁵³³ Nekoliko dana kružile su glasine da se u Rijeci priprema ekspedicija na Zadar u kojoj će sudjelovati oko 2000 tršćanskih dobrovoljaca.⁵³⁴ Zadar je plovio između sukoba diverzantskih elemenata i službenih predstavnika vlasti. Opterećen zbivanjima i marginaliziran od nadređenih, Millo je od premijera zatražio razrješenje s dužnosti.⁵³⁵ Ispraćen od strane kapetana Riccija, s obitelji je napustio Zadar 21. prosinca oko 8:30 razaračem *Missouri*.⁵³⁶ Njegovu dužnost sada kao građanski povjerenik na čelu Građanskog povjerenstva za Zadar i okupiranu Dalmaciju (dalje: Građansko povjerenstvo) preuzeo je Corrado Bonfanti Linares.⁵³⁷ Istog je dana ukinuta Vlada za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke. Novog građanskog povjerenika Bonfantija Linaresa dočekalo je kaotično stanje u gradu. Bonfanti Linares u pismu vladi napisat će kako se „zaljubljenost u građanstvo umjetno održava marljivom propagandom nekolicine i režimom nasilja koji je odavno uveden”.⁵³⁸ Isto će tako naglasiti postojanje dviju vlada; jedne legalne, dominantne i brojačano jače koja dominira te druge neregularne sastavljene od bojne riječkih legionara iz trupe *Carnaro* i dalmatinskih dragovoljaca iz bataljuna *Rismondo*

⁵³⁰ *Novo doba*, 15. prosinca 1920., „Pismo iz Zadra”, br. 282, 1; *L'Idea Nazionale* spominje ime Guida Kellera koji je bacio kopije teksta pjesnikova govora na Zadar. *L'Idea Nazionale*, 14. prosinca 1920., „D'Annunzio e Millo”, br. 298, 1; Monzali 2007, 238.

⁵³¹ *Novo doba*, 15. prosinca 1920., „Pismo iz Zadra”, br. 282, 1.

⁵³² HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 95, br. 16907, Incidente del 13-14 dicembre 1920 a Zara.

⁵³³ *L'Idea Nazionale*, 14. prosinca 1920. „Attilio Tamaro espulso dalla Dalmazia”, br. 298, 1.

⁵³⁴ Monzali, 2007: 244.

⁵³⁵ Monzali, 2007: 241 i 242.

⁵³⁶ Njegov odlazak najavljen je vojsci, ali je sam čin odlaska izvršen bez većih najava. *Novo doba*, 29. prosinca 1920., „Konac tragikomedije u Zadru”, br. 293, 1.

⁵³⁷ Funkciju je napustio u srpnju 1921. *Corriere di Zara*, 12. srpnja 1921., „Il saluto di S.E. il Commissario civile”, br. 66, 2; *Corriere di Zara*, 13. srpnja 1921., „La partenza del Commissario Civile”, br. 67, 2.

⁵³⁸ ACS, UNP, b. 72, Bonfanti premijeru Nittiju i ministru rata Bonomiju, 28. prosinca 1920.

smještenih u dvjema obližnjim barakama koji svoju strahovladu provode putem nasilja i odmazda.

Telegram od 20. prosinca govori o upadima riječkih Talijana s malim brodicama na zadarsko područje i tinjajućem strahu od skorašnjeg napada.⁵³⁹ Strah od misije D'Annunzijevih dobrovoljaca ostvario se, a njihova blizina Zadru tražila je hitro djelovanje i novo vodstvo. Misija *Falco* sastavljena od dobrovoljaca krenula je iz Rijeke prema Dalmaciji. Millo je zatražio da se misija zaustavi sjevernije od grada, no prema izvještaju od 19. prosinca, misija je stigla do Molata, gdje je iskrcala namirnice i dalje krenula prema sjeveru zaplovivši Velebitskim kanalom.⁵⁴⁰ Ujutro 21. prosinca 120 vojnika legionara iskrcalo se u Vinjercu i pješice nastavilo prema Zadru, gdje su dočekani s ovacijama.⁵⁴¹ Odatle su krenuli u bivšu kasarnu gdje se nalazio bataljun *Carnaro*. Kako bi spriječio prodor legionara u Zadar, Bonfanti Linares naredio je trupama da krenu ususret legionarima te ih zaustave, a po potrebi i uhite. Međutim, Bonfantijevu zapovijed nisu izvršili vojnici koji su se pridružili D'Annunzijevim pristašama, već su ih pustili u grad, no čini se da ipak nije došlo do znatnih prevrata. Uz nedostatak logističke i brojčane potpore vojnih krugova, misija je onemogućena kopnenom i morskom blokadom oko Rijeke i obližnjih otoka pod vodstvom Enrica Caviglie, koji je u prosincu postavljen da provede misiju koje je uz ostale čimbenike privela kraju D'Annunzijevu vladavinu u Rijeci zadnjih dana prosinca. Talijanski vojni vrh pozvao je 19. prosinca legionare i D'Annunzijeve dobrovoljce da predaju oružje, no do same predaje u Zadru došlo je tek nakon tjedan dana, kad su se riječki legionari i dalmatinski dobrovoljci predali regularnoj vojnoj vlasti.⁵⁴² U međuvremenu su prkosili vojnoj upravi održavajući povorke po gradu. Uslijed takve opasnosti u Zadar je pristizao sve veći broj karabinjera. Karabinjeri su nastanili kuće oko kasarne, bivše zgrade Sokola, u cilju da opkole legionare, a gotovo sve škole, uključujući Zavod sv. Dimitrija i dvije bogoslovije, pretvorene su u zgrade redarstva. *Novo doba* piše kako je Bonfanti Linares dobrovoljcima produljio ultimatum predaje u dane pred Božić uz uvjet da ne izlaze iz kasarna, no nakon događaja u Rijeci u noći između 25. i 26. prosinca dobrovoljci su prekršili obećanje i zapucali na karabinjere pa je nastupilo prisilno razoružanje.⁵⁴³ Bacani su

⁵³⁹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 95, 1/f, 4, kopija telegrama br. 20737 i 20743 od 20. prosinca 1920.

⁵⁴⁰ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 95, br. 20601, 20692 i 20698, Situazione in Dalmazia dopo il Trattato Rapallo, Incidenti vari a Zara, Missione falco 67 P.N., br. 20667 i 20660.

⁵⁴¹ HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 95, Događaji u Dalmaciji poslije Rapalla, 1/f, 4, kopija telegrama br. 20807 i 208081 od 21. prosinca 1920.; *Novo doba*, 27. prosinca 1920., „Položaj na Rijeci i u Zadru”, br. 291, 1.

⁵⁴² *Novo doba*, 28. prosinca 1920., „Bitka na Rijeci”, „Kapitulacija dobrovoljaca u Zadru”, br. 292, 1.

⁵⁴³ *Novo doba*, 29. prosinca 1920., „Konac tragikomedije u Zadru”, br. 293, 1 i 2.

letci s uputama građanima i naputcima dobrovoljcima za predaju do popodnevnih sati. Nije došlo do većega izravnog okršaja karabinjera i legionara, iako su zbog pucanja na dan razoružanja ulice bile puste i promet zatvoren.⁵⁴⁴ U konačnici se predalo oko 300 legionara i dobrovoljaca; dokument iz Središnjega državnog arhiva (*Archivio centrale dello Stato*) navodi kako je riječ o broju od 120 riječkih legionara i 160 dalmatinskih dragovoljaca.⁵⁴⁵ Zarobljeni su razoružani i ukrcani na brod za Anconu.⁵⁴⁶ Tako je 27. prosinca okončan pokušaj danuncijevaca u sprječavanju izvršenja Rapalskog ugovora u Zadru i u talijanskoj Dalmaciji. Uslijedili su dani nemira i podjela.

Bonfanti Linares proglasio je obvezu predaje naoružanja u Zadru.⁵⁴⁷ Raspuštanje diverzantskih oružanih snaga u Zadru rezultiralo je smrću redovnog vojnika Francesca Palumba, ubijenog hicem iz vojarne, te Ivke (Giovanna) Miodrag, kao i brojkom od šest ranjenih. *Novo doba* piše o Zadru kao duboko podijeljenom između vojnika i građanstva, ali još više Talijana na čelu sa Ziliottom i Krekicheom koji su smatrani „talogom zdrave i ponosne „slavenske“ rase, izrodima”.⁵⁴⁸ Tako podijeljen Zadar dočekao je sprovod žrtava raspuštanja D'Annunzijeve oružanih snaga u Zadru. Sprovod poginulog vojnika organizirao je Bonfanti Linares uz najveće vojne počasti, no bez poziva istaknutim političarima poput Krekichea i Ziliotta, koji su se ipak pridružili kraju povorke. Kasnije u danu održan je sprovod Ivke Miodrag, sluškinje tvorničara Miličića, gdje je masa zabranila vojsci da sudjeluje u sprovodu. Sukobi različitih struja u gradu i teško financijsko stanje potaknuto neriješenim pitanjem valute preslikali su se i na samu službu grada. Dana 5. siječnja 1921. nastupio je petnaesti dan od kraljevskog dekreta kojim je Italija proglasila proširenje ustava za Zadarsku pokrajinu. Dio građana okitio je svoje prozore, iako novine kažu da je dio Talijana odlazio po kućama i tražio da se kuće ne kite.⁵⁴⁹ Održana je svečanost na čelu s Bonfantijem Linaresom koja je vrhunac imala u večernjim satima kroz svečanost Bogojavljenja⁵⁵⁰, pucalo se topom s ratnog broda *Marsala*. Oružane su snage dalmatinskih dragovoljaca i D'Annunzijeve legionara prisutnih u Zadru raspuštene te je proslavljeno pripojenje grada Italiji uz prigodno slavlje.

⁵⁴⁴ *Novo doba*, 29. prosinca 1920., „Konac tragikomedije u Zadru”, br. 293, 1 i 2.

⁵⁴⁵ ACS, UNP, br. 72, Bonfanti premijeru Nittiju i ministru rata Bonomiju, 28. prosinca 1920.

⁵⁴⁶ *Novo doba*, 29. prosinca 1920., „Konac tragikomedije u Zadru”, br. 293, 1 i 2.

⁵⁴⁷ Predaja je trebala biti izvršena u popodnevnim satima 31. prosinca 1920. u prostorijama kasarne u Viale Tommaseo. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 197/58, Naredba po kojoj svi stanovnici grada Zadra i okolice moraju predati u kasarnu RR.,CC., oružje i ratni materijal, 29. prosinca 1920.

⁵⁴⁸ *Novo doba*, 5. siječnja 1921., „Tužan epilog u Zadru”, br. 3, 1.

⁵⁴⁹ *Novo doba*, 12. siječnja 1921., „Aneksija Zadra Italiji”, br. 8, 1.

⁵⁵⁰ *Novo doba*, 12. siječnja 1921., „Aneksija Zadra Italiji”, br. 8, 1.

Narativ o poslijeratnim danima u Zadru i njegovoj okolini nemoguće je sagledati bez razumijevanja međuzavisnosti odnosa i događaja na međunarodnoj i lokalnoj razini. Iako Zadar od okupacije talijanske vojske početkom studenoga ostaje u rukama Italije dugi niz sljedećih godina, diplomatski nam izvori govore kako međunarodna zajednica nije imala jasnu viziju za grad i njegovu okolicu te kako je niz faktora utjecao na krajnji ishod događaja. Dvogodišnji pregovori o jadranskom pitanju dobili su svoj epilog Rapalskim ugovorom, čime je veliko breme maknuto s leđa političara, posebice talijanskih kojima je jadransko pitanje bio jedan od faktora ugroze vlastitoga političkog opstanka.

Iako je na mirovnu konferenciju došla kao jedna od vodećih sila pobjednica, Italija je naišla na nepremostivu prepreku u liku Woodrowa Wilsona, koji je talijanske ambicije na istočnojadranskoj obali na temelju Londonskog ugovora smatrao neutemeljenima i kao prijetnju miru i boljitku država srednje i jugoistočne Europe. Netrpeljivost koju će Amerikanci pokazati na mirovnoj konferenciji, potaknuta izvještajima službenih i privatnih osoba koje su svjedočile talijanskim represijama nad stanovništvom, dodatno je oslabila talijanski položaj.

Italiju je morio i niz unutarnjih problema u ratom preobraženoj državi u kojoj su se stvarale nove strukture društva. Ideje o oslobađanju krajeva naseljenih Talijanima, ostvarenju Londonskog ugovora, ali i širenju na Rijeku stavljale su teret na predsjednika vlade Orlanda koji je vodio talijansku delegaciju u prvim mjesecima mirovne konferencije. Danas prevladava mišljenje da je Italija pod njegovim vodstvom previše ustrajala na teritorijalnim dobitcima na Jadranu s naglaskom na Rijeku te je u konačnici propustila priliku da se istakne kao globalna sila i saveznički partner na raspravama o pojedinim temama od globalnog značaja poput pregovora o budućnosti Njemačke. Valja naglasiti kako talijanske ambicije nisu bile toliko drugačije od francuskih i britanskih, pa su ipak Italiji donijele drugorazredni odnos ostalih saveznika i nisu naišle na takav otpor. Kirchner Reill objašnjava to Wilsonovim stavom o talijanskoj državi i njezinim zastarjelim ustanovama, kao i o ovisnosti Italije o američkom žitu i novcu.⁵⁵¹ Financijski obruč koji je SAD stezao oko Italije bio je zapravo najbolja karta na koje je Wilson mogao igrati, a Italija je tijekom konferencije manevrirala između potrebe za financijskim zajmovima i teritorijalnih ambicija. Kraljevina SHS imala je malo prednosti na svojoj strani, no njezina najveća prilika da se izbori za svoje ambicije na Jadranu bio je

⁵⁵¹ Kirchner Reill, 2020: 40.

predsjednik Wilson. Sama Wilsonova potpora, dakako, nije mogla pomoći nepripremljenoj i razjedinjenoj delegaciji Kraljevine SHS.

Usmjerenost na riječko pitanje i sam narativ oko nje preselio se u određenoj mjeri na Zadar, čija sudbina ostaje zasjenjena riječkim pitanjem. Nesvrstavanje Rijeke u Londonski ugovor i talijansko inzistiranje na njoj često je poslužilo kao *quid pro quo* za autonomiju Zadra jer se u većini prijedloga tijekom dvije godine pregovora o Zadru govorilo kao autonomnom ili talijanskom. Tek sredinom 1919. započinju ozbiljniji razgovori o njegovoj sudbini. U veljači 1919. spominje se mogućnost pregovora o autonomiji Zadra, a prema tzv. Wilsonovu memorandumu iz lipnja 1919., Zadar bi postao slobodnim gradom pod upravom Lige naroda s talijanskim predstavništvom od međunarodne važnosti. Takav stav ostat će dominantan tijekom sljedećih mjeseci konferencije i kasnijih pregovora uz povremena odstupanja. Tek u ljeto 1919. granice Zadra i njegovo administrativno uređenje podižu se na razinu ozbiljnije multilateralne rasprave, dok se dotada više govorilo o samoj pripadnosti. U prosincu 1919. Italija je na temelju savjeta lokalnih političara ponudila prijedlog prema kojem je grad trebao obuhvaćati porezne općine Bokanjac i Arbanase u cilju nadzora nad bolnicom, grobljem, vodovodom i mogućeg proširenja luke kao i cestovnog te željezničkog povezivanja Zadra s okolicom.

Diplomatski izvori govore nam kako većina talijanskih premijera nije imala čvrsti stav o sudbini Zadra te ga je većina bila spremna žrtvovati u vidu određenog oblika slobodnog statusa. Na kraju je predsjednik vlade Giolitti, koji je bio spreman žrtvovati Dalmaciju radi spomenutih koncesija na sjevernom Jadranu i Alpama i koji je još za vrijeme rapalskih pregovora tražio da Zadar bude neovisan ili samostalan, ostao zabilježen kao predsjednik vlade koja je iznijela konačno rješenje u obliku Rapalskog ugovora. Danas se ipak odgovornost za ishod Rapalskog ugovora pripisuje ponajprije njegovu ministru vanjskih poslova Sforzi, koji je unatoč Giolittijevoj sklonosti popuštanju oko Zadra sve do kraja odlučio ustrajati na tome, iako u konačnici nije izborio posjedovanje okolnih otoka, ponajprije Ugljana, koji se često provlačio kroz pregovore. Naputci vlade u Beogradu dali su naslutiti da se od Zadra kao sastavnog dijela Kraljevine SHS odustalo već prije dolaska u Italiju, o čemu u konačnici govori i sam rezultat pregovora. Njihov konačan ishod priča priču kako su nestabilne političke prilike dovele do kompromisnog rješenja koje je odredilo sudbinu cijelog kraja sljedećih desetljeća i ostavlja pitanje kakva je mogla biti sudbina grada i okolice da su ujedinjeni u jednu cjelinu ili da je Zadar postao slobodan grad koji bi sam krojio svoju političku i ekonomsku sudbinu.

Neizvjesnost budućnosti okupiranih područja izaziva nemir među talijanskim redovima koji uviđaju kako prisvajanje teritorija iz Londonskog ugovora nije blizu. Socijalno i politički razjedinjena Italija koja prolazi poslijeratnu preobrazbu, američka nesklonost spram talijanskih ambicija i mlako držanje ostalih saveznika ostavlja Italiju u limbu pregovora, a vojne časnike daleko od kuće. Iako je Millo u tajnom dokumentu pozvao vojnike na dolično ponašanje u cilju zadobivanja naklonosti Hrvata i Srba, talijansko ophođenje prema njima bilo je daleko od toga. Istaknuta ponašanja pojedinaca mogu se pripisati neusklađenim djelovanjima, no svjedočenja o ukidanju osobnih sloboda i društava te ukidanju većine zatečenih lokalnih uprava i promjenama njihova kadra daju jasan dojam o sustavnom planu talijanskoga vojnog vrha. Dakako, to nailazi na osude i gura Italiju još dublje u ponor nepovjerenja, no ipak ne dolazi do usuglašene međunarodne reakcije kao na području Male Azije, gdje je zbog ponašanja Grčke nalik okupaciji, počinjenih zločina i optužbi za njih dovedena Međusaveznička istražna komisija, čiji je zaključak bio da se upravu mora prepustiti međunarodnoj komisiji.⁵⁵² To se u Dalmaciji nije dogodilo, iako je bilo opravdanih razloga za to. Svjedočenja stranih novinara, lokalna glasila i talijanski izvještaji iz obližnjih mjesta govore kako je propaganda bila moćna igra ispita nacionalne pripadnosti u kojoj je Italija imala glavnu ulogu. Millo čvrstom rukom utišava Hrvate i Srbe pa grad tijekom 1919. i 1920. postaje pozornica za sukob na talijanskoj političkoj sceni dajući potvrdu njihovoj marginalizaciji.

D'Annunzijevo uspjeh u Rijeci nošen nacionalnim zanosom pokazao je kako fanatizam pojedinca može prkositi međunarodnom poretku. Njegov posjet Zadru u studenome 1919. uglavnom se smatrao jednom od epizoda ekscentričnog *poeta soldato*, no diplomatski i službeni izvori talijanskoj vojnog i političkoj vrha kao i odnos njegova pokreta s političkom i vojnom upravom u Zadru pokazuju kako je Zadar ozbiljno smatran potencijalnim mjestom za diverzantska djelovanja s mogućim proširenjem na treću zonu. Osnovni akteri u gradu poput Milla i Ziliotta gajili su simpatije za D'Annunzijevo pokret. Prvi na čelu uprave Dalmacije i drugi kao političar koji je uživao povjerenje gradske elite mogli su uzbuditi mase, što je talijanska diplomacija, i dalje pod budnim okom SAD-a, željela izbjeći. Posebno je zanimljiv odnos između Milla, Rima i D'Annunzija. Izvori otkrivaju kako su danuncijevci na krilima riječke ekspedicije razmišljali o akciji u Dalmaciji koja zbog brojčane snage i izoliranosti nije bila moguća bez potpore vojnih struktura u Dalmaciji, pri čemu je ključna figura bio Millo. On je otvoreno zagovarao potporu Londonskom ugovoru i širok raspon talijanskih granica u Dalmaciji

⁵⁵² Baerlein, 1922: 156.

te je povlačenje vojnih snaga iz nje, koje pod Nittijevom vladom postaje sve izglednije, smatrao porazom talijanske politike. Nittijevo stajalište da Zadar izgubi svoj talijanski karakter ako Italiji pripadne prostor dominantno naseljen Hrvatima i Srbima Millo nije vidio problematičnim, već je vidio priliku u destabilizaciji Kraljevine SHS iznutra suradnjom s antisrpskim pokretima kako bi se potaknula ideja o autonomnoj dalmatinskoj pokrajini ili državi pod talijanskim patronatom. Na tom tragu valja tražiti korijene posjeta danuncijevaca Zadru koji zajedno s Millom tako otvoreno prkose vladi i međunarodnoj zajednici.

Sastanak samog D'Annunzija s najvišim predstavnicima gradske uprave u Namjesništvu grada na godišnjicu talijanske uprave u Dalmaciji 14. studenoga 1919., obraćanje javnosti i dogovor o ostanku legionara i ardita u gradu jasno pokazuju kako se na mobilizaciju danuncijevaca gledalo kao na moguće rješenje u slučaju nepovoljnog ishoda mirovnih pregovora. Ostanak njegovih trupa u gradu sljedećih mjeseci svakako je utjecalo na društvene pokrete u gradu, ali je i pokazalo toleranciju vladajućih struktura, kako na nacionalnoj tako i na lokalnoj razini. Preuzimanje ministarstva vanjskih poslova od ministra Sforze u novoj vladi, koji dobre odnose s Kraljevinom SHS vidi kao uvjet talijanskog ekonomskog i političkog prodora, daje završni udarac ideji o destabilizaciji Kraljevine SHS iznutra. Samo godinu dana nakon posjeta Zadru D'Annunzio pri svojoj posljednjoj provokaciji u Dalmaciji nailazi na kraj svoje dalmatinske odiseje, čime njegov lik postupno odlazi u narativ ideala daleko od stvarne moći. Svjestan kako D'Annunzijeve planove za Dalmaciju postupno gube potporu vlade s kulminacijom u obliku Rapalskog ugovora, a time i mogućnost uspjeha bez vojne potpore, Millo završava svoju dalmatinsku priču. Stari liberali, iako vidno nezadovoljni, pragmatično prihvaćaju odluke fašističke vlade vežući daljnju sudbinu uz Rim. Jaz liberalne politike koju je pokušao voditi Nitti u konačnici se uslijed ekonomske krize raspao i pojačao narativ o poniženoj Italiji koja je dovelo do jačanja prodora stranaka desnog spektra dijelom vođenih D'Annunzijeve misijom.

Nakon Rapalskog ugovora u grad dolazi nova struktura vlasti koja grad uvodi u mirnodopsko razdoblje. Zadar i njegova okolica sada nailaze na nove administrativne i ekonomske izazove koji će staviti na kušnju odnose dviju država, ali i sam odnos centra moći u Rimu prema zadarskoj periferiji i njezinim jedinstvenim regionalnim obilježjima.

4. ZAKONSKI OKVIR DRUŠTVENOG I GOSPODARSKOG ODNOSA ZADRA I OKOLICE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Vrhovno zapovjedništvo talijanske vojske (*Comando Supremo del R. Esercito*) preko Glavnog tajništva za građanske poslove (*Segretariato generale per gli affari civili*) upravljalo je područjima okupiranima u ratu i netom nakon njegova završetka. Vrhovni zapovjednik mobilizirane vojske bio je odgovoran za djelovanje prema propisima službi u ratu. Talijani su političku i upravnu vlast nad okupiranim područjem izvan granice poznatim pod zajedničkim nazivom nove pokrajine (*nuove provincie*) provodili preko vojnih guvernera. Vojne guvernere imenovalo je Vrhovno zapovjedništvo da upravljaju civilnim službama i lokalnom administracijom te vode brigu o javnom redu i izvršavaju naredbe koje daju vojne vlasti. Vojno zapovjedništvo provodilo je političku i administrativnu upravu nad okupiranim područjima, ali je i skrbrilo o poslovima izbjeglica, distribuciji namirnica i održavanju reda.⁵⁵³ Valjalo je uskladiti zakonodavne okvire, no i postaviti hijerarhiju vlasti i službenih tijela prema novoj izvršnoj vlasti, kao i u samim pokrajinama s obzirom na to da ministarstva vlade nisu imala dopuštenje za nadležnost na okupiranim područjima.

Administrativna i efektivna uprava bila je iznimno složena u pokrajinama čija se pripadnost nije odredila, a čiji je administrativni aparat djelovao po austrougarskim zakonima i pravilima. Talijanska vlada 1919. počinje pripremati nove pokrajine za administrativno pripajanje matici, no Dalmaciju izostavlja iz odredbi. Glavno tajništvo za građanske poslove ukida se 31. srpnja 1919. Nešto ranije početkom istog mjeseca Rim dekretom br. 1081 od 4. srpnja 1919. osniva Središnji ured za nove pokrajine pri Predsjedništvu Vijeća ministara.⁵⁵⁴ Dva dana nakon, 6. srpnja 1919., Nitti imenuje Francesca Salatu njegovim predsjednikom i pod njegovu ovlast postavlja pokretanje građanske normalizacije Jadrana i područja Trentina, koji još nisu službeno pripojeni talijanskoj državi i prema tome podliježu režimu primirja.⁵⁵⁵ Ured preuzima političko-administrativno uređenje i gospodarsku obnovu tih pokrajina pripremajući ih za izvršenje budućeg sporazuma nakon njegova stupanja na snagu, uz premisu razvoja događaja u talijansku korist. Ured za nove pokrajine imao je ulogu zasebne uprave koja je izravno odgovarala predsjedništvu Vijeća ministara (*Presidenza del Consiglio dei Ministri*).

⁵⁵³ Petaros Jeromela, 2010: 116.

⁵⁵⁴ *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia*, vol. III, 1919. Decreto Luogotenenza 4 luglio 1919, N 1081, str. 2327-2330.

⁵⁵⁵ Ziller, 1995: 423.

Njegove obveze uključivale su podnošenje izvještaja Vrhovnom zapovjedništvu, organizaciju prijelaza službi i prilagodbu zakonodavstva, provođenje odluka ministarstava, kao i odluka u skladu s odredbama mirovnog sporazuma. Kraljevskim aktima br. 1233 od 22. srpnja 1920. i br. 1234 od 14. kolovoza iste godine Ured za nove pokrajine postao je izvršno tijelo Vrhovnog zapovjedništva odgovorno za političko-administrativno uređenje okupiranih krajeva i njihovu gospodarsku obnovu pripremom mjera koje su trebale olakšati prelazak novih pokrajina iz stanja primirja u stanje aneksije.⁵⁵⁶ U Zadru funkcija guvernera sa svim ovlastima ostaje na snazi sve do 21. prosinca 1920. kada se ukida, čime se gasi i institucija Vlade za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke. Enrico Millo tako ostaje jedini službenik s naslovom guvernera čija se funkcija u Dalmaciji ukida usporedno s njegovim odlaskom u jeku građanskih nemira u Zadru krajem 1920. Funkcije koje je do sada obavljao guverner Dalmacije⁵⁵⁷ privremeno su dodijeljene Francescu Salati, koji je imao ovlasti dodijeljene pokrajinskoj političkoj vlasti i one koje su prema zakonodavstvu prekinutog režima pripadale poručnicima, točnije Ured za nove pokrajine trebao je koordinirati zakonodavstvo povezano s političkim, administrativnim i ekonomskim uređenjem područja.⁵⁵⁸ Ured za nove pokrajine tako od kraja 1920. efektivno preuzima ulogu privremene civilne vlasti, čime nastupa mirnodopsko razdoblje i uprava. Dana 21. prosinca uspostavlja se funkcija građanskog povjerenika za Zadar i Dalmaciju. Corrado Bonfanti Linares preuzima vodstvo Građanskog povjerenstva (*Commissariato civile di Zara*) i dobiva ovlasti da provodi službu na području dodijeljenom Rapalskim ugovorom, ali i nadzor nad područjem koje je okupirala talijanska vojska. Valja napomenuti kako se promjena vojne u građansku vlast u Trentinu i Julijskoj krajini događa početkom kolovoza 1919., kada vojne guvernere zamjenjuje funkcija građanskog povjerenika.⁵⁵⁹

Talijanskim vlastima bilo je, dakako, u interesu nesmetano odvijanje svih civilnih, državnih i lokalnih službi, ali i održavanje javnog reda. Za sva ona ostala područja koja je Kraljevina Italija okupirala nakon primirja koja su izostavljena Rapalskim ugovorom građanski povjerenik u Zadru zadržao je pravo provođenja kontrole na temelju primirja iz

⁵⁵⁶ Petaros Jeromela, 2010: 123.

⁵⁵⁷ Namjesništvo za Dalmaciju, dalmatinske i korčulanske otoke osnovano je 19. studenoga 1918., a 21. studenoga Enrico Millo preuzima dužnost guvernera (op. a.).

⁵⁵⁸ Naredba br. 1788 od 17. prosinca 1920. „1678/3 - R. D. 17 dicembre 1920 n. 1788”, <http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=2558>, posjećeno 10. rujna 2022.; HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 34, br. 24953, 31. prosinca 1919.

⁵⁵⁹ Petaros Jeromela, 2010: 119.

studenoga 1918. s posebnim naglaskom na održavanje javnog reda i mira.⁵⁶⁰ Svaka zakonodavna mjera koja bi se primjenjivala u pokrajinama morala se procijeniti u skladu postojećim zakonima. Posebni akti i zakoni trebali su postaviti novi okvir za primjenu talijanskih zakona u zadarskom području. S obzirom na to da je Ured za nove pokrajine bio odgovoran predsjedništvu Vijeća ministara, pojedini poslovi mogli su biti dodijeljeni pojedinom ministarstvu, no isključivo preko Vijeća ministara.⁵⁶¹ Iako su talijanske vlasti pokrenule prilagodbu zakonodavstva u okupiranim područjima talijanskom, sama primjena zakonodavstva nije bila moguća bez postavljanja pravodobnoga zakonodavnog okvira na području koje je donedavno bilo unutar austrougarskoga zakonodavnog okvira. Proglašenjem Albertinskog ustava (*Statuto albertino*)⁵⁶² temeljnim pravnim aktom novih pokrajina Kraljevine Italije, postavljeni su temelji za uspostavu novog zakonodavstva, no primjena zakona trebala je čekati službeni akt Vlade.⁵⁶³ Svi zakoni i dekreti izdani nakon okupacije morali su u određenom trenutku biti suspendirani dok se ne objave pravila koordinacije i izvršenja s obzirom da su sada ti dijelovi bili sastavni dio Kraljevine Italije, a ne pod njezinom okupacijom. Zakonom br. 1322 od 26. rujna 1920. Italija je proglasila svojima sva područja navedena u mirovnom ugovoru s Austrijom.⁵⁶⁴ Mjesec dana poslije 26. listopada dekretom br. 1513 donesen je poseban vladin akt koji je postavio temelje za provođenje talijanskih zakona na području novih pokrajina.⁵⁶⁵ Zakonodavni temelj nije mogao obuhvatiti posebnost i složenost usklađivanja zakonodavstva koje je iziskivalo prilagodbu novim pokrajinama, a usto i posebne dekrete (*decreti*) i okružnice (*circolari*).⁵⁶⁶

Multikulturalnost i posebnost društva u novim pokrajinama zoran je primjer preobrazbe talijanskog društva i administrativnog ustroja u kratkom vremenu između 1919. i 1922. Dolazak fašista na vlast u listopadu 1922. označava i kraj ideje o novim pokrajinama kao posebnim

⁵⁶⁰ Prema članku 6 (I. Military conditions) administrativna uprava je trebala biti dana zatečenoj upravnoj vlasti pod nadzorom savezničkih sila. „Armistice of Villa Giusti”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf>, posjećeno 15. kolovoza 2023.

⁵⁶¹ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 126/58, Upute za civilne poslove u novim provincijama, 25. srpnja 1919.

⁵⁶² *Statuto albertino* bio je ustav koji je kralj Carlo Albert od Sardinije dodijelio Kraljevini Sardiniji 1848. godine. Statut je kasnije postao ustav ujedinjene Kraljevine Italije i ostao je na snazi do 1948. godine. <https://www.britannica.com/event/Statuto-Albertino>, posjećeno 15. srpnja 2023. Petaros Jeromela navodi kako je sam ustav nakon njegove zaknske primjene na nove pokrajine preveden na „srpsko-hrvatski jezik“. Petaros Jeromela, 2010: 121.

⁵⁶³ Vidi: Petaros Jeromela, 2010: 121.

⁵⁶⁴ *Gazzetta ufficiale* (dalje u bilješkama: GU), br. 241, 12. listopada 1920.

⁵⁶⁵ *Primo manuale legislativo per la sistemazione giuridica delle nuove provincie*, 1923: 37.

⁵⁶⁶ O složenosti provođenja govori činjenica kako je svako izvršenje pojedinačnih zakonodavnih akata zahtijevalo savjetovanje Ureda za nove pokrajine s pojedinom savjetodavnom komisijom. Petaros Jeromela, 2010: 123-125.

jedinicama i umjerene struje na čelu sa Salatom koja zastupa ideju autonomije za nove pokrajine. Salata, rodom s Cresa i s upravljačkim iskustvom u staroj Monarhiji, u prvim godinama nakon rata pokušava obraniti autonomiju općinskih i pokrajinskih institucija iz habsburškog sustava temeljem teritorijalne pripadnosti prema zapadnoeuropskom modelu nacije.⁵⁶⁷ Salatini stavovi nailaze na plodno tlo u liberalno-demokratskim poimanjima novih pokrajina koje su iskazale vlade Nittija, Giolittija i Bonomija⁵⁶⁸, ali i na temelju širih političkih rasprava. U poslijeratnoj Italiji vodile su se, naime, rasprave na čelu s *popolarima*⁵⁶⁹ i socijalistima o reformi centralizma i administrativne uprave novih pokrajina za koju su vjerovali da može zaštititi posebnosti i povijesna prava različitih kultura. Kao jedan od glavnih predvodnika, Salata je predlagao održavanje velikog stupnja autonomije sustava kao sredstva zaštite, što podrazumijeva manje nasilan odnos prema manjinama. Zbog svojih stavova Salata će biti izložen verbalnim napadima fašista tijekom 1921. i 1922. te jednom prilikom i fizičkom napadu.⁵⁷⁰ Unatoč pozitivnim izjašnjenjima savjetodavnih komisija novih pokrajina⁵⁷¹ o održavanju institucionalne autonomije, ideja autonomije nestaje kako odmiče 1922., s kulminacijom u listopadu iste godine kada vlada Luigija Facte⁵⁷² ukida Ured za nove pokrajine.⁵⁷³ Dekretom br. 1353. izdanim 17. listopada 1922. uvodi se prefektura s prefektom na čelu, čime se ukida uloga građanskog povjerenika.⁵⁷⁴ Razdioba novih pokrajina ostaje jednaka, uvode se naknadne odredbe povezane s proširenjem kraljevskih odredbi i administrativne podjele za spomenuta područja, dok se pokrajinska vlast povjerava prefektima

⁵⁶⁷ Vidi: Riccardi, 2001: 274 i 275; Ziller, 1995: 446 – 448.

⁵⁶⁸ Francesco Saverio Nitti vodio je vladu od 23. lipnja 1919. do 15. lipnja 1920. Naslijedio ga je Giovanni Giolitti, koji je upravljao vladom od 15. lipnja 1920. do 4. srpnja 1921. Ivanoe Bonomi vrši funkciju premijera vlade od 4. srpnja 1921. do 26. veljače 1922. „Fare gli Italiani”, <http://faregliitaliani.archivioluca.com/FareItaliani/1914-1/cronologia/i-governi-dalla-guerra-al-fascismo.html>, posjećeno 25. kolovoza 2022.

⁵⁶⁹ Partito Popolare Italiano osnovana 1919. pod vodstvom katoličkog svećenika i političara Luigi Struzza bila je demokršćanska strana nadahnuta učenjima Katoličke crkve.

⁵⁷⁰ Guidi, 2016, 61; „Salata, Francesco”, https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-salata_%28Dizionario-Biografico%29/, posjećeno 26. srpnja 2022.

⁵⁷¹ Dana 8. rujna 1921. osnovana su regionalna savjetodavna tijela (*Commissioni consultive*) za nove pokrajine u Zadru, Trstu i Trentinu u cilju administrativnog uređenja pripojenih područja i postavljanja odgovarajućeg kadra u državnim i gradskim institucijama. Savjetodavna tijela postojala su do prosinca 1922. *Bollettino ufficiale*, 20. listopada 1921., br. 26, 288 i 289; Isto, 15. prosinca 1922., br. 24, 296.

⁵⁷² Luigi Facta bio je posljednji premijer Italije prije dolaska fašista na vlast. Kabinetom je upravljao u razdoblju od 26. veljače do 31. listopada 1922. „Fare gli Italiani”, <http://faregliitaliani.archivioluca.com/FareItaliani/1914-1/cronologia/i-governi-dalla-guerra-al-fascismo.html>, posjećeno 25. kolovoza 2022.

⁵⁷³ Ukidanje Ureda za nove pokrajine također označava smjer političke karijere Salate, koji isprva biva marginaliziran od strane fašista. Mussolini nakon preuzimanja vlasti imenuje Salatu predsjednikom savjetodavne komisije za nove pokrajine sa zadaćom da ispita rad i ustroj Ureda za nove pokrajine te isto tijelo odlučuje popuniti podobnijim fašističkim elementom. *L'Ida Nazionale*, 5. studenoga 1922., „Per le nuove provincie”, br. 261, 6.

⁵⁷⁴ GU, 28. listopada 1922., br. 254, 2761 i 2762; *Bollettino ufficiale* 15. prosinca 1922., br. 24, 295 i 296. Odluka se temelji na zakonima br. 1322, 1778, 1319. i 1269.

u Trstu i Trentu za sjeverne pokrajine i u Zadru za dalmatinsko područje.⁵⁷⁵ Poslovi središnje uprave za nove pokrajine prelaze u nadležnost Ministarstva unutarnjih poslova. Periferna uprava novih pokrajina homologirana je s upravom Kraljevine, čime su eliminirane autonomije regija a središnji je Ured za nove pokrajine ukinut te se njegova nadležnost prenijela na pojedina ministarstva.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ *Bollettino ufficiale*, 15. prosinca 1922., br. 24, 295 i 296.

⁵⁷⁶ Petaros Jeromela, 2010: 126.

4.1. NOVI IZAZOVI ZA ODNOS DVIJU KRALJEVINA: PITANJE OPCIJA I RAZMJENA TERITORIJA NAKON RAPALSKOG UGOVORA

Prema članku 2. Rapalskog ugovora, grad i porezna općina Zadar te porezne općine Arbanasi, Crno, Bokanjac i dio porezne općine Diklo, koji polazeći od mora oko 700 m jugoistočno od sela Dikla ide u smjeru sjeveroistoka do kote 66 (Griž), uključujući Mikin Rt proglašeni su sastavnim dijelom Kraljevine Italije. Zasebnom konvencijom trebali su se utvrditi detalji provedbe razgraničenja i odnosa s okolnim područjem i pokrajinom Dalmacijom te podjela pokrajinskih, općinskih i arhivskih dobara. Italiji su također dodijeljeni i otoci Palagruža, Lastovo, Cres i Lošinj, dok je Rijeka proglašena slobodnom državom. Ugovor je od većine talijanskih zastupnika dobio potporu.⁵⁷⁷ Zastupnički je dom 28. studenoga glasao za prijedlog zakona o ratifikaciji s 253 glasa za i 14 protiv.⁵⁷⁸ Sporazum je također odobren u Senatu velikom većinom glasova, 262 za i 22 protiv.⁵⁷⁹ Rapalski ugovor u Italiji je ratificiran zakonom br. 1778 19. prosinca 1920.⁵⁸⁰, a stupio je na snagu donošenjem kraljevskog dekreta 2. veljače 1921.⁵⁸¹ Vlada Kraljevine SHS Rapalski je ugovor ratificirala 18. studenoga 1920. uz nevoljkost pojedinih ministara, uključujući Trumbića, koji će netom nakon ratifikacije dati ostavku, dok je kralj svoj potpis na ratifikaciju stavio sutradan.⁵⁸²

Ratifikacija Rapalskog ugovora označila je novu prekretnicu za odnose dviju zemalja. Između prosinca i siječnja dvije su vlade razmijenile svoje diplomatske predstavnike. Sforza je imenovao Gaetana Manzoni opunomoćenim ministrom u Beogradu, dok je Vojislav Antonijević određen za predstavnika Kraljevine SHS. Razmjena ratifikacija ugovora između dviju vlada dogodila se 2. veljače 1921., istog dana kad je objavljena kraljevska uredba o imenovanju talijanskih članova povjerenstava predviđenih za izvršenje pojedinih članaka

⁵⁷⁷ Dan nakon postignutih ugovora Mussolini je izdao oglas u kojem izražava žaljenje za izgubljenim područjima zadužujući buduće generacije za povratak ostalih željenih područja te je izrazio podršku Talijanima i D'Annunziju. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 191/58, Mussolinijev oglas, 13. studenoga 1920. *Il Popolo d'Italia*, br. 285, 28. studenoga 1920., „La Camera approva il Trattato di Rapallo e i fascisti riaffermano la loro solidarietà con i Dalmati e con D'Annunzio”, 1; *Avanti*, 27. studenoga 1920., „Verso l'approvazione del trattato di Rapallo”, 1, Isto, 30. studenoga 1920., „Il trattato di Rapallo approvato alla Camera”, br. 285, 1.

⁵⁷⁸ *Novo doba*, 2. prosinca 1920., „Ratifikacija rapalskog ugovora”, br. 272, 3.

⁵⁷⁹ Isto.

⁵⁸⁰ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 53, GU, br. 14, 18. siječnja 1920.

⁵⁸¹ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Izrezak iz rimskih novina naslova „L'accordo italo-iugoslavo”.

⁵⁸² *Novo doba*, 19. studenoga 1920., „Zadnje brzojavke, Ratifikacija rapalskog ugovora”, br. 262, 3; Isto, 22. studenoga 1920., „Ratifikacija rapalskog ugovora”, br. 264, 1.

Rapalskog ugovora⁵⁸³ i sastavljanjem bilateralnih komisija zaduženih za primjenu sporazuma. Na štetu teritorijalnih gubitaka Italija je sad mogla graditi svoju ulogu regionalnog lidera koju je zacrtao ministar Sforza. Ipak, Mussolinijevi fašisti nisu izrazili svoju potporu te su kritike na taj račun počeli koristiti kao političke bodove.⁵⁸⁴ Sforza je poboljšanje odnosa vidio kao ključ talijanskog političkog i ekonomskog širenja na istok, a za zadovoljavanje Beograda bilo je potrebno što brže provođenje evakuacije područja koja je Italija okupirala tijekom 1918. i 1919. Za razgraničenje su osnovana su tri regionalna povjerenstva: za Julijsku krajinu, Rijeku i Dalmaciju. Talijanska strana imenovala je Francesca Salatu, generala Eugenija Barbaricha i Natalea Krekicha za dalmatinsko povjerenstvo koje je u dogovoru s predstavnicima Kraljevine SHS trebalo riješiti sva pitanja granica u Dalmaciji.⁵⁸⁵ Komisije su tijekom prosinca odredile granice za Zadar i Dalmaciju.⁵⁸⁶ Dalmatinsko povjerenstvo imalo je zadaću da na temelju članka 2. Rapalskog ugovora donese posebne konvencije koje bi regulirale odnose Zadra i okolice, kao i podjelu općih i arhivskih dobara. Na temelju članka 6. Rapalskog ugovora osnovano je i posebno povjerenstvo koje je trebalo urediti ekonomska i financijska pitanja dviju država.⁵⁸⁷ Sveukupno je uspostavljeno pet povjerenstava koje je vodio i koordinirao glavni tajnik Ministarstva vanjskih poslova Salvatore Contarini.⁵⁸⁸

Ministar rata Bonomi 8. veljače poslao je dopis povjereniku Bonfantiju Linaresu da se evakuacija iz okupirane Dalmacije planira provesti u tri faze te ga je zatražio za mišljenje o spomenutom planu i vremenu potrebnom za primopredaju uprave vladi Kraljevine SHS. Prva faza uključivala bi povlačenje iz obalnih i unutarnjih krajeva između crte primirja i granice političkih kotara Zadar i Šibenik.⁵⁸⁹ Drugu bi fazu karakterizirala evakuacija korčulanskih otoka i šibenskog kotara, dok bi se treća sastojala u povlačenju iz manjeg dijela zadarskog kotara koji nije pripao Italiji. Bonfanti Linares dao je svoju suglasnost uz manju preinaku da se radi održavanja telekomunikacijskih i kopnenih veza Zadra i Šibenika napuštanje benkovačkog

⁵⁸³ Monzali, 2007: 215.

⁵⁸⁴ *Il Popolo d'Italia*, 28. studenoga 1920., „La Camera approva il Trattato di Rapallo e i fascisti riaffermano la loro solidarietà con i Dalmati e con D'Annunzio”, br. 285, 1, *Avanti*, 27. studenoga 1920., „Verso l'approvazione del trattato di Rapallo”, br. 284, 1, Isto, 30. studenoga 1920., „Il trattato di Rapallo approvato alla Camera”, br. 285, 1.

⁵⁸⁵ *Novo doba*, 4. veljače 1921., „Izmjena ratifikacija Rapalskog ugovora”, br. 27, 1.

⁵⁸⁶ Pri obraćanju zastupnicima u ožujku 1921. grof Sforza pohvalio je rad povjerenstva koje se bavilo pitanjem granica te izrazio vjeru u daljnje povoljne ishode koji će omogućiti prosperitet Zadra i Dalmacije. Sforza, 1945: 108.

⁵⁸⁷ *Novo doba*, 4. veljače 1921., „Izmjena ratifikacija Rapalskog ugovora”, br. 27, 1.

⁵⁸⁸ Monzali, 2007: 255-257.

⁵⁸⁹ Monzali, 2007: 256. U tekstu se koristi administrativni ustroj na temelju teritorijalne podjele Dalmacije iz 1903. godine. Vidi: Ivković, 1992: 41-45.

kotara izvrši kasnije.⁵⁹⁰ U Splitu se 3. ožujka 1921. sastala komisija za Dalmaciju koja je na trosatnoj sjednici dogovorila nacrt redoslijeda i načina evakuacije.⁵⁹¹ Rezultat višednevnih sastanka komisije bio je Splitski sporazum od 8. ožujka 1921., kojim je dogovoren način primjene Rapalskog ugovora. Dogovoreno je da će prva faza nastupiti 1. travnja te da će redom obuhvatiti sudske kotare Pag, Obrovac, Knin, Kistanje i Drniš, dijelove vrličke općine i splitskog kotara.⁵⁹² Sklopljena i je posebna konvencija o prepuštanju pruge Split - Perković - Knin Kraljevini SHS. Druga faza nastupila bi nakon 20. travnja te bi obuhvatila sudske kotare Šibenik, Skradin i Benkovac te otoke Hvar, Mljet i Korčula. Treća faza trebala je obuhvatiti preostali dio zadarskog kotara do pogranične linije, točnije sudske kotare Biograd i Zadar.⁵⁹³ Napuštanje te zone zakazano je za 1. svibanj 1921. uz premisu postojanja posebnog dogovora.

Treća zona koja je uključivala sudbene kotare Zadar i Biograd te Sušak pokazala se kao najveći izazov za odnose dviju zemalja zbog posebnih statusa gradova Zadra i Rijeke i njihove međuovisnosti s okolicom. Njezina evakuacija postat će predmet mnogih diplomatskih rasprava u kojima će se najčešće spominjati kao ultimatum za daljnje djelovanje. Napuštanje Dalmacije bilo je potencijalno ograničavajući faktor rješavanju riječkog pitanja, koje je još od pariških pregovora i D'Annunzijeve okupacije obilježeno trofejnim atributima, ali i pitanjem nacionalnog ponosa. U ime dobrih bilateralnih odnosa talijanska je vlada bila spremna ubrzati evakuaciju Julijske krajine, Kvarnera, i Dalmacije, ali je kao uvjet postavila pravodobno osiguranje rješenja za Zadar. Talijani su zamjerali vladi Kraljevine SHS inzistiranje na oslobođanju treće zone, dok je ona osuđivala talijansko zadržavanje treće zone optužujući ih za odugovlačenje njezine evakuacije dok se ne postigne trgovački sporazum koji bi osigurao slobodan protok robe između Zadra i okolice.⁵⁹⁴ Iako je poticala slobodan protok robe, Kraljevina SHS se protivila uspostavi željezničke veze Zadra i Knina u kojoj je vidjela prijetnju vlastitim interesima u sjevernoj Dalmaciji.⁵⁹⁵

Uprava i policija trebale su 4. travnja preuzeti vlast u šibenskom zaleđu, točnije Kijevu, Kninu i Lećevici, a 5. travnja u Oklaju, Drnišu, Kistanju i okolnim mjestima. Evakuacija Obrovca određena je za 6. travnja, za Karin i Starigrad sutradan, dok je za Pag, Novalju i Rab

⁵⁹⁰ Monzali, 2007: 256.

⁵⁹¹ *Novo doba*, 4. ožujka 1921., „Gradska kronika, Pregovori delegacija”, br. 51, 3, Isto, 7. ožujka 1921., „Gradska kronika, Pregovori delegacija”, br. 53, 3.

⁵⁹² *Novo doba*, 8. ožujka 1921., „Sporazum glede evakuacije”, br. 54, 3.

⁵⁹³ *Novo doba*, 7. ožujka 1921., „Gradska kronika, Pregovori delegacija”, br. 53.

⁵⁹⁴ *Corriere di Zara*, 25. veljače 1921., „Dello sgombero della terza zona”, br. 20, 2.

⁵⁹⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Italia, „L'accordo coll'Italia ratificati dal Governo jugoslavo?”, 6. lipnja 1922.

9. travnja određen kao dan odlaska talijanskih trupa i uprave.⁵⁹⁶ U popodnevnim satima 6. travnja u Obrovac je iz manastira na Krki krenula delegacija Kraljevine SHS na čelu s Urošem Desnicom i generalom Milićem te se na putu susrela s talijanskim vozilima koja su napuštala mjesto. Vojska je pričekala da talijanska vojska ode te je zauzela općinski dom. *Novo doba* piše o pokušaju dolaska većeg broja „zadarskih Hrvata i Srba“ koji su spriječili Talijani.⁵⁹⁷ U Obrovac je pristao parobrod donijevši aprovizaciju, a s njime su se državni i vojni činovnici odvezli za Pag. Primopredaja prve zone odvila se bez većih nemira u dogovorenom razdoblju, no sama evakuacija i primopredaja vlasti, dakako, nije značila normalizaciju života.⁵⁹⁸ Postavljanje zadarskog zaleđa poput naselja sudbenog kotara Obrovca u prvu zonu činilo se možda logično s obzirom na udaljenost od Zadra i na tadašnji prometni sustav, no administrativno se pripajanje Obrovca Kraljevini SHS zbog uzajamne međuovisnosti obrovačkog kraja i Zadra pokazalo nepovoljnim po ekonomska kretanja. U sljedećim su mjesecima stanovnici obrovačkog i starigradskog kraja zbog ovisnosti o trgovačkoj razmjeni sa Zadrom i komunikacijskim vezama ostali zakinuti. Netom nakon evakuacije Obrovca uspostavljena je postaja Maslenica - Tribanj (Kruščica) na liniji parobroda koji je vozio na relaciji Zadar - Obrovac.⁵⁹⁹ Parobrod je imao pravo iskrcaja putnika u Maslenici, no na istoj postaji nije smio iskrcati robu, već su za to bile zadužene postaje u Starigradu i Obrovcu. Svega tri mjeseca poslije zabranjeno je pristajanje putnika u Maslenici - Tribnju, stoga je carinarnica u Obrovcu 22. rujna 1921. poslala žalbu Glavnoj carinarnici u Splitu u vezi s razvojem događaja koji ostavljaju stanovnike obrovačkog kraja u teškoj poziciji s obzirom na to da je jedino parobrodom povezan s okolicom zbog nedostatka kolnog puta. Udaljenosti pješaćenja bile su velike, a put do Starigrada bio je slabo čuvan i podložan krijumčarenju, stoga se tražilo pojačanje carinske službe u Obrovcu i poboljšanje uvjeta za stanovnike tog kraja. Potvrdu teškog stanja nalazimo i u pisanju novina *Corriere di Zara*, koje u proljeće 1922. javljaju kako je iseljenjem okolne zone prekinut protok robe i ljudi u Zadar, pa su tako Obrovac i Pag prestali s isporukom u grad.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ *Novo doba*, 4. travnja 1921., „Evakuacija Lečevice”, br. 76, 2; Isto, 22. ožujka 1921., „Evakuacije prve zone”, br. 66, 2.

⁵⁹⁷ *Novo doba*, 9. travnja 1921., „Ulaz u novooslobodjene krajeve”, br. 81, 1.

⁵⁹⁸ Više o evakuaciji pojedinih mjesta vidi: *Novo doba*, 4. travnja 1921., „Ulazak u oslobodjene krajeve”, br. 76, 2; Isto, 5. travnja 1921., „Slavlje u Kninu”, br. 77, 1; Isto, 6. travnja 1921., „Svečani ulaz u Drniš”, br. 78, 1; Isto, 9. travnja 1921., „Ulaz u novooslobodjene krajeve”, br. 81, 1.

⁵⁹⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, M 1 /1921, br. 49, 22. travnja 1921.; br. 75, 6. kolovoza 1921.; br. 4990/21, 6. studenoga 1921.

⁶⁰⁰ *Corriere di Zara*, 22. travnja 1922., „Per la salvezza di Zara”, br. 36, 2.

Talijanska sporost evakuacije u travnju 1921. izazvala je kritike diljem Kraljevine SHS i potvrdila napete odnose između dviju država.⁶⁰¹ Prva zona, iako površinom velika, nije bila kamen spoticanja dviju država, no evakuacija druge i ponajviše treće zone zahtijevala je dodatne razgovore i sporazume, stoga je vlada Kraljevine SHS prihvatila talijanski prijedlog za otvaranje bilateralnih pregovora. Dogovoreno je da će bilateralni pregovori započeti u vrijeme održavanja travanjske konferencije između država nasljednica bivšega Habsburške Monarhije u Rimu gdje su vlade bivših država Monarhije počele pregovore o ekonomskim pitanjima.⁶⁰² Ključno pitanje o kojem su dvije strane imale neusuglašena mišljenja bila je plovidba Jadranom pri kojoj su Talijani zahtijevali slobodan prolaz i uspostavu pruge Zadar - Knin. Konferencija o evakuaciji druge zone dogovorena je za sredinu travnja, a u drugoj polovini travnja talijanska se vojska povukla sa srednjodalmatinskih otoka te Krka i Raba.⁶⁰³ Primopredaja vlasti izvršena je bez većih incidenata, iako uz protalijanske demonstracije u pojedinim mjestima.

Nakon evakuacije prve zone odnosi dviju zemalja ostali su napeti. Kraljevina SHS je prije novih ustupaka željela osigurati primjenu Rapalskog ugovora, ponajprije kroz talijansko napuštanje okupirane Dalmacije, dok je talijanska strana u prvi plan stavljala Zadar i prava talijanske manjine. Iako je Kraljevina SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu isprva oklijevala obvezati se međunarodnim obvezama oko prava manjina, na kraju ih je ipak prihvatila potpisom ugovora od 5. prosinca 1919.⁶⁰⁴ Propisi o zaštiti manjina bili su integralni dio mirovnih ugovora koje su sklopile Austrija, Mađarska, Kraljevina SHS, Bugarska, Rumunjska, Grčka, Poljska i Čehoslovačka. Svi stariji od 18 godina koji su izgubili austrijsko državljanstvo imali su u roku od godine dana po primjeni ugovora pravo zatražiti državljanstvo države u kojoj su boravili nakon stjecanja austrijskog državljanstva.⁶⁰⁵ Žene i udovice državljanstvo su dobivale po mužu, djeca do 18 godina po roditeljima. Prema članku 70. mirovnog ugovora iz San Germana, svi državljani nekadašnje Monarhije morali su *ipso facto* postati državljani zemlje koja ostvaruje

⁶⁰¹ Više vidi: *Novo doba*, 15. travnja 1921., „Ponovo zavlacenje sa evakuacijom?“, br. 86, 1; Isto, 21. travnja 1921., „Trgovacki pregovori s Italijom“, br. 91, 2; Monzali, 2007: 311.

⁶⁰² *Novo doba*, 8. travnja 1921., „Rimska konferencija“, br. 80, 1. Uzevši u obzir Sforzinu ideju ekonomske suradnje bivših austrougarskih zemalja predvođene Italijom, mjesto održavanja ide u prilog istoj ideji.

⁶⁰³ Evakuacija Hvara i Visa nastupila je 18. travnja, a sutradan se talijanska vojska povukla s Korčule i Mljeta. Vidi: *Novo doba*, 11. travnja 1921., „Evakuacija otoka Srednje Dalmacije“, br. 82, 1; Isto, 18. travnja 1921., „Naši otoci“, br. 88, 1; Isto, 19. travnja 1921., „Oslobodjenje otoka“, br. 89, 1; Isto, 21. travnja 1921., „Oslobodjeni otoci“, br. 91, 1. Kraljevina SHS preuzela je upravu na Rabu i Krku između 22. i 25. travnja. *Novo doba*, 21. travnja 1921., „Sastanak komisija u Krku“, br. 91, 1; Isto, 25. travnja 1921., „Rab“, br. 94, 2.

⁶⁰⁴ Krizman, 1970: 50; Kosnica, Protega, 2019: 143.

⁶⁰⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 3/59, Oglas kojim se pozivaju svi koji nisu rođeni u provincijama i ne pripadaju im da do 28. siječnja iduće godine podnesu molbu za dobivanje državljanstva s odlukom na pravo opcije za drugu državu.

suverenitet na datom području. Iznimka je učinjena za posjedovanje talijanskog državljanstva na područjima dodijeljenima Italiji. Pravo na državljanstvo na temelju članka 70. nisu mogli ostvariti oni koji nisu rođeni na tom području, oni kojima je državljanstvo dodijeljeno na temelju službene dužnosti ni oni koji ga nisu posjedovali prije 24. svibnja 1915. Ugovor o manjinama u Kraljevini SHS nije obuhvaćao posebne klauzule za zaštitu Talijana u Dalmaciji, stoga su talijanski predstavnici iz Dalmacije vođeni zadarskim političarima u studenome 1919. inicirali prijedlog da vlada Kraljevine SHS preuzme bilateralne obveze prema Italiji radi zaštite gospodarskih, jezičnih i kulturnih prava Talijana u Dalmaciji.⁶⁰⁶ Kraljevina SHS morala se obvezati da talijanskim građanima neće nametati nikakva ograničenja kao ni isključenja u vezi s njihovim zanimanjima, poslovima i kvalifikacijama. Talijani rođeni ili prisutni na teritoriju bivše Monarhije, dakle talijanski državljani s prebivalištem u Kraljevini SHS i državljani Kraljevine SHS talijanske nacionalnosti, imali bi pravo steći talijansko državljanstvo u roku od godine dana od stupanja sporazuma na snagu. Također, zajamčena bi im bila prava osnivanja, upravljanja i kontroliranja dobrotvornih, vjerskih i društvenih ustanova, škola ili drugih obrazovnih ustanova o svojem trošku, uz slobodu korištenja svojim jezikom. Sveučilišne kvalifikacije koje su Talijani iz Kraljevine SHS stekli u Italiji bile bi priznate kao valjane. Iako je sporazum trebao obuhvatiti sve Talijane neovisno o odabranom državljanstvu, zaštita za Talijane koji bi u novonastalim granicama zadržali državljanstvo Kraljevine SHS ostala je upitna. Procjena rimske vlade da u drugi plan stavi Talijane u novim pokrajinama pokazala je kako talijanska vlada ne razumije ili ne mari za socijalne i ekonomske rizike koje su Talijani iz Dalmacije prihvaćali neprihvatanjem državljanstva Kraljevine SHS, poput isključenja iz institucija i uvažениh profesija dalmatinskog društva.⁶⁰⁷ Bio je to rizičan potez vladajućih u vremenu kad je vladalo razočaranje zbog Rapalskog ugovora.

Općinska vlast bila je dužna u roku od tri mjeseca objaviti popis relevantnih državljana, a nakon mjesec dana na red bi došli prigovori koje je imala riješiti lokalna politička vlast. U roku od godine dana pokrajinske vlasti imale su pravo dodijeliti državljanstvo onima koji su 20 ili više godina neprekidno, uz iznimku rata ili odlukom austrijskih vlasti, boravili na području, onima koji su talijanski jezik prihvatili kao jezik sporazumijevanja te ga poznaju u pismu i govoru te onima kojima je lokalna vlasti odobrila državljanstvo. Žene i djeca do 18 godina dobivali su pravo na državljanstvo na temelju supruga i oca. Oni koji su postavljanjem novih

⁶⁰⁶ Monzali, 2007: 147.

⁶⁰⁷ Monzali, 2007: 147 i 148.

granica zbog posla izgubili boravišnu dozvolu bili su upisani pripadajućem popisu općine u slučaju da u međuvremenu nisu zatražili državljanstvo druge zemlje i prebivaju na teritoriju Kraljevine ili izvan nje zbog poslovnih obveza.⁶⁰⁸ Državljanstvo države boravka dodijeljeno je onima koji su odbili državljanstvo Kraljevine SHS ili su ga odbili tražiti. Oni koji su zatražili talijansko državljanstvo na temelju zakona od 30. prosinca 1920. smatrali su se pripadnicima općine u kojoj borave ili one u kojoj su njihovi preci imali relevantnu dozvolu (*diritto di pertinenza*), one u kojoj se namjeravaju naseliti ili općine rođenja.⁶⁰⁹ Prisutnost talijanske vojske u pojedinim općinama treće zone činila je situaciju složenijom. Stanovnici novih pokrajina zahtjev za državljanstvo mogli su predati do 28. siječnja 1922.⁶¹⁰

Člancima 6. i 7. Rapalskog ugovora talijanskim društvima i građanima priznato je pravo koncesija, Talijanima koji se na temelju novonastalih odredbi nađu u sastavu Kraljevine SHS zajamčena je sloboda jezika i vjere.⁶¹¹ Članak 7. istog ugovora detaljnije ulazi u prava opcija za Talijane. Talijani koji su pripadali teritoriju bivše Monarhije do 3. studenoga 1918., a koji su na temelju mirovnih ugovora s Austrijom i s Mađarskom, kao i samog Rapalskog ugovora priznati kao dio Kraljevine SHS imali su pravo opcije za talijansko državljanstvo u roku od godine dana od stupanja ugovora na snagu, pri čemu su oslobođeni od obveze premještanja prebivališta izvan teritorija spomenute Kraljevine. Imali bi pravo slobodne upotrebe vlastitog jezika i slobodno uživanje vjere. Zbog njihova specifičnog položaja utvrđenog Rapalskim ugovorom Talijani bi posjedovali talijansko državljanstvo bez gubitka prebivališta gdje su rođeni.⁶¹² Imali bi mogućnost da se odluče za talijansko državljanstvo, zadržavajući pravo na boravak u Kraljevini SHS, pravo na boravak koje nisu predvidjeli ugovori za manjine u rujnu 1919.⁶¹³ U zamjenu za ovaj ustupak Italija je odustala od traženja zaštite za one koji bi izabrali državljanstvo Kraljevine SHS. Čini se da je takvom ishodu uvelike pridonio ministar Sforza, koji je poziciju Italije na Balkanu nastojao graditi kroz čvrste ekonomske odnose s balkanskim zemljama. Sklapanje Rapalskog ugovora bio je veliki Sforzin uspjeh, no odnosi dviju zemalja bili su daleko od dobrih, stoga je Sforza bio spreman na pojedine ustupke i što bržu provedbu evakuacije žrtvujući Talijane koji su, prema Rapalskom ugovoru, ostali živjeti

⁶⁰⁸ *Bollettino ufficiale*, 1. ožujka 1922., br. 6, 88-90.

⁶⁰⁹ GU, 18. siječnja 1921., br. 14, 44-46.

⁶¹⁰ Dana 29. siječnja 1922. objavljen je kraljevski dekret br. 43. kojim je regulirano dobivanje talijanskog državljanstva na području novih provincija. *Bollettino ufficiale*, 1. ožujka 1922., br. 6, 86 i 87.

⁶¹¹ *Naš list*, 9. veljače 1921., „Nakon sedam mjeseci”, br. 51, 2.

⁶¹² HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Izrezak iz milanskih novina *Sera* od 16. svibnja 1922., „Le garanzie giuridiche agl'italiani di Dalmazia”.

⁶¹³ Monzali, 2007: 211 i 212.

izvan Kraljevine Italije. Ministar vanjskih poslova bio je uvjeren da će stvaranje prijateljskih odnosa između Rima i Beograda dovesti do poboljšanja životnih uvjeta manjina te da postojanje zadarske enklave i Lastova jamči opstojnost Talijana u Dalmaciji.⁶¹⁴ Talijanski građani i tvrtke u njihovu vlasništvu na temelju odredbi Rapalskog ugovora obvezali su Kraljevinu da ispuni sve obveze preuzete od prethodnih vlada. Kraljevina SHS također se obvezala Talijanima priznati stupnjeve ili druge sveučilišne kvalifikacije koje su državljani Kraljevine SHS već stekli na sveučilištima ili drugim visokoškolskim zavodima Kraljevine Italije i prava jednaka onima koja proizlaze iz diploma i kvalifikacija stečenih na sveučilištima i institutima visokih studija Kraljevine SHS.

Kako smo već prethodno naveli, prava talijanske manjine u Dalmaciji pod upravom Kraljevine SHS bila su jedna od ključnih tema na kojima je talijanska strana ustrajala tijekom rapalskih pregovora. Tražilo se pravo odluke za talijansko državljanstvo bez obveze prijenosa prebivališta izvan teritorija Kraljevine SHS i uživanje prava na besplatnu upotrebu talijanskog jezika i vjere. Talijansko inzistiranje na pravima Talijana bez recipročnog djelovanja za Hrvate, Srbe i Slovence bilo je kamen spoticanja u pregovorima, što je dovelo do šturijeg objašnjenja u ugovoru i odricanja prava za Talijane koji bi izabrali državljanstvo Kraljevine SHS. Italija je ipak dobila važan ustupak kojim su Talijani s prebivalištem u Dalmaciji pod upravom Kraljevine SHS dobili mogućnost posjedovanja talijanskog državljanstva zadržavajući pravo na boravak u Kraljevini SHS. Zapravo se Italija obvezala štititi jezična i kulturna prava samo onih koji bi se odlučili za talijansko državljanstvo, napuštajući Talijane koji bi iz različitih razloga odabrali državljanstvo Kraljevine SHS prema svojoj sudbini.⁶¹⁵

Zaštita talijanske manjine, kao i sigurnosti osoba i imovine bila je osnova na kojoj je Rim inzistirao pa su dvije države iskoristile priliku da u vrijeme konferencije država nasljednica Monarhije održane u Rimu u travnju 1921. nastave pregovore o primjeni Rapalskog ugovora. Vlada Kraljevine SHS prihvatila je talijanski prijedlog da se u Rimu razgovara o zaštiti talijanske manjine kao jednom od preduvjeta daljnjih pregovora. Pregovori su neformalno započeli 21. travnja i nastavljeni su sljedeća dva tjedna.⁶¹⁶ Čovjek od povjerenja talijanske vlade Salata kao vođa talijanske strane tijekom pregovora u travnju 1921. zamolio je vodeće

⁶¹⁴ Sforza, 1946: 2006; Monzali, 2007: 320.

⁶¹⁵ Monzali, 2007: 211 i 212. Monzali ističe kako je članak 7. u svojoj konačnoj verziji bio mnogo manje detaljan od početnog projekta u definiranju prava Talijana u Kraljevini SHS, što nije slučajno, s obzirom na to da bi netočan sadržaj paragrafa stvorio sporove u primjeni klauzule.

⁶¹⁶ Monzali, 2007: 312.

političke figure poput Krekicha i Ziliotta da prosljede svoje prijedloge.⁶¹⁷ Zadarski su predstavnici zatražili sklapanje sporazuma o vlasničkim odnosima Zadrana koji posjeduju seoska dobra u tri sudska kotara u okolici Zadra, olakšice pri ulasku stoke i poljoprivrednih proizvoda s naglaskom na promet višnje maraske, priznavanje ribolovnih prava u korist talijanskih državljana u vodama kotara Zadra i dogovor oko vlasništva pokretnina i nekretnina u vlasništvu Talijana i njihova premještaja na okupirano područje.⁶¹⁸ Na sastanku 26. travnja raspravljalo se o primjeni članka 2. Rapalskog ugovora koji se odnosio na zaključivanje konvencije o Zadru i odnosima između dalmatinskog teritorija pripojenog Italiji i ostatka Dalmacije. Sastanak je završen zahtjevom predstavnika Kraljevine SHS da se o izloženom savjetuju s Beogradom.⁶¹⁹ Talijani su izvršili pritisak na delegaciju Kraljevine SHS da što prije pošalje svoje predstavnike, tako da je iz Zadra na put krenuo Stevo Metličić.⁶²⁰ Pregovori o Dalmaciji nastavljeni su u Rimu 6. svibnja. Delegaciju Kraljevine SHS činili su Otokar Rybár i Stevo Metličić, dok su talijansku stranu zastupali Francesco Salata i Natale Krekich. Talijani su prije obećanja primijene odredbi Rapalskog ugovora zahtijevali pregovore ključne za ekonomski opstanak Zadra s naglaskom na koncesiji pruge Zadar - Knin i pitanjima povlastica za posjednike zemljišta u okolici Zadra, dok je Rybár naglasio kako je Beograd dobio ovlasti da pregovara samo o pitanjima povezanim s već raspravljanim temama i stanjima poput sistematizacije prijašnjih odnosa Zadra i okolice.⁶²¹ Diplomatski naponi bili su ključni za daljnje uspjehe.⁶²²

Sljedećih dana pregovarači su postigli privremeni dogovor o nekretninama i raspodjeli duga vlade na području Zadra, kao i mehanizma za ostvarenje prava optiranja Talijana na području Dalmacije. Pitanje opcija općenito je slijedilo liniju političkih odnosa koja je imala uspone i padove te je za obične građane postala bremenom političkih odnosa, stoga je njezino rješavanje bilo bitno zbog pitanja građana, no i zbog kupovanja mira na talijanskoj političkoj sceni. Delegacija Kraljevine SHS prihvatila je prijedlog prema kojem su Talijani mogli ostvariti

⁶¹⁷ Monzali, 2007: 312 i 313. *Novo doba* iznijelo je kritike na račun vlade što na konferenciji nije bilo predstavnika iz Splita. *Novo doba*, 30. travnja 1921., „Pregovori u Rimu”, br. 100, 1.

⁶¹⁸ Monzali, 2007: 312 i 313.

⁶¹⁹ *Novo doba*, 26. travnja 1921., „Pred ekonomske pregovore s Italijom”, br. 96, 2; Isto, 30. travnja 1921., „Pregovori u Rimu”, br. 100, 1; Isto, 2. svibnja 1921., „Pregovori u Rimu”, br. 101, 1; Monzali, 2007: 314.

⁶²⁰ *Novo doba*, 2. svibnja 1921., „Pregovori u Rimu”, br. 101, 1.

⁶²¹ *Novo doba*, 10. svibnja 1921., „Nastavljeni pregovori u Rimu”, br. 106, 1; Monzali, 2007: 314; *Novo doba*, 12. svibnja 1921., „Pregovori u Rimu”, br. 108, 1.

⁶²² Rim je od Manzonija u nekoliko navrata tražio da izvrši pritisak na vladu u Beogradu da ubrza pregovore, no Manzoni je bio pod dojmom da vlada u Beogradu namjerno odugovlači s pregovorima. Vidi: Monzali, 2007: 314 i 315.

pravo izbora optiranja podnošenjem zahtjeva talijanskom konzularnom uredu nadležnom za teritorij.⁶²³ Nadležnost odlučivanja o proglašenju opcija za Talijane pripala je Građanskom povjerenstvu, dok su zahtjeve za opcije prikupljala razna diplomatska i konzularna predstavništva.⁶²⁴ Uvjeti su bili posjedovanje rodnog lista u slučaju samaca, dokaz o bračnom statusu s datumom i mjestom rođenja stranke, supružnika i potomaka, potvrda da su priloženi dokumenti valjani, adresa boravka ili trenutačno prebivalište u granicama novih pokrajina za slučaj potrebe kontakta, kao i potvrda o otpustu ili vojnoj službi za sudionike rata. Za one koji nemaju svoje prebivalište unutar granica Kraljevine bilo je potrebno svjedočenje četiriju svjedoka kojim se potvrđuje da je podnositelj zahtjeva talijanski državljanin prema porijeklu i jeziku općenja. Napredak na području problema zadarskog kraja nije ostvaren, stoga je došlo do prekida pregovora. Donesena je odluka da se pregovori nastave u Beogradu.⁶²⁵

Kao predstavnici talijanske strane put Beograda su krenuli Gaetano Manzoni i Ferdinando Quartieri, dok je druga strana izabrala Tihomira Popovića. Iako na području zadarskog pitanja nije dogovoreno ništa važno, Talijani su pokušali proširiti granice slobodne zone oko Zadra i ponovno su zatražili povezanost Zadra i Knina željeznicom.⁶²⁶ Predstavnici Kraljevine SHS su pristali na uspostavu slobodne zone u dužini od 15 km ograničene na robu i namirnice, kao i reciprocitet za ostale dijelove granice. U Beogradu se usporedno u prvoj polovici svibnja odvijala konferencija za gospodarska pitanja koju su činili Petar Lorini, Ivan Bulić, Frane Ivanišević i direktor carina Kukić na kojoj se razgovaralo se o ribarstvu, vinogradarstvu i parobrodarstvu kao osnovi za budući sporazum s Italijom. Na području vinogradarstva predlagala se prohibicijska tarifa, dok se na području ribolovnih zona u Jadranu usuglasilo o granici teritorijalnih voda od pet morskih milja.⁶²⁷ Detalji oko trgovačkih sporazuma trebali su biti ostavljeni za posebnu konferenciju čiji je početak kočio nejasan datum talijanskog napuštanja preostalog teritorija. Budući da je druga zona prema početnom dogovoru trebala biti

⁶²³ „Dalla delegazione iugoslava venne sostanzialmente accettata la proposta di Salata, secondo il quale, in Dalmazia chi voglia esercitare il diritto d'opzione presenterà la dichiarazione all'Ufficio Consolare italiano competente per territorio, il quale, raccolte le necessarie informazioni, farà le opportune proposte al Ministero degli Affari Esteri; la dichiarazione di accettazione emessa dal Ministero dell'Interno, di concerto con quello degli Esteri, equivarrà al definitivo conferimento della cittadinanza italiana e sarà comunicata in via diplomatica al Governo S.H.S., che dovrà prenderne atto e darvi esecuzione per quanto gli spetti.” Monzali, 2007: 316.

⁶²⁴ Građani Kraljevine SHS mogli su steći talijansko državljanstvo ako su do 10. rujna 1919. imali zavičajno pravo na teritoriju austrijske polovice bivše države, a pripali su Kraljevini SHS. Mirošević, 1991: 159.

⁶²⁵ *Novo doba*, 11. svibnja 1921., „Dalmacija pred trg. ugovorom s Italijom”, br. 107, 1; Isto, 12. svibnja 1921., „Pregovori u Rimu”, br. 108, 1.

⁶²⁶ Monzali, 2007: 318.

⁶²⁷ *Novo doba*, 11. svibnja 1921., „Dalmacija pred trg. ugovorom s Italijom”, br. 107, 1.

evakuirana do 15. svibnja, a u vrijeme konferencije još nije bila, Kraljevina SHS je zatražila rok.⁶²⁸ Inicijalno su dvije kraljevine dva mjeseca od stupanja Rapalskog ugovora na snagu morale sastaviti komisiju za izvršenje preostalih odredbi ugovora. Čini se da su glavni motivi s talijanske strane bili proširenje pogodnosti za Zadar i Rijeku.

Inzistiranje Kraljevine SHS na evakuaciji i talijansko oklijevanje potpomognuto nestabilnostima na talijanskoj političkoj sceni kočilo je daljnji tijek pregovora. Kao mogući datum evakuacije druge i treće zone najavljivala se prva polovica lipnja, no ovisila je i o razvoju dogovora oko Rijeke i luke Baroš.⁶²⁹ Početak rješavanja graničnih i trgovačkih odnosa bio je uvjet na kojemu je inzistirala Kraljevina SHS. Uvjetujući daljnje razgovore početkom evakuacije druge zone, predstavnik Kraljevine SHS Popović nije htio prenijeti na papir dogovore postignute u Beogradu o slobodnoj zoni oko Zadra te pitanju ribolova i plovidbe oko Zadra.⁶³⁰ Beogradski pregovori najviše su pozornosti usmjerili na riječko pitanje, gdje je postignut određeni pomak u pitanju uprave grada i luka. Još važnije, dogovorena je evakuacija druge zone.

Manzoni i Quartieri po povratku iz Italije dobili su pozitivan odgovor od ministra Sforze, koji je 3. lipnja najavio evakuaciju druge zone kao uvjet potpisivanja sporazuma o Rijeci i luci Baroš. Dana 5. lipnja u Zadru su se sastali predstavnici talijanske delegacije za razgraničenje granica Dalmacije Barbarich, Bonfanti Linares i Krekich te su s izaslanstvom Kraljevine SHS dogovorili sastanak u Šibeniku 7. lipnja.⁶³¹ Delegacija Kraljevine SHS predvođena generalom Milojevićem odbila je prijedlog talijanske strane koji su iznijeli Bonfanti Linares i Barbarich da evakuacija započne 13. lipnja i završi do 25. lipnja. *Novo doba* javilo je 9. lipnja kako je evakuacija Primoštena, Rogoznice, Zlarina i Perkovića dogovorena za nadolazeći dan. Dana 11. lipnja najavljeno je napuštanje Skradina, Tisna i zaleđa Šibenika, kao i samog Šibenika i Vodica od strane talijanskog stanovništva, dok je odlazak talijanskih trupa iz Benkovca, Polača i Pristega najavljen za 12. lipnja.⁶³² Informacije novina, čini se, bile su potaknute brzojavom Sforze od 9. lipnja s porukom kako je želja vlade da se s evakuacijom započne 11. lipnja. Istog dana potpisan je sporazum o evakuaciji druge zone te je talijanska vojska i civilna služba

⁶²⁸ *Naš list*, 28. svibnja 1921., „Naši odnosi s Italijom. Na mrtvoj točki.”, br. 120, 1.

⁶²⁹ *Novo doba*, 27. svibnja 1921., „Zašto Talijani zavlache s evakuacijom? Evakuacija Dalmacije”, br. 119, 1.

⁶³⁰ Monzali, 2007: 319.

⁶³¹ Krekich nije prisustvovao sastanku, već je otišao u Rim. Povod takve odluke vjerojatno je bilo neslaganje s odlukom. Monzali, 2007: 320.

⁶³² *Novo doba*, 9. lipnja 1921., „Zadnje brzojavke, Požurena evakuacije Šibenika. Slijedit će u subotu”, br. 130, 3; Isto, 10. lipnja 1921., „Evakuacija druge zone. Slijedit će uskoro i treće”, br. 131, 1; Monzali, 2007: 320 i 321.

primila upute. Primošten, Rogoznica i Perković evakuirani su 11. lipnja.⁶³³ Evakuacija je protekla uglavnom mirno i brzo.⁶³⁴ Prvo su iseljeni civili, a zatim vojna oprema i namještaj. Izbjeglance, vojni i civilni dužnosnici s obiteljima ukrcani su na brodove i upućeni prema talijanskim gradovima Anconi, Trstu, Veneciji, Zadru, Rijeci, Puli i otoku Lošinju.⁶³⁵ *Corriere di Zara* javlja kako su Zadrani brodove dočekali s radošću.⁶³⁶ Evakuacija iz Šibenika, koja je svakako bila najveća, izvršena je brodovima *Liburnija*, *Fram* i *Trst*, koji su ukrcavali ljude i pokućstvo za Lošinj, Rijeku, Opatiju, Pulu, Zadar i Trst, dok je brod *Bengasi* prevozio Talijane prognanike za Anconu.⁶³⁷ Šibenik je 12. lipnja napustilo talijansko civilno stanovništvo. Zapovjedništvo kopnenih i pomorskih snaga napustilo je grad nakon predaje vlastima Kraljevine SHS i otplovilo za Zadar. Vlada u Rimu i predstavnici Talijana u Dalmaciji imali su pritužbi na ophođenje prema Talijanima u odlasku te nedostatku garancija za one koji su ostali. *Corriere di Zara* tvrdio je kako je cilj vlade Kraljevine SHS bio evakuacija zona bez garancija za budućnost, što znači da se iseljavanje treće zone mora odgoditi sve dok se za taj proces ne dobiju garancije.⁶³⁸

Ziliotto je u ime Talijana koji žive u Dalmaciji od vlade tražio besplatan prijevoz svih ljudi i njihovih dobara ako se odluče na preseljenje u Italiju, pomoć u zaposlenju, a da se onima koji optiraju za ostanak u Kraljevini SHS osigura da mogu „vršiti poslove slobodne profesije za koju se traži privola vlade Kraljevine SHS te da im se zajamči naknada za slučajeve kad bi pri političkim iskazima bila nanesena šteta njihovim imanjima”.⁶³⁹ Građanski je povjerenik iz Zadra 5. ožujka poslao konzulatima i vojnim vlastima obavijest da je trgovačka mornarica izdala upute da se na unutrašnjim linijama na Jadranu koje su pod upravom Italije odobri besplatan prijevoz ljudi i dobara za Talijane koji su zbog primjene ugovora bili prisiljeni napustiti mjesto prebivališta i koji posjeduju posebnu potvrdu koju su izdali službeni predstavnici.⁶⁴⁰ Trgovačka mornarica u Trstu dala je tršćanskom pomorskom zapovjedništvu na raspolaganje prijevozna sredstva za plovidbu Jadranom u cilju pomoći u prijevozu Talijana

⁶³³ *Novo doba*, 11. lipnja 1921., „Evakuacija druge zone”, br. 132, 1.

⁶³⁴ *Corriere di Zara*, 11. lipnja 1921., „Lo sgombero dell seconda zona”, br. 4, 2; *Corriere di Zara*, 13. lipnja 1921., „Lo sgombero della 2. Zona”, br. 42, 1.

⁶³⁵ *Corriere di Zara*, 13. lipnja 1921., „Lo sgombero della 2. Zona”, br. 42, 1.

⁶³⁶ *Corriere di Zara*, 13. lipnja 1921., „Manifestazioni di cordoglio a Zara per rlo sgombero di Sebenico”, br. 42, 2.

⁶³⁷ Monzali, 2007: 323; *Novo doba*, 13. lipnja 1921., „Jutrošnje Slavlje u Šibeniku”, br. 133, 1; Isto, „Šibenik pod jugoslavenskom zastavom. Odlazak Talijana - Trijumfalan ulaz naše vojske”, br. 133, 2.

⁶³⁸ *Corriere di Zara*, 21. lipnja 1921. „Parlamento nazionale: La politica adriatica”, br. 49, 1.

⁶³⁹ *Novo doba*, 4. veljače 1921., „Izmjena ratifikacija Rapalskog ugovora”, br. 27, 1.

⁶⁴⁰ Monzali, 2007: 267 i 268.

koji su morali napustiti mjesta boravka nakon Rapalskog ugovora. Takva olakšica bila je odobrena samo uz predočenje posebnog certifikata koji su izdali talijanski konzul ili vicekonzul ili potvrde povjerenstva zajedno s osobnim podacima pojedine obitelji kojom se potvrđuje da je talijanske nacionalnosti i da napušta svoje dosadašnje prebivalište prema odredbama Rapalskog ugovora.⁶⁴¹

Iako je za mnoge željena destinacija bila Zadar, zadarske lokalne vlasti nisu bile spremne objeručke prihvatiti toliki broj ljudi uslijed stambene krize i krize na tržištu rada.⁶⁴² Dalmatinske izbjeglice otišle su prema Zadru, Julijskoj krajini, Rijeci i samim gradovima Italije poput Milana, Rima, Ancone i Barija.⁶⁴³ Pomoć im je pritom pružala talijanska vlada, ponajviše kroz djelovanje Ureda za nove pokrajine, dok su dijelu pomoć pružile različite talijanske udruge. Selidba u poslijeratnu Italiju, dakako, nije bila jednostavna, pa su stoga talijanski predstavnici zahtijevali pomoć od vlade. Početkom svibnja dalmatinski nacionalni *fascio* požalio se vladi na propuste počinjene tijekom napuštanja dalmatinskih otoka i na nedostatak pružene pomoći, ponajviše one financijske prirode.⁶⁴⁴ Postojao je niz pitanja poput isplata mirovina, pronalaska zaposlenja i prijenosa dobara koja je trebalo uzeti u obzir. Salata je u odgovoru na pismo naglasio financijsku i logističku pomoć Rima kroz određivanje ograničenja za težinu prenošene robe, razmatranje subvencija zbog nemogućnosti promjene valute i rad na pitanju mirovina i plaća.⁶⁴⁵ Nedugo nakon evakuacije druge zone, Natale Krekich s nekolicinom političkih predstavnika u lipnju 1921. pohrlio je u Rim kako bi nagao vladu da izbori najveća moguća prava za Talijane u Kraljevini SHS. Tražili su da se jasno utvrdi jamče li odredbe sporazuma o manjinama koje su velike sile ugovorile s Kraljevinom SHS slobodu jezika, što se održavalo kroz prava bavljenja djelatnostima, kvalifikacijama te uporabu jezika u javnim službama. Na školskom području istaknuli su važnost olakšavanja priljeva talijanskih učenika iz „jugoslavenske“ Dalmacije u srednje škole u Zadru i na talijanskom poluotoku jačanjem prihvatnih institucija rezerviranih za njih kao što su *Nicolò Tommaseo* i *San Demetrio*.⁶⁴⁶ Istaknuli su i važnost da bankarske i osiguravajuće institucije te talijanske tvrtke koje posluju u Dalmaciji prioritarno angažiraju domaće Talijane i razviju aktivnosti suradnje s

⁶⁴¹ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 73. br. 184 CC, 5. ožujka 1921.

⁶⁴² Monzali, 2007: 268.

⁶⁴³ Monzali, 2007: 279.

⁶⁴⁴ ACS, *UNP*, b. 73, Per I Fasci Nazionali Italiani della Dalmazia, 3. svibnja 1921.

⁶⁴⁵ ACS, *UNP*, b. 73, Risposta ai singoli punti dell'unito memoriale, bez datuma, svibanj 1921.

⁶⁴⁶ Monzali, 2007: 344.

dalmatinskim bankama u vlasništvu Talijana. Stvaranje državnih škola koje bi izravno održavala vlada iz Rima koristila bi talijanskim građanima, ali i građanima Kraljevine SHS koji su težili školovanju na talijanskom jeziku, tvrdila je talijanska strana.

4.2. KONAČNI MEĐUNARODNI OKVIR DRUŠTVENO-GOSPODARSKOG MEĐUODNOSA ZADRA I OKOLICE: REZULTAT UZAJAMNIH USTUPAKA I NUŽNOSTI

Ustrajanje na brzou evakuaciji bez dogovora o pravima Talijana s prebivalištem u Dalmaciji i već ranije prisutno nezadovoljstvo teritorijalnim gubitcima nakon Rapalskog ugovora ostavio je Giolittija i Sforzu usamljene usred kritika političkih aktera zastupanih na krajnjoj desnici i lijevi, ali i ostalih stranaka. Giolitti je 27. lipnja 1921. predao mandat te je 4. srpnja iste godine vladu preuzeo socijalist i bivši ministar rata u Giolittijevoj vladi Ivanoe Bonomi, postavivši Pietra Tomasija Della Torretta za ministra vanjskih poslova.⁶⁴⁷ Koalicija kršćanskih demokrata, nekoliko liberalnih stranaka i socijalnih demokrata bila je krhka. Bonomi je bio primoran na mir s fašistima, koji postaju sve važniji faktor.⁶⁴⁸ Suradnja s fašistima značila je i zaokret od Sforzine politike⁶⁴⁹ pa je suprotno njemu evakuacija treće zone uvjetovana ustupcima vlade Kraljevine SHS oko gospodarskih pitanja na području Rijeke, ali i jamstvima prava talijanske manjine u Dalmaciji.⁶⁵⁰ Nova vlada naglasila je i važnost ekonomskog opstanka Zadra i njegove povezanosti željeznicom s Kninom. Sve navedeno anuliralo je napore učinjene na primjeni Rapalskom ugovora tijekom prve polovice 1921. i dovelo do pogoršanja odnosa dviju zemalja ponajviše na štetu Talijana i stanovnika treće zone. Bonomi je u ljeto 1921. izjavio kako se evakuacija treće zone neće odviti dok se ne postigne prijateljski dogovor koji će sporna pitanja riješiti i provesti u djelo, s naglaskom na rješavanje riječkog i zadarskog pitanja, kao i zaštite talijanske manjine u Dalmaciji.⁶⁵¹ Pregovori s Beogradom o tom pitanju naišli su na zastoju u ljeto i jesen 1921. Nepovjerenje i sumnje mnogih Talijana nekoliko su mjeseci činili neizvjesnim broj opcija u korist Italije. Tek je krajem listopada 1921. Građansko povjerenstvo počelo objavljivati popise onih kojima je priznato talijansko državljanstvo.⁶⁵² Talijani su bili nesigurni što učiniti s obzirom na to da im je optiranje za talijansko državljanstvo oduzimalo prava uporabe jezika i bavljenja poslom, dok je državljanstvo Kraljevine SHS predstavljalo težak izbor. *Novo doba* je slalo upozorenja kako će oni koji izaberu talijansko državljanstvo, a

⁶⁴⁷ *Novo doba*, 30. lipnja 1921., „Pad talijanske vlade. Ekspoze grofa Sforze - O nagdobi glede Baroša - O tal. Manjini u Dalmaciji”, br. 146, 3 i 4.

⁶⁴⁸ Više o razvoju fašizma vidi: De Felice, 1970. i 1995.; Payne, 1995.

⁶⁴⁹ Tomasi della Toretta vanjsku je politiku temeljio na dobrim odnosima s Velikom Britanijom i bliskom suradnjom između Austrije, Mađarske i Italije. Monzali, 2007: 340.

⁶⁵⁰ *Novo doba*, 6. srpnja 1921., „Nova talijanska vlada”, br. 151, 1; Isto, 10. srpnja 1921., „Nova talijanska vlada o jadranskom pitanju”, br. 155, 1.

⁶⁵¹ *Corriere di Zara*, 17. kolovoza 1921., „Il can per l'aia”, br. 89, 1; Isto, 17. kolovoza 1921., „L'Italia non sgombra la terza zona in Dalmazia”, br. 89, 2.

⁶⁵² Monzali, 2007: 349.

ostanu u Kraljevini SHS imati samo pravo posjeda imovine, no ne i pravo vršenja javne ili profesionalne službe.⁶⁵³ Priznalo bi im se pravo bavljenja trgovinom ako poslovanje ne bude uvjetovano pripadnošću državi, no bili bi isključeni iz zastupništava, izgubili bi prava koncesija i kupovanja brodova. S druge strane, oni koji ne bi optirali za državljanstvo imali bi sva prava kao građani Kraljevine SHS. Rok za predaju zahtjeva za optiranje bio je godinu dana nakon ratifikacije Rapalskog ugovora, točnije 2. veljače 1922.

Bonomijeva vlada, oslabljena izbijanjem građanskog rata između fašista i socijalista te opterećena propašću Talijanske eskontne banke (*Banca Italiana di Sconto*), pala je 22. siječnja 1922. Krajem veljače vlast je preuzeo Luigi Facta. Vodstvo Ministarstva vanjskih poslova na čelu s ministrom Carlom Schanzerom i podtajnikom grofom Fulcom Tostijem di Valminutom pokušalo je privesti pregovore s Kraljevinom SHS kraju, pri čemu su naišli na pogodan trenutak pri padu riječkog vodstva početkom ožujka.⁶⁵⁴ Između ožujka i travnja u Rimu se odvijao rad mješovite gospodarske komisije koja je radila na primjeni Rapalskog ugovora. Prigodom za nove razgovore pokazala se konferencija u Genovi održana između 10. travnja i 19. svibnja kojoj je cilj bio raspraviti ekonomsku obnovu i put Njemačke, središnje i istočne Europe, kao i modalitete buduće suradnje sa Savezom Sovjetskih Socijalističkih Republika (dalje: SSSR).⁶⁵⁵ Iako konferencija na makrorazini nije postigla znatne pomake uslijed separatnog dogovora Njemačke i SSSR-a, nastavljeni su bilateralni pregovori o primjeni Rapalskog ugovora i situaciji u Rijeci. Talijanski predstavnici suočeni s pritiscima na domaćem terenu željeli su završiti pregovore prije nego što završi konferencija u Genovi.⁶⁵⁶ Tijekom travnja i svibnja u Santa Margheriti u prostorijama hotela *Guglielmina* vodili su se dugi pregovori dviju kraljevina za pripremu sporazuma koji bi definirali potpunu primjenu Rapalskog ugovora. Talijansku stranu predvodili su ministar Schanzer i podtajnik Tosti di Valminuta dok su Kraljevini SHS predvodili ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić te drugi istaknuti hrvatski i srpski diplomati poput Ivana (Ive) Krstelja i Vojislava Antonijevića.

⁶⁵³ *Novo doba*, 15. studenoga 1921., „Posljedica prava opcije (‘Talijani-domaći’ i ‘Talijani-stranci’)”, br. 259, 1.

⁶⁵⁴ Nakon odlaska D'Annunzija nakon izbora u travnju 1921. predsjednikom Slobodne Države Rijeke proglašen je nekadašnji gradonačelnik Riccardo Zanella. Nezadovoljna postojećim stanjem Italija pokušava promijeniti ishod uz pomoć djelovanja fašista državnim udarom 3. ožujka 1922. pod vodstvom Giuriatija, zbog čega Zanella odlazi u egzil. Kirchner Reil, 2020: 225 i 276; Monzali, 2007: 383.

⁶⁵⁵ Više o konferenciji vidi: Fink, 1984.

⁶⁵⁶ „... che cioè l'Italia avrebbe concluso accordi con gli jugoslavi prima che la radunata di Genova si svolgesse...” HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Članak iz novina *Risorgimento* 24. ožujka 1922. pod naslovom „L'amarissima questione adriatica non si chiude col nuovo accordo”.

Talijanska je strana tijekom pregovora konzultirala i istaknute talijanske predstavnike poput Krekicha, Smiricha i Tacconija.

Pregovori se isprva nisu kretali u željenom smjeru. Iz Dalmacije su dopirali glasovi nezadovoljstva i jalnosti zbog talijanskog odugovlačenja s napuštanjem Dalmacije, ali i tromosti vlade u Beogradu.⁶⁵⁷ Kraljevina SHS uvjetovala je nastavak pregovora evakuacijom treće zone, dok je Italija pokušala izboriti što veće garancije za ekonomsku budućnost Zadra ponajviše kroz ideju željezničkog povezivanja s Kninom te industrijskih i trgovačkih povlastica. Talijani su također zahtijevali da se Kraljevina SHS suzdrži od intervencija na izvorima u blizini Bokanjca, radovima na promjeni volumena i kvalitete vode te na vodovodu, s obzirom na to da se s njega trebao opskrbljivati grad Zadar.⁶⁵⁸ Kraljevina SHS bila je voljna pristati na ustupanje dijela Bokanjačkog blata za opskrbu i na uspostavu neutralne ekonomske zone oko Zadra u širini od pet kilometara, no mnoga su pitanja ostala neriješena.⁶⁵⁹

Zbog nemogućnosti nalaženja zajedničkog rješenja, pregovorima se pridružila britanska strana. Dana 8. svibnja u *Villi De Albertis* održan je prvi sastanak britanskog premijera Lloyda Georgea te ministara vanjskih poslova Schanzera i Ninčića. Drugi sastanak predvođen Ninčićem i Antonijevićem te diplomatima Micheleom Castellijem, Ferdinandom Quartierijem i samim ministrom Schanzerom uslijedio je popodne pod nadzorom britanskog premijera, koji je izrazio želju za što skorijim rješenjem.⁶⁶⁰ Sutradan su uslijedili cjelodnevni pregovori u različitim sastavima. Razgovaralo se o Rijeci i luci Baroš, Zadru i širini carinske zone oko Zadra. Prema instrukcijama Beograda, pregovarači Kraljevine SHS tražili su istodobnu primjenu svih odredbi Rapalskog ugovora te su izvršenje Rapalskog ugovora postavili kao garanciju za daljnje pregovore.⁶⁶¹ Predložena je carinska zona oko Zadra u krugu od 20 kilometara koja bi uključivala Ugljan i Privlaku, što delegacija Kraljevine SHS nije prihvatila te se stoga kao posljednja opcija spominjala arbitraža pod vodstvom britanskog premijera ili Švicarske. Iako su novine javljale kako će delegacija Kraljevine SHS napustiti pregovore⁶⁶², razgovori su nastavljeni i sljedećih dana. Talijani su Krstelju predložili da se

⁶⁵⁷ *Novo doba*, 9. svibnja 1922., „Pregovori s Italijom. Posredovanje ‘trećih’”, br. 105, 1.

⁶⁵⁸ HR-DAZD-386. *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Članak iz napuljskih novina *Piccolo marittimo* od 7. svibnja 1922. pod naslovom „Gli accordi per l’Adriatico e le condizioni di Trieste”.

⁶⁵⁹ *Corriere di Zara*, 31. svibnja 1922., „Il corvo del malaugurio”, br. 47, 2.

⁶⁶⁰ *Novo doba*, 9. svibnja 1922., „Pregovori s Italijom. Posredovanje ‘trećih’”, br. 105, 1.

⁶⁶¹ *Novo doba*, 10. svibnja 1922., „Pregovori s Italijom. Lloyd George se začudio ‘nezatnosti’ spora!”, br. 106, 1.

⁶⁶² *Novo doba*, 16. svibnja 1922., „Zadnje brzozavke. Neuspjeh pregovora s Italijom”, br. 106, 3; *Novo doba*, 18. svibnja 1922., „Zar prekid pregovora”, br. 113, 1.

umjesto neutralne zone oko Zadra uspostavi prometni pojas koji bi olakšao razmjenu između grada i okolnih sela, čemu je delegacija Kraljevine SHS bila sklona.⁶⁶³ Dana 19. svibnja na sastanku u *Villi de Albertis* obje strane predvođene Factom, Schanzerom, Contarinijem i Tostijem di Valminutom te Ninčićem, Antonijevićem i Krsteljom iznijele su svoje prijedloge Lloyd Georgeu. Prema nacrtu koji je odobrio britanski premijer, oko Zadra bi se uspostavila zona u širini ne većoj od 15 kilometara⁶⁶⁴ te bi se omogućile carinske olakšice u prometu između grada i okolice.⁶⁶⁵

Tosti di Valminuta i Krstelj parafirali su 20. svibnja projektni sporazum izvršenja Rapalskog sporazuma. Dogovor je obuhvaćao općeniti sporazum i 21 zasebnu konvenciju o administrativnim, ekonomskim i financijskim pitanjima Zadra, Rijeke i pravima talijanske manjine unutar Kraljevine SHS. Konačni sporazum morao je dobiti odobrenje obiju vlada, stoga se ministar Ninčić uputio u Beograd.⁶⁶⁶ Službenih izjava obiju strana tih dana nije bilo, iako su talijanske novine javljale o detaljima sporazuma. Prema njemu bi Zadar imao pravo izvoza određene količine proizvoda u zoni od pet do 15 kilometara. Spomenuta zona obuhvaćala bi krajeve koji po prirodi i na temelju povijesnih okolnosti gravitiraju Zadru. Delegacija Kraljevine SHS objasnila je širinu pojedinih dijelova zone upravo povijesnom vezom grada i okolice i potrebom plasmana proizvoda, dok je svedena na pet ili šest kilometara u predjelima većih gradova poput Biograda i Benkovca s obzirom na njihovu samodostatnost.⁶⁶⁷ Granična linija Zadra prolazila bi Podvelebitskim kanalom, Novigradskim morem, biogradskim i benkovačkim sudskim srezovima koji bi ostali netaknuti te bi u zonu bili uključeni Iž i Ugljan. Promet u toj zoni ostao bi pod kontrolom Kraljevine SHS. Uvoz u Zadar iz pogranične zone bio bi slobodan te bi proizvodi u određenoj količini bili oslobođeni nameta, dok bi sam grad Zadar ostao izostavljen iz talijanske carinske zone. Pitanje opskrbe vodom riješilo bi se

⁶⁶³ *Novo doba*, 17. svibnja 1922., „Pregovori s Italijom. Novi plan glede Zadra - Glede Rijeke. Talijani traže zapadni dio Baroševe luke”, br. 112, 1.

⁶⁶⁴ Izvori spominju različitu širinu spomenute zone, pa tako u *L'Ida Nazionale* nalazimo podatak o dužini granice između 10 i 15 kilometara. *Novo doba* od 19. svibnja govori o neutralnoj zoni od 13 kilometara s carinskim i prometnim pogodnostima, dok sljedeće izdanje spominje prometnu zonu širine između pet i 15 kilometara. „Usp: *L'Ida Nazionale*, 20. svibnja 1922., „L'accordo italo-jugoslavo e concluso”, br. 119, 1; *Novo doba*, 19. svibnja 1922., Sporazum s Italijom postignut arbitražom Lloyd Georgea”, br. 114, 1; Isto, 20. svibnja 1922., „Za sporazum s Talijanima”, br. 115, 1.

⁶⁶⁵ *Novo doba*, 19. svibnja 1922., „Sporazum s Italijom postignut arbitražom Lloyd Georgea”, br. 114, 1; Isto, 20. svibnja 1922., „Za sporazum s Talijanima”, br. 115, 1.

⁶⁶⁶ *L'Ida Nazionale*, 23. svibnja 1922., „Il protocollo di Santa Margherita”, br. 121, 1; *Novo doba*, 22. svibnja 1922., „Za sporazum s Italijom. Vlada će donjeti rješenje kad sasluša izvještaj ministra Ninčića”, br. 116, 1.

⁶⁶⁷ *Novo doba*, 1. lipnja 1922., „Ugovor sporazuma s Italijom. Izjave dr. Krstelja - U audijenciji kod talijanskog kralja”, br. 124, 1.

napajanjem s Bokanjačkog blata na teritoriju Kraljevine SHS koje bi bilo podijeljeno između dviju kraljevina. Ključni stavak pregovora za delegaciju Kraljevine SHS bilo je talijansko napuštanje okupiranih krajeva oko Zadra, stoga je dogovoreno da bi po potpisu sporazuma Italija odmah pristupila evakuaciji treće zone, nakon čega bi uslijedio sastanak komisija unutar mjesec dana za konačnu primjenu Rapalskog ugovora. Konvencijama bi se također riješilo pravo nadoknade štete koju je uzrokovala talijanska vojska za vrijeme okupacije. Beogradska vlada nije bila voljna na ustupke predložene pod patronatom Britanaca. Novine su javljale kako Pašić pristaje na uspostavu zone od oko pet kilometara oko grada, no i njegovu nespremnost na povlašteni status Talijana. Posebno je bilo zabrinjavajuće pitanje obrazovanja i pravo na vlastite škole, stoga je Beograd ustrajao da status učitelja tih škola ostane isključivo pravo učitelja „jugoslavenske“ nacionalne orijentacije, kao i nužnosti da didaktički materijali imaju „slavenski“ karakter.⁶⁶⁸

Krajem svibnja čekao se pismeni prijedlog Velike Britanije s obzirom na to da je premijer Lloyd George svoj prijedlog izložio samo usmeno. Pismeno očitovanje odredilo je zonu oko Zadra u širini između pet i 15 kilometara. Zona je uključivala Ugljan te je kod Bokanjca i Zemunika sužena na pet kilometara. Talijanska vlada bila je voljna pristati na dogovor, no u vrijeme pregovora našla se opterećena velikim demonstracijama i diverzijama fašista i nacionalista koji su posljednje dogovore smatrali porazom za prava talijanske manjine.⁶⁶⁹ Suočena sa sve većim kritikama na domaćem terenu, vlada Luigija Facte bila je primorana na borbu za veća prava Talijana i ekonomske povlastice Zadra. Facta i ministar Schanzer uočili su važnosti uključivanja talijanskih zajednica u Dalmaciji. Prijedlozi Beograda o suženju zone oko Zadra i talijanskim školama iritirali su Talijane u Dalmaciji i desnije elemente političke scene koji su vršili sve veći pritisak na vladu, koja je odlučila povećati uključenost talijanskih političara iz Dalmacije u pregovore i odbiti prijedloge Kraljevine SHS.⁶⁷⁰ Neratificiranje ugovora dalo je dodatni povod i priliku da se naglasi kako Talijani moraju ostati na području treće zone. Iz Zadra su dopirali glasovi službenih vlasti i društava koja su tražila reviziju.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ *Novo doba*, 24. svibnja 1922., „Pitanje sporazuma s Italijom, br. 118, 1; *L'Idea Nazionale*, 24. lipnja 1922., „Inaccettabile tattica jugoslava per gli accordi di Santa Margherita”, br. 148, 4.

⁶⁶⁹ *L'Idea Nazionale*, 24. lipnja 1922., „Inaccettabile tattica jugoslava per gli accordi di Santa Margherita”, br. 148, 4; *Novo doba*, 31. svibnja 1922., „Predlozi Llyod Georgea za sporazum izmedju naše države i Italije”, br. 123, 1; Monzali, 2007: 389.

⁶⁷⁰ *Novo doba*, 26. lipnja 1922., „Italija otklonila predložene izmjene. Vode se daljnji pregovori - Što javlja tal. štampa”, br. 143, 1; Monzali, 2007: 391.

⁶⁷¹ Pokrajinsko i gradsko vijeće Zadra zajedno s Gospodarskom komorom grada i gradskim udrugama uputilo je protestno pismo premijeru zazivajući ostale parlamentarne stranke na obranu talijanskim nacionalnih interesa u

Sljedeći tjedni obilježeni su pritiscima i neizvjesnošću. Obje vlade naišle su na otpor dogovorenom. Nakon dogovora oko širine zone oko Zadra najviše negodovanja izazvalo je pitanje škola, koje su predstavljale ugrozu suvereniteta Kraljevine SHS. U vladi Kraljevine SHS pojavile su se nesuglasice oko detalja konvencija. Sporna je bila granica zone slobodne trgovine i pitanje Rijeke. Ministar Krstelj podržao je dalmatinske predstavnike koji su tražili proširenje neutralne zone te je zbog mišljenja kako je dogovor o provođenju Rapalskog ugovora pogodan za Hrvate i Srbe početkom srpnja podnio ostavku, koju Vijeće ministara nije prihvatilo.⁶⁷² Kada su se različite struje unutar Kraljevine SHS konačno usuglasile, došlo je do zastoja s talijanske strane.⁶⁷³ Čekalo se na sljedeći potez Italije, koja je bila opterećena unutarnjim sukobima. Nemiri u gradovima, zahtjevi za rekonstrukciju vlade i sumnja u daljnje djelovanje parlamenta potpirivali su neizvjesnost.

Pod vodstvom Antonijevića i Tostija di Valminute tijekom kolovoza i rujna nastavljeni su pregovori. Italija je popustila oko pitanja državnih škola te su sada pregovori vođeni o strukturi privatnih škola. Iako je vlada Kraljevine SHS odbijala pravo da u talijanskim školama predaju profesori iz Italije, na kraju je pristala na taj ustupak. Beograd je također pristao da evakuacija treće zone nastupi nakon ratifikacije sporazuma u talijanskom parlamentu. Iako je ta odluka odgovarala *Facti*, njezina izglednost postala je upitna složenim i brzim razvojem događaja u Italiji. *Facta* je, naime, već neko vrijeme bio opterećen djelovanjem fašista koji su se otvoreno suprotstavljali dogovorenom te je postojao realan strah od izbijanja nemira u Italiji, Rijeci i Dalmaciji. Premda je u strahu od fašista Schanzer pokušao provesti odobrenje i ratifikaciju izvršnim dekretom kako bi izbjegao parlament, na kraju je odlučeno da se osigura konsenzus za konvencije u parlamentu uslijed straha da će svaka ratifikacija izvan njega završiti nasiljem. Fašisti su do listopada već postali respektabilan faktor koji državni aparat nije mogao kontrolirati, stoga strah nije bio nerealan imajući u vidu zabilježene nemire potpomognute Mussolinijevom dvostrukom igrom.⁶⁷⁴ Konačni dogovor nastupio je 23. listopada 1922.

novim provincijama. *L'Ida Nazionale*, 5. kolovoza 1922., „Una protesta di Zara contro le concessioni alle pretese jugoslave”, br. 182, 6.

⁶⁷² Novine spominju kako je Krstelj zbog Pašićeva ustrajanja na smanjenju opsega zone oko Zadra dao ostavku, no odlučeno je da ipak ostane u delegaciji do rješenja spora. *Novo doba*, 5. srpnja 1922., „Sporazumijevanje s Italijom”, br. 149, 1; *Corriere di Zara*, 8. srpnja 1922., „La trattative adriatiche”, br. 57, 2.

⁶⁷³ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Izrezak iz napuljskih novina *Mattino* od 28. srpnja 1922., „Il governo jugoslavo ha ratificato il complesso degli accordi adriatici”. Vijest je objavljena 28. lipnja 1922. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Izrezak iz novina *Pungolo* od 27. lipnja 1922., „Il trattato di S. Margherita ratificato ieri a Belgrado”.

⁶⁷⁴ *Novo doba*, 18. listopada 1922., „Mutna situacija u Italiji. Uoči demisije Factina kabineta - Pokušaj sporazuma demokrata, liberala i fašista- Giolittijev dolazak u Rim”, br. 238, 1; *Corriere di Zara*, 5. kolovoza 1922., „La liberta nell' ordine”, br. 61, 1. Između kraja 1920. i 1921., u vrijeme kada se fašizam iz revolucionarnog pokreta

potpisom Vojislava Antonijevića i ministra Carla Schanzerera.⁶⁷⁵ Samo potpisivanje konvencija iz Santa Margherite, doduše, nije imalo obvezni karakter s obzirom na to da je dogovoreno kako sporazum mora proći ratifikaciju obaju parlamenata.

Posljednji dani listopada i početak studenoga obilježeni su nemirima u Italiji i konačnim preuzimanjem vlasti od strane fašista.⁶⁷⁶ S vremenom je fašističko djelovanje poprimilo znatne razmjere koji su izmakli kontroli vlasti. Obećanja nezaposlenima kroz javne radove dala su dodatnu podršku fašistima koji su tijekom proljeća 1922. organizirali prosvjede i parade diljem zemlje. Uz pomoć vojnih snaga, demonstracije su zahvatile niz sela i gradova sjeverne i središnje Italije dok se vlada činila bespomoćnom. U svibnju fašisti postaju važniji faktor na političkoj sceni usporedno dobivajući sve više pristalica diljem zemlje uz povremenu prešutnu podršku vladajućih. Mudrim potezima Mussolini je do jeseni uživao podršku s raznih strana, što mu je dalo poticaj za djelovanje.

Listopad predstavlja ključno razdoblje kada fašisti kreću u svoj završni pohod. Formiranje ilegalne fašističke policije nije naišlo na reakcije vladajućih, što je za fašiste bio znak za djelovanje. Isto tako treba uzeti u obzir činjenicu da su fašisti s vremenom uspjeli neutralizirati određen broj lokalnih vlasti i zauzeti komunikacijske linije. Krajem listopada Mussolini okuplja svoje istomišljenike koji u sudbonosnom Maršu na Rim zahtijevaju ostavku Facte. Nakon što su ministri dali svoje mandate na raspolaganje Facti, došlo je do nekoliko neuspješnih pokušaja sastavljanja vlade s Mussolinijem u sastavu. Iako je kralj naredio vojsci da rastjera pobunjenike, nije proglasio izvanredno stanje želeći spriječiti izbijanje građanskog rata.⁶⁷⁷ Konačna legalizacija fašizma nastupa kraljevim povjeravanjem mandata Mussoliniju. Nakon neuspjelih pokušaja sastavljanja vlade, kralj imenuje Mussolinija mandatarom nove vlade sastavljene od fašista, nacionalista, pučana i demokrata.⁶⁷⁸ Valja naglasiti da fašistički dolazak na vlast nije

pretvarao u stranku, Mussolini je nastupao kao branitelj talijanstva u Dalmaciji te je u nekoliko navrata naglasio privremenu prirodu rješenja postignutog u Rapallu. U stvarnosti Mussolini nije težio udaljavanju od Beograda, o čemu svjedoči njegovo obraćanje ministru Schanzeru svega nekoliko tjedana prije potpisivanja konvencija iz Santa Margherite u kojemu naglašava kako namjerava promijeniti antirapalski stav fašista kojemu sam nije sklon. Bucarelli, 2011: 65 i 66.

⁶⁷⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, "St. Margheritski ugovor između Italije i Jugoslavije 1922. i pogranično razgraničenje carine".

⁶⁷⁶ Danas prevladava mišljenje kako je Facta bio preslaba ličnost da vodi državu u vrijeme poslijeratne obnove i puta ka izgradnji demokratske države tijekom kojeg je nezadovoljstvo raslo usporedno sa snagom fašizma. Vidi: Monzali, 2007: 397 i 400; Bussoni, 2012: 22; Cuomo, 2012: 116.

⁶⁷⁷ *Novo doba*, 30. listopada 1922., „Prevrat u Italiji”, br. 248, 1.

⁶⁷⁸ *Novo doba*, 31. listopada 1922., „Prevrat u Italiji”, br. 249, 1; *L'Idea Nazionale*, 31. listopada 1922., „Il Governo nazionale e composto”, br. 256, 1.

formalno poremetio stari poredak s obzirom na to da je Mussoliniju mandat ponudio sam kralj nakon Factine ostavke.

Sljedećih dana iz talijanskih novina stizale su različite vijesti o odnosima dviju država. Antonijević se kao jedan od prvih diplomata sastao s Mussolinijem u Rimu netom po preuzimanju vlasti, što će Mussolini kasnije objašnjavati velikim značajem odnosa Kraljevine Italije s Kraljevinom SHS, iako će u početku davati oprečne izjave o sporazumu dviju država.⁶⁷⁹ Fašistički pokret u svojem je nastanku prošao proces sukoba dviju struja; jedne koja je na tragu politike bivšeg ministra Sforze zagovarala politiku stabilizacije i suradnje s državama Antante, uključujući Kraljevinu SHS, i druge koje je zagovarala agresivniju politiku i širenje na istok kroz teritorijalne dobitke na Jadranu i Balkanu. Previranja u vladi Kraljevine SHS i nesigurnost u Mussolinijevo djelovanje doveli su u pitanje ratificiranje konvencija, ali i budućnost odnosa dviju kraljevina.

Iako je dolazak fašista na vlast bio nasilan i nedemokratski, Mussolinijevu vladu priznala su sva zakonodavna tijela te se vjerovalo u nastavak bilateralne suradnje. K tome, Italiju su obvezivali međunarodno priznati Rapalski ugovor i sklopljene konvencije. Netom nakon fašističkog preuzimanja vlade i imenovanja Mussolinija ministrom vanjskih poslova predstavnik vlade Kraljevine SHS u Rimu Antonijević sastao se 2. studenoga s Mussolinijem.⁶⁸⁰ Vlada Kraljevine SHS bila je primorana za nastavak čekati formiranje talijanskog parlamenta, čije je zasjedanje održano sredinom studenoga. Spominjala se mogućnost arbitraže od strane Beograda ako ne dođe do ratifikacije s talijanske strane, no Mussolini je u govoru u parlamentu dao naznačiti da namjerava podržati ratifikaciju.⁶⁸¹ Uslijed neizvjesnosti i širenja napetosti u novinskim člancima, ministar Ninčić sazvaio je sastanak urednika tražeći zabranu objava priča o netrpeljivosti i sukobima na granici u interesu izgradnje dobih odnosa.⁶⁸² Diplomatski predstavnik Italije u Beogradu Consalvo Summonte, koji je djelovao kao posrednik između dviju država, izrazio je sumnje u kontrolu jadranskih glasila nad kojima beogradska vlada nema moći. Time je želio naglasiti mogućnost daljnjih sukoba u trećoj zoni i pograničnim područjima kojima je neizvjesnost otežavala svakodnevicu. Ninčić je

⁶⁷⁹ *Novo doba*, 2. studenoga 1922., „Položaj u Italiji”, br. 250, 1; Isto, 20. studenoga 1922., „Program i metodi Mussolinijeve vlade”, br. 265, 1; Isto, 23. studenoga 1922., „Naši odnosi s Italijom”, br. 26, 1.

⁶⁸⁰ *Novo doba*, 2. studenoga 1922., „Položaj u Italiji”, br. 250, 1.

⁶⁸¹ *Novo doba*, 14. studenoga 1922., „Odnosi s Italijom. Konferencija komisije za Rijeku - Čeka se otvorenje tal. Komore”, br. 260, 1.

⁶⁸² DDI, VII, vol. I., br. 54, 3. studenoga 1922., 26 i 27.

također dao garancije kako će vlada obustaviti slanje novih trupa na granicu treće zone te da će se već raspoređene trupe postupno uklanjati.

Na konferenciji u Lausannei, kojoj je glavni cilj bio dogovoriti poslijeratne odnose s Turskom, ministri vanjskih poslova Italije i Kraljevine SHS sastali su se netom po dolasku i zaključili kako je postizanje sporazuma izgledno.⁶⁸³ Mussolini je također početkom prosinca 1922. Ninčiću poslao prijateljsku izjavu o odnosima u kojoj potvrđuje miroljubivu politiku dviju zemalja, no u samoj izjavi započinje razgovor o reviziji Rapalskog ugovora, naglašavajući da ne želi ničime ugroziti razmjenu treće zone te kao znak uzajamnog poštovanja traži Ugljan kao ultimatum za evakuaciju treće zone, kao i daljnji rad zajedničke komisije na dogovoru oko riječke države koja bi imala talijanski karakter, ali i udovoljavala gospodarskim interesima Kraljevine SHS.⁶⁸⁴ Ako bi mu to bilo odobreno, vlada bi krenula s izvršenjem konvencija u prosincu te u istom mjesecu pristupila evakuaciji treće zone. S druge strane, u slučaju odbijanja prijedloga Mussolini naglašava kako saziv parlamenta nije planiran do kraja siječnja te najavljuje dodatnu odgodu evakuacije treće zone ako ne dođe do kompromisa, ali i mogućnost ranijeg saziva zbog ratifikacije. Mussolini je, naime, pokušao iskoristiti slabe točke vlade u Beogradu da zadobije određene prednosti, no ujedno nije bio spreman riskirati da ne dođe do dogovora. U istom pismu Ninčiću naglasio je kako dobre odnose dviju država stavlja kao primat. Kao nova vlast koja na čelo Italije nije došla u demokratskim okolnostima, Italija je riskirala međunarodni ugled, stoga je Mussolini nastojao isprva izgraditi dobre odnose sa susjedima na istoku. Zbivanja na političkoj sceni Kraljevine SHS također su išla u prilog što skorijem rješavanju zadarskog pitanja. Nikola Pašić tražio je novu priliku za sastav vlade u vrijeme kad je Dalmacija bilježila niz incidenata protiv talijanske manjine⁶⁸⁵, dok je pitanje Rijeke i dalje ostalo osjetljivo. Dominantna srpska vladajuća klasa na čelu s Pašićem riskirala je podjelom Rijeke bijes hrvatskog elementa koji je smatran žrtvom Rapalskog ugovora. Ministar Negrotto Cambiaso, koji je krajem 1922. bio u Beogradu, pisao je Mussoliniju kako je Ninčić krajem prosinca odgovorio da cijeni suradnju te da će u što kraćem roku odgovoriti na zahtjeve. Rekao je kako je izložen napadima velikog dijela medija koji ga optužuju za pretjeranu podložnost Italiji, ali da namjerava lojalno nastaviti zacrtanu liniju ponašanja koja najbolje odgovara stvarnim interesima dviju zemalja. Očekivano, odbio je reviziju Rapalskog ugovora, koja ionako ni u kojem trenutku nije bila predmetom razgovora, već želja određenih

⁶⁸³ *Novo doba*, 22. studenoga 1922., „Konferencija u Lausanni. O sastanku Ninčića s Mussolinijem”, br. 267, 1.

⁶⁸⁴ DDI, VII, vol. I, br. 197, 3. prosinca 1922., 127-129.

⁶⁸⁵ DDI, VII, vol. I, br. 126, 17. studenoga 1922., 75 i 76.

krugova u Dalmaciji i Italiji. Kao dokaz dobre volje Ninčić je najavio smjenu Metličića „srpskim elementom sklonijim poštivanju direktiva vlade“ i imenovanje nepristanog rukovodstva u Dalmaciji.⁶⁸⁶ S druge strane, kao dokaz dobre volje zatražio je promjerene unutar konzularnog predstavništva od strane Italije jer su „u novim situacijama bili potrebni novi ljudi“.

Konvencijama iz Santa Margherite osobe koje su do 2. veljače 1922. stekle talijansko državljanstvo sa svim pripadajućim pravima prema Rapalskom ugovoru zadržale su ga, dok su oni koji su to željeli učiniti, a nalazili su se u okupiranim područjima, mogli to učiniti u roku od šest mjeseci od talijanskog napuštanja.⁶⁸⁷ Konvencije su predviđale produljenje datuma do kojeg je bilo moguće zatražiti opciju za talijansko državljanstvo. U prvoj polovici prosinca održani su razgovori u Rimu između predstavnika Talijana iz Dalmacije i vlade u Rimu. Iz naknadnog izvješća znamo da su dalmatinski predstavnici tražili od talijanske vlade pojašnjenje o različitim aspektima koji se tiču opcija i situacije odabira Talijana s obzirom na to da nisu bili zadovoljni dogovorenim.⁶⁸⁸

Pitanje državljanstva bilo je ozbiljno pitanje koje tijekom prvih godina drugog desetljeća opterećivalo bilateralne odnose. Pisanje novina poput *Novog doba* koje su najavljujvale kako će oni koji izaberu talijansko državljanstvo izgubiti pravo posjeda imovine te da će biti suočeni s političkom i građanskom marginalizacijom unosili su nemire u talijanske krugove.⁶⁸⁹ Konvencije su odredile da se onima koji žive na nekadašnjem teritoriju bivše Monarhije koji je mirovnim sporazumima dodijeljen Kraljevini SHS omogućiti zadržavanje titula i zanimanja koje su stekli do zaključenja Rapalskog ugovora.⁶⁹⁰ Dakle, konvencije su potvrdile pravo talijanskih građana na obavljanje djelatnosti i zanimanja kojima je zakonodavstvo Kraljevine SHS pridavalo karakter državne funkcije. Iz spomenutog su bili isključeni notari, geometri, inženjeri, odvjetnici i državni službenici. Recipročno, građani obiju država nisu smjeli biti diskriminirani na temelju nacionalnosti uz iznimku državnih službi, premda su zabilježeni slučajevi kršenja te odredbe.⁶⁹¹ Određena iznimka razmotrena je za pravnu struku, za koju je predloženo naknadno

⁶⁸⁶ DDI, VII, vol. I, br. 273, 26. prosinca 1922., 182 i 183.

⁶⁸⁷ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 47 i 53.

⁶⁸⁸ Monzali, 2007: 357.

⁶⁸⁹ *Novo doba*, 15. studenoga 1921., „Posljedica prava opcije (‘Talijani-domaći’ i ‘Talijani-stranci’)”, br. 259, 1; Monzali, 2007: 357 i 358.

⁶⁹⁰ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 54.

⁶⁹¹ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 55. Talijanski predstavnik u Splitu Umilita javio je početkom prosinca da se Talijanima odbijaju trgovačke i industrijske koncesije i da su zabilježeni slučajevi otpuštanja radnika. DDI, VII, vol. I, br. 182, 1. prosinca 1922., 183.

razmatranje pitanja prijama talijanskih državljana u stručnu praksu tijekom predstojećih pregovora za trgovački ugovor. Pitanje odvjetnika bio je, naime, politički problem koji je opterećivao političke odnose dviju zemalja još od 1921. U vrijeme bilateralnih pregovora i u doba nedovršene evakuacije Dalmacije Sforzino ustrajanje na gradnji bilateralnih odnosa vodilo je vladu u sukob s lokalnim političarima i pojedinim glasilima u vremenima visoke političke napetosti koja je kulminirala slučajem splitskih odvjetnika u proljeće 1921.⁶⁹² Naime, sredinom ožujka 1921. nekolicina talijanskih odvjetnika u Splitu⁶⁹³ odbila je dati zakletvu vjernosti kralju Petru i ustavu Kraljevine SHS koju je, prema pravilniku Ministarstva pravde, morao položiti svaki odvjetnik, sudac i javni bilježnik koji obavlja službu na području Kraljevine SHS.⁶⁹⁴ Naime, odvjetnici su se pozvali na članak 7. Rapalskog ugovora po kojem su imali pravo opcije u roku od godine dana. Talijanska vlada poslala je Beogradu protestnu notu 11. travnja, ali je splitska odvjetnička komora ipak glasala za njihovo brisanje iz registra odvjetnika, što je potvrđeno sredinom srpnja 1922. te su izbrisani iz registra odvjetnika.⁶⁹⁵ Neki će se od uključenih odvjetnika u ljeto 1921. pri dolasku u Rim požaliti Sforzi da je na temelju odluke Kraljevine SHS od 25. ožujka 1921. naređeno da sva društva moraju imati dokumente na „slavenskom“ jeziku.⁶⁹⁶ Incident je poprimio velike razmjere te je punio stranice novina obiju strana, velikim djelom zbog činjenice da su pojedini odvjetnici bili visokorangirani politički djelatnici. Uskraćivanje zakletve talijanskim odvjetnicima u Splitu u proljeće 1921. ostavilo je posljedice na odnose Rima i Beograda. Konačan epilog slučaj odvjetnika će dobiti Nettunskim konvencijama iz 1925., kada je talijanskim odvjetnicima dano pravo da nastave obavljati svoju profesiju u Kraljevini SHS.⁶⁹⁷

Pitanje talijanskog državljanstva ozbiljno je pitanje koje se lomilo na leđima malog čovjeka. Ističemo primjer Gregorija Sossa iz Kruševa s područja Obrovca koji je zbog optiranja za talijansko državljanstvo prozvan nepoćudnim strancem te je prognan s područja Kraljevine SHS. Takav postupak bio je u suprotnosti s odredbama članka 7. Rapalskog ugovora. U skladu s tim, Krekich je od Ministarstva vanjskih poslova zatražio objašnjenje i rješenje za takve

⁶⁹² *Novo doba*, 28. travnja 1921., „Naši odnosi s Italijom”, br. 98, 1; Isto, 29. travnja 1921., „Naši odnosi s Italijom”, br. 99, 1; Isto, 30. travnja 1921., „Pregovori u Rimu”, br. 100, 1.

⁶⁹³ Spominju se dr. Pezzoli, dr. Savo, dr. Illich, dr. Tacconi i dr. Selem. *Novo doba*, 14. ožujka 1921., „Gradska kronika, Talijanski odvjetnici uskratili zakletvu”, br. 59, 3.

⁶⁹⁴ *Novo doba*, 14. ožujka 1921., „Gradska kronika, Talijanski odvjetnici uskratili zakletvu”, br. 59, 3.

⁶⁹⁵ Monzali, 2007: 275; *Novo doba*, 17. srpnja 1922., „Gradska kronika, Pitanje talijanskih odvjetnika”, br. 159, 3.

⁶⁹⁶ *L'Idea Nazionale*, 6. srpnja 1921., „L'ultimo servigliodi Sforza alla Jugoslavia”, br. 160, 4.

⁶⁹⁷ Giannini, 1934: 377-379.

slučajeve na način da se talijanskim građanima Dalmacije zagantira prijašnje prebivalište te opoziv iseljavanja spomenutog uz nadoknadu štete. Kasnije će se na taj slučaj pozivati talijanske novine kada će navoditi ophođenje vlasti Kraljevine SHS prema Talijanima.⁶⁹⁸ Talijani su žestoko kritizirali službene predstavnike Kraljevine SHS navodeći najčešće slučajeve u kojima su Talijani trajno udaljavani iz svojih kuća. Primali su dekrete kojima se tražilo da zbog vojne i političke sigurnosti napuste teritorij Kraljevine SHS, dobivali su naredbu o privremenom udaljavanju ili izopćenju zbog političke aktivnosti u Rijeci ili Italiji.⁶⁹⁹ Prema odredbama konvencija iz Sante Margherite pravo na naknadu štete u području donedavno pod talijanskom okupacijom imali su oni koji su do 1. svibnja 1922. podnijeli zahtjev. Za područja koja su do 1. svibnja bila pod talijanskom okupacijom rok za podnošenje prijave bio je 45 dana od napuštanja područja. Jugoslavenskom konzulatu u Zadru izdana je u listopadu naredba od ministarstva kako za one Hrvate i Srbe koji se nalaze na području treće zone konzulat ima obvezu izdavanja uvjerenja o državljanstvu ako dokažu da su stalni domaći stanovnici i da nisu optirali za talijansko državljanstvo.⁷⁰⁰

Konačan prijedlog ratifikacije konvencija iznesen je 6. veljače 1923. u talijanskom parlamentu.⁷⁰¹ Talijanska komora većinski je prihvatila konvencije 10. veljače 1923.⁷⁰² Opravdanost ratifikacije objašnjena je obvezom svake države da provodi međunarodne dogovore, ali i mogućnošću mijenjanja njihova sadržaja u budućnosti. Profašistički orijentirane novine *L'Ida nazionale* ratifikaciju su opravdale nužnošću i međunarodnom obvezom koja je Italiji nametnuta potpisom Rapalskog ugovora.⁷⁰³ Obje strane provele su ratifikaciju 16. veljače te se krenulo s pripremanjem za provedbu.⁷⁰⁴ Delegacija ministarstva vanjskih poslova Kraljevine

⁶⁹⁸ *Corriere di Zara*, 5. kolovoza 1922., „Sullo sfratto di Giorgio Sossa”, br. 61, 2; Isto, 5. kolovoza 1922., „La liberta nell' ordine”, br. 61, 1; HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 116/59, Izrezak iz rimskih novina *Idea Nazionale* od 26. lipnja 1922. pod naslovom „I dalmati che hanno optato per l'Italia sono espulsi”. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 115/59, „La dura vita dei connazionali in Dalmazia”.

⁶⁹⁹ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 115/59, „La dura vita dei connazionali in Dalmazia”.

⁷⁰⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 3, br. 1863, 19. listopada 1922. Broj stanovnika razlikuje se kod različitih autora te ga je teško odrediti zbog geografskih nepodudarnosti i političkih okolnosti. Wildauer spominje da 1922. *Comune di Zara* uključuje zbir okolnih mjesta koji se ne podudaraju s granicama Zadra pa su tako uključena mjesta otoka Ugljana i pojedinih mjesta u zadarskom zaleđu. Prema njemu, broj stanovnika bio je 15 858 dok je u samom Zadru bilo 11 143 stanovnika. Catanlupi pak spominje brojku od 17 500 za cijelu zadarsku pokrajinu za istu godinu. Wildauer, 1924: 120; Scabar, 2021: 353; Cantalupi, 1923: 56.

⁷⁰¹ DDI, VII, vol. I, br. 475, 6. veljače 1923., 335; *L'Ida Nazionale*, 13. veljače 1922., „L' imminente ratifica parlamentare degli Accordi di Santa Margherita”, br. 35, 1.

⁷⁰² *Novo doba*, 12. veljače 1923., „Komora odobrila konvencije sklopljene u St. Margeriti”, br. 35, 1.

⁷⁰³ *L'Ida Nazionale*, 13. veljače 1922., „L' imminente ratifica parlamentare degli Accordi di Santa Margherita. Un atto neccesario”, br. 35, 1.

⁷⁰⁴ *Novo doba*, 16. veljače 1923., „Sporazum s Italijom”, br. 39, 1; Isto, 17. veljače 1922., „St. Margheritske konvencije pred tal. Senat”, br. 40, 1. Italija je konvencije ratificirala Zakonom o ratifikaciji Zastupničke

SHS krenula je 25. veljače za Rim kako bi talijanskim predstavnicima odnijela original sporazuma koji je potpisao kralj Aleksandar.⁷⁰⁵

Nakon ratifikacije talijanska vlada dala je odgovarajućim vlastima ovlaštenje za napuštanje treće zone kao uvjet za primjenu posebnoga carinskog sustava Zadra i uspostavu posebnih graničnih uvjeta između Zadra i njegove okolice.⁷⁰⁶ Budući da se talijanska vlada obvezala napustiti treću zonu 12 dana nakon ratifikacije, žurno se krenulo sa sastancima. Sastanak konzula Kraljevine SHS u Zadru Aleksandra Cincar-Markovića i generala Milića s talijanskim predstavnikom Barbarichem u cilju dogovora o evakuaciji treće zone nastupio je 27. veljače, a paralelno se u Opatiji održavao sastanak paritetne komisije koje je morala odrediti modalitet predaje treće zone i Sušaka. Iako najavljena za 1. ožujka, evakuacija je zbog tehničkih razloga odgođena za dva dana nakon susreta obiju komisija u Zadru 28. veljače.⁷⁰⁷ Istog je dana u Zadar uplovila jahta ratne mornarice Vila pod zapovjedništvom kapetana Kustera s delegacijom za razgraničenje.⁷⁰⁸ Delegaciju je posjetio general grof Barbarich kao predstavnik Talijana, dok je sam zadarski prefekt Luigi Maggioni ugostio članove delegacije. Svjedok susreta general Milić opisao je držanje talijanske delegacije srdačnim i voljnim za suradnju.

Talijanska vojska napustila je Pakoštane, Biograd, Goricu i Novigrad 3. ožujka, a sutradan su evakuirani Pašman i Dugi otok.⁷⁰⁹ Plan je bio da talijanski predstavnici vlasti 3. i 4. ožujka napuste ona mjesta koja nisu određena kao dio posebne carinsko-ekonomske zone oko Zadra. Istodobno su dvije delegacije krenule s obilježavanjem granice između Dalmacije pod upravom Kraljevine SHS i carinsko-ekonomske zone oko Zadra. Granica u dužini od oko 40 km ucrtana je od Novigradskog zaljeva i točke koja ide između Posedarja i Novigrada do Krmčine (Sv. Petar na Moru).⁷¹⁰ Sljedećih dana komisija je krenula s obilježavanjem granice između Zadra i carinsko-ekonomske zone. S obzirom na to da su Talijani inzistirali da spomenuta zona ostane pod njihovom kontrolom dok se ne završi obilježavanje, evakuacija mjesta te zone odgođena je za zadnje dane evakuacije. Talijanska vojska napustila je 10 i 11. ožujka okolna mjesta u zoni,

komore i Senata s datumom 19. veljače 1923. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 60, br. 50/60, Izrezak iz novina od 1. travnja 1923.

⁷⁰⁵ *Novo doba*, 26. veljače 1923., „Naši odnosi s Italijom. Protest radi Rijeke”, br. 47, 1; Isto, 27. veljače 1923., „U oči evakuacije Sušaka i treće zone”, br. 48, 1.

⁷⁰⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 4.

⁷⁰⁷ U razgovoru s novinarom *Novog doba* voditelj misije general Milić govori kako je delegacija zbog uzburkanog mora u Zadar stigla 28. veljače oko podneva. *Novo doba*, 1. ožujka 1923., „Odgodjena evakuacija za dva dana. Evakuacija treće zone u Dalmaciji”, br. 50, 1; Isto, 14. ožujka 1923., „Razgovor s generalom Milićem”, br. 61, 1.

⁷⁰⁸ *Novo doba*, 2. ožujka 1923., „Naša delegacija u Zadru”, br. 51, 1.

⁷⁰⁹ *Novo doba*, 3. ožujka 1923., „Evakuacija Sušaka i treće zone”, br. 52, 1; Isto, 5. ožujka 1923., „Evakuacija Sušaka i treće zone. Evakuacija treće zone”, br. 53, 1.

⁷¹⁰ *Novo doba*, 14. ožujka 1923., „Razgovor s generalom Milićem”, br. 61, 1.

uključujući veća mjesta poput Zemunika i Škabrnje⁷¹¹ te otoke Iž i Ugljan. U popodnevnim satima 11. ožujka Talijani su napustili Preko, čime je evakuacija završena. Završna svečanost održana je u Murvici u društvu predstavnika delegacija objiju strana.⁷¹² Prema svjedočenju sudionika i novinskim izvještajima, evakuacija treće zone protekla je bez većih incidenata.⁷¹³

U Zadru od 1921. do 1941. djeluje konzulat Kraljevine SHS (dalje: Jugoslavenski konzulat⁷¹⁴) s ciljem da osigura i zaštiti interese Kraljevine SHS i njezinih državljana u Zadru i Zadarskoj pokrajini.⁷¹⁵ Osnovan je 1. srpnja 1921. pod ingerencijom Kraljevskog veleposlanstva u Rimu i Ministarstva inostranih dela poveljom regenta Aleksandra u ime kralja

⁷¹¹ *Novo doba*, 16. ožujka 1923., „Slavlje u Zemuniku”, br. 63, 2.

⁷¹² *Novo doba*, 12. ožujka 1923., „Evakuacija Treće Zone”, br. 59, 1.

⁷¹³ Talijanske novine bilježe incident na *Rivi Vittorio Emanuele III* u kojem je došlo do verbalnog sukoba nekolicine mladića, dok general Milić spominje demonstracije ispred Jugoslavenskog konzulata i hotela *Bristol* u kojem je boravila delegacija Kraljevine SHS zadnjih dana evakuacije. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 60, br. 49/60, Izrezak iz novina *Gazzetta di Venezia* od 28. ožujka 1923., „Ulteriori particolari sullo sgombero della Terza Zona”; *Novo doba*, 14. ožujka 1923., „Razgovor s generalom Milićem”, br. 61, 1.

⁷¹⁴ Zakonom od 25. ožujka 1930. ime konzulata promijenjeno je u Jugoslavenski konzulat u skladu s novom nomenklaturom diplomatskih i konzularnih predstavništva. S obzirom na to da fond Državnog arhiva u Zadru br. 130 nosi ime *Jugoslavenski konzulat*, u radu se upotrebljava taj naziv.

⁷¹⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, sign. 3.1.1, Opći spisi 1921, 1. srpnja 1921.; Begonja 2009. Zgrada konzulata nalazila se na *Rivi Vittorio Emanuele III*, no njezina lokacija od osnutka do gašenja konzulata nije ostala ista. U prvim danima nakon osnutka konzul Cincar-Marković smješten je u stanu čija adresa nije poznata iz konzultiranih izvora. Poznato nam je da konzul kao tada jedini zaposlenik konzulata tamo boravio od 8. srpnja do 29. rujna. Zgrada konzulata u vrijeme izdavanja dokumenta 14. listopada nije imala pokušstvo pa ga je konzul unajmio od talijanskih vlasti. Prema ugovoru koji su potpisali Cincar-Marković i Manfred Borelli u lipnju 1922., konzulat se nalazio na drugom katu Borellijeve kuće. U svim spomenima najma i ugovora spominje se obitelj Borelli s kojom je konzulat sklapao ugovore. Obitelj Borelli posjedovala je, naime, niz građevina na Novoj rivi koje su većinom uništene tijekom bombardiranja u Drugom svjetskom ratu. Nakon kuće *Perlini* i kavane *San Marco*, Borellijevi su tijekom 19. stoljeća izgradili nekoliko palača i zgrada na Novoj rivi. Manfred Borelli izgradio je između 1888. i 1890. palaču koja će kasnije biti sjedište Fašističke stranke (*Casa Litoria*). U produžetku je njegov brat Alfonso Borelli 1901. sagradio dvostruku palaču. Prvi dio te palače zauzimaio je hotel *Bristol* (danas hotel *Zagreb*), dok su u drugom bili smješteni stanovi. U produžetku se nalazila kuća Oštrić (*Kirchmayer*) koja je zgradu hotela *Bristol* dijelila od još tri kuće u vlasništvu obitelji Borelli. Godine 1933. Manfred Borelli sklopio je ugovor s konzulatom o najmu stanova i poslovnih prostora na *Rivi Vittorio Emanuele III* broj 11. Ugovor koji je konzulat imao s Borellijem prekinut je u kolovozu sljedeće godine, kada je zgradu otkupila fašistička stranka, stoga je konzulatu dano tri mjeseca od isteka ugovora 31. kolovoza 1934. da se iseli. Već 17. rujna iste godine nalazimo ugovor Huberta Borellija i konzulata koji zastupa konzul Vladimir Sokolović po kojem Borelli konzulatu iznajmljuje stan na prvom katu u ulici Viale Tommaseo 19 (danas ulica Mihovila Pavlinovića), stan ispod konzulata, garažu, podrum i tavan s početnim datumom 1. prosinca iste godine. Ugovor je sklopljen na godinu dana. Dokument kao konačni datum navodi 31. studenoga, što ukazuje na tiskarsku pogrešku, stoga je pretpostavka da je riječ o prosincu 1935. Konzulat je najam od 7200 dinara morao tromjesečno unaprijed isplaćivati Folku Borelliju, dok je troškove vode i struje plaćao konzulat. Ugovor od 1. rujna 1938. spominje najam stanova na adresi Viale Crispi 2 (danas trg ispred škole Petra Preradovića) u trajanju od godine dana. Kao zastupnik konzulata spominje se konzul Aleksandar Protić. Iako se kao adresa navodi Viale Crispi 2, zemljišni uložak br. 766 naveden u ugovorima iz 1934. i 1938. te opis nekretnine koji je jednak u oba ugovora, navodi na zaključak kako je zgrada konzulata ostala ovdje do početka Drugog svjetskog rata. Najmodavci su u ovom slučaju bili Manfred Borelli, Folko Borelli i Anka Cerineo, kojima je grof Hubert Borelli oporukom 1932. ostavio u nasljedstvo kuću podijelivši je na tri jednaka dijela. Vidi: Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ-334), *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, f. 87, br. 287, 13. kolovoza 1934; HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 95, bez broja, Oporuka Huberta Borellija od 25. veljače 1932.; HR-DAZD-635, *Obitelj Borelli*, kutija 39, 2.5.2.12, 1934.; Isto, kutija 41, br. 2.6.2.3, 1938; Isto, 2.6.2.16, 1938; HR-DAZD-383, *Kartografska zbirka*, br. 199, 413 i 414.

Petra I. Kraljevina Italija na temelju dekreta br. 1265 od 4. kolovoza 1921. izdala je dokument o priznavanju djelovanja izabranog konzula znanu kao egzekvatura za obavljanje konzularnih poslova, čime je konzulat dobio međunarodni legitimitet.⁷¹⁶ Za prvog konzula je izabran ugledni diplomat i političar Aleksandar Cincar-Marković⁷¹⁷ koji je u to vrijeme obnašao dužnost sekretara Ministarstva inostranih dela. Cijela organizacija konzulata djelovala je prema Uredbi o organizaciji Ministarstva inostranih dela, diplomatskih predstavništva i konzulata Kraljevine SHS od 25. ožujka 1919.⁷¹⁸ Konzulat je bio nadležan za administrativne i konzularne poslove povezane s kretanjem ljudi i robe i nadzorom prometa brodova u zadarskoj luci, no spektar njegova djelovanja bio je širok te je uključivao posredovanje u financijskim, pravnim i trgovačkim poslovima građana Kraljevine SHS. Glavnina poslova uključivala je izdavanje putovnica, viza i drugih putnih dokumenata, nadzor brodova, nadzor plovidbe, zaštitu pomoraca i trgovaca brodova te zastupanje građana u pravnim poslovima.⁷¹⁹

Razgraničenje 1920. ostavilo je pitanje crkvene jurisdikcije otvorenim. Rapalskim je ugovorom Zadar zajedno s okolnom župama ostao odvojen od ostatka nadbiskupije. Kao jedina metropolija u Dalmaciji uspostavljena 1828. kojoj odgovaraju ostale nadbiskupije i biskupije razgraničenje ostavlja niz otvorenih pitanja.⁷²⁰ Nijedna država nije bila voljna dopustiti da područjem njihovih župa upravlja stranac, posebno u vremenu loših odnosa. Konačnu odluku morala je donijeti Sveta Stolica, no političku notu bilo je teško izbjeći. Nije manjkalo prijedloga i mišljenja o tome kako bi trebalo izgledati razgraničenje. Također, pitanje o poklapanju granica nadbiskupije s državnima nije bilo jasno istaknuto. Izloženi su razni prijedlozi o budućim rješenjima, pa se tako predlagalo da se pod nadležnošću nadbiskupije nađe cijela zadarska

⁷¹⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, Pres 999, 26/22, 7. ožujka 1922.

⁷¹⁷ Aleksandar Cincar-Marković je bio član Ministarstva inostranih dela, sudjelovao je na konferenciji u Parizu i bio je generalni sekretar delegacije Kraljevine SHS pri pregovorima u Rapalu i Santa Margheriti. Arhiv Jugoslavije u Beogradu posjeduje zamolbu Ministarstva inostranih dela Ministarstvu financija da se Cincar-Markoviću odobri iznos od 10 000 francuskih franaka za otvaranje konzulata u Zadru. U njemu se spominje da 27. lipnja 1921. kreće iz Beograda za Zadar. AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, f. 87, br. 3234, 27. lipnja 1921. Konzulat je prestao s radom *via facti* nakon njemačkog napada na Jugoslaviju 6. travnja 1941. i kapitulacije 17. travnja iste godine. Točan datum prestanka rada nije nam poznat. Sumarni inventar Jugoslavenski konzulat u Zadru, Način poslovanja, 2016.

⁷¹⁸ Konzulat je na temelju uredbe o podjeli Kraljevine SHS iz 1922. ušao u sastav splitske oblasti, stoga je odgovarao pokrajinskoj upravi u Splitu.

⁷¹⁹ Kao primjer ističemo oporuku grofa Francesca Damianija de Vergada čiji tast kao otac i zakoniti zastupnik Damianijevih nećaka nastupa u njihovo ime tražeći da se provede ostavinski postupak i popis pokretnina koje je grof posjedovao u Zadru kako bi mogli pripasti njegovoj djeci, zakonitim nasljednicima grofa. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 93, M 26/65, 14. svibnja 1937. Konzulat je također posredovao u rješavanju sporova stanovnika okolnih mjesta, poput slučaja braće Palcic koji su bili nastanjeni u Zadru, no svake su godine odlazili na Pag u vlastitu kuću, koju je općinski upravitelj nasilno otvorio i stavio pokućstvo, stoga je pokrenut postupak. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 4, M1/1922, br. 813.

⁷²⁰ Gverić, 2016a; Oblak, 2009.

pokrajina s Cresom i Lošinjem ili bez njih, da se nadbiskupija podijeli na dva dijela ili da se osnuju biskupije na talijanskom i jugoslavenskom dijelu bivše Zadarske Nadbiskupije.⁷²¹ Podrška Svete Stolice isprva nije došla. Stoljetne veze koje je dinastija Habsburg gajila sa Svetom Stolicom objašnjavaju stav pape Benedikta XV., koji na promjene nije gledao s odobrenjem. Prvi papin suradnik, državni tajnik Pietro Gasparri zagovarao je osnivanje federacije “slavenskih” država koje će nastati na području Austro-Ugarske kao bi opstale s obzirom da samostalne nisu mogle parirati većim državama u okruženju⁷²².

Mnogi hrvatski svećenici u prvim mjesecima nakon talijanske okupacije Zadra i okolice bivaju tjerani iz vlastitih župa pod često nejasnim optužbama i deportirani.⁷²³ Držanje misa na latinskom na koje hrvatski kler uglavnom ne pristaje, vođenje matičnih knjiga na latinskom, kao i korespondencija i službeni dokumenti koje zahtijevaju Talijani dovode ih u sukob s talijanskom upravom. Tijekom 1919. od državnih službenika na okupiranom području traži se zahtjev na talijanskom jeziku za potvrdu zaposlenja, u što ulazi i svećenstvo. Profesori bogoslovnog sjemeništa i kanonici odbijaju potpisati takav zahtjev, čime ostaju uskraćeni za novčana sredstva.⁷²⁴

Zadarski nadbiskup Vinko Pulišić nakon okupacije vodi miroljubivu politiku ne miješajući se previše u političke prilike i ne osuđujući okupaciju, čime je došao na loš glas unutar Kraljevine SHS.⁷²⁵ Njegov strah polazio je zbog položaja Katoličke Crkve među vladajućom pravoslavnom elitom, dok su namjere katoličke Italije, iako crkveno bliže njegovom nazoru, predstavljale opasnost, stoga je kao moguće rješenje vidio sklapanje konkordata Svete Stolice za okupirana područja.⁷²⁶ Pulišić je pokušao manevrirati u nesigurno doba te se oslanjao na vodstvo Svete Stolice. Tim tragom uputio se u Rim, gdje je državnom tajniku Gasparriju i samom papi rekao kako svećenstvo neće biti protivno nijednoj legitimnoj vladi, naglasivši ulogu klera u pridobivanju naroda.⁷²⁷ Vijest o njegovoj navodnoj potpori talijanskoj okupaciji daleko je odjeknula srozavši mu ugled te otada postaje predmet interesa i kritike. Novinski napisi o njegovoj potpori okupaciji u konačnici ga prisiljavaju na izjašnjanje. U izjavi od

⁷²¹ Gverić, 2016a: 235-238.

⁷²² Gverić, 2021:106.

⁷²³ *Novo doba*, 19. prosinca 1918., „Iz okupirane Dalmacije”, br. 191, 2; Baerlein, 1922: 163 i 164.

⁷²⁴ Gverić, 2016a: 179 i 180.

⁷²⁵ *Novo doba*, 20. prosinca 1921., „Naši biskupi”, br. 287, 2.; Gverić, 2021: 111.

⁷²⁶ Gverić, 2021: 111.

⁷²⁷ Gverić, 2021: 118-120; *Novo doba*, 6. lipnja 1919., „Iz okupirane Dalmacije. Pismo zadarskog nadbiskupa”, br. 123, 3.

4. lipnja Pulišić navodi da čitava Dalmacija ima pripasti Kraljevini SHS.⁷²⁸ Nakon nekoliko pokušaja da dobije razrješenje od pape u razdoblju između 1918. i 1920. ne želeći se miješati u politička previranja i zastupajući interese Crkve, Pulišić 8. kolovoza 1921. dobiva razrješenje od službe, koje papa prihvaća u siječnju 1922.⁷²⁹ Nakon Pulišićeva odlaska imenuju se dva apostolska administratora prema rapalskim granicama. Protalijanski orijentiran zadarski pomoćni biskup i Pulišićev suradnik Giovanni (Ivan) Borzatti u travnju 1922. postaje apostolski administrator talijanskog dijela nadbiskupije, gdje ostaje do smrti 1926. Dobiva titulu i za ostale dijelove zadarske pokrajine.⁷³⁰ Na poziciji ga 1926. nasljeđuje Zadrani Petar Dujam (Pietro Doimo) Munzani.⁷³¹

Konačno rješenje jurisdikcije i razgraničenja moralo je čekati dogovor Italije i Svete Stolice. Lateranskim ugovorima (*Patti lateranesi*)⁷³² 11. veljače 1929. određeno je da područja pod talijanskom suverenitetom nisu smjela ovisiti o biskupu čije se sjedište nalazilo na području pod suverenitetom druge države te nijedna biskupija u Italiji nije smjela uključivati područja takvog statusa. Stoga je bulom *Pastorale munus* od 1. kolovoza 1932. zadarska nadbiskupija izgubila metropolitanski status i zadržala je samo nadbiskupsku razinu.⁷³³ Nadbiskupija se izravno podlaže Svetoj Stolicu i gubi područje pripojeno Kraljevini SHS, a dobiva otoke Lošinj, Cres, i Lastovo. Rezidencijalnim nadbiskupom Zadarske nadbiskupije imenovan je dotadašnji apostolski administrator Munzani koji na toj dužnosti ostaje do 1948. Novoustanovljena apostolska administratura 1922. povjerena je šibenskom biskupu Jeronimu Mileti sa svim pravima rezidencijalnog biskupa dok Sveta Stolica ne odredi drukčije. Bulom iz 1932. šibenskom ordinariju dodijeljen je jugoslavenski dio u obliku apostolske administrature. Spomenuta podjela ostaje na snazi tijekom cijeloga međuratnog razdoblja.⁷³⁴

⁷²⁸ *Novo doba*, 7. lipnja 1919., „Iz okupirane Dalmacije. Još jedna izjava nadbiskupa Pulišića. Hoće li to biti posljednja, konačna?“, br. 124, 2.

⁷²⁹ Bralić, 2009:250; Gverić 2021: 94

⁷³⁰ Kero, 2010: 10.

⁷³¹ Više o Munzaniju vidi u: Kero, 2010: 13 - 22.

⁷³² „Inter Sanctam Sedem et Italiae Regnum Conventiones“, https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19290211_patti-lateranensi_it.html, posjećeno 20. kolovoza 2022.

⁷³³ Kero, 2010: 9 i 10.

⁷³⁴ Nakon završetka rata Zadar prestaje biti središte dalmatinskog pravoslavlja uslijed odlaska stanovništva pravoslavne vjeroispovijesti i ukidanja većine pravoslavnih institucija. U prosincu 1921. godine kao sjedište eparhije odabran je Šibenik dok je ukazom od 26. siječnja 1922. godine kralj Aleksandar imenovao Danila Pantelića, dotadašnjeg administratora Pečke eparhije, za episkopa dalmatinsko-istorijskog. Vidi u: Bralić, 2019b: 85-89.

4.3. BRIJUNSKA KONVENCIJA O RIBOLOVU IZ 1921. I NJEZINA PRIMJENA

Prvi svjetski rat donio je pad ribolova uslijed odlaska ribara u rat, stagnaciju inovacija i ostavio je zapušten alat. Talijanski izvještaji pri posjetu pojedinim otocima zadarskog arhipelaga netom nakon završetka rata svjedoče o nedostatku konopa za mreže i konca za ribolov, zamrlj trgovinskoj razmjeni i nadi u prosperitet buduće djelatnosti ribolova.⁷³⁵ Izvještaji iz tog razdoblja opisnog su sadržaja s obzirom na to da je zbog ratnog stanja izostala službena statistika. Postavljanje novoga zakonodavnog okvira ribolova na Jadranu onemogućavalo je nejasan položaj pojedinih krajeva pod talijanskom okupacijom koji su bili predmetom Londonskog ugovora. Talijanska ribolovna flota bila je, dakako, nadmoćna nad onom s druge strane Jadrana, stoga su ribari Kraljevine SHS tražili što skorije rješavanje političkog spora i mogućnost da nastave svoju ribolovnu djelatnost pod zaštitom međunarodnih ugovora. Nakon talijanske okupacije tijekom 1918. i 1919. časnici lučkih poglavarstva i zapovjednici kontrolnih ureda za pomorske službe u okupiranom području dobivaju pravo donošenja i provedbe odredbi o pomorskom redarstvu i sigurnosti luka, sidrišta i obala, dok s druge strane Kraljevina SHS u jesen 1919. proglašava vrijedećima sve dotadašnje zakone povezane s pomorstvom i zabranjuje ribolov strancima u teritorijalnim vodama u zoni od šest milja od obale.⁷³⁶ Zbog spomenutih okolnosti i nedostatka međunarodnoga zakonodavnog okvira koji bi priznale obje kraljevine, ribolovna perspektiva nije izgledala obećavajuće.

Bilateralne zakonske odredbe 19. stoljeća⁷³⁷ zonu od jedne milje od obale proglašavaju pravom stanovnika obalnog pojasa, uz povremena ograničenje na pripadajuće općine, no nestankom Monarhije s međunarodne scene Italija kao konkurenciju dobiva Kraljevinu SHS čijoj vladi ribolovna politika ne predstavlja važan faktor. Rapalski ugovor nije ulazio u srž problema ribolova iako je označio pomak u normalizaciji odnosa. Njegov najveći doprinos ribolovu bio je taj što je postavio teritorijalno razgraničenje Jadrana kao daljnju osnovu

⁷³⁵ OA, 1932: 252; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Rapporto mensile Premuda, srpanj 1919.; HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, Determinazioni circa rapporto politico mensile giugno-luglio, br. 33181, 8. kolovoza 1919. Kali se spominje kao jedno od vodećih ribarskih mjesta na zadarskim otocima. HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju*, kutija 88, br. 306, Rapporto mensile, Oltre, 15. lipnja 1919.

⁷³⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 110/58, Naredba po kojoj lučka poglavarstva i poglavnici kontrolnih ureda za pomorske i lučke službe u okupiranom području imaju pravo u opsegu svoje nadležnosti izdavati naredbe glede pomorskog redarstva i sigurnosti luka, sidrišta, morskih žala i obala, 24. svibnja 1919., Šibenik; Reiter, 2015: 301 i 302.

⁷³⁷ Više o odredbama vidi u: Reiter, 2015: 298-300.

razgovora o ribolovnom razgraničenju. Pitanje ribolova trebalo je biti riješeno zajedničkim dogovorom vlada dviju država. Talijanski tisak zagovarao je sporazum po kojem bi talijanskim ribarima bila omogućena opskrba ribom na području teritorijalnih voda uz isključivo pravo ribarenja za stanovnike obalnih općina u zonama udaljenima jednu milju od obale, pozivajući se na konferenciju iz 1884.⁷³⁸ U Splitu je početkom godine održan sastanak predstavnika ribara koji je inicirala novonastala Jugoslavenska ribarska zadruga.⁷³⁹ Na njemu je zatraženo očuvanje interesa ribara Kraljevine SHS pri sklapanju trgovačkog sporazuma, ali i uključivanje predstavnika ribara Kraljevine SHS u pregovore. Također, okupljeni istaknuti ribolovni stručnjaci zatražili su da evakuacija okupiranih krajeva nastupi prije dogovora. Istaknuta je potreba zaštite interesa Kraljevine SHS u budućim sporazumima, kao i ograničenje ribolovnog prava na istočnoj obali za Talijane. Zatražena je zaštita Jadranskog mora za ribare Kraljevine SHS s naglaskom da se ustupci za Talijane primijene samo u pojedinim zonama ne ugrožavajući domaće interese.⁷⁴⁰ Izjave iz diplomatskih krugova, poput izjava talijanskog poslanika u Beogradu Manzoniya, bile su pomirljive prirode uz naglasak da će ribolov u Jadranu biti reguliran u najboljem interesu obiju strana.⁷⁴¹

Početkom 1921. u Beogradu je održana konferencija predstavnika Kraljevine SHS i Italije. Stručnjak za ribarska pitanja Ivan Skormeža poslao je tada pismo Petru Loriniju, jednom od delegata, savjetujući da Kraljevina SHS u pitanju ribarstva zauzme drugačiji stav od onog koji je imala bivša država i da se talijanska dominacija na Jadranu ne smije dopustiti.⁷⁴² Inzistiranje ribarskih udruga na predstavnicima koji će se boriti za njihove interese ostvarena je te su kao delegati Kraljevine SHS poslani ugledni ribolovni stručnjaci predvođeni Petrom Lorinijem kao predsjednikom delegacije.⁷⁴³ Delegaciju su uz Lorinija činili dr. Ivan Bulić iz Zadružnog saveza te Frane Ivanišević iz Jugoslavenske ribarske zadruge. Pregovarači Kraljevine SHS bili su istaknuti stručnjaci na tom području koji su iza sebe imali iskustva rada na ribolovnim pitanjima u institucijama bivše austrougarske države.⁷⁴⁴ Talijani su na pregovorima predložili uživanja

⁷³⁸ *Corriere di Zara*, 30. lipnja 1921., „Basi di un protocollo coll' Jugoslavia per la pesca nell' Adriatico”, br. 56, 1-2. Godine 1884. održana je konferencija u Goriziji između Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Italije kojom je potvrđeno već ranije ograničenje od jedne milje uz obalu, s time da ga nadležne službe nisu smjele ugroziti dajući ga nekom drugom subjektu u zakup. Također, Goricijskom konferencijom ograničeni su pojedini načini izlova ribe koji su smatrani štetnima za riblji fond. Lorini, 1995: 111.

⁷³⁹ *Novo doba*, 10. siječnja 1921., „Ribarska skupština”, br. 6, 2.

⁷⁴⁰ Reiter, 2015: 303.

⁷⁴¹ *Novo doba*, 26. siječnja 1921., „Trgovački ugovor s Italijom”, br. 20, 1.

⁷⁴² *Novo doba*, 11. svibnja 1921., „Dalmacija pred trgov. Ugovorom”, br. 107, 1.

⁷⁴³ Više o Petru Loriniju vidi u: HR-DAZD-370, *Petar Lorini*; Faričić, 2022.

⁷⁴⁴ Reiter, 2015: 304.

istih prava koja su vrijedila do početka Velikog rata za talijanske ribare. Lorini je kao protutezu na geografskoj karti pokazao tražena mjesta talijanskog lova kočama koja predstavljaju opasnost, naglasivši povijesna prava Komižana na ribolov oko Palagruže, Višana oko Sušca i Korčulana oko Lastova.⁷⁴⁵ Talijani su veća prava mogli očekivati na sjevernom Jadranu, gdje su, prema Rapalskom ugovoru, kontrolirali Tršćanski zaljev, velik dio istarske obale, kao i otoke Cres i Lošinj. Poseban slučaj predstavljali su talijanski dijelovi obale u okviru okolice Zadra i oko Lastova. Dobivanjem Lastova i Palagruže talijanski su ribari dobili pravo ribolova u bogatom ribolovnom pojasu s brzom izmjenom ribljeg fonda.⁷⁴⁶ S druge strane, ograničeno teritorijalno područje grada Zadra zahtijevalo je borbu da se stanovnicima Zadra osigura ribolovna opskrba kroz ribolovna ili trgovačka prava. *Corriere di Zara* krajem lipnja ističe potrebu proširenja ribolovne zone na obalne vode Ista, Sestrinja, Rivnja, Ugljana i Pašmana te uz obalu između Petrčana i Biograda.⁷⁴⁷ Lorini je zajedno s predstavnikom Ivaniševićem u prvotnoj fazi pregovora zatražio pomicanje granice teritorijalnog mora na pet milja od obale i zabranu lova za talijanske ribare uz obalu, što je uzrokovalo privremeni prekid pregovora.⁷⁴⁸

Trgovački pregovori nastavljani su početkom lipnja. Prvo je postignut dogovor o željezničkim konvencijama i prometnim tarifama, nakon čega se nastavilo s pregovorima o ribolovu, no teško se dolazilo do uzajamnog rješenja.⁷⁴⁹ Pregovarači Kraljevine SHS predvođeni Lorinijem, sada bogatiji za još jednog uvaženog stručnjaka Ivana Skormežu, bili su primorani na određene ustupke.⁷⁵⁰ Lorini je smatrao ako već ustupaka mora biti, da se ponude za ribolov između Raba i Cresa.⁷⁵¹ Talijanski *Corriere di Zara* predlagao je da se granice od jedne milje poštuju uz iznimku mora oko pojedinih kvarnerskih i sjevernodalmatinskih otoka. S obzirom na talijanske dobitke iz Rapalskog ugovora, prijedlozi da se ustupci učine oko zapadnih obala Krka, Raba i Paga, oko otoka i otočića između Plavnika i Prvića, Vira, Velog Rata na Dugom otoku, Premude i Grujice onemogućili bi ograničenja u Kvarneriću i Virskom moru koja su svakako odgovarala nadmoćnijoj talijanskoj mornarici.⁷⁵²

⁷⁴⁵ *Novo doba*, 11. svibnja 1921., „Dalmacija pred trgov. Ugovorom”, br. 107, 1; Isto, 18. svibnja 1921., „Za zaštitu našeg pomorstva”, br. 112, 2.

⁷⁴⁶ *Corriere di Zara*, 19. kolovoza 1921., „La pesca nell' Adriatico”, br. 90, 1.

⁷⁴⁷ *Corriere di Zara*, 30. lipnja 1921., „Basi di un protocollo”, br. 56, 1 i 2.

⁷⁴⁸ Reiter, 2015: 304.

⁷⁴⁹ *Novo doba*, 4. lipnja 1921., „Trgovački pregovori s Talijanima”, br. 126, 5.

⁷⁵⁰ HR-DAZD-370, *Petar Lorini*, kutija 1, br. 82 i 85; Reiter, 2015: 304.

⁷⁵¹ HR-DAZD-370, *Petar Lorini*, kutija 1, br. 85, Koncepti, nepotpisano, sine dato; *Corriere di Zara*, 30. lipnja 1921., „Basi di un protocollo”, br. 56, 1 i 2.

⁷⁵² *Corriere di Zara*, 30. lipnja 1921., „Basi di un protocollo”, br. 56, 1 i 2.

Pad vlade u Italiji i nemogućnost nalaženja dogovora produžili su dogovore duboko u ljeto 1921. Najave o mogućem dogovoru dopirale su iz srpanjskih novina kada su pregovori ušli u ozbiljniju fazu, no govorilo se o mogućnosti zajedničke ekspedicije delegata u zajedničke teritorijalne vode.⁷⁵³ Dvije su strane 12. srpnja 1921. sastavile nacrt trgovačkog sporazuma kojim je dana osnova da se na pravnim temeljima definiraju zajedničke ribolovne zone u skladu sa zaštitom jadranskoga ribljeg fonda.⁷⁵⁴ Područje ribolova oko Lastova i Palagruže bilo je posebno sporno zbog dvojne pripadnosti, povijesne tradicije i bogatstva ribljeg fonda. Kraljevina SHS nije bila voljna na ustupke u srednjem i južnom dijelu Jadrana te je na talijanski zahtjev da more oko svih otoka ostane slobodno za talijanske ribare tražila zabranu ribolova za Talijane južno od Oliba.⁷⁵⁵ Sjeverno od otoka ribari obiju zemalja mogli bi obavljati ribolovnu djelatnost do jedne milje susjedne obale, dok bi ostatak mora bio dan na zajedničko korištenje. Delegati Kraljevine SHS tražili su zadržavanje prava za stanovnike Korčule i Visa oko Lastova. Sljedećih dana novine su javljale o ponovnoj odgodi pregovora i o odgodi konačnog dogovora sve dok talijanska strana ne napusti područja izgubljena Rapalskih ugovorom.⁷⁵⁶

Sredinom ljeta pregovarači su se ponovno okupili na Brijunima. Kraljevinu SHS predstavljali su Ivo Krstelj, Milan Lazarević, Budislav Stipanović, Ivan Paštović i Maksim Sardelić.⁷⁵⁷ Talijansku stranu zastupali su grof Fulco Tosti di Valminuta, Gustavo Brunelli, Giustiniano Bullo i Andrea Davanzo. Pregovarači su se nakon inicijalnog sastanka ukrkali na krstaricu *Zara* i krenuli na jug zaustavljajući se u pojedinim lukama i održavajući sastanke s ribolovnim stručnjacima i predstavnicima ribara. Misija putovanja bila je ispitati stvarno stanje na terenu te u suradnji sa svim interesnim stranama utvrditi granice ribolovnih zona.⁷⁵⁸ Tijekom putovanja mješovita delegacija posjetila je Šibenik, Trogir, Split i srednjodalmatinske otoke

⁷⁵³ Kraljevinu SHS predvodili su Petar Lorini i Ivan Skormeža, a talijansku su delegaciju činili grof Fulco Tosti di Valminuta, Andrea Davanzo i profesor Brunelli. *Novo doba*, 8. srpnja 1921., „Pregovori o ribarstvu na Jadranu”, br. 153, 1.

⁷⁵⁴ Iz sporazuma je izostavljeno pitanje riječke luke Baroš, koje je zahtijevalo poseban sporazum. *Novo doba*, 13. srpnja 1921., „Trgovački sporazum između Italije i Jugoslavije”, br. 156, 1.

⁷⁵⁵ *Novo doba*, 15. srpnja 1921., „Jugoslavenski trgovački ugovor”, br. 158, 2.

⁷⁵⁶ *Novo doba*, 15. srpnja 1921., „Jugoslavenski trgovački ugovor”, br. 158, 2; Isto, 20. srpnja 1921., „Trgovački pregovori s Italijom odgodjeni”, br. 162, 4.

⁷⁵⁷ Petar Lorini preminuo je 17. srpnja 1921. u Beogradu, dok je Ivan Skormeža udaljen s pregovora. *Novo doba*, 2. kolovoza 1921., „Zadnje brzojavke, Trg. pregovori s Italijom”, br. 173, 3. Mješovita komisija za utvrđenje zone ribolova. Basioli, 1973: 140; *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia*, N. 281, vol. II, god. 1923, 1070-1087; HR-DAZD-370, *Petar Lorini*, kutija 1, br. 88, Tekst Šime Grandova u povodu stogodišnjice rođenja P. Lorinija, Sali, 15. svibnja 1950.

⁷⁵⁸ Reiter, 2015: 306.

uključujući Lastovo i Korčulu, gdje su svečano dočekani.⁷⁵⁹ Unatoč napetoj atmosferi u gospodarskim krugovima s obje strane tijekom ljeta⁷⁶⁰, izvori i novine ne bilježe incidente pri posjetu. U povratku prema Brijunima krstarica je u noći 22. kolovoza pristala u Zadar, gdje su predstavnike obiju država jednako svečano dočekali gradski predstavnici, da bi nakon dva dana sudionici pregovora nastavili preko Paga, Lošinja, Raba i Krka put Brijuna, gdje su početkom rujna završeni pregovori.⁷⁶¹ Delegati su po povratku na Brijune 1. rujna održali osmosatni sastanak na kojem je odlučeno kako se u javnost neće izlaziti s detaljima dogovora do službene objave, koja je nastupila 14. rujna.⁷⁶²

Prema Brijunskoj konvenciji⁷⁶³, kao linija razgraničenja ribolovnih zona uglavnom je određena jedna nautička milja koja se mjerila od obala kopna i otoka ili iznimno od manjih otočića i grebena koji su korišteni za stanovanje ili gospodarsku djelatnost. Veći dio teritorija obuhvaćenog sporazumom uključivao je zone u kojima su pravo ribarenja imali ribari obiju strana. Sporazumom, naime, nije obuhvaćen veći dio Dalmacije s obzirom na to da u njemu Italija nije imala teritorijalna prava, već se pregovaralo o područjima dvojne pripadnosti poput Lastovskog kanala, Kvarnera i Zadarskog kanala.

Brijunska konvencija odredila je zone pod jedinstvenim državnim suverenitetom i zone pod suverenitetom više država. Zajednički suverenitet podrazumijevao je podjelu suvereniteta između vlasti Kraljevine SHS, Kraljevine Italije i Slobodne Države Rijeke. Na sjevernom Jadranu pod zajedničkim suverenitetom se nalazio se Riječki zaljev⁷⁶⁴, nekoliko kanala između otoka Krka, Cresa te Plavnika i zaljev Kvarnerić. More između Zadra i Ugljana razgraničeno je na sjeveru crtom koja je spajala sjevernu točku Zadra s Lukoranom, dok je na jugu granična crta povezivala južnu granicu Zadra i otok Ošljak. U zonu zajedničkog suvereniteta ušao je i

⁷⁵⁹ *Novo doba*, 23. kolovoza 1921., „Gradska kronika, Parastos u katedrali; Za novinarski kongres”, br. 190, 5; *Corriere di Zara*, 26. kolovoza 1921., „La crociera dello Zara”, br. 93, 2; *Novo doba*, 5. rujna 1921., „O talijansko-jugoslavenskom sporazumu za ribolov”, br. 201, 1.

⁷⁶⁰ *Corriere di Zara* zabilježio je sredinom kolovoza kako su naoružani hrvatski ribari za vrijeme primirja oko Lastova lovili ribu eksplozivom uništavajući riblji fond u nastajanju. Zbog prisutnosti svega nekoliko talijanskih službenika na Lastovu i nedostatka prikladne opreme, izostala je reakcija talijanskih službenika. *Corriere di Zara*, 19. kolovoza 1921., „La pesca nell' Adriatico”, br. 90, 1.

⁷⁶¹ *Corriere di Zara*, 24. kolovoza 1921., članak „La commissione mista per la pesca nell'Adriatico”, br. 92, 2 i 3; Isto, 10. rujna 1921., „L'accordo sulla pesca”, br. 97, 2; *Novo doba*, 5. rujna 1921., „O talijansko-jugoslavenskom sporazumu za ribolov”, br. 201, 1.

⁷⁶² Tosti di Valminuta 14. rujna s Brijuna poslao je telegram da je tog dana ujutro potpisana Brijunska konvencija o ribolovu. ACS, UNP, b. 62, br. 5586, 15. rujna 1921.

⁷⁶³ *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, god. 1923, „Accordo fra i delegati”, 1070-1089. U slučaju spora talijanska verzija sporazuma priznavana je kao izvorna, stoga je uzeta za analizu. Kartografski prikaz odredbi vidi u: HR-DAZD-383, *Kartografska zbirka*, br. 191, Granica ribolovnih područja Jadranskoga mora, 1923.

⁷⁶⁴ Područje teritorijalnih voda Rijeke ostalo je izvan zone zajedničkog nadzora. *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, 1923., „Accordo fra i delegati”, 1071.

Lastovski kanal. Kao zona jedinstvenog suvereniteta određena je zona u koju su uključeni Silbanski, Olipski, Pohlipski i Maunski kanal, kao i dio Zadarskog kanala.⁷⁶⁵ Nju je kontrolirala Kraljevina SHS. Njezina sjeverna granica nalazila se na udaljenosti od jedne milje sjeverno od crte koja je spajala otočić Grujicu i rt Samotvorac na Silbi, greben Moravnik u blizini Oliba, sjeverozapadni kraj Škrde i rt Mišnjak na Pagu. Južna granica zone bila je crta koja je spajala sjevernu granicu Zadra s Lukoranom na Ugljanu. Granica između obalne zone prve milje i zona zajedničkog ribolova pratila je dvije linije; istočnu i zapadnu. Istočna linija polazila je od granice Slobodne Države Rijeke prateći obalu do Urinja, spuštajući se južno prema otočiću Sveti Marko, spajajući dalje nekoliko rtova otoka Krka i Raba nastavljajući prema Pagu prateći obalu od Luna do rta Zaglav u blizini Košljuna (*Porto Cassion*), odakle je prolazila zapadnom obalom Vira (*Puntadura*) prema Privlaci i dalje do Petrčana. Crta koja je spajala rt Artić kod Privlake i rt Skalu kod Petrčana nije pratila obalnu crtu, već je zaobilazila uvalu današnjeg Zatona. Od Petrčana se crta nastavljala obalom zadržavši granicu jedne milje do obalnih granica Zadra. Zapadna crta početnu je točku imala na otočići Ošljaku spajajući ga s otočićem Idulom, rtom Križ na Sestrunju, rtom Kok na Istu i rtom Lopata na Premudi. Crta je dalje pratila sjeveroistočnu obalu Premude povezujući Ilovik, otočić Palacol i rtove Cresa slijedeći obalu uz manje preinake do granice Slobodne Države Rijeke.

Ribolovna granica oko otoka u zonama zajedničkog ribolova postavljena je na udaljenosti od jedne milje pa su tako otočani zadržali isključivo pravo ribolova u toj zoni.⁷⁶⁶ Zbog posebnosti pojedinih geografskih krajeva, povijesnih nasljeđa i političkih ustupanja došlo je do odstupanja od pravila jedne milje u određenim zonama.⁷⁶⁷ Ribolov mrežama koje vuku brodovi zabranjen je na području Zadarskog kanala unutar dogovorenih granica. Zona jedne milje ograničena je na udaljenosti od 300 metara u Maunskom kanalu, na istočnim obalama Planika i oko otočića Grebeni (*Pettini*) u Silbanskom kanalu.⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, god.1923., „Accordo fra i delegati”, 1071 i 1072.

⁷⁶⁶ Reiter, 2015: 308.

⁷⁶⁷ Poseban slučaj predstavljao je Lastovski kanal zbog bogatog ribljeg fonda i pripadnosti Lastova, Palagruže i okolnih otoka Kraljevini Italiji. U Lastovskom kanalu zona ribolova za obalne stanovnike produljena je na dvije milje. Stanovnici Lastova smjeli su ribariti unutar granične crte koja je povezivala otočić Glavat, sjeverne rtove Lastovnjaka, Lastova, Sušca i otočića između njih, dok su Korčulani imali pravo ribarenja u pojasu južno od otoka. Na inzistiranje pregovarača Kraljevine SHS, sporazumom su dogovorena pojedina odstupanja u korist njihovih ribara na temelju povijesnih tradicija i zakonodavnih odredbi. 40 komičkih čamaca dobilo je dozvolu za ljetno ribarenje oko Palagruže u skladu s dotadašnjim zakonskim regulativama, dok je 10 viških čamaca imalo pravo ribarenja u moru oko Sušca. Također, stanovnici Lumbarde dobili su dozvolu za ribolov u istočnom dijelu lastovskog arhipelaga dok su zapadni Lastovnjaci ostavljeni za talijanske ribare. Reiter, 2015: 308 i 309.

⁷⁶⁸ *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, god. 1923., „Accordo fra i delegati”, 1078. Više o zonama sa sličnim ograničenjem vidi: Reiter, 2015: 308.

Talijanski pregovarači inzistirali su da more oko Zadra podlegne posebnom statusu. Izlov pred Zadrom dozvoljen je bez ograničenja s obzirom na udaljenost od obale osim ribolova povlačnim mrežama, koji je zabranjen tijekom cijele godine.⁷⁶⁹ Zadarski ribari oslobođeni su obveze posjedovanja konzularnih dozvola za prelazak morske granice, ali su morali su posjedovati dozvolu nadležne luke.⁷⁷⁰ Na dozvoli je moralo biti navedeno ime vlasnika i sama tonaža broda, mjesto registracije, podatci o kapetanu, broj osoba i način lova ribe. Dozvola je izdavana na najviše godinu dana na jeziku države pripadnosti, s tim da je morala imati prijevod na jeziku druge države.

Za Italiju je sporazum predstavljao uspjeh uzmemo li obzir mali postotak teritorijalnog udjela na ribolovno bogatijoj istočnoj strani Jadrana. Italija je bila znatno veća pomorska sila s naprednijom tehnologijom i brodovljem za obavljanje ribolovne djelatnosti. Pravo nadzora i ribolova u Kvarneriću i Lastovskom kanalu u kojima njezini posjedi nisu bili dominantni predstavljalo je poseban uspjeh uz očekivanu dominaciju u Kvarneru i posjedovanje velikih pomorskih centara Zadra, Rijeke i Pule. Blizina Kvarnerića i Virskog mora Zadru davala je mogućnost ribolova talijanskim ribarima u tim ribom bogatim kanalima Jadrana.⁷⁷¹ Velebitski kanal, kao i glavina mora Dalmacije, s iznimkom Virskog mora, dijela Zadarskog kanala i Lastovskog kanala, ostavljeni su kao isključivo pravo na ribolov Kraljevine SHS, no sama iskoristivost ribolova pokazala se slabom u međuratnom razdoblju uslijed nedostatka tehnologije i brodovlja za ribolov i nadzor.

Konvencije iz Santa Margherite potvrdile su Brijunsku konvenciju o ribolovu na rok od pet godina od stupanja na snagu konvencija iz Santa Margherite.⁷⁷² U slučaju da nijedna strana ne otkáže Brijunske konvencije u roku od godine dana prije isteka, ostaju na snazi bez posebne obnove. Primjena zakonodavnih okvira međunarodnih sporazuma predstavljala je izazov. Kontrola nad zajedničkim ribolovnim zonama morala se provoditi tako da je svaka strana nadzirala vlastite teritorijalne vode u skladu s odredbama konvencije i zakonima države, no sama zakonitost primjene ostala je sporna do dana ratifikacije obiju zemalja. Često su ratifikacije ugovora postale oružjem političkih i diplomatskih igara koje su trajale predugo s obzirom na svakodnevne kontakte Zadra i treće zone. Složenost zakonodavnih odredbi, njihova spora primjena i nedosljednost provođenja činili su plodno tlo za njihovo kršenje. Nakon

⁷⁶⁹ *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, god. 1923., „Accordo fra i delegati”, 1078.

⁷⁷⁰ *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, god. 1923., „Accordo fra i delegati”, 1082 i 1089.

⁷⁷¹ Reiter, 2015: 314.

⁷⁷² HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 52.

potpisivanje Brijunske konvencije obje su strane pokazivale nezadovoljstvo konačnim odredbama. Talijanske novine javljale su o oklijevanju Kraljevine SHS pri ratifikaciji optužujući ju za namjernu odgodu u cilju uskraćivanja prava ribolova talijanskim ribarima tijekom tekuće godine, dok su brodari Kraljevine SHS podnosili žalbe konzulatu u Zadru kako im se na talijanskom teritoriju naplaćuju veće lučke pristojbe nego domaćim brodovima.⁷⁷³ Nedostatak zakonskog okvira koji bi se poštovao dao je priliku za mnogostruka tumačenja i sporan nadzor.

Nedugo nakon potpisivanja Brijunske konvencije zabilježen je incident koji slikovito odražava složenost odnosa u okviru ribolovnih prava. Početkom prosinca 1921. vojni službenici Kraljevine SHS u Mandrama na otoku Pagu zaustavili su Maunskom kanalu flotilu od 14 talijanskih bragoca registriranih u talijanskoj luci Chioggia tražeći dozvolu za ribolov.⁷⁷⁴ Prema izvještaju šibenske lučke kapetanije zadužene za nadzor mora oko otoka Paga, ribari su trećeg dana ribolova uhvaćeni u ribolovu bez posjedovanja dozvole. Maunski kanal bio je dio teritorija Kraljevine SHS u kojem je ribolov za lokalno stanovništvo ograničen na zonu od 300 metara od obale, dok je ribolov povlačnim mrežama dozvoljen svima, osim spomenute zone, u razdoblju od 10. listopada do 15. travnja. Posebnost Maunskog kanala bila je i u tome da je u slučaju triju zabilježenih prekršaja vrijedila posebna sankcija koja je podrazumijevala oduzimanje ribolovne dozvole povlačnim mrežama.⁷⁷⁵ Prema ugovoru, pravo pregledavanja stranih brodica i djelovanja u slučaju povrede zakona imale su vlasti Kraljevine SHS.

Ribari su 2. prosinca odvedeni u Novalju pod optužbom neposjedovanja dozvole za ribolov na spomenutom području, a po uhićenju su im oduzete brodske isprave i dozvole, koje su poslone u šibensku lučku kapetaniju. Jedan od ribara uložio je žalbu zapovjedniku luke Zveliću, koji je, prema svjedočenju sudionika, od ribara zatražio novac te im je zaprijetio kako im ubuduće neće biti dozvoljen ribolov u granici od pet milja od obale Kraljevine SHS. Prema kasnijem svjedočenju jednog od ribara u prekršaju, optužbe kapetana luke u Malom Lošinj u bile su neosnovane s obzirom na to da su ribolov u Maunskom kanalu vršili u skladu s odredbama Brijunske konvencije. Prema svjedočenju talijanskih ribara, flotila se zbog nevremena privremeno sklonila u Mandrama na Pagu, kada su ih zaustavila četiri ruska vojnika u službi Kraljevine SHS. Važno je naglasiti kako se incident dogodio nešto manje od tri mjeseca

⁷⁷³ *Corriere di Zara*, 22. prosinca 1921., „Fu un vero peccato...!”, br. 140, 1; HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, br. 740, 3. prosinca 1921.

⁷⁷⁴ ACS, UNP, b. 55, Incidenti di pesca (57/65), br. 3340, 11. prosinca 1921.; *Corriere di Zara*, 27. prosinca 1921., „Le vessazioni jugoslave ai pescatori Chioggiotti”, br. 142, 1.

⁷⁷⁵ *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, god. 1923., „Accordo fra i delegati”, 1084.

nakon potpisivanja Brijunske konvencije koju u vrijeme događaja još nije ratificirala nijedna od zemalja potpisnica, čime njezine odredbe na razini međunarodnog prava ostaju upitne. Ribari su 7. prosinca pobjegli iz Novalje, nakon čega je Bellemo Feruccio, jedan od svjedoka, krenuo put Malog Lošinja te je događaj prijavio kapetanu luke Nicolu Seimandu. Zapovjednik luke u Malom Lošnju ribarima je savjetovao da nastave ribolov u skladu s pravilima Brijunske konvencije te da pri susretu s vlastima Kraljevine SHS pokažu poštovanje. Prema izvorima, ribari su po bijegu iz Novalje nastavili ribolov. Čini se da je nepunih mjesec dana nakon incidenta netko od uhićenih ribara ponovno uhvaćen na južnoj obali Paga. Brod *Primiere* lovio je 28. prosinca 1921. ribu oko otoka Dolfin. Ribari su se zbog lošeg vremena sklonili u lučicu između Novalje i Luna, gdje ih je zaustavio nadzornik i tražio dokumente, optuživši ih za ilegalni ribolov.⁷⁷⁶ Nakon što su optuženi ribari pokazali nekorištene suhe mreže i dokumente, zatražio je da odu s njim u Novalju, no oni su zbog uhićenja početkom prosinca strahovali od ponovnog zatvaranja i lošeg ophođenja kapetana luke Zvelića te su odlučili pobjeći.

Spomenuti slučaj mogao je ostati nezabilježen ili možda samo izvještaj u zapisniku lokalnih upravitelja Paga da 11. prosinca kapetan luke Malog Lošinja nakon Feruccijeva svjedočenja o incidentu nije izvijestio Pomorsku vladu u Trstu, nakon čega je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova zatražilo pismeno obrazloženje incidenta. Dana 15. prosinca talijanski ministar Tomasi della Toretta u obraćanju talijanskom predstavniku u Beogradu Gaetanu Manzoniju izrazio je sumnju u istinitost „slavenskih“ izvora, kao i sam kontekst događaja.⁷⁷⁷ Ako je do njega zaista došlo, tvrdio je Tomasi della Toretta, odgovornost za incident morala je preuzeti diplomacija i politika Kraljevine SHS koja je s namjerom odgađala ratifikaciju konvencije. Notu upućenu Manzoniju ministar je završio diplomatskim upozorenjem da daljnja odgoda ratifikacije talijansku vladu može navesti na promjenu dosadašnjega srdačnog ophođenja spram ribara Kraljevine SHS u Jadranu. Naime, Brijunska konvencija nalagala je da u slučaju prekršaja broda pod zastavom jedne države u vodama pod nadležnošću druge istraga mora biti provedena zajednički. Istog dana talijanski predstavnik u Beogradu Gaetano Manzoni uputio je ministru vanjskih poslova Kraljevine SHS Ninčiću zahtjev za otvaranje istrage o događaju. Događaj je već sutradan postao temom rasprave u talijanskom Zastupničkom domu, kada je zamjenik ministra vanjskih poslova Peroni prenio

⁷⁷⁶ ACS, UNP, b. 55, Incidenti di pesca, 57/65, br. 7596, 13. prosinca 1921.; br. 7679, 16. prosinca 1921.; br. 471, 21. siječnja 1922.

⁷⁷⁷ „Prassi italiana di diritto internazionale, 1231/3 L' incidente dei bragozzi chiogioti”, <http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=2111>, posjećeno 21. travnja 2022.

izvještaj tršćanske uprave na temelju svjedočenja kapetana luke iz Velog Lošinja.⁷⁷⁸ Naveo je da su, po njegovim informacijama, talijanski ribari uhićeni bez zasad poznatog razloga te da su im pritom oduzete brodske isprave, koje su zadržane i nakon njihova puštanja. Nastavio je zastupnik Giuriati, koji je u spomenutom činu vidio pokušaj Kraljevine SHS da sabotira zimski ribolov talijanskih ribara namjernim odgađanjem ratifikacije. Imajući u vidu vidno nadmoćniju opremljenost talijanski ribara povlačnim mrežama, ne treba isključiti činjenicu kako je izostanak ratifikacije Brijunske konvencije mogao prouzročiti veliku štetu za predstojeći zimski ribolov. Tijekom sjednice naglašena je potpora uhićenim ribarima i vjera u zajedničko rješenje jadranskog pitanja na uzajamnu korist, a talijanski predstavnik u Šibeniku obećao je da će istraga biti provedena. Početkom siječnja 1922. ministar vanjskih poslova Kraljevine SHS Ninčić službeno se očitovao poslaniku Manzoniju tvrdeći da su talijanski ribari uhvaćeni u prekršaju ribareći potajnice, što dokazuju ribe nađene u brodu, te da su im dokumenti oduzeti radi osiguranja plaćanja naknade.⁷⁷⁹ Posljednju informaciju o tom slučaju nalazimo u izvorima krajem veljače 1922., kada je zapovjednik zadarske luke De Angelis obavijestio ministra Tomasija della Torrettu da su uhićenim ribarima vraćeni dokumenti, uz upozorenje svim talijanskim ribarima da se ribolov može obavljati samo uz dozvolu vlasti Kraljevine SHS i u skladu s odredbama Brijunske konvencije.⁷⁸⁰

Tijekom sljedećih mjeseca zabilježeno je još nekoliko slučajeva kršenja odredbi ili pokušaja optužbe za kršenje, no ne samo između stanovnika dviju država. U lipnju 1922. zabilježen je incident oko Kornata. Građansko je povjerenstvo krajem lipnja 1922. od kapetana šibenske luke primilo pismo o prekršaju koji se dogodio kasne zime iste godine, kada su se Marko i Danijel Ježina s Murtera požalili kako su im na nagovor Saljana talijanski karabinjeri oduzeli opremu za ribolov i ribu u vrijednosti od 10 000 dinara. Saljani su, naime, krajem veljače priložili žalbu zapovjedniku divizije Pesaventu kako pojedini ribari iz Kukljice i Murtera love ribu oko škoja Javernica u vodama rezerviranim za Saljane. Poslana je inspekcija koje je uhvatila Ježinu i sina kako love ribu te im je oduzela ulovljenu ribu i mreže pod

⁷⁷⁸ *Corriere di Zara*, 27. prosinca 1921., „Le vessazioni jugoslave”, br. 142, 1.

⁷⁷⁹ Prema članku 35. Brijunske konvencije o ribolovu, posebne dozvole oduzimale su se u slučaju kaznenog djela neposrednog uhićenja optuženih ili u slučaju presude kojom se privremeno ili trajno ukida pravo ribolova u zonama zajedničkog ribolova. *Raccolta ufficiale*, N. 281, vol. II, god. 1923., „Accordo fra i delegati”, 1081-1082; „Prassi italiana di diritto internazionale, 1231/3, L' incidente dei bragozzi chiogioti”, <http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=2111>, posjećeno 21. travnja 2022.

⁷⁸⁰ „Prassi italiana di diritto internazionale, 1231/3, L' incidente dei bragozzi chiogioti”, <http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=2111>, posjećeno 21. travnja 2022.

optužbom da Ježine nemaju pravo loviti ribu jer su pripadnici općine Tisno.⁷⁸¹ Ježine su u žalbi naveli da posjeduju dozvolu za ribolov uz obalu, kao i ribu u prolazu koju je izdala šibenska lučka kapetanija. Kapetan luke Šibenik naglasio je kako su Murterani prije rata i nakon evakuacije druge zone slobodno ribarili oko Kornatskih otočja na temelju odredbi prošlog stoljeća kojima su stanovnici općine imali pravo ribolova jednu milju od obale unutar svoje općine.⁷⁸² Pritom je naveo kako nakon njih nije donijeta nikakva posebna, ali ni regionalna odredba koja bi osporila to pravo. Osvrnuvši se na poseban slučaj Murterana, zapovjednik šibenske luke rekao je kako je čin oduzimanja opreme i ribe bio nelegalan. Kapetan zadarske luke Perich predložio je da se Murteranima oduzme pravo ribolova u općini Sali, koje mora ostati isključivo pravo saljskih ribara. Slučaj je završen u lipnju kada je općinski upravitelj Sali Murteranima vratio mreže.⁷⁸³

Nekoliko činjenica čini ovaj slučaj zanimljivim. Prvo je sam vremenski okvir događaja koji se, kao i slučaj u Maunskom kanalu, dogodio u vrijeme kada Brijunska konvencija nije ratificirana. Pritom se javlja pitanje na koje se odredbe valjalo pozivati te legitimnost odredbe iz 19. stoljeća na koju se pozivao šibenski službenik. Druga posebnost jest u samom tumačenju *općine pripadnosti* s obzirom na povijesne veze Murtera i Sali, ali i granica koje su ih dijelile u promatranom razdoblju. Murter je, prema dogovoru mješovite komisije sastavljene nakon Rapalskog ugovora, smatran dijelom druge zone koju je talijanska vojska napustila u lipnju 1921. te je istog mjeseca upravu u toj zoni preuzela Kraljevina SHS, dok je općina Sali prema dogovoru komisije ušla u treću zonu koju je talijanska vojska napustila u ožujku 1923., dakle nekoliko mjeseci nakon opisanih događaja.

Sličan slučaj nalazimo u osporavanju ribolova stanovnicima Vinjerca i Posedarja u Velebitskom kanalu.⁷⁸⁴ Zapovjednik Pesavento poslao je upit kapetaniji u Splitu da objasni zabranu ribolova u tom kanalu koja je odgovorila da je stanovnicima Vinjerca i Posedarja

⁷⁸¹ ACS, *UNP*, b. 55, Incidenti fra i pescatori dell' Isola Lunga e pescatori di Morter, br. 4263, 20. lipnja 2022.

⁷⁸² Pri tome se misli na *Regolamento disciplinare per la pesca di mare sulle coste del Golfo Adriatico* iz 1835. i na odredbe konferencije iz Gorizije 1884. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 42, br. 24/42, Disciplinski pravilnik o ribolovu u Jadranskom moru; Lorini, 1995: 111.

⁷⁸³ ACS, *UNP*, b. 55, Incidenti fra i pescatori dell' Isola Lunga e pescatori di Morter, br. 4263, 20. lipnja 2022.

⁷⁸⁴ S obzirom na to da se Vinjerac nalazi u Velebitskom kanalu, pretpostavka je kako *Canale della Montagna* označava taj kanal, no pritom valja naglasiti kako se taj pojam danas upotrebljava za Vinodolski kanal, u kojem stanovnici Posedarja i Vinjerca zasigurno nisu ribarili. U prvom navođenju u dokumentu spominje se riječ *Canale della Morlaca*, pri čemu se misli na kanal između Paga i obale, tj. Velebitski kanal, no u kasnijem dokumentu pojam je promijenjen u *Canale della Montagna* koji ulazi u treću zonu. S obzirom na to da su se tijekom povijesti oba naziva upotrebljavala za Velebitski kanal te da karta Brijunske konvencije o ribolovu spominje samo *Canale della Morlaca* može se pretpostaviti da je riječ o završnom dijelu Velebitskog kanala oko Vinjerca i Rovanske. ACS, *UNP*, b. 55, Incidenti fra i pescatori dell' Isola Lunga e pescatori di Morter, br. 4263, 20. lipnja 2022.

zabranjeno loviti ribu u tom kanalu jer još ne pripadaju Kraljevini SHS, tj. dio su treće zone pa im se ne može izdati boravišna isprava, bez koje ne mogu dobiti dozvolu za ribolov. Naglašeno je i kako Italija ne dopušta ribolov u vodama treće zone ribarima Kraljevine SHS.⁷⁸⁵ Kapetan zadarske luke Perich predložio je da se ribarima iz Posedarja i Vinjerca omogući ribolov u općini Obrovac. Onaj tko ima pravo mora ga zahtijevati i braniti da pripada onome tko ga duguje, u nedostatku prikladnog sporazuma za obje strane, tvrdio je Perich. S obzirom na to da nije bilo brodova za nadzor, Perich je zatražio od Pomorske vlade u Trstu brod za nadzor mora oko Zadra.

Odgajanje ratifikacije brinulo je Talijane, kojima je što skorija ratifikacija bila u interesu s obzirom na prava priznata Brijunskom konvencijom i bogatu ribolovnu flotu. Vijeće ministara primilo je od zadarskog Građanskog povjerenstva u rujnu 1921. prijedlog da se osnuje društvo za ribolov koje bi reguliralo ribolov istočnojadranskim prostorom iz kojeg bi se Italija opskrbljivala svježom ribom.⁷⁸⁶ Postojali su planovi kako bi venecijanska ribarska društva slala hladnjake i prijevozna sredstva za te potrebe. Opći inspektorat za ribolov pri Ministarstvu poljoprivrede poslao je Uredu za nove pokrajine prijedlog da se stupi u kontakt s nekadašnjim pregovaračima Kraljevine SHS prije sastanka dviju strana povezanog s Brijunskom konvencijom.⁷⁸⁷ U godinama koje su uslijedile suradnja u zajedničkim zonama nije se odvijala u skladu s ugovorom te je zabilježen niz slučajeva kršenja odredbi na Jadranu.⁷⁸⁸

U međuratnim godinama službenici Kraljevine SHS bilježili su nepoštovanja sporazuma od strane talijanskih ribara koji su lovili ribu u zajedničkim ili zabranjenim zonama. Bilo je slučajeva ilegalnog ribolova u zabranjenoj zoni, lova brodovima jače snage od dopuštene te posjedovanja neispravnih isprava ili pak neposjedovanja isprava. Iako članci *Novog doba* i *Jadranskog dnevnika* navode kršenja kroz niz slučajeva, nažalost, ne imenuju sudionike ni detalje pojedinih slučajeva. U pregledanim arhivskim izvorima, osim spomenutih slučajeva tijekom 1920-ih godina, bilježimo samo mali broj za zadarsko područje. Zabilježen je slučaj talijanskog broda *Giovanni Batista* koji je u listopadu 1934. prekršio pravilo o granici ribolova udaljivši se od uvale Tajer, nedaleko od Sali, više od milju radi ribolova plave ribe plivaricom.⁷⁸⁹ Kapetana broda osudila je Direkcija saobraćaja u Splitu i morao je služiti 14 dana zatvora ili platiti globu od 200 dinara. U rujnu 1934. bracara *Armida* s kapetanom Vincenzom

⁷⁸⁵ ACS, *UNP*, b. 55, Incidenti fra i pescatori dell' Isola Lunga e pescatori di Morter, br. 4263, 20. lipnja 2022.

⁷⁸⁶ ACS, *UNP*, b. 62, br. 5808, 26. rujna 1921.; br. 6517, 1. studenoga 1921.

⁷⁸⁷ ACS, *UNP*, b. 62, br. 3223, 26. listopada 1921.

⁷⁸⁸ *Novo doba*, 30. prosinca 1925., „Pitanje ribolova na Jadranu”, br. 316, 1.

⁷⁸⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 87, br. 11145/34, 8. listopada 1934.

Pensom uhvaćena je u povlačenju dubinskih mreža dva metra od obale otoka Škarde, što je na temelju Brijunske konvencije bilo pravo zagantirano za ribare Kraljevine SHS pa mu je kapetanija u Sušaku odredila globu od 200 dinara.⁷⁹⁰

Ribari Kraljevine SHS su od vlasti zahtijevali veći angažman, ponajviše putem obnova ribarske flote za nadzor ilegalnog ribolova diljem Dalmacije, no do pomaka nije došlo. Zbog nedovoljnih ulaganja kao posljedica maćehinske politike Beograda prema problemima na Jadranu, vlasti nisu imale sredstva za kontrolu ilegalnog ribolova. Početkom 1930-ih godina postojao je samo jedan brod za nadzor mora od Sušaka do Zadra, dva broda za nadzor šibenskog i splitskog sreza te nijedan za nadzor na području južne Dalmacije. Ograničenja talijanskih ribara dovela su do slabije trgovačke razmjene.⁷⁹¹ Sve navedeno dovelo je do nepovoljne međunarodne suradnje, nedovoljnog razvoja ribolova i kršenja Brijunske konvencije, koja je u međuratnom razdoblju ostala jedini međunarodni zakonski okvir za ribolov na Jadranu.

⁷⁹⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 87, br. 10, 24. rujna 1934.

⁷⁹¹ *Jadranski dnevnik*, 13. siječnja 1936., „Problem ribolova na Jadranu i talijanska prava na dalmatinsku obalu”, br. 9, 2.

4.4. PREKOGRANIČNI PROMET: ZAKONODAVSTVO, SLUŽBENA TIJELA I PRIMJENA

Nakon pada Monarhije i talijanske okupacije povratak u okupirani teritorij bio je dopušten bivšim stanovnicima koji su posjedovali potvrdu boravka četiri godine unazad.⁷⁹² Boravak na određeno vrijeme opravdan obiteljskim, poslovnim ili službenim razlozima za one koji su živjeli izvan granica primirja dopušten je uz prilaganje identifikacijskog dokumenta i dozvole prolaska koju su odobrila lokalna zapovjedništva karabinjera (*Comandi Carabinieri Reali*).⁷⁹³ Građani Zadra koji su grad privremeno napuštali radi posjeta drugim dijelovima Kraljevine, uključujući okupirane, načelno su morali imati samo putovnicu, dok su neke dodatne dozvole morali ishoditi od vlasti. Putovnica za kretanje unutar granica (*passaporto per l'interno*) bila je dokument koji je stanovnicima općine ili doseljenicima na godinu dana izdavao građanski povjerenik ili gradonačelnik. Sadržavala je podatke o osobi uz priloženu sliku. Dozvola za prelazak (*permesso di transito*) izdavala se građanima kod ulaska u okupirani teritorij i stanovnicima okupiranih područja radi lakšeg kretanja unutar općine i pri odlasku na neko drugo područje. Kod ulaska iz Kraljevine Italije u okupirani teritorij dozvola se tražila kod zapovjednika karabinjera, koji ju je morao izdati u dogovoru s pravnim službenikom općine tražitelja dozvole. Pri ulasku iz okupirane dalmatinske zone na područje Kraljevine Italije i druge okupirane teritorije dozvola se tražila kod vladina Ureda za putovnice. Izdavana je za jednokratni boravak iz obiteljskih ili određenih drugih opravdanih razloga. Dozvola za boravak izdavana je za boravak izvan mjesta stanovanja koji je bio duži od 24 sata. Propusnicu (*salvacondotto*) je građanima i korisnicima vozila izdavao vladin Ured za putovnice radi slobodnog kretanja okupiranim područjem na rok od tri mjeseca. Za ulazak automobilom u Kraljevinu SHS plaćala se taksa koja je vraćana pri izlasku. Vladin Ured za putovnice izdavao je putovnicu stanovnicima općine ili naseljenim *regnicolima*⁷⁹⁴ za jednokratni izlazak iz Kraljevine Italije i okupiranih područja.⁷⁹⁵ Za povratni dokument građani su se morali obratiti konzularnim uredima. Odlukom od 20. lipnja 1920. *Ufficio Passaporti* prešao je 26. lipnja pod

⁷⁹² HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 122/58, Okružnica o potrebnim dokumentima za kretanje ili boravak izvan stalnog mjesta boravka, 12. srpnja 1919.

⁷⁹³ Isto.

⁷⁹⁴ Termin *regnicoli* nasljeđen je iz doba prije rata, a označavao je stanovnike Monarhije koji su posjedovali državljanstvo Kraljevine Italije. Termin se koristi i u godinama neposredno nakon rata kako bi se isti razlikovali od tzv. *austrijskih Talijana* koji nasljeđuju prava bivše države pa se kao takvi različito kategoriziraju prilikom administrativnih odredbi, popisa stanovništva i sličnog.

⁷⁹⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 122/58, Okružnica o potrebnim dokumentima za kretanje ili boravak izvan stalnog mjesta boravka, 12. srpnja 1919.

izravnu nadležnost vlade odgovarajući za svoje postupke zapovjedništvu odjela zadarskih karabinjera, pod čiji su nadzor stavljeni i službenici građanskog povjerenstva zaduženi za putovnice.⁷⁹⁶ Pripadnici su se bivšeg režima u slučaju službe do zadane destinacije morali kretati što kraćim i jeftinijim putem te tamo čekati naredbe Središnjeg ureda za nove pokrajine. Talijanskim vojnicima s činom iz bivše države dodijelilo se nešto novca za hranu dok se ne riješe pitanja iz mirovnog ugovora, a službenici bivšeg režima od 8. ožujka 1919. službeno su udaljeni sa svojih dužnosti.⁷⁹⁷ Bivši austrougarski borci koji se nisu priključili srpskim postrojbama dobili su odobrenje za ulazak pod uvjetom da su imali namjeru stalnog naseljavanja na okupiranom području te da je njihova obitelj ondje boravila barem četiri godine.⁷⁹⁸

Pravno nedefiniran status područja pod talijanskom okupacijom davao je mnogo prostora proizvoljnom tumačenju graničnih prelaska i potrebnih dokumenata otežavajući komunikaciju grada i okolice. Uzme li se u obzir jezičnu barijeru, stupanj obrazovanosti i sve poslijeratne probleme koji su vladali u tom razdoblju, jasno je kako su administrativne odredbe postavile dodatan teret na svakodnevna kretanja i trgovačku razmjenu zadarskog kraja. Neugodnosti prelaska granice nisu zaobilazile ni državne službenike. Tako je sam građanski povjerenik Amadeo Moroni⁷⁹⁹ s još nekoliko talijanskih predstavnika 6. listopada 1921. pri povratku iz Splita zaustavljen na granici u Nadinu. Unatoč posjedovanju propusnice, službenici nisu pušteni zbog naredbe kako je nakon 18 sati zabranjen prelazak granice. Također, šef Generalne direkcije carina krajem rujna iste godine izdao je naredbu kako je za ulazak automobilom potreban potpis dvaju činovnika, što je na carini Nadin bilo nemoguće izvršiti s obzirom na to da je tamo boravio samo jedan činovnik pa se za potpis trebalo zvati činovnika iz Šibenika, i to na trošak onoga koji prelazi. Spomenuti događaj, dakako, nije prošao nezapaženo te je izazvao reakcije najviših instancija vlasti u Zadru, stoga je intervenirao sam konzul Jugoslovenskog konzulata. Poslije spomenutog događaja ulazak u Zadar odobren je svaki puni sat onima koji posjeduju propusnicu konzulata, i to bez obveza plaćanja takse.

⁷⁹⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 68/58, Obavijest da će od 26. lipnja Ured za putovnice prijeći u podređenost *Comande di divisione autonoma dei carabinieri reali di Zara*, No. 72, 20. lipnja 1920.

⁷⁹⁷ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 95/58, Svrgnuće obnašatelja bivšeg režima, 8. ožujka 1919., Zadar. Mogli su biti ponovno pozvani u slučaju izvanrednih situacija.

⁷⁹⁸ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 122/58, Okružnica o potrebnim dokumentima za kretanje ili boravak izvan stalnog mjesta boravišta, Naredba br. 44, 3. srpnja 1919.

⁷⁹⁹ Amadeo Moroni dužnost građanskog povjerenika preuzeo je došavši u Zadar 19. srpnja 1921. *Corriere di Zara*, 19. srpnja 1921., „Il nuovo commissario civile”, br. 72, 3. Za njegova vremena Italija prolazi kroz velike administrativne i društvene promjene, stoga Moroni, sada u funkciji zadarskog prefekta uslijed administrativnih promjena, biva smijenjen krajem listopada 1922.

Dugi politički pregovori i ratifikacija pod bremenom političkih odnosa otežavali su svakodnevicu malog čovjeka. Iako je Rapalski ugovor donio konačan zakonodavni okvir za granice, sam modalitet prepušten je daljnjem dogovoru dok se život u tom kraju odvijao. Poseban problem predstavljala je nejasno definirana administrativna djelatnost nadležnih službi i tražena dokumentacija za kretanje teritorijem, što je otvorilo prostor za namjerno ili nehотиčno kršenje odredbi. Konzul Cincar-Marković tako u kolovozu 1921. šalje žalbu Ministarstvu inostranih dela kako lokalne vlasti izdaju nepotpune dokumente građanima za prelazak granice.⁸⁰⁰ Žalio se i da konzulat izdaje dozvole samo za jednokratna putovanja onima koji nemaju stalnu putovnicu, uz upozorenje kako se spomenute dozvole smiju upotrebljavati samo za ulazak u Kraljevinu SHS, no ne i povratak u Zadar, što lokalne vlasti rade. Cincar-Marković navodi kako određeni građani u Zadru traže samo privremenu stanicu za odlazak u inozemstvo i da dolaze u Zadar bez putovnice nadajući se da će je dobiti od konzulata, koji je pak ne može izdati bez posebne dozvole Ministarstva inostranih dela, zbog čega je konzulat bio primoran takve slučajeve upućivati na lokalne vlasti, osim za pogranični promet koji u tom trenutku još nije bio reguliran. Konzul u većini spisa spominje neispravne dokumente koje izdaju obje kraljevine te navodi kako je službama obje kraljevine već nekoliko puta slao apel. Talijanski podanici koji putuju u Dalmaciju pod kontrolom Kraljevine SHS morali su također imati vizu od zadarskog konzulata i platiti taksu jer su ih vlasti Kraljevine SHS vraćale. Zbog tih neugodnosti talijanski konzul u Splitu izdao je upozorenje da će vraćati građane Kraljevine SHS koji u Zadar dolaze bez vize talijanskog konzulata. Složenost administrativnih odredbi i njihova djelomična primjena stvorile su prostor za kršenje zakonskih odredbi, no i za proizvoljna tumačenja pojedinih slučajeva. Jugoslavenski konzulat zabilježio je slučaj Jelene Kučice koja je konzulatu u Zadru podnijela žalbu kako je granični službenici unatoč posjedovanju ispravnih dokumenata nisu htjeli propustiti. Naime, ona je došla u Zadar kako bi se udala za talijanskog karabinjera. Nakon što joj nije dopušten izlazak, policijska stanica u Kistanju poslala joj je troje djece iz prvog braka bez dozvole za povratak, što je bilo protivno zakonu, koji u ovim okolnostima nije smio uskratiti povratak državljanima Kraljevine SHS u domovinu.⁸⁰¹

Konvencije iz Santa Margherite označile su prekretnicu odnosa Zadra i okolice, čime je uspostavljen novi smjer za oblikovanje suživota. Njima je teritorij Zadra definiran Rapalskim

⁸⁰⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 2, P1/1921, br. 122 i br. 179, kolovoz 1922.

⁸⁰¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, Jelena Kučica, br. 389, 6. listopada 1921.

ugovorom potvrđen kao zaseban sustav izvan carinskog režima Kraljevine Italije te je stoga određena roba koja je pri ulazu iz pogranične zone Kraljevine SHS u Zadar oslobođena dažbina. U tu skupina ušle su prehrambene namirnice poput jaja, svježeg i suhog voća, mesa, mlijeka, maslinova ulja i octa.⁸⁰² Roba koja je izvezena iz Zadra u pogranično područje bila je oslobođena carine u količini koja je odgovarala godišnjim potrebama stanovnika pograničnog područja.⁸⁰³ To se odnosilo na robu poput sijena, slame, suhog lišća, trave za stočnu hranu, proizvoda mljevenja žitarica uvezenih iz pograničnog područja, drva za ogrjev, mesa, brašna, tjestenine, maslaca i jaja.⁸⁰⁴ Spomenutu robu moralo se u grad prenijeti fizički i osobno, dakle navedena pravila nisu vrijedila za robu prenošenu poštom. Pogranična zona definirana je točnim geografski smjernicama. Polazeći od sjeverne granice Zadarskog kanala, linija razgraničenja pratila je morsku obalu do Novigradskog mora do kote koja odvaja Posedarje i Novigrad te se dalje kretala linijom put Islama Grčkog, Islama Latinskog i Smilčića. Otuda je putovala prema granici sudskog kotara Benkovca spuštajući se razdjelnicom s granicom sudskih kotara Zadra i Biograda slijedeći dalje liniju do obale Zadarskog kanala put južnih vrhova otoka Ugljana i Iža krećući se prema njihovim najsjevernijim točkama linija spajajući se s početnom točkom granice.⁸⁰⁵ Time su istoimeni otoci zaokruženi kao dio pogranične zone.

Konvencije iz Santa Margherite donijele su određeni administrativni red za prelazak granice. Pri prelasku granice moralo se poštovati granične propise. Slobodan prolaz granicom imali su stanovnici granične zone i Zadra koji su morali biti opskrbljeni pripadajućom pograničnom kartom (*tessera di frontiera*) s iznimkom djece do 12 godina u pratnji roditelja.⁸⁰⁶ U navedenu odredbu ulazili su i vlasnici nekretnina na tom teritoriju i njihovo osoblje te djelatnici koji su po službenoj dužnosti morali prelaziti granicu da bi obavljali dužnosti. Pograničnu kartu u trajanju od godine dana izdavale su službe javne sigurnosti i konzularni uredi druge države ili neke druge odgovorne institucije. Iznimka su bili službeni dužnosnici kojima je rok trajanja dozvole mogao prelaziti godinu dana. Pogranična karta sadržavala je osnovne podatke o fizičkom izgledu nositelja, zaposlenju i posjedima.⁸⁰⁷

⁸⁰² HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, Allegato A, 17.

⁸⁰³ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 4, 8 i 9.

⁸⁰⁴ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 8, i 9. Točne količine za pojedine proizvode vidi u: Allegato C, 20.

⁸⁰⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, Allegato B, 18 i 19.

⁸⁰⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 12.

⁸⁰⁷ Na ispravi su bili navedeni podatci o fizičkim karakteristikama osobe, datum rođenja, zaposlenje, mjesto stanovanja, odredište na koje pojedinac putuje te mjesto prelaska granice. HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, Allegato D, 21.

U izvanrednim okolnostima poput smrti, bolesti ili pogreba izdavala se posebna dozvola prolaska za jednokratnu uporabu (*permesso di passaggio*) u trajanju od najviše tri dana.⁸⁰⁸ Mogla ju je izdati pogranična kontrola te ju je morala potvrditi druga država, no nije vrijedila za putovanje izvan zadarskog područja ili susjedne zemlje. Za prijenos pokojnika iz Zadra obitelj ili služba morala je imati dozvolu konzulata i nadležne granično-sanitetske policije te je morala biti plaćena taksa.⁸⁰⁹ Izvanrednim okolnostima smatrali su se i hitni slučajevi medicinske prirode kada je liječnicima, bobicama i veterinarima dopuštan prijelaz granice izvan određenog orarija bez obveze podvrgavanja prijevoznih sredstava redovnom carinskom tretmanu zbog obavljanja posla te su u spomenutim slučajevima mogli prelaziti granicu i izvan graničnih putova s predmetima potrebnima za liječenje i brigu.⁸¹⁰ Potvrde o stručnosti, svjedodžbe i diplome liječnika, veterinarara, farmaceuta i babica priznate su onima koji su ih stekli u bivšoj Monarhiji.⁸¹¹ Pogranično je stanovništvo, prema odredbama, moglo bez plaćanja carine iz zadarskih ljekarni ponijeti manje količine lijekova koje je propisao liječnik uz predočenje recepta na zahtjev.⁸¹² Isključenje nužnosti posjedovanja recepta moglo je biti razmotreno u slučaju posjedovanja dokaza s točnim specifikacijama lijeka i njegove priznatosti u pograničnom području. Prema konvencijama iz 1922., lijekovi kupljeni u Zadru na temelju recepta i u manjim količinama nisu bili podložni nametima pri prelasku granice.⁸¹³ Mogli su se prenijeti i lijekovi i kemijski preparati koji su imali naznačene specifikacije i navod da je za njih slobodna upotreba i prodaja u zemlji namijenjenoj za potrošnju.

Kao službeni carinski putovi određene su ceste Bibinje - Zadar, Zemunik - Zadar, Murvica - Zadar, Brig - Poljica - Zadar i Nin - Zadar. Necarinskim putovima prolaza smatrani su sljedeći: Puntamika - Diklo uz more, Diklo - granica koja presijeca južnu kotu 50, cesta Kožino - granica na koti 69, Stanovi - granica koja presijeca kotu 58, cesta Crno - Smoković - granica koja presijeca kotu 7 te Dračevac (*Malpaga*) - granica koja presijeca sjevernu kotu 124. Stanovnici okolne zone i grada mogli su prenositi robu kopnenim putem preko granice preko carinskih ruta od zore do sumraka. Roba se morem za stanovnike okolnog područja mogla iskrcevati putem mora na za to određenim mjestima, također od zore do sumraka. S mora je bio moguć ukrcaj i iskrcaj na za to dozvoljenim mjestima poput lučice Sveta

⁸⁰⁸ Vidi u: HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, Allegato E, 22.

⁸⁰⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 18, br. 1778; Isto, kutija 32, br. 2336, 6. rujna 1929.

⁸¹⁰ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/49, 14.

⁸¹¹ Kraljevski dekret br. 1396. od 25. rujna 1921; *Bollettino ufficiale*, 10. studenoga 1921., br. 30, 323-326.

⁸¹² HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 9.

⁸¹³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, br. 2742, 27. prosinca 1924.

Jelena između Gaženica i Bibinja, Bibinja, Sukošana, Dikla, Petrčana, Zatona, Privlake, Nina, Ražanca, Vinjerca i Posedarja.⁸¹⁴ Prelazak granice carinskim i necarinskim putovima razlikovao se u dozvoljenim satima prelaska ovisno od dobu godine.⁸¹⁵ Obje su strane morale zajednički voditi brigu o održavanju graničnih prijelaza i putova, a građevni materijal mogao se nabavljati s obje strane granice uz zajedničku suradnju.⁸¹⁶ Nettunske konvencije, potpisane 20. srpnja 1925., detaljnije su formirale odnose grada i okolice.⁸¹⁷ Njima se željela omogućiti primjena odredbi Rimskog sporazuma⁸¹⁸ i konvencija iz Santa Margherite. Nettunske konvencije potvrdile su primjenu relevantnih članaka konvencije.⁸¹⁹ U njima se predlaže da se carinicima u Zemuniku, Preku i Ninu omogući širok opseg djelovanja i suradnja s talijanskim vlastima. Ako je bila riječ o robi izvezenoj iz Zadra u pogranično područje oslobođenoj od carine u količini koja je odgovarala godišnjim potrebama stanovnika pograničnog područja, roba se mogla prenositi i necarinskim putovima u određeno doba dana. Nesmetana potreba poljoprivredne razmjene ozakonjena je davanjem određenog razdoblja slobodnog od ograničenja.

Pogranični stanovnici obje država koji su stanovali u zoni od 10 kilometara s jedne ili druge strane granice, a koji su imali poljoprivredna zemljišta, nekretnine na selu, tvornice i boravišta u graničnoj zoni ili u Zadru, znani kao dvovlasnici, mogli su nesmetano i bez uvoznog izvoznih opterećenja prenositi proizvode u vrijeme između početka žetve i kraja godine, uključujući prijevoz oruđa i životinja potrebnih za rad.⁸²⁰ Ista prava imale su i pravne osobe i trgovačka društva. Dvovlasnici su imali pravo da s članovima obitelji ili radnicima prelaze granicu s poljoprivrednim alatom, prevoze stoku na pašu i da preko granice prevoze gnojivo,

⁸¹⁴ *Bollettino della Camera di commercio e industria di Zara* (dalje: *Bollettino di commercio*), kolovoz 1925., „Leggi e provvedimenti vari, Regolamento per l'esecuzione delle disposizioni contenute nelle convenzione di S. Margherita convernente il regime doganale ed il traffico di frontiera tra Zara ed i territori limitrofi, firmata a Roma il 23 ottobre 1922”, br. 8, 61-63.

⁸¹⁵ U zimskim mjesecima prelazak je bio ograničen na kraće razdoblje, pa je tako tijekom prosinca i siječnja dozvoljen od 6:30 do 17:30, a u veljači i studenome od 6:00 do 18:30. Kako se dan produljivao, produženo je vrijeme prelaska pa je tijekom ožujka i listopada slobodan prolaz dozvoljen od 5:30 do 19:00, a tijekom travnja i rujna od 5:00 do 20:00. U kasno proljeće i ljeto stanovnici pogranične zone granicu su mogli prijeći od 4:00 do 20:30 u svibnju i kolovozu te od 3:30 do 21:00 tijekom lipnja i srpnja.

⁸¹⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 14.

⁸¹⁷ Giannini, 1934.

⁸¹⁸ Dana 27. siječnja 1924. u Rimu Kraljevina SHS i Kraljevina Italija potpisale su Rimski sporazum koji se sastojao od dva dijela. Paktom o prijateljstvu i srdačnoj suradnji zatvoreni su granični sporovi dviju država, obje države obvezale su se na poštovanje mirovnih sporazuma te je Italija priznala unitarni karakter Kraljevine SHS. Sporazumom o Rijeci ukinuta je riječka država te su postavljeni temelji za pripajanje Rijeke Italiji.

⁸¹⁹ HR-DAZD-357, *Božidar Krekić*, kutija 1, br. 13, Zapisnik između talijanske delegacije i hrvatsko-slovensko-srpske delegacije o primjeni sporazuma koji je potpisan u Rimu 23. listopada 1922. glede carine, pograničnog prometa i transporta, *Protocolle*, Firenza, lipanj 1925.; Giannini, 1934: 429.

⁸²⁰ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 10.

sjeme ili stočne proizvode poput mlijeka. Dvovlasnici su također imali pravo uvoza proizvoda bez carine.⁸²¹ Isto je vrijedilo i za one koji su živjeli u jednoj državi, a radili u drugoj državi ili posjedovali zemlju. Posebno se pazilo na zdravlje životinja pa je stoka morala dolaziti iz nezaraženog područja te za to imati potvrdu imunosnog certifikata koji je izdavala nadležna vlast i morao je biti obnavljan svakih deset dana.⁸²² Stoka se nije smjela miješati sa stokom kupljenom izvana, a vlasnici su pri prelasku granice morali posjedovati potvrdu o broju stoke i njezinu opisu. Svi proizvodi prikupljeni na zemljištima pograničnog područja bili su oslobođeni nameta. Carinski službenici imali su obvezu mjesečnog i godišnjeg bilježenja robe. Pravo slobodnog prolaska sa životinjama imali su i oni čijom je zemljom prolazila granica s iznimkom sezone lova. Prijevoz stoke između spomenutih područja bio je oslobođen od sanitarnih mjera osim u slučaju bolesti, kada su stada morala imati potrebne sanitarne potvrde.⁸²³

Fond Jugoslavenskog konzulata sadrži niz slučajeva o krijumčarenju robe, ilegalnom prelasku granice, nezakonitom ophođenju graničara i opasnostima prilikom prekograničnog kretanja. Načelnik biogradskog sreza poslao je u srpnju 1933. načelniku općine Nin obavijest kako su mjere osiguranja na granici postrožene te kako valja upozoriti stanovnike da ne prelaze granicu ilegalno jer bi mogli stradati.⁸²⁴ Svega dva mjeseca kasnije nalazimo slučaj Andrije Blaža Duševića koji je poginuo prilikom prelaska granice.⁸²⁵ Jugoslavenski konzulat bilježi Miroslava Markatija iz Nikšića koji je 1928. sa suprugom ilegalno po noći ušao u Zadar.⁸²⁶ Naime, kod Nadina su ga zaustavili granični službenici. Iako, prema svjedočenju, Markatija nisu pitali za dokumente, uzeli mu sve dinare koje je imao. Markati je podnio žalbu Jugoslavenskom konzulatu tražeći povrat dinara te je potvrdio kako je carinicima rekao da ide u Zemunik rodbini iako je u Zadar ušao ilegalnim putem. Spomenuti slučaj bio je samo jedan u nizu optužbi na račun graničara Kraljevine SHS i svjedočenja o proizvoljnosti tumačenja. Spominje se i slučaj žene iz Zemunika kojoj je pri prelasku granice u košari s ljekovitim biljem pronađen kruh, za što je bila kažnjena.⁸²⁷ Zabilježen je i slučaj Ante Crljenka iz Smilčića, trgovca s obrtom registriranim u Smilčiću (srez Benkovac) i ujedno dvovlasnikom posjeda na zadarskom teritoriju i pograničnom području. Crljenko je 26. listopada 1936. prelazio granični

⁸²¹ HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 1, M 1/1921, br. 288, 21. rujna 1921.

⁸²² HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 1, I 1/1921, dopis od 14. siječnja 1922.

⁸²³ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 11.

⁸²⁴ Župni ured Nin, Župni spisi 1920.-1933., br. 106, 27. srpnja 1933.

⁸²⁵ Župni ured Nin, Župni spisi 1920.-1933., br. 121, 19. rujna 1933.

⁸²⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 27, bez broja, 28. rujna 1928.

⁸²⁷ *Il Littorio Dalmatico*, 8. ožujka 1930., „Cronaca di Zara, Ai confini”, br. 20, 4.

prijelaz Babindub kada je od graničara zapitan ima li lira.⁸²⁸ S obzirom na to da je posjedovao kod sebe 20 000 lira, koje je pokazao, karabinjer mu je oduzeo lire i zapisao potvrdu za istu sumu, kao i pograničnu kartu. Crljenko je od konzulata zatražio intervenciju da mu se suma povraća te je sam vicekonzul Jugoslavenskog konzulata Glišić intervenirao kod carinarnice i Ureda za financije (*Indendentza di Financia*), koji su slučaj usmjerili na Ministarstvo financija. Crljenku je vraćena pogranična karta, čime mu je omogućeno slobodno kretanje, što je sam optuženik iznio kao potporu činjenici da nije krijumčar. Mjesec dana nakon zabilježenog slučaja Crljenko je dobio kaznu od 1000 lira, a njegov je novac pohranjen u Banci Italije (*Banca d'Italia*) na njegov račun. Crljenko je opet intervenirao kod konzulata i konzul ga je osobno otpratio na razgovor s inspektorom banke koji je prenio da novac može biti odblokiran samo ako stranka kupi nekretninu ili robu uz priloženi račun. Nakon što je kupio robu u vrijednosti 10 861 lira namijenjenu za izvoz u Smilčić, zamolba mu je ipak odbijena pod opaskom da je Nacionalni institut za valutne poslove (*Istituto Nazionale per i Cambi con l' Estero*) odbio isplatu zbog likvidacije njegovih računa tražeći da stranka kupi nekretninu ili zatraži državne bonove. Crljenko je tražio intervenciju kod veleposlanstva u Rimu, no daljnji ishod slučaja nije poznat.

Nettunske konvencije izuzele su Talijane iz zakona Kraljevine SHS o ograničenju stjecanja i posjedovanja nekretnina na području 50 kilometara od granice iz razloga državne sigurnosti.⁸²⁹ Nettunskim konvencijama određeno je da pojedini proizvodi pri prelasku granice Zadra ne moraju posjedovati certifikat o podrijetlu i količini. Sva roba iz Zadra čija vrijednost ne prelazi 5000 dinara nije trebala potvrdu.⁸³⁰ Također, došlo je do izmjene diplomatskih nota oko javnih usluga motornih vozila između Zadra i susjednih područja uspostavom javne linije Zadra s Kninom, Kistanjem, Benkovcem, Zemunikom, Obrovcem, Novigradom, dok je za područja u kojima ne postoji linija morala biti uspostavljena dopisnička veza.⁸³¹ Članci konvencija iz Santa Margherite povezani s prenošenjem robe izvezene iz Zadra u pogranično područje i iz pogranične zone Kraljevine SHS u Zadar potvrđeni su u Nettunu.⁸³² Došlo je i do usuglašenosti o prijevozu pokojnika u pograničnoj zoni. Kraljevina SHS dala je suglasnost da prijevoz pokojnika iz Zadra i sam proces pokopa u grobnicama na grobljima Škojića (Preko) i Dikla bude povlašten. Prijevoz pokojnika do groblja izuzet je od standardnih zdravstvenih, poreznih

⁸²⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 96, Z.V.(3), 186/38.

⁸²⁹ Giannini, 1934: 379.

⁸³⁰ Giannini, 1934: 424 i 425.

⁸³¹ Giannini, 1934: 426-428.

⁸³² Giannini, 1934: 429.

i administrativnih odredbi za inozemni prijevoz pokojnika, ali uz poštovanje propisanih odredbi. Takvi slučajevi oslobođeni su plaćanja posmrtnih pristojbi i svih carina koje bi mogle utjecati na lijes i krune, cvijeće, vrpce i druge predmete koji prate lijes. S druge strane, Italija je dopustila povlašteni prijevoz pokojnika građana Kraljevine SHS iz Zadra za pokop u pograničnom području izuzet od zdravstvenih, fiskalnih i administrativnih odredbi zakona i propisa Kraljevine Italije za prijevoz pokojnika u inozemstvo.⁸³³

Slučaj Danijela i Marka Ježine s Murtera zorno dočarava složenost zakonskih odredbi koje su opterećivale stanovnike sjeverne Dalmacije u razdoblju nakon Rapalskog ugovora. Iako okarakteriziran kao ribolovni incident, u biti sažima niz problema s kojima su suočeni stanovnici druge i treće zone u vrijeme nedorečenih sporazuma i njihove primjene. Spomenuti slučaj u kontekst postavlja pitanje ribolova, općinske pripadnosti i nejasne primjene sporazuma koje su ponekad i sami upravni službenici dvojako tumačili. Murter je kao dio druge zone u lipnju 1921. preuzela uprava Kraljevine SHS, dok je općina Sali u vrijeme incidenta i dalje bila pod okupacijom talijanske vojske, koja će je kao dio treće zone napustiti u ožujku 1923. Sukob oko ribolova u vodama oko škoja Javernica rezerviranog samo za Saljane, prema njihovoj tvrdnji, posvađao je pripadnike iste nacionalnosti pokazavši kako je kasna evakuacija treće zone produbila razdor dviju susjednih općina odvojenih neostvarenjem Rapalskog ugovora. Saljani su navodne ilegalne radnje Murterina odlučno prijavili talijanskim vlastima te su prihvatili konačan sud zadarskog kapetana Pericha u njihovu korist unatoč saznanju kako će talijanska vlast uskoro napustiti njihov kraj. Valjano ishoda dozvola za ribolov od šibenske lučke kapetanije u vodama koje su kontrolirale talijanske vlasti i u doba kada Brijunska konvencija još nije stupila na snagu imala je nesigurno zakonsko uporište za ribare iz Tisna. Zakonska osnova kapetana šibenske luke koji se pozivao na odredbe iz prethodnog stoljeća na temelju kojih su stanovnici općine imali pravo ribolova jednu milju od obale unutar svoje općine također je ostala upitna u vremenu kada je nekadašnja općina ostala razjedinjena odugovlačenjem talijanskog napuštanja treće zone.

Evakuacija treće zone često se navodi kao pitanje koje je otežalo odnose dviju zemalja, no učinila je mnogo više od toga. Zatvorila je stanovnike treće zone u limb neodređenog zakonskog okvira i produbila njezino ekonomsko i društveno propadanje. Uvjetovana ustupcima vlade

⁸³³ Giannini, 1934: 430-432.

Kraljevine SHS oko gospodarskih pitanja na području Rijeke, jamstvima za pravima talijanske manjine u Dalmaciji i talijanskom borbom da Zadru osigura ekonomsku budućnost, treća zona postala je karta čiju su sudbinu uglavnom određivali oni koji nisu razumjeli njezinu ovisnost o Zadru i vezanost uz društveno-gospodarska kretanja u njemu i oko njega. Ne čudi zato niz zabilježenih slučajeva krijumčarenja robe, ilegalnog prelaska granice i spornih granica ribolova u vremenu kada su zakonske osnove ovisile o unutarnjim pitanjima u nesigurnim vremenima za obje države, a običan građanin tražio je svoj opstanak. Zakonska tumačenja nisu u cijelosti bila shvatljiva samim predstavnicima vlasti, o čemu svjedoči i slučaj povjerenika Moronija kojemu je 1921. zabranjen ulazak u Zadar. Nesigurnost pri kretanju granice ostala je glavno obilježje međuratnih godina, pa iako bolje potkrijepljena dokumentima iz drugog desetljeća, primjetna je i kasnijih godina. Slučaj Ante Crljenka iz Smilčića kojemu su graničari uzeli novac i koji je slijedom tog čina upao u vrtlog nejasnih zahtjeva financijskih i državnih institucija pruža nam bolju sliku kasnijih godina.

Proizvoljno tumačenje zakonskih osnova povezanih s pripadnošću, graničnim prelascima ljudi i robe te dokumentima ostat će breme za komunikaciju grada i okolice usporavajući trgovačku razmjenu zadarskog kraja. Priče običnih ljudi pružaju nam mali dio slike koja svjedoči o svakodnevici stanovnika Zadra i okolice, a ostaje zasjenjena likom i djelom političkih aktera. Tromost politike da pokrene normalizaciju života u ovom kraju unazadio je već loša ekonomska kretanja nakon završetka rata i uvjetovao još jednu priču bez koje ekonomska obnova nije bila moguća. I dok su austrougarski spomenici caru i Monarhiji u Zadru srušeni već u prvim danima mira, austrougarska kruna ostala je kao podsjetnik na doba stare Monarhije i ostavila neizbrisiv trag u gospodarskoj obnovi zadarskog kraja.

5. DRUŠTVENO-GOSPODARSKI OKVIR SUŽIVOTA GRADA ZADRA I OKOLICE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Odvajanjem Zadra okolni kraj kao i sam grad suočavaju se s izazovima u suživotu nekad jedinstvene cjeline. Arhivskih izvora i radova o temi iznimno je malo, kao i statističkih podataka o gospodarskim kretanjima. Svijetli primjeri poput ekonomske analize Federica Wildauera iz 1924. i još nedovoljno istražen arhiv *Jugoslavenskog konzulata* pruža nam uvid u pojedine primjere koji svjedoče o vremenu. Međunarodni sporazumi i odredbe donesene između 1920. i 1925. odredile su osnovu društvenog i ekonomskog donosa grada i okolice, no kakva je bila njihova stvarna primjena? Kako se status slobodne luke odrazio na gospodarska kretanja u gradu i okolici te kako je politika utjecala na kretanja u međuratnom razdoblju? Dugi politički pregovori i nejasan politički status treće zone predstavljaju jedinstven slučaj na području Dalmacije koji priča vlastitu priču. Priču valja početi od osnovnog sredstva bez kojeg razmjena, poslovanje i kreditiranje nije bilo moguće. U prvim godinama nakon završetka rata stanovnik zadarskog kraja mogao je upotrebljavati novčanice triju različitih država. Njihova vrijednosti i ispravnost postala je podložna različitim tumačenjima te je ostavila kolektivan trag na ekonomska kretanja u kraju.

5.1. KRAH ZAMJENE AUSTROUGARSKE KRUNE U ZADRU I OKOLICI: ODRAZ NA DRUŠTVENO-GOSPODARSKO STANJE

5.1.1. KRUNSKA VALUTA U KRALJEVINI SHS: IZMEĐU NACIONALIZMA I STVARNOSTI

Uz sve nedaće koje dolaze nakon rata, bivše zemlje Monarhije zatekao je i problem valutnog pitanja. Pri svakoj promjeni vrijednosti neopozive papirne valute u području jedinstvene valute ili izdavanju nove dolazi do promjene u vrijednostima robe koja daje temelj društveno-gospodarskoj perspektivi područja.⁸³⁴ Uzevši u obzir ekonomsko stanje zemalja nasljednica austrougarskog teritorija nakon Velikog rata, problematika pitanja više je nego složena, stoga ne čudi interes svih vlada za to pitanje netom nakon završetka rata, kao i različite

⁸³⁴ Schlesinger, 1920: 26.

ideje o rješenju tog pitanja. Nakon konačnog raspada Monarhije otvorilo se pitanje zadržavanja zajedničke valute.⁸³⁵ Iako su Austrija i Mađarska u početku željele zadržati krunu te su dogovorile kako nepodmirene novčanice i pologe nasljeđuju države nasljednice na temelju postotka dugova u Austro-Ugarskoj banci i u skladu s ekonomskim mogućnostima, manje države poput Čehoslovačke i Kraljevine SHS nisu bile sklone takvom rješenju. Novonastale države nisu bile voljne svoje nove ekonomije opteretiti dugovima stare države, no izdavanje novih novčanica bilo je potrebno ako se željelo oživiti gospodarska i financijska kretanja u zemlji. Bez novca u pitanje je dovedeno smanjenje proračunskog deficita, inflacija i oživljavanje trgovačkog prometa u prijeko potrebnoj poslijeratnoj ekonomiji. Sumnjajući u buduću vrijednost izdanih krunskih novčanica koja je postupno opadala⁸³⁶, novonastale države odlučile su nacionalizirati krunu tako da su pokrenule označavanje krunskih novčanica pečatom.⁸³⁷ Odvajanje novca činilo se kao jedan od osnovnih poteza potrebnih za potvrđivanje prava nad nekadašnjim austrougarskim teritorijem uz dodatnu prednost odvajanja financijskih obveza i reparacija bivših država na temelju krunskih novčanica.⁸³⁸ Kako bi potaknule ekonomske aktivnosti u novonastalim državama i jasno odvojile nove države od minule Monarhije, pojedine zemlje nasljednice izdale su građanima naredbu o pečatiranju svih krunskih novčanica u posjedu.⁸³⁹

Iako bez mogućnosti tiskanja novca unutar granica vlastite države u tjednima neposredno nakon rata, Kraljevina SHS ishitreno je početkom 1919. donijela odluku o nacionalizaciji krunskih novčanica i u veljači zatražila predaju svih krunskih novčanica kako bi ih označila pečatom. Nažalost, brzoplet i nespretno izveden postupak označavanja u konačnici je doveo do višestrukog iskorištavanja sustava. Unatoč zabrani uvoza kruna za vrijeme označavanja, nastavljen je promet ljudi i robe, preplavljajući tržište Kraljevine SHS lažnim krunskim novčanicama.⁸⁴⁰ Zemlje nasljednice obvezale su stanovnike da upotrebljavaju pečatirane krune, no migracije u poslovne i privatne svrhe oslobodile su put krunama različitog podrijetla

⁸³⁵ Više o temi vidi: Schlesinger, 1920.; Kolar-Dimitrijević, 2018.; Kirchner Reill, 2020.; Teichova, 2012.

⁸³⁶ Podatke o gubitku vrijednosti krune od kraja rata do siječnja 1920. vidi u: Schlesinger, 1920: 34.

⁸³⁷ Schlesinger, 1920: 28.

⁸³⁸ Kirchner Reill, 2020: 77.

⁸³⁹ Jedan od osnovnih razloga bile su odredbe članka 203. po kojemu su sve države morale preuzeti reparacijske obveze. „Treaty of peace between the principal Allied and Associated Powers and Austria (signed at St. Germain-en-laye, 1919, 10 September)”, Part IX, Financial clauses, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-1.pdf>, posjećeno 30. rujna 2021.

⁸⁴⁰ Čehoslovačka se često uzima kao uspješniji primjer nacionalizacije krunskih novčanica. Poučeni lošim iskustvom Kraljevine SHS, jedan od ključnih koraka koje je učinila čehoslovačka vlada za vrijeme pečatiranja krunskih novčanica bilo je zatvaranje granice za robu i putnike u cilju sprječavanja protoka novčanica. Schlesinger, 1920: 29.

otvorivši priliku za gomilanje kruna kod pojedinaca i zamjenu po sumnjivom tečaju. Novčanice krune koje su isprva tiskane izvan zemlje pri uvozu su nezakonito pečatirane, što je znatno povećalo količinu novca u optjecaju i smanjilo vrijednost krune u Kraljevini SHS.⁸⁴¹ Slijedeći međunarodnu burzu u Zürichu koja je odredila vrijednost krune u odnosu na broj tiskanih novčanica, uvozno-izvozne trgovine i količine duga nakupljenog u prvim mjesecima formiranja države, krune s različitim pečatom u konačnici su imale različitu vrijednost. Isprva je omjer dinara i kruna bio 2,5 : 1 i do kolovoza 1919. postupno se smanjivao na tri, da bi od siječnja 1920. pao na četiri, gdje je dugo zadržan.⁸⁴² Budući da je vrijednost markirane dinarske krune rasla do 1920., postojao je opravdan strah od velikog dotoka novčanica.

Zaobilaženje službenih zamjena podrazumijevalo je jasan rizik krivičnog odgovaranja, no i nekoliko prednosti. Neslužbene razmjene podvrgavane su manjoj kontroli izvora prikazanih novčanica te je sam tečaj bio slobodniji donoseći mogućnost veće zarade. Kirchner Reill slikovito na primjeru Rijeke objašnjava provizornost tečaja navodeći kako je najjednostavniji način da se utvrdi legalnost novca bio njegov trgovački tečaj, a ne ono što su izjavili dužnosnici.⁸⁴³ Također, prijave većih količina krunskih novčanica kod službenih su osoba mogle pobuditi sumnju u izvor prihoda pojedinaca, pogotovo ako je njegov predratni приход bio znatno manji, što zasigurno nije odgovaralo špekulantima i (poslije)ratnim profiterima. Prema službenim procjenama Narodne banke Kraljevine SHS, u siječnju 1919. izdano je ukupno 5 322 593 215 novčanica kruna, dok je brojka za Dalmaciju procijenjena na 163 060 440.⁸⁴⁴ Primane su samo novčanice s pravilnim pečatom i vidljivom oznakom financijskih ustanova i odgovarajućom vrijednošću, što je bilo gotovo nemoguće pratiti s obzirom na to da krune nisu imale jedinstven nacionalni pečat, već su svaki ovlaštteni općinski ured i javna ili financijska ustanova stvorili svoj pečat koji je bilo relativno lako krivotvoriti.⁸⁴⁵ Broj lažnih novčanica teško je procijeniti. *Novo doba* spominje brojku između osam i 12 milijarda⁸⁴⁶, no sigurno je da se do konačne brojke teško dolazi.

⁸⁴¹ Isprva su krune tiskane u Budimpešti, da bi kasnije vlada tu zadaću povjerila nizu ustanova diljem Europe i same Kraljevine SHS. Kolar-Dimitrijević, 2018: 152; *Novo doba*, 2. prosinca 1919., „Riješavanje valutnog pitanja”, br. 186, 4.

⁸⁴² Schlesinger, 1920: 29.

⁸⁴³ Kirchner Reill, 2020: 105. Vidi slučaj pisma poručnika Carla Trevisanija Scoppe Gabrieleu D'Annunziju. Kirchner Reill, 2020: 103-105.

⁸⁴⁴ Kolar-Dimitrijević, 2018: 152.

⁸⁴⁵ Pojedine zapljene spominju sumnjivo porijeklo velikog broja krunskih novčanica predodređenih za hrvatske financijske institucije koje nam ukazuju koliko je problem valute bio složen. Primjere vidi u: Kolar-Dimitrijević, 2018: 154 i 155.

⁸⁴⁶ *Novo doba*, 2. prosinca 1919., „Riješavanje valutnog pitanja”, br. 186, 4.

Odgadanje zamjene kruna u dinar uslijed nepravodobno tiskanih novčanica stvorilo je dodatnu priliku krijumčarima. Usprkos prijedlozima da se pristupi zamjeni novca s količinom raspoloživih novčanica uz izdavanje priznanice za ostatak, vlada je odlučila uvesti dodatni sustav zaštite pa je Ministarstvo financija u prosincu 1919. odredilo da pečatirane novčanice kruna moraju dobiti oznake različitih boja ovisno o vrijednosti valuta.⁸⁴⁷ Pritom je vlada zadržala 20 % svake podnesene sume kako bi smanjila količinu novčanica i povećala vrijednost kruna.⁸⁴⁸ Markiranje novčanica trajalo je od kraja studenoga 1919. do siječnja 1920. provodeći se u različitim krajevima kraljevine u fazama.⁸⁴⁹ Zbog podnesenih pritužbi i nepoštovanja roka od strane građana markiranje je produženo do ožujka 1920., a dodatno na područjima pod talijanskom upravom.⁸⁵⁰ U konačnici se potez dodatnog markiranja pokazao nepopularnim i neučinkovitim s obzirom na to da su nakon najavljene mjere trgovci podigli cijene artikala za 20 %, a samo je krijumčarenje nastavljeno. Svega nekoliko dana nakon drugog markiranja broj krivotvorenih novčanica porastao je stvarajući začaran krug nepovjerenja među građanima. S jedne strane glasila su širila vijesti o rastu broja ilegalnih novčanica, načinima raspoznavanja lažnih i upitnosti njihove zamjene, što je uz usmenu predaju stvorilo paniku među građanima koji su sumnjali u ispravnost vlastitih novčanica.⁸⁵¹ Građani su krenuli s rješavanjem novčanica smanjujući u konačnici njihovu kupovnu moć.⁸⁵² Nepoznanica oko konačnog odredišta onih 20 % novčanica koje je vlada uzimala stvorila je dodatne nesigurnosti s obzirom na to da nije bilo jasno jesu li puštene u promet ili zadržane u državnoj riznici.⁸⁵³

Od veljače 1920. na području cijele Kraljevine SHS povučene su označene krunske novčanice te su kao opće zakonsko sredstvo plaćanja uvedene krunsko-dinarske novčanice⁸⁵⁴ koje su s jedne strane imale označen iznos u dinarima i četiri puta toliki iznos u krunama.⁸⁵⁵ Rok za zamjenu bio je 30 dana. Pravilnikom o povlačenju krunskih novčanica najavljena je i zamjena tako da se za određeni iznos kruna daje ista količina krunskih jedinica u novčanicama

⁸⁴⁷ Kolar-Dimitrijević, 2018: 152 i 153.

⁸⁴⁸ *Novo doba*, 2. prosinca 1919., „Riješavanje valutnog pitanja”, br. 186, 4.

⁸⁴⁹ Markiranje kruna u Slavoniji započelo je još u studenome 1919., dok je u Dalmaciji proces započeo mjesec dana kasnije. *Novo doba*, 11. prosinca 1919., „Narodno gospodarstvo. Za suzbijanje skupoće”, br. 193, 2; Isto, 2. prosinca 1919., „Riješavanje valutnog pitanja”, br. 186, 4; Kolar-Dimitrijević, 2018: 153.

⁸⁵⁰ *Novo doba*, 4. prosinca 1920., „Valutno pitanje u okupiranom području”, br. 274, 2.

⁸⁵¹ *Novo doba*, 8. ožujka 1920., „Domaće vijesti. Falsificirane markice na stotinjarkama”, br. 56, 3; Isto, 4. prosinca 1920., „Valutno pitanje u okupiranom području”, br. 274, 2.

⁸⁵² Procjene govore kako je vlada Kraljevine SHS izdala još 363 606 730 novčanica od siječnja 1919. kako bi umanjila štetu lažnih novčanica. Kolar-Dimitrijević, 2018: 154.

⁸⁵³ *Novo doba*, 8. ožujka 1920., „Narodno gospodarstvo - Valutni kaos”, br. 56, 3.

⁸⁵⁴ Krunsko-dinarske novčanice bile su u optjecaju još tijekom trećeg desetljeća. Vidi: *Jadranski dnevnik*, 18. svibnja 1934., „Zamjena povučenih dinarsko-krunskih novčanica”, br. 49, 6.

⁸⁵⁵ *Novo doba*, 3. veljače 1920., „Pravilnik o povlačenju krunskih novčanica”, br. 27, 2.

Narodne banke Kraljevine SHS. S obzirom na to da je stari srpski dinar već postojao te nakon rata nije postao podložan manipulacijama, njegova vrijednost bila je stabilna, što je svakako više odgovaralo zemljama koje su tu valutu već upotrebljavale kao službenu, za razliku od dalmatinskih krajeva. Godine 1914. omjer dinara i krune bio je 1 : 1, stoga je odluka Ministarstva financija zadnjeg dana 1919. o omjeru 1 : 4 između krune i dinara dočekana s velikim nezadovoljstvom u Hrvatskoj.⁸⁵⁶ Banke su tako za određenu količinu kruna davale krunsko-dinarske novčanice Narodne banke Kraljevine SHS, tj. četiri puta manju količinu dinarskih novčanica. Zamjena novčanica od 20, 50, 100 i 1000 izvršena je 15. i 16. ožujka 1920. dok su novčanice od 1, 2 i 10 kruna ostale u optjecaju iako je njihova zamjena mogla biti izvršena i u veljači na zahtjev pojedinaca.⁸⁵⁷ Zamjena novčanica trajala je do lipnja, ovisno o geografskom području i pripadajućim političkim okolnostima.⁸⁵⁸

Dok su s jedne strane novonastale države opterećivali nerazriješeni odnosi s bivšom Monarhijom, zemlje poput Kraljevine Italije i Kraljevine Rumunjske⁸⁵⁹ okrenule su se pripojenim područjima pokušavajući normalizirati društveno-gospodarski život. Jedan od ključnih preduvjeta za oživljavanje prostora bilo je pitanje valute. Potpisivanjem mirovnog ugovora iz Saint-Germain-en-Layea zemlje nasljednice teritorija bivše Monarhije obvezale su se preuzeti odgovornost za krunske novčanice i sve financijske dokumente poput obveznica i bonova.⁸⁶⁰ Svaka zemlja obvezala se da će dva mjeseca nakon stupanja mirovnog sporazuma na snagu markirati sve krune Austro-Ugarske banke zatečene na pripadajućem području i uvesti novu valutu godinu dana nakon stupanja sporazuma. U teoriji je predviđen postupni izlazak austrougarske krune iz svakodnevne uporabe i uvođenje nove valute, no primjeri mnogih zemalja svjedoče o složenosti provođenja i posebnosti pojedinih regija.⁸⁶¹ Tijek tog tranzicijskog razdoblja na zadarskom području, njegov učinak na ekonomski život ovog kraja, kao i posljedice na društvo uslijed posebnih okolnosti zaslužuju zaseban osvrt.

⁸⁵⁶ Kolar-Dimitrijević, 2018: 155.

⁸⁵⁷ *Novo doba*, 12. veljače 1920., „Zamjena krune”, br. 35, 1.

⁸⁵⁸ Kolar-Dimitrijević, 2018: 155.

⁸⁵⁹ Vidi: Namier, 1931.

⁸⁶⁰ „Treaty of peace between the principal Allied and Associated Powers and Austria (signed at St. Germain-en-laye, 1919, 10 September)”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-1.pdf>, posjećeno 30. rujna 2021.

⁸⁶¹ Vidi: Kirchner Reill, 2020; Namier, 1931.

5.1.2. ZAMJENA AUSTROUGARSKE KRUNE U ZADRU: ZADAR NA MARGINI TALIJANSKOG INTERESA

Gradonačelnik Ziliotto u prvoj polovici 1921. u ime građana Zadra poslao je promemoriju Salati kritizirajući vladu zbog ophođenja prema valutnom pitanju u kojoj je predložio moguća rješenja.⁸⁶² Pozivajući se na provedbu zamjene valute provedene u Julijskoj krajini 1919., Ziliotto je predložio mehanizme koji bi umanjili štetu učinjenu velikim priljevom ilegalnih krunskih novčanica i uveli pravednije ophođenje pri izmjeni u lire. Prema Ziliottu, zamjena se trebala provesti po stopi od 60 % po uzoru na Julijsku krajinu s kraja 1919. kada je vrijednost krune bila veća.⁸⁶³ Ziliotto je predlagao odobrenje zamjene svakom pojedincu za minimalni iznos od 5000 kruna po glavi obitelji. Nakon te prve faze uslijedila bi promjena novčanica čija je legitimnost mogla biti potvrđena i čije se podrijetlo moglo dokazati u definiranom razdoblju zaključno s datumom 15. travnja 1919.⁸⁶⁴ U posljednjoj fazi nastupilo bi posebno imenovano povjerenstvo koje bi provjeravalo legalnost novčanice i ograničilo sudjelovanje špekulanata i krijumčara u zamjeni. Gradonačelnik je također iznio prijedlog da talijanske izbjeglice s područja Dalmacije u sastavu Kraljevine SHS sudjeluju u izmjeni krunskih novčanica. Iako je nastupao kao gradonačelnik tada već službeno talijanskog Zadra, Ziliotto je zapravo bio glas mnogo šire publike. Stanovnici Zadra i okolnog područja ostali su zarobljeni u političkim previranjima nakon Velikog rata bespomoćno gledajući kako im krunske novčanice u posjedu gube vrijednost. Tiskovine poslijeratnog razdoblja najčešće su iznosile suprotstavljena mišljenja oko društvenih i političkih pitanja nekadašnje austrougarske obale, ponajviše oko njezine budućnosti i povijesno utemeljenog prava na to područje, no njihovi izvještaji o propuštenim prilikama u Zadru najčešće su bili usuglašeni.⁸⁶⁵ Daljnje odgađanje izmjene kruna predstavljalo je opasnost za ekonomsku budućnost Zadra i njegove okolice.

Kako bi potaknula financijska kretanja i trgovine u, kako se smatralo, prijelaznom razdoblju, talijanska uprava u Dalmaciji odlučuje zadržati staru habsburšku krunu kao valutu okupirane Dalmacije. Na temelju naredbe od 26. studenoga 1918. guverner Millo 17. prosinca potvrđuje omjer od 40 centa talijanske lire za svaku austrougarsku krunu i uvodi zabranu

⁸⁶² Monzali, 2007: 293 i 294.

⁸⁶³ Iako je dekretom od 31. ožujka 1919. određena privremena stopa od 40 %, dekretom od 27. studenoga iste godine stopa je podignuta na 60 %. Wildauer, 1924: 48.

⁸⁶⁴ Monzali, 2007: 294.

⁸⁶⁵ *Corriere di Zara*, 20. lipnja 1921., „L'agitazione per il cambio”, br. 48, 3; *Novo doba*, 1. travnja 1922., „Pitanje izmjene novca u Zadru. Nova nezakonitost italijanske vlade”, br. 76, 1.

unošenja austrougarskoga papirnog novca na okupirani teritorij.⁸⁶⁶ Istog dana vojni zapovjednik Diaz objavljuje jednaku stopu za državne bonove i papire te najavljuje zamjenu po istoj stopi u budućnosti bez određenog datuma zamjene.⁸⁶⁷ Tijekom 1918. i 1919. talijanska uprava u okupiranoj Dalmaciji izdat će niz naredbi o upotrebi krune - zabrani unošenja krune na okupirani teritorij, zabrani primanja krune i zabrani izvoza talijanskih obveznica i vrijednosnih papira u talijanskim lirama.⁸⁶⁸ Austrougarska kruna opterećena ratnim reparacijama, raspadom nekoć homogenoga financijskog sustava i inflacijom 1918. počinje dramatično gubiti vrijednost, koju špekulacije i krijumčarenje diljem zemalja nekadašnje Monarhije dodatno smanjuju.

Talijanska fiskalna politika devalvacije krune naići će i na kritike američkih predstavnika u Dalmaciji koji Italiju optužuju za rad protiv interesa saveznika i Kraljevine SHS pa će američki admiral Niblack predložiti da se problem izloži Savezničkom financijskom odboru (*Allied Financial Committee*).⁸⁶⁹ Američka će strana zato predložiti da se uspostavi fiksni tečaj zamjene lira i kruna. Uzmemo li u obzir da je vrijednost lire prema kruni prije rata bila dva do tri posto ispod krune, jasno je kako su posjednici krune već na početku 1919. bili na gubitku. Dakako, gubitak nije pogađao samo pojedince, već i cjelokupni gospodarski sustav okupirane Dalmacije. Sjeverna Dalmacija nakon rata suočena je s nestašicom hrane i pomorskom blokadom Jadrana koja otežava prijevoz. Talijanska okupacija ograničava razmjenu između grada i okolice, kao i iznos lira koje pojedinci mogu nositi uz sebe, poskupljujući namirnice.⁸⁷⁰

Sam unos novčanica iz okolnih mjesta u Zadar za potrebe plaćanje robe i usluga bio je riskantan. S obzirom na različita pravila o izgledu novčanica, stanovnicima okolnih područja pri ulasku u grad zapljenjivane su ili uništavane. Baerlein u svojim sjećanjima spominje nekoliko slučajeva. Neimenovani stanovnik velebitskog kraja zbog problema s očima bio je primoran otići u Zadar na konzultacije s okulistom te je sa sobom ponio većinu posjedovanih novčanih sredstava, koje su mu talijanski karabinjeri oduzeli.⁸⁷¹ Kod seljaka Šime Šarića Mazića iz Preka pronađene su novčanice s pečatom Kraljevine SHS i vrlo mala francuska zastava; zbog tih prijestupa Šarić je bačen u zatvor i bičevali su ga karabinjeri, koji su mu, kako

⁸⁶⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 74/58, Proglas br. 13, 17. prosinca 1918.

⁸⁶⁷ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 73/58, Proglas br. 9, 17. prosinca 1918.

⁸⁶⁸ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 58, br. 80/58, Proglas br. 24, 14. siječnja 1919.; Isto, kutija 58, br. 97/58, Proglas br. 37, 9. ožujka 1919.; HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 49, br. 2132, 11. prosinca 1918.

⁸⁶⁹ Živojinović, 1990: 185.

⁸⁷⁰ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 49, br. 156, 3. srpnja 1920.

⁸⁷¹ Baerlein, 1922: 153.

su dva liječnika naknadno potvrdila, nanijeli teške ozljede na rukama koje su pretukli lancima. Iz istih razloga i na istom mjestu zatvoren je i bajunetom ranjen seljak Mate Lončar, koji je 29. ožujka 1919. osuđen na tri godine zatvora jer je kod njega pronađeno 11 780 nepečatiranih novčanica kruna, a bilješke o slučaju su zaplijenjene.⁸⁷² Iste novčanice, tvrdi Baerlein, upotrebljavale su se pri trgovanju te su za njih talijanski trgovci u Zadru davali popust između 10 i 20 %, dok su vojnici tjerovali seljake na tržnici da ih prihvate.

Nekoliko mjeseci nakon potpisivanja Rapalskog ugovora Kraljevina Italija stupa u službenu zamjenu krune i lire. Kraljevskim dekretom br. 739 od 10. lipnja 1921. vlada je za pretvorbu austrougarske valute u talijansku liru na dalmatinskom području pripojenom Italiji odredila fond od 60 milijuna lira.⁸⁷³ Taj je iznos bio daleko veći od potrebnog za ovako malo regiju, *zonu francu* za krunske novčanice, kako zadarsku pokrajinu naziva *Novo doba*⁸⁷⁴, no količina krijumčarenih krunskih novčanica i opadanje vrijednosti krune nametnuli su velike potrebe za lirom pri izmjeni. Austrougarske krune u ponoć 19. lipnja 1921. prestale su biti zakonsko sredstvo plaćanja, a sutradan je trebala krenuti pretvorba. Zamjena valuta na dalmatinskom području pripojenom Italiji mogla se izvršiti od 20. lipnja do 4. srpnja, uključujući praznike.⁸⁷⁵

Provedba dekreta od 10. lipnja bila je vrlo složena. Talijanska vlada odredila je njegovo provođenje u nekoliko faza za pojedince te je odredila posebne odredbe za pojedine poslovne i pravne subjekte. Novčanice krune izdane od strane Austro-Ugarske banke koje nisu imale pečat druge države smatrane su najpouzdanijima te su kao takve dobile primat pri zamjeni. Određen je maksimalni iznos promjene od 3000 kruna po osobi, uvjeti i potrebna dokumentacija, ovisno o kategoriji stanovnika temeljenoj na prebivalištu.⁸⁷⁶ Broj osoba u obitelji određivao je količinu promijenjenih novčanica. Promjena novčanica zahtijevala je posjedovanje potvrde o prebivalištu i prihodima u obliku prehrabene iskaznice koju su izdale vlasti i s valjanošću od prije 15. svibnja 1921. Izbjeglice iz ostalih područja Dalmacije koja nisu dodijeljena Italiji također su dobile pravo na zamjenu do 3000 kruna Austro-Ugarske banke koje nisu imale pečat druge države uz pismenu izjavu o izvornosti posjedovanja kruna, prebivalištu i ekonomskom

⁸⁷² Baerlein, 1922: 163 i 164.

⁸⁷³ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 1. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 776-779.

⁸⁷⁴ *Novo doba*, 1. travnja 1922., „Pitanje izmjene novca u Zadru. Nova nezakonitost italijanske vlade”, br. 76, 1.

⁸⁷⁵ Iznimka je učinjena za Lastovo i pripadajuće otoke gdje se zamjena mogla izvršiti u kraćem roku od 30. lipnja do 4. srpnja. Vidi: Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 3. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 776.

⁸⁷⁶ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 4. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 776.

stanju koju je izdao konzularni ured ili nadležna talijanska vlast.⁸⁷⁷ Izbjeglice s dalmatinskog područja koje su imale stalni prihod, a nalazile su se izvan okupiranog teritorija mogle su se prijaviti Provizornom uredu riznice (*Ufficio provvisorio del tesoro*) sa svim podatcima o sebi, obitelji i novcu za koje je ured morao osigurati izvoz kruna na okupirani teritorij.⁸⁷⁸ Za iznose veće od 3000 kruna građani su morali priložiti i pisanu izjavu u kojoj pod zakletvom izjavljuju da su novčanice koje posjeduju isključivo njihovo vlasništvo i da nisu plod radnji učinjenih nakon objave dekreta ili posljedica radnji koje bi dovele do zamjene kruna za iznos veći od predviđenog.⁸⁷⁹ Vrijedeće krunske novčanice morale su biti predane Provizornom uredu riznice, koji je imao obvezu položiti sve ispravne novčanice u kod Banke Italije čekajući daljnje upute. Također, stanovnici sa stalnim prebivalištem morali su pribaviti certifikat ondašnje porezne uprave s poreznim svjedočenjem za 1920., dok su izbjeglice s dalmatinskog područja morale priložiti sličan dokument koji je izdala nadležna vlast. Odobreni iznos za promjenu mogao se kretati do ograničenja od jedne desetine prikazane sume kapitalizacije do pet posto navedenog prihoda. Osobama lišenima potrebne dokumentacije zamjena kruna odobravalala se samo uz odobrenje vojnih vlasti, i to po omjeru od 10 centa za svaku krunu te je ograničena na 300 kruna.⁸⁸⁰ Sličnim ograničenjima podvrgnuti su i pripadnici vojske i mornarice.

Sustav promjene kruna bio je iznimno nepovoljan za već ekonomski osiromašeno stanovništvo s obzirom na to da sve krune nisu mijenjane po istom omjeru. Iznimno niska stopa konverzije bila je velik udarac za sve slojeve stanovništva koji nisu bili odgovorni za pad vrijednosti kruna, a naplaćen im je danak. Za iznose do 3000 kruna prve dvije petine iznosa mijenjane su po stopi konverzije od 40 centa za krunu, treća petina mijenjana je po stopi od 20 centa, dok je ostatak mijenjan po stopi od 10 centa pa je tako prosjek promjene za iznose veće od 3000 kruna, kojih nije manjkalo, sveukupno bio znatno manji od početnog. Lipanjskim dekretom za iznose veće od 3000 kruna odobreni su jednaki omjeri, no u kolovozu iste godine bit će umanjeni.⁸⁸¹ Pretvorba je tim više bila nepovoljna uspoređi li se vrijednost kruna 1919. i naredne dvije godine tijekom kojih je u optjecaju bila velika količina ilegalnih novčanica, čime je vrijednost krunske valute devalvirana. Federico Wildauer slikovito prikazuje nepravdu u

⁸⁷⁷ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 5. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 776; *Corriere di Zara*, 29. kolovoza 1921., „Un comunicato ufficiale sulla conversione della valuta a Zara”, br. 94, 2.

⁸⁷⁸ *Raccolta ufficiale delle leggi e decreti del regno d' Italia*, god. 1921, vol. II, Regio decreto 10. giugno 1921, br. 739, članak 4., 1801-1809.

⁸⁷⁹ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 5. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 776 i 777.

⁸⁸⁰ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 6. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 777.

⁸⁸¹ Regio decreto-legge 20 agosto 1921, n. 1125 u: GU, br. 201, 25. kolovoza 1921., 1035 i 1036.

brojkama, navodeći kako bi za pretvorbu 100 000 kruna Zadrani dobili između 56 000 i 14 000 lira, ovisno o pretvorbi u rasponu od 7 do 28 %, dok je ista osoba 1919. u Trstu dobila 60 000 lira.⁸⁸²

Krijumčarenje i trgovanje lažnim novčanicama postali su sastavni dio zadarske svakodnevice koja nije bila isključivo djelatnost siromašnog puka.⁸⁸³ Posebno su sumnjive bile novčanice velikih serija koje su putovale iz Zadra u okolna područja, a trgovanje lažnim novčanicama moglo se susresti i na glavnim ulicama Zadra.⁸⁸⁴ Bruno Saskor optužen je 1921. za gomilanje i mijenjanje austrougarskih papirnatih kruna.⁸⁸⁵ Saskor je s jednim suradnikom početkom veljače u *caféu Lloyd* od trgovca iz Zadra Pietra Stipanovića kupio 20 000 lira po omjeru od 4 : 3. Prihativši Saskorov polog od 8000 kruna Stipanović je pristao pričekati ostatak lira koje je Saskor obećao donijeti iz banke. S obzirom na to da se te večeri Saskor nije pojavio, Stipanović se obratio direktoru *Lloyda* Robertu Vidoviću ponudivši mu 10 000 lira u namjeri da Saskoru da novu ponudu radi ostvarivanja veće dobiti s obzirom na to da se vrijednost lira od večeri do jutra povećala. U zamršenoj izmjeni novca između trojice, Stipanovića, Saskora i Vidovića, u konačnici su namirene sve stranke, no pri brojenju novca primljenih od Saskora Vidović i Stipanović posumnjali su da serije od 1000 nije izdala Austro-Ugarska banka pa su ih dali policiji na provjeru. Protiv Saskora i njegova suradnika provedena je istraga koja je potvrdila da su novčanice prokrijumčarene s riječkog područja.

Dekretom br. 1125 izdanim 20. kolovoza 1921. izmijenjen je članak dekreta od 15. lipnja te je pretvorba kruna osigurana po stopi od sedam centa po kruni za one svote koje su ranije bile isključene od direktne izmjene kada je novac bio u vlasništvu stanovnika s okupiranih područja koji su prema popisu stanovništva iz svibnja 1921. imali prebivalište u pripojenom dijelu Dalmacije.⁸⁸⁶ Nova uredba osigurala je konverziju kruna i onima s iznosima koji su prelazili zakonom utvrđene granice, a otvorena je i mogućnost dodjele posebnih subvencija za

⁸⁸² Wiladuer, 1924: 52. Federico Wildauer 1924. izdaje opsežan rad na temu suvremenih ekonomskih problema Zadra u *Quaderno mensile dell'Istituto federale di credito per il Risorgimento delle Venezie* naslova „I problemi economici di Zara dopo il Trattato di Rapallo”.

⁸⁸³ Vidi: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, bez broja, pismo Krste Aljinovića od 6. studenoga 1923.

⁸⁸⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, br. 792, 22. svibnja 1923.; Isto, bez broja, pismo Krste Aljinovića od 6. studenoga 1923.

⁸⁸⁵ HR-DAZD-118, *Gradansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 53, br. 2532, 22. ožujka 1920.

⁸⁸⁶ Regio decreto-legge 20 agosto 1921, n 1125, članak 1 u: GU, br. 201, 25. kolovoza 1921., 1035; HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 162, 28. kolovoza 1921.

stanovnike na pripojenom području i za izbjeglice iz evakuiranih krajeva.⁸⁸⁷ Ograničenje je ostalo na 3000 kruna po osobi. Stopa od sedam posto bila je još jedan udarac za novčanik građana okupirane Dalmacije s obzirom na to da se najniže stope vrijednosti kruna u Zadru gotovo nikada nisu kretale ispod 10 %, osim u danima neposredno prije izmjene kada je širenje vijesti o ograničenosti iznosa za pretvorbu stvorilo pritisak na vrijednosti uslijed velikog priljeva novčanica.⁸⁸⁸ Spomenutim dekretom vlada je također povećala fond lira za zamjenu na 80 milijuna, dakle za 20 milijuna u odnosu na početni iznos.

5.1.3. ZAMJENA KRUNE KAO DIO ZADARSKE SVAKODNEVICE: DEGRADACIJA DRUŠTVENE STRUKTURE

Dodijeljeni niži postotak stope konverzije kruna u usporedbi s ostalim bivšim austrougarskim pokrajinama dodijeljenima Italiji izazvao je opći štrajk u *Circolo Arturo Colautti* večer uoči primjene dekreta, što je rezultiralo zatvaranjem ugostiteljskih objekata i nestankom rasvjete. Štrajk je prekinut istu večer oko 20 sati, no nezadovoljstvo nije jenjavalo.⁸⁸⁹ U kolovozu je zabilježen štrajk Radničke komore zbog načina razmjene novca, a zbog napete atmosfere pojačan je policijski i vojni nadzor.⁸⁹⁰ Velikom broju izbjeglica smetao je kratak rok zamjene u kojem nisu mogli nabaviti potrebnu dokumentaciju, što je pridonijelo gomilanju nepromijenjenih kruna smanjujući im vrijednost. Uz nagomilavanje ilegalnih kruna koje su zbog odgode donošenja pravnih osnova za zamjenu valute preplavile Dalmaciju tijekom 1919. i 1920., izostala je i provjera njihove legalnosti tijekom konverzije. Takav pristup izazivao je osjećaj nepravde zbog izjednačavanja svih građana i podilaženja špekulantima koji su trgovali ilegalnim krunama⁸⁹¹, sasvim suprotno od prijedloga koje je gradonačelnik Ziliotto poslao Uredu za nove pokrajine. Talijanskom pristupu zamjerani su i kratki rokovi za

⁸⁸⁷ Spomenuta mjera bila je jedan od ustupaka koje je nova vlada Ivanoea Bonomija, oformljena u srpnju 1921. i krhka po opstojnosti, dala kako bi održala mir i zadovoljila desne struje poput fašista i nacionalista. Monzali, 2007: 345 i 346.

⁸⁸⁸ Wildauer, 1924: 51.

⁸⁸⁹ *Corriere di Zara*, 20. lipnja 1921., „L'agitazione per il cambio”, br. 48, 3; *Novo doba*, 22. lipnja 1921., „Zadrani nezadovoljni izmjenom novca, prijete bojkotom”, br. 141, 2.

⁸⁹⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, br. 177, 30. kolovoza 1921.; Isto, P(R) 1, br. 162, 28. kolovoza 1921.

⁸⁹¹ „Il decreto del cambio in sostanza eguagliò tutti, senza distinzione alcuna e per evitare degli scandali, se fosse stata fatta luce piena e completa sull'origine delle somme accumulate, favorì indirettamente gli speculatori”. Wildauer, 1924: 44.

pribavljanje dokumentacije i nerazmjerni prihoda. Obveza prikaza prihoda nije nikako odgovarala stvarnosti s obzirom na znatan pad vrijednosti krune čija vrijednost nije bila jednaka 1920., u godini za koju se trebala predati dokumentacija, i te 1921. godine. Na taj je način velik dio pretvorenih iznosa podlegao tečajevima nižima od prosječne vrijednosti lokalne valute.

Problem konverzije treba sagledati i kroz strukturu stanovništva grada i njegove administrativne uloge u Monarhiji. Grad s najvećim brojem činovnika u Dalmaciji, od kojih mnogi nisu imali riješen državni status do kraja 1920., ovisio je o državnim isplatama koje su dolazile u krunama. Ako se uzme u obzir činjenica da su ti isti ljudi često bili glavni, ako ne i jedini hranitelji obitelji u gradu u kojemu su cijene hrane rasle, jasno se ocrtava očaj građana. Građansko povjerenstvo pokušalo je uvesti isplatu plaća i mirovina bivšim činovnicima s talijanskim državljanstvom u lirama, no taj proces nije proveden u potpunosti, pa su tako samo pojedinci isplate primili u lirama.⁸⁹² Stalna konverzija u okolnostima nestabilnog tečaja značila je gubitak novca. Talijanski su službenici bivše države dodatke na plaću u prosincu 1919. počeli dobivati u lirama, no pojedini su službenici zbog nerazmjera krune i lire tako gubili novac pri vraćanju dugova ili plaćanju osiguranja.⁸⁹³ Budući da su te obveze nastale u krunama kao službenoj valuti, odlučeno je da im se dodatci nadalje isplaćuju u krunama.

Umirovljeni činovnici Monarhije koji su primili državljanstvo Kraljevine SHS, a živjeli su u Zadru, također su bili na gubitku. Prema jednoj žalbi, ostali su zakinuti za 30 % svoje mirovine s obzirom na to da su tretirani kao svi ostali inozemni umirovljenici, stoga je nekolicina apelirala na vlasti u listopadu 1924.⁸⁹⁴ Također su naveli nemogućnosti preseljenja u Kraljevinu SHS uslijed nedostatka stambenih objekata za umirovljene činovnike u okolnim gradovima i mjestima. Nadalje, naveli su visoke troškove života u Zadru gdje cijene sve više rastu. Njih 120 žalilo se konzulatu oko krajnje mirovine koju su primili u travnju 1924. uslijed niskog tečaja dinara i lire koji nije odgovarao onom iz Trsta ili Zagreba pa su se našli zakinuti te su tražili da im se mirovine isplaćuju u dinarima. Naime, prvotno su im mirovine isplaćivane preko odsjeka splitskog predstavništva Ministarstva financija u efektivnim dinarima preko računovodstva konzulata pa bi umirovljenici isplate dalje mijenjali u lire te bi ovisili o nestabilnom tečaju. Kasnije su ulogu posrednika preuzele financijske institucije poput Prve pučke dalmatinske banke u Splitu, Bosanske trgovačke banke, Industrijske banke i Srpske

⁸⁹² Wildauer, 1924: 33; HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 36, br. 897 Gab, 3. veljače 1920.

⁸⁹³ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 36, br. 162 A.C. Gab, 10. siječnja 1920.

⁸⁹⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 12, a.a.1924, br. 2327, 6. studenoga 1924.

štedionice putem kojih je splitsko predstavništvo Ministarstva financija vršilo uplate mirovina.⁸⁹⁵ Mnogi od njih imali su djecu na školovanju u ostatku Kraljevine SHS, stoga su dvostruko gubili na pretvorbi.

Razmjena je osim na pojedince nepovoljno utjecala i na stanje gradske blagajne. Krunska državna blagajna zatvorena je 19. lipnja 1921., na dan službenog ukidanja krune kao platežnog sredstva. Wildauer napominje kako je, prema financijskim prognozama, postojeće stanje, kojemu su nedostajali neuračunati prihodi u dolasku, bilo u stanju zadovoljiti vlastite financijske potrebe do kraja godine.⁸⁹⁶ Sa stanjem od oko 1 500 000 kruna na dan 19. srpnja 1920. i s iznosima koji se još moraju prikupiti u ostatku godine, grad je mogao izaći u pozitivnoj bilanci, no nakon konverzije valute više nisu mogli biti ispunjeni svi zahtjevi proračuna, stoga se zatražila intervencija vlade. Komunalne su službe uslijed nepovoljne konverzije ostale uskraćene jer im iznos dobiven konverzijom nije bio dovoljan za pokrivanje procijenjenih troškova pa su bile primorane uzimati zajmove. Sa smanjenjem poreznih obveza u nadolazećim godinama i slabom platežnom moći građana kojima je promjenom valute u liru povećano porezno opterećenje, gradska blagajna sve je više posezala za pomoći stvarajući začaran krug dugova.⁸⁹⁷

Nepovoljna zamjena kruna u poslijeratnoj ekonomiji kraja utjecala je i na cijenu robe kroz nekoliko varijabli. Zbog poslijeratne su oskudice gradski trgovci bili prisiljeni uvoziti robu koju nisu mogli uvesti iz okolice. Dekretom br. 295 od 13. ožujka 1921. Zadar, Lastovo, Palagruža i Sušac isključeni su iz carinskog sustava Italije.⁸⁹⁸ Prema odredbi ugovora, proizvodi iz okolnih krajeva mogli su biti uvezeni u grad bez nameta, no potpuna primjena morala je čekati datum izvršenja za čije je donošenje zaduženo Građansko povjerenstvo po naredbi Ministarstva financija. Tako se uredba primjenjivala na izvoz robe iz Zadra, dok su carine zadržane na uvoz iz inozemstva u Zadar. Wildauer navodi kako je u praksi to značilo da se na robu pristiglu u Zadar plaćala carina u lirama, prema bivšoj austrijskoj tarifi po nominalnom iznosu, dok se na robu uvezenu u treću zonu, u to vrijeme još uvijek pod kontrolom talijanske vojske, plaćala

⁸⁹⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 104, Razno, br. 41379, 12. ožujka 1924.; Isto, br. 7373/24, 23. travnja 1924.; Isto, br. 47129, 2. svibnja 1927.

⁸⁹⁶ Više vidi u: Wildauer, 1924: 46 i 47.

⁸⁹⁷ *Corriere di Zara*, 8. prosinca 1921., „Le tariffe doganali per Zara”, br. 134, 3.

⁸⁹⁸ GU, br. 73, 28. ožujka 1921., 347 i 348; HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 60, br. 49/60, Izrezak iz novina *Economista d'Italia* pod naslovom „L'agonia economica...” od 23. siječnja 1923. Status je potvrđen zakonom br. 985 od 16. lipnja 1927. Ziliotto, 1936a: 39.

bivša austrougarska carina u krunama uz dodatak fiksne stope koja je od 30. listopada 1921. bila 900 %, a prije tog datuma samo 150 %.⁸⁹⁹

Nepovoljna promjena valute imat će dugoročan utjecaj na poduzetnike u gradu.⁹⁰⁰ U travnju 1922. u *Teatru Verdi* istaknuti Zadranjci održali su sastanak kako bi izrazili svoje nezadovoljstvo ratifikacijom Rapalskog ugovora na kojem su raspravljali o problemu različitog tretmana robe.⁹⁰¹ Kao jedan od osnovnih problema za Zadranjce navode plaćanje carina u lirama na robu koja se uvozi u Zadar, dok se za robu koja se uvozi u treću zonu plaćala carina u krunama s dodatnom kamatom od 900 %.⁹⁰² Kao najbliže tržište nametala se Italija, gdje je vladala stabilna lira. Zadarski su trgovci tako najčešće uvozili robu iz prekomorskih gradova Italije plaćajući lirama, a prodavali su je u krunama gubeći na vrijednosti. Tako su trgovci snosili rizik zarade, pa i samog opstanka koji su teško namirivali podizanjem cijena robe uslijed velikih fluktuacija valuta, ali i slabe kupovne moći potrošača. Kako bi opstali, mnogi su trgovci podilazili podizanju kredita u lirama koji su također bili podložni špekulacijama i rizicima. Upitna su također bila strateška ili jednokratna ulaganja u trgovinu ovog kraja jer se s pravom postavljalo pitanje o njegovoj političkoj i ekonomskoj perspektivi. Sudski polozi koji su također ostali podložni omjeru u odnosu na datum polaganja do kraja 1922. ostali su nepromijenjeni onemogućivši dužnicima da se oslobode dugova. Takav slijed događaja također je usporio ekonomska kretanja vjerovnika koji su izgubili interes za neplodni kapital koji k tome nisu mogli iskoristiti za financijska ulaganja u djelatnost i/ili njezino održavanje u postojećim ekonomskim okolnostima koje su snašle poslijeratni Zadar.⁹⁰³

Sve do sredine studenoga 1919. odnos krune prema liri bio je 2,50 te je kršenje omjera bilo kažnjivo. Tek je odredbom br. 107 od 13. studenoga 1919. dopušteno podizanje vrijednosti pri prodaji robe⁹⁰⁴, no čak ni taj dekret nije spriječio uvoz kruna u grad. Nada u zamjenu slična onoj u Julijskoj krajini mamila je novčanice u grad spuštajući im vrijednost u besćenje, pa su tako krune privatno prodavane i po omjeru manjem od 20 centa. S obzirom na to da vlasti nisu

⁸⁹⁹ Wildauer, 1924: 58. „In pratica si presentava questo caso: una merce di provenienza estera tariffata con 100 corone, se introdotta a Zara, pagava 100 lire di dazio piu 311 lire di aggio- questo era l'aggio per l' ultima quindicina del febbraio 1922 - cioe lire 411, mentre la stessa merce introdotta nella terza zona, pagava soltanto 100 piu 900 in tutto 1000 corone di dazio.”

⁹⁰⁰ Jadranski, 1933: 46.

⁹⁰¹ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 57/59, Protesti protiv primjene u potpunosti Rapalskog ugovora, travanj 1922.

⁹⁰² HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 57/59, Protesti protiv primjene u potpunosti Rapalskog ugovora, travanj 1922

⁹⁰³ Wildauer, 1924: 50.

⁹⁰⁴ Wildauer, 1924: 33.

dopuštale nagomilavanje lira, trgovalo se i štedjelo u krunama, čija je vrijednost padala. Od fonda iz dviju odredbi 1921. talijanski trgovci nisu imali koristi s obzirom na to da iskorišten novac nije bio namijenjen njima, već podmirivanju dugovanja pojedinaca. Ranijom pretvorbom moglo se omjer zadržati na 40 i provesti konverziju po stabilnoj stopi s obzirom na to da je bila manje-više stabilna do studenoga, kada je omogućeno podizanje vrijednosti lire koju su dotad kočili zakonski akti.

Kada je Dalibor Čorak iz privatne kožarske tvrtke *Čorak i Drug* u kolovozu 1921. podnio žalbu na nepravednu izmjenu kruna položenih u banci vjerojatno nije slutio kako ni tri godine nakon podnošenja žalbe njegov slučaj neće biti riješen. Dekretom od 10. lipnja određeni su uvjeti za pretvorbu većih iznosa komercijalnih tvrtki, neprofitnih organizacija i novčanih institucija. Postojeće zalihe pologa kruna banaka i štedionica od prije 9. travnja 1919. promijenili su financijski uredi i Provizorni ured riznice. Pretvorba se morala izvršiti u skladu s ravnotežom koju su položili prikazali uvečer 9. travnja 1919. i primjenom stope od 60 centa po kruni na bilancu koja je postojala 3. studenoga 1918., stope od 40 centa po kruni na razliku između spomenute bilance i one 9. travnja 1919., stope od 20 centa za pologe položene između 9. travnja i 30. rujna 1919. te 10 centa za sve pologe položene nakon 30. rujna 1919.⁹⁰⁵ Uzimajući u obzir drastičan pad vrijednosti krune nakon završetka rata, spomenuta pretvorba bila je krajnje nepovoljna i nepoštena, pogotovo u usporedbi s pretvorbom u Julijskoj krajini⁹⁰⁶ gdje je konverzija bila prilagođena lokalnim prilikama. Pri pozivu vlasti za zamjenu kruna tvrtka *Čorak i Drug* je predala svu traženu dokumentaciju, no ostala je uskraćena za 175 775,89 lira. Tvrtka s tradicijom proizvodnje kože još iz 19. stoljeća imala je naime do 1920. registriran tekući račun u Jadranskoj banci s položenih 2 197 572,40 kruna.⁹⁰⁷ Tvrtka je 9. travnja 1919. položila 91 570,45 kruna, da bi nekoliko mjeseci poslije, 30. rujna 1919., položila još 1 574 617,66 kruna. Sve krune ostale su u Jadranskoj banci kao aktiv do kraja prosinca 1920., kada su „uslijed nekorektnosti tadašnjeg ravnatelja Jadranske banke”⁹⁰⁸ prenijeli račun u Dalmatinsku eskontnu banku (*Banca Dalmata di Sconto*). Prijenos novca izvršen je 31. prosinca 1920. bankovnom transakcijom između dviju banaka na temelju naloga vlasnika

⁹⁰⁵ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 12. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 777 i 778.

⁹⁰⁶ „Nella Venezia Giulia e Tridentina venne l' ordinanza 31 marzo 1919 del Comndo Supremo del R. Esercito effettuata provvisoriamente la conversione al 40% e col decreto 27 novembre 1919 la conversione venne definitivamente fissata al 60%. A tale ragguaglio i depositi in corone, costituiti prima del 10 aprile 1919, compresi gli interessi, vennero compiutati dagli istituti di credito in base all' articolo 3 del citato decreto 27 novembre 1919, e versata quindi ai possessori prima stabilita e quella definitiva (60-40-20%).” Wildauer 1924; 48.

⁹⁰⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 523, 29. ožujka 1924.

⁹⁰⁸ Isto.

Ise Čorka. Šteta se dogodila pri izmjeni kada je komisija za razmjenu odlučila da se prema pohranjenom novcu odnosi prema datumu pohrane u Dalmatinsku eskontnu banku, što je značilo i znatno manju vrijednost promjene, točnije stopu od 10 %. Tvrtka je zatražila da joj se priznaju datumi pologa iz 1919. po odnosu stope od 40/20/10 centa.⁹⁰⁹ Konačan ishod ovog slučaja nije nam poznat, no slikovito na prikazuje gubitak koji je pojedina tvrtka mogla imati uslijed složene izmjene valute.

Prema dekretu br. 739 iz lipnja 1921., bankovne pologe pohranjene nakon 9. travnja 1919. mogle su promijeniti i novčane institucije ili izravno Provizorni ured riznice u Zadru.⁹¹⁰ Direktna promjena navedenog ureda nastupala je ako je nositelj depozita bio porezni obveznik poreza na industriju na okupiranom dalmatinskom području ili je posjedovao dokaz da ovlaštene pošiljke potječu od prodaje robe i hrane proizvedene na okupiranom dalmatinskom području i da su namijenjene kupcima koji tamo borave. Ista pravila vrijedila su i za sva povećanja depozita učinjenih nakon 9. travnja 1919. U kolovozu 1921. proveden je cenzus za trgovačke djelatnosti i iznose podložne za promjenu kao osnova za daljnju pretvorbu kruna, no na popisu se nisu našle sve tvrtke. Jedan kasniji dekret iz rujna 1923. priznavaće konverziju od 28 % za sume od 3000 kruna po osobi, uzimajući u obzir razliku između građana koji su iznose poduprli dokumentacijom i ostale. Sve novčanice od 1000 kruna serija većih od broja 1200 morale su biti položene u Banku Italije u Zadru.⁹¹¹ Vlasnici su dobili potvrdu te bi dobili poseban račun kao garanciju da će ostvariti pravo razmjene kada se stvore uvjeti. Takva odluka došla je kao dodatan udarac za ekonomiju i pojedinca s obzirom na to da su odredbe koje je izdao guverner Millo obznanile kako sve krunske novčanice mogu biti korištene kao sredstvo plaćanja neovisno o iznosu i seriji, stoga su se takve novčanice nalazile u mnogim poslovnim subjektima. Također, prema odredbama mirovnog ugovora, Italija je kao zemlja nasljednica teritorija bivše Monarhije morala promijeniti sve zatečene novčanice.

Kritičnost gradske uprave prema odnosu državne vlasti prema rješavanju valutnog pitanja u Zadru jedinstvena je, stoga se javlja pitanje odgovornosti.⁹¹² Čini se da je Millo po dolasku u Dalmaciju ipak imao viziju o što skorijem pripojenju okupiranog područja *madre patria* s lirom kao službenom valutom pa je od vlade još 1918. zatražio otvaranje podružnice Banke Italije

⁹⁰⁹ U ukupan zbroj kasnije je uračunata stopa od 28 % za sve iznose podvrgnute konverziji.

⁹¹⁰ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 13. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 778.

⁹¹¹ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 15. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 778. Ta serija novčanica izdana je nakon 27. listopada 1918.

⁹¹² Monzali, 2007: 293 i 294; *Corriere di Zara*, 6. prosinca 1922., „Per il miglioramento del cambio”, br. 78, 2.

kako bi Zadru dao kapitalnu injekciju.⁹¹³ Kao što smo vidjeli, lira sve do sredine 1921. ostaje ograničena kao platežno sredstvo pojedinaca dok financijski sustav grada i okolice ostaje zarobljen u valuti minule Monarhije. Tako se zadarski kraj zapravo našao u paradoksalnoj situaciji. Krunske novčanice s vrlo malom ili nikakvom vrijednošću preplavljivale su kraj dok je unos lira bio ograničen kako službenim aktima tako i okolnostima. Banke su uglavnom držale kruna, trgovalo se u krunama pa je ono malo kapitalnog priljeva u grad moglo doći u krunama. Blagajnički bonovi i državne cedulje koje je dijelilo građansko povjerenstvo nisu bili novac koji je mogao biti u kapitalnom optjecaju, a plaće i mirovine uglavnom su isplaćivane u krunama. Ako znamo da je konverzija kruna u Julijskoj krajini krenula već 1919. unatoč neriješenom političkom statusu te regije, s pravom se mnogi suvremenici pitaju zašto je u Zadru nastupila znatno kasnije. Prema sporazumu iz Saint-Germaina Italija je preuzela obvezu da dva mjeseca nakon njegova stupanja na snagu 16. srpnja 1919. markira sve kruna Austro-Ugarske banke zatečene na pripadajućem području i uvede novu valutu godinu dana nakon stupanja sporazuma na snagu. Ako je već talijanska vlada odlučila pristupiti konverziji kruna u liru nakon službenog pripojenja Zadra Kraljevini Italiji, nameće se pitanje zašto nije stala na kraj ilegalnim novčanicama i pristupila markiranju austrougarskih iako je to zasigurno mogla provesti kao što su to učinile pojedine druge zemlje. Povijesna tradicija trgovanja između grada i okolice pospješila je razmjenu novčanica sumnjivog podrijetla. Neizvjesnost oko političke pripadnosti Dalmacije i nepostojanje službene granice još su više produbljivali problem ilegalnih novčanica koje su se slijevale iz raznih krajeva, stoga je markiranje bilo iznimno potrebno.

5.1.4. PROIZVOLJNOST TUMAČENJA TERITORIJALNE PRIPADNOSTI KAO UTEG ZAMJENE KRUNA

Odredbe dvaju dekreta iz 1921. ostavile su mnoge državljane Kraljevine SHS u sumnji što činiti s krunskim novčanicama. Jugoslavenski konzulat činio se kao najpouzdanije mjesto za dobivanje informacija o tome, no čini se da su i sami predstavnici vlasti Kraljevine SHS u Zadru ostali uskraćeni za osnovne informacije. Sam konzul Cincar-Marković tako 8. kolovoza 1921.

⁹¹³ Jurić i Jurić, 2000: 92.

navodi kako od povjerenstva još nije dobio podatke po kojem se tečaju vrši zamjena kruna.⁹¹⁴ U datom trenutku konzul nije raspolagao informacijama kako će se pri razmjeni postupati s novčanicama u posjedu državljana Kraljevine SHS i kakve će posljedice zamjena valute imati na njih. Dekretom od 20. kolovoza zamjena novca po stopi od sedam posto davana je stanovnicima Dalmacije s područja koja je okupirala Kraljevina Italija, i to za svote koje su ranije bile isključene iz direktne izmjene. Konzul Cincar-Marković zato je Ministarstvu vanjskih poslova izrazio zabrinutost kako bi za buduće bankarske depozite mogli biti zakinuti pojedinci s obzirom na samovoljnost tumačenja statusa stanovnika područja prisvojenih od Italije, temeljenog na popisu stanovnika s prebivalištem u pripojenom dijelu Dalmacije iz svibnja 1921.⁹¹⁵ Stav građanskog povjerenika bio je jasan - prema lipanjskom dekretu, zamjena kruna dostupna je građanima obiju država na okupiranim područjima koji su u prehrambenu iskaznicu do zadanog datuma unijeli tražene podatke.⁹¹⁶ Podnositelji zahtjeva za razmjenu krunskih novčanica morali su u svibnju 1921. prijaviti svote za razmjenu. Svi novčani zavodi u Zadru koji su primili krune morali su ih prijaviti te predati talijanskim vlastima koje su im dodijelile priznanicu. Promjena iznosa iznad 3000 kruna zahtijevala je niz dokumenata koje mnogi nisu mogli pribaviti u kratkom roku. Potvrda o prebivalištu i prihodima u obliku prehrambene iskaznice s valjanošću od prije 15. svibnja 1921., izjava o izvornosti posjedovanja kruna, izjava o prebivalištu i ekonomskom stanju koju su izdali konzularni ured ili nadležne talijanske vlasti za izbjeglice iz ostatka Dalmacije koji nisu dodijeljeni Italiji, kao i dokument s poreznim svjedočenjem za 1920. - bilo je potrebno pribaviti mnogo dokumenata u datom poslijeratnom razdoblju rastrganom između dviju administracija.

Kada je zamjena kruna konačno počela, pojedini državljani Kraljevine SHS i institucije ostali su uskraćeni za lire.⁹¹⁷ Pismeno izlaganje iz Jugoslavenskog konzulata koje se referira na tijek razmjene navodi kako „mnoga lica koja u Zadru imaju nepokretnih dobara, svoje radnje, ekonomski glavni ili nuzgredni centar posala, ali i zbog raznih prilika, duže ili kraće izbivaju

⁹¹⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 74, 8. kolovoza 1921.

⁹¹⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 162, 28. kolovoza 1921.

⁹¹⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 172, 30. kolovoza 1921.

⁹¹⁷ Prema nepotpisanom izvješću koji se nalazi u fondu Jugoslavenskog konzulata državljani Kraljevine SHS imali su kod Veresijskog zavoda položeno 1 712 074,23 kruna na štednim knjižicama i 369 714,31 kruna depozita. Jadranska banka ima je oko 10 000 kruna depozita od državljanke Kraljevine SHS s prebivalištem izvan Zadra. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, bez broja, Ekspoze o načinu kako se provoda i primjenjuje dekret-zakon od 10. juna 1921. Kralj. Talijanske vlade o izmeni novca na teritoriji Dalmacije koja je zakonom od 10. decembra 1920. br. 1778 prisajedinjena Kraljevini Italiji.

iz Zadra“ nisu uključena u razmjenu zbog prebivališta izvan Zadra.⁹¹⁸ Prema dojavama s terena, izmjena novčanica odvijala se proizvoljno, bez čvrstog kriterija te se nekima odbijala bez razloga.⁹¹⁹ Za izmjenu kruna nisu bili uskraćeni samo pojedinci, već javne ustanova i tvrtke iz Dalmacije koji su na određeni način bili financijski vezani uz Zadar, a čije su pologe nekoć priznavali novčani zavodi u Zadru.⁹²⁰ Građansko povjerenstvo negiralo je takvo postupanje naglašavajući da se ograničenja ne provode na temelju nacije, već samo na temelju stalnog boravišta. Građanski je povjerenik Moroni, dapače, naglasio kao su vlasti izašle ususret činovnicima koji nisu imali stalni boravak u Zadru tako da im je priznata adresa ureda kao vrijedeća za promjenu novca.⁹²¹ Isti ustupak nije primijenjen u slučaju privremene i prijelazne adrese ili adrese koja će vrijediti u budućnosti, pa je tako Vilibald Pelegrini, činovnik iz Splita, ostao uskraćen za izmjenu 3832 kruna iz Jadranske banke s obzirom na to da su prema članku 11. dekreta od 10. lipnja 1921. iz konverzije isključeni polozi osoba izvan područja pripojenih Italiji.⁹²²

Provizorni ured riznice zatvoren je 30. rujna 1921., čime je prestala razmjena austrougarskih kruna. Ministarstvo riznice (*Ministero del Tesoro*) postalo je nadležno tijelo za sve nadolazeće poslove zamjene kruna u Zadru.⁹²³ Za Jugoslavenski konzulat kao glas državljana Kraljevine SHS razmjena je bila daleko od kraja s obzirom na niz neriješenih izmjena. Konzulat nije znao koju ulogu preuzeti i što činiti dalje s obzirom na niz upita upućenih tome tijelu, stoga je od Ministarstva inostranih dela zatražio odgovore na pitanja treba li kod pojedinaca kojima je odbijena razmjena djelovati, moraju li stranke od komisije tražiti izvješća o odbijanju razmjene s obzirom na to da im nisu izdana te može li im se u slučaju dobivanja takve odbijenice dozvoliti uvoz nepromijenjenog novca na teritorij Kraljevine SHS.⁹²⁴ Problem su, naime, bili državljani koji nisu imali boravak na području koje je zauzela Kraljevina Italija, oni koji su došli onamo za vrijeme okupacije i oni koji su u međuvremenu otišli i ostavili novac prijateljima.

⁹¹⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, bez broja, Ekspoze o načinu kako se provada i primjenjuje dekret-zakon od 10. juna 1921. Kralj. Talijanske vlade o izmeni novca na teritoriji Dalmacije koja je zakonom od 10. decembra 1920 br. 1778 prisajedinjena Kraljevini Italiji.

⁹¹⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R)1, br. 181, 1. prosinca 1921.

⁹²⁰ Prema dokumentu iz prosinca 1918., u Zadru su postojale sljedeće financijske institucije: podružnica Austro-Ugarske banke, *Banco Popolare* s filijalama u Šibeniku, Pagu i Rabu, mjenjačnica Braća *Mandel* i *Nipote*, Pokrajinska kreditna institucija Zadar, Hrvatska štedionica i Srpska štedionica. HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 7, Banche, br. 65, 28. prosinca 1918.

⁹²¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 209, 6. rujna 1921.

⁹²² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 170, 2. prosinca 1921.

⁹²³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, br. 360, 3. listopada 1921.

⁹²⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 227, 8. rujna 1921.

Stošija Rajić, trgovkinja iz Zadra, imala je Jadranskoj banci u Zadru pohranjenih 7811 kruna koje nisu promijenjene zbog propusta roka za izdavanje prehrabene knjižice.⁹²⁵ U prosincu 1921. podnijela je žalbu Ministarstvu financija s opravdanjem da je nepismena, no žalba je odbijena. Fond Jugoslavenskog konzulata u Zadru također posjeduje i oskudne informacije o odbijenici istaknutoga državljanina Kraljevine SHS kojemu je odbijena izmjena kruna. S obzirom na ugled stranke, valja pretpostaviti kako je pozadina slučaja političkog karaktera. Vladislav Gucić kao zastupnik Jurja Biankinija podnio je konzulatu pritužbu nakon što su mu talijanske vlasti odbile promjenu 5170 kruna u novčanicama i 1040 kruna u sudskim položajima stečenima od najamnine. Talijanske su vlasti čin odbijanja opravdale Biankinijevom odsutnošću u trenutku podnošenja zahtjeva za izmjenu.⁹²⁶ Odbijenica je prenesena usmeno bez pismenog obrazloženja pa Gucić nije imao dokument za referenciju. S obzirom na to da konzulat nije imao odgovora na zahtjev, Gucić je poslao žalbu Rimu, koja je također odbijena. Slučaj bivšeg austrijskog podnamjesnika Lavoslava Golfa o kojem će biti spomena dalje u tekstu također govori o mogućoj opstrukciji političke naravi.

Upitna isplata lira nije zahvatila samo pojedinačne bankarske ili direktne izmjene, već je utjecala i na isplate mirovina. Župniku u miru Frani Bellenghiju iz Vrsi obustavljena je mirovina donedavno isplaćivana u lirama te je vraćena u krune s objašnjenjem da je može primiti u lirama ako optira za talijansko državljanstvo.⁹²⁷ Bellenghi se obratio konzulatu za pomoć s obzirom na to da se smatrao podanikom Kraljevine SHS te mu je Bogoslovni odjel Pokrajinske uprave za Dalmaciju u Splitu odobrio isplatu zaostale mirovine i obvezao se na isplatu mirovine u budućnosti.⁹²⁸ Iako je za Bellenghija ukupan ishod bio pozitivan, čekanje rješenja potrajalo je mjesecima. Spomenuti slučaj još je jedno svjedočenje o iznimno slaboj suradnji dviju država koje su građane Kraljevine SHS ostavile da se samostalno snalaze u složenim okolnostima. Isto tako svjedoči o nezainteresiranosti vlade u Beogradu da predvidi i rješava scenarije poput ovoga.

Oštećene su stranke konzulatu slale upite o mogućnosti da novac pohrane u konzulat ili da ga prenesu u Kraljevinu SHS. Konzulat se tako našao u nedoumici kako tretirati novac državljanina Kraljevine SHS koji talijanske vlasti nisu htjele promijeniti ili za koje nije podnesen

⁹²⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 165, 24. studenoga 1921.

⁹²⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 108, 19. lipnja 1924.; Isto, izjava Vladislava Gucića od 5. rujna 1921.

⁹²⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 12, B, Bellenghi, br. 764, 2. svibnja 1922.; Isto, pismo Frane Bellenghija Narodnom vijeću od 27. rujna 1921.; Isto, br. 5449, 30. kolovoza 1921.

⁹²⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 12, B, Bellenghi, br. 141, 15. veljače 1921.

zahtjev. Krune koje se nisu zatekle na datom teritoriju u vrijeme izmjene nije se moglo legalno unijeti na teritorij Kraljevine SHS, a novi rok nije bio na vidiku. Konzulatu je naloženo da učini sve moguće da se razmjena u Zadru provede do kraja s obzirom na to da je valutna promjena bila od državnog interesa u datim okolnostima u kojima su odnosi dviju država još bili opterećeni pitanjima manjina i buduće gospodarske i političke suradnje.⁹²⁹ Dvije države imale su još niz nerazriješenih pitanja oko Dalmacije i njezinih stanovnika, a Zadar i treća zona još su uvijek nastavili funkcionirati u sivoj zoni ekonomije. Iako je poticalo provođenje razmjene do kraja, vodstvo Kraljevine SHS bilo je očito svjesno pojedinih ograničenja s obzirom na to da je konzul jasno naglasio svjesnost kako sve krunske novčanice neće biti promijenjene. Konzulatu je nadalje zabranjeno izdavati uvjerenja o odbijanju razmjene jer je to moglo ponukati talijanske vlasti na odustajanje od potpune provedbe razmjene ili na pogoršanje odnosa dviju zemalja, što su službene vlasti htjele spriječiti.⁹³⁰ Uvjerenje se moglo izdavati iznimno uz naznaku da vlasti Kraljevine SHS nisu obvezne provesti izmjenu. Konzulat je tako 12. listopada 1921. oglasio kako svi državljani Kraljevine SHS u Zadru kojima je uskraćena razmjena kruna sastave popis novčanica i prijave konzulatu, koji će im izdati potvrdu.⁹³¹ Konzulat je u sljedećim mjesecima nastavio popisivati odbijene krunske novčanice vraćajući dio strankama, dok je drugi dio slao Ministarstvu inostranih dela.⁹³² U konačnici je konzulat zadobio važnu ulogu kao posrednik građana Kraljevine SHS kod financijskih institucija u Zadru i izvor informacija o krunama koje su pohranili.⁹³³

Zamršena administracija i neizvjesna politička sudbine Zadra i treće zone nakon rata utjecala je na tumačenje državnog i prebivališnog statusa pojedinaca. Dakako, treba uzeti u obzir i pojedine slučajeve neprovedene izmjene uslijed pojedinačne nebrige i neznanja. Najspornija odredba dekreta bila je ona o posjedovanju potvrde o prebivalištu i prihodima u obliku prehrambene iskaznice koju su izdale vlasti i s valjanošću od prije 15. svibnja 1921. Stanko Ožanić koji se u trenutku pisanja nalazio u Splitu u potrazi za poslom do travnja 1921. stanovao je na Kolovarima, gdje mu se nalazila obitelj.⁹³⁴ Ožanić je lišen službe u studenome 1919., no dozvoljen mu je boravak u Zadru. U stvarnosti, prema svjedočenju Ožanića, nepravomoćno je interniran te mu je uskraćena plaća, čime mu je ukinuto pravo na

⁹²⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 446, 21. listopada 1921.

⁹³⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 446, 21. listopada 1921.

⁹³¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 619, 23. studenoga 1921.

⁹³² Primjer vidi u: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, O-P 1921., br. 776, 16. prosinca 1921.

⁹³³ Primjer vidi u HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, Razno, br. 2519, 27. studenoga 1921.

⁹³⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, O-P 1921., br. 607, 20. studenoga 1921.

izmjenu 21 710 kruna koje je predao konzulatu. Kao poreznom obvezniku državnog i općinskog poreza na kuću, smatrao je da ima pravo na promjenu. U fondu se ne nalaze konačne informacije o ishodu datog slučaja, no slučaj Stanka Ožanića svjedoči o proizvoljnom tumačenju, ali i neznanju konzulata kako postupati s krunama građana koji su se u vrijeme izmjene nalazili izvan državnog teritorija.

Žalbu konzulatu podnio je i kapetan broda *Liburnia* Ivo Cecić Vidoš sa Šolte. Posada broda i on sam kao zaposlenici broda registriranog u zadarskoj luci status zaposlenih djelatnika stekli su prije 15. svibnja 1919. te su polagali prava na razmjenu do 3000 kruna po osobi.⁹³⁵ Kapetan je u srpnju 1921. poslao žalbu talijanskim vlastima i konzulatu, koja je odbijena pod opravdanjem kako brod ne posjeduje prehrambenu knjižicu koja je oduzeta po naredbi Građanskog ureda za nabavu (*Ufficio apporovigiamento civile*) iz Zadra iako su od istog ureda primali hranu. Molba je odbijena pod opravdanjem kako kapetan broda nije na vrijeme prikazao valjanu prehrambenu knjižicu.⁹³⁶ Kapetan je, naime, bio sa Šolte koja je već prošla izmjenu novčanica, stoga je ostao zatečen što činiti s krunama u posjedu s obzirom na to da ih po povratku kući neće moći zamijeniti. Po obavijesti poslanoj od delegacije riznice zadarskom konzulatu i osobnom pismu kapetana, izmjena 98 200 kruna u lire odobrena mu je tek u listopadu 1925. nakon naknadnih sporazuma dviju država.⁹³⁷

Slučaj Lavoslava Golfa čijoj je supruzi Karloti (Dragici) u svibnju 1921. Provizorni ured riznice u Zadru odbio izmjenu novca jedan je od najzornijih primjera složenosti izmjene krunskih novčanica. Bivši podnamjesnik Leopold (Lavoslav) Golf⁹³⁸ u vrijeme zamjene novčanica obavljao je dužnost činovnika Pokrajinske vlade u Splitu, dok je supruga ostala s obitelji u Zadru te je u njegovo ime u svibnju 1921. podnijela molbu za zamjenu 3000 kruna za sebe osobno, supruga i kćer na temelju lipanjskog dekreta.⁹³⁹ Nakon što je dekretom br. 1125 odobrena razmjena većih suma, Karlota Golf podnijela je molbu za razmjenu 96 000 kruna

⁹³⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 619, 23. studenoga 1921.

⁹³⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 172, 30. kolovoza 1921.

⁹³⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 2554, 23. rujna 1925.; Isto, br. 2536, 1. listopada 1925.

⁹³⁸ Leopold (Lavoslav) Golf bio je predstavnik austrijskog visokog činovništva i ugledni član zadarskog društva u godinama prije Velikog rata. Kao dvorski savjetnik i kasnije posljednji austrijski podnamjesnik imao je velik utjecaj na politička i gospodarska zbivanja u Dalmaciji početkom 20. stoljeća. Rodom iz Češke, Golf poslije raspada Monarhije staje na stranu Hrvata i odlazi u Split gdje djeluje pri Pokrajinskoj vladi i nastavlja obavljati ugledne društvene dužnosti u narednim godinama. Bralić, 2007: 732 i 742; *Novo doba*, 1. lipnja 1924., „Gradska kronika, Novi odbor Charitasa”, br. 128, 7; *Novo doba*, 25. listopada 1937., „Izvanredna skupština penzionera”, br. 248, 5. Konzultirani izvori Jugoslavenskog konzulata kao i *Novo doba* navode ime Lavoslav Golf stoga se isto koristi dalje u tekstu.

⁹³⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 560, 12. studenoga 1921.; Isto, bez broja, pismo Dragice Golf od 20. rujna 1921.

2. rujna iste godine, kada ju je činovnik poslao natrag pod izgovorom velike navale za razmjenu te ju je pozvao da se vrati.⁹⁴⁰ Kada se 5. rujna po savjetu vratila, rečeno je da joj se razmjena odbija zbog propuštenog roka. Uslijed toga Golf je podnio žalbu Provizornom uredu riznice u Zadru, a nakon što nije primio odgovor, obratio se konzulatu, koji je žalbu dalje proslijedio Građanskom povjerenstvu. Građanski povjerenik Moroni u listopadu 1921. konzulatu je poslao odgovor kako ne može udovoljiti molbi i da se razmjena ne može izvršiti s obzirom na to da je Golf napustio Zadar, čime je izbrisan iz prehrambene iskaznice.⁹⁴¹ Pravo na izmjenu prema lipanjskom dekretu imali su oni s vrijedećom iskaznicom do 15. svibnja te godine. Golf je pismom od 7. rujna poslanom Provizornom uredu riznice u Zadru priznao da je činovnik u Splitu, čime mu je uskraćeno pravo izmjene novca jer je izbrisan iz prehrambene knjižice 23. lipnja. Kako gospođa Golf nije bila u stanju predočiti suprugovu punomoć do 4. rujna, kada je već prošao rok podnošenja zahtjeva za zamjenu kruna, a Provizorni ured riznice u međuvremenu je prestao postojati, uvjerenje o razlogu odbijanja nije se moglo izdati. S obzirom na to da se konzulat nije smatrao dalje nadležnim za slučaj niti je bio voljan udovoljiti zahtjevu Karlote Golf da pohrani novac kod sebe prije njezina preseljenja u Split krajem 1921., novac je pohranjen u Dalmatinsku eskontnu banku. Banka novac nije htjela primiti kao novac položen na račun već ga je prebrojila, odredila sumu od 12 000 lira i zapečatila omot. Nakon ratificiranja konvencija iz Santa Margherite Golf je u travnju 1923. pisao konzulatu tražeći pomoć u dobivanju lira za koju je bio voljan konzulatu dati punomoć te je uz pomoć konzulata isposlovao da mu ponovno prebroje novac, nakon čega je od delegacije riznice zatražio promjenu koju je ista odbila, rekavši kako je Golfvoj supruzi te 1921. odobrena razmjena po stopi od sedam posto koju je ona odbila.⁹⁴² Moroni je nižu stopu objasnio saznanjem ureda da je obitelj Golf prodala svoje pokućstvo u namjeri da otputuje u Split.⁹⁴³ Čin preseljenja nameće se kao logičan uslijed nove dužnosti koje je Lavoslav Golf preuzeo u okviru Kraljevine SHS. Objašnjenje Golfovih bilo je kako je Karlota zatražila promjenu 35 494 kruna po stopi od 28 %, dok je za ostali iznos bila voljna pristati na promjenu od sedam posto. Golf je također zatražio od banke da mu isplati novac, koji mu je odbila dati pod izlikom kako je novac položen kao zatvoreni polog, a ne uplata na račun. Golf je još na kraju zatražio od riznice promjenu od sedam posto uz mogućnost dogovora o većem postotku razmjene, no sve talijanske instancije vlasti, od

⁹⁴⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), bez broja, pismo Dragice Golf od 20. rujna 1921.

⁹⁴¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 1243, 12. listopada 1921.

⁹⁴² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, br. 857, 30. travnja 1923.

⁹⁴³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 1243, 12. listopada 1921.

riznice do Ministarstva financija u Rimu, odbile su mu zahtjev uz objašnjenje da će to biti moguće nakon sklapanja sporazuma između dviju država čiji se pregovori vode na konferenciji u Rimu. Lavoslav Golf je nastavio s upitima konzulatu i delegaciji riznice i tijekom 1925. te je tako dočekaio sklapanje Nettunskih konvencija prema kojima se izmjena krune mogla vršiti samo ako je novac bio naveden u popisu krune iz 1921.⁹⁴⁴ O zamjeni je dalje odlučivala talijanska vlada.⁹⁴⁵ U konačnici delegacija riznice Golfu nije priznala razmjenu pod objašnjenjem kako novac nije predan državnoj blagajni te godine. Konzul je nakon spomenute odluke intervenirao i u Rimu, a odgovor je bio da će se odluka donijeti nakon dovršenja razmjene krune talijanskih državljana. Posljednja izjava začudila je konzula, po čijem je saznanju do lipnja 1926. izvršena sva zamjena krune talijanskim državljanima u Dalmaciji. Dokument iz lipnja 1926. posljednji je u nizu o slučaju Golf.

Talijanska je vlast u ožujku 1922. naredila predaju svih neizmijenjenih krune radi likvidacije Austro-Ugarske banke.⁹⁴⁶ Viši povjerenik riznice Grassi, zadužen za provedbu predaje krunskih novčanica u Zadru, pozivao je sve građane na teritoriju okupirane Dalmacije, s izuzetkom treće zone, da neoznačene novčanice predaju najbližoj riznici kako bi ih država mogla zastupati pri likvidaciji. Prema članku 206. sporazuma iz Saint-Germana, Italija se kao nasljednica teritorija bivše države obvezala predati sve krune Austro-Ugarske banke reparacijskoj komisiji nakon zamjene ako nisu bile markirane.⁹⁴⁷ Te novčanice namijenjene su sudjelovanju u likvidaciji Austro-Ugarske banke na koje se mogla dobiti aktiva, uskraćena privatnim vlasnicima.⁹⁴⁸ Ministarstvo riznice je pozvalo sve posjednike krune u Italiji, osim stanovnika treće zone, da u roku od 13. do 20. ožujka sve krunske novčanice bez oznake predaju delegaciji Ministarstva riznice. Italija je kao vjerovnica banke zahtijevala dio imovine pri likvidaciji te je namjeravala nastupiti kao zastupnik svih građana na zadobivenom teritoriju, no konzulat je u tome nalazio zamjerku kako Italija ilegalno želi povećati broj prijavljenih novčanica, onih istih koje je imala obvezu promijeniti, što je propustila učiniti. Novčanice

⁹⁴⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926). br. 2320, 18. rujna 1925.; Isto, bez broja, pismo od 6. rujna 1921.

⁹⁴⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, A. 2386, 24. rujna 1925.

⁹⁴⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, 1922., Dopis Jadranske banke konzulu, bez broja, 14. ožujka 1922.

⁹⁴⁷ „Treaty of peace between the principal Allied and Associated Powers and Austria (signed at St. Germain-en-laye, 1919, 10 September)”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-1.pdf>, posjećeno 30. rujna 2021.

⁹⁴⁸ *Novo doba*, 1. travnja 1922., „Pitanje izmjene novca u Zadru. Nova nezakonitost italijanske vlade”, br. 76, 1.

Austro-Ugarske banke bile su predmet zanimanja obiju država s obzirom na udio u likvidaciji banke minule države.⁹⁴⁹

Posebno pitanje predstavljale su krune državljana SHS pohranjene u financijskim institucijama sa sjedištem u Zadru. Zemaljsko-veresijski zavod, koji je 1921. svoje poslovanje preselio iz Zadra u Split⁹⁵⁰, dobio je nalog Ministarstva financija da sve neizmijenjene sudske i privatne pologe, kao i vlastite pričuve pohrani kod novčanih zavoda u Zadru pa je ostalo otvoreno pitanje koja država ima na njih prava pri likvidacije Austro-Ugarske banke.⁹⁵¹ Jadranska banka posjedovala je mnogo zaloga državljana Kraljevine SHS koji su se nalazili u Kraljevini Italiji ili u trećoj zoni. Smatra se da je sveukupan iznos pologa državljana Kraljevine SHS u financijski tijelima iznosio oko 5 000 000 kruna, a od tog je 1 000 000 pripadalo onima koji imaju boravište u Zadru.⁹⁵² Prema jednom izvoru, na založnim knjižicama građana Kraljevine SHS nalazilo se 171 207 423 kruna, dok su građani Kraljevine SHS koji nisu imali prebivalište u Zadru u Zemljišno-veresijskom zavodu položili 36 971 431 kruna depozita te je 12 000 kruna depozita položeno u Jadranskoj banci čekalo na pretvorbu u lire.⁹⁵³ Polozi građana koji nisu imali prebivalište na područjima pripojenima Italiji, prema lipanjskom dekretu, ostali su zamrznuti s obzirom na to da je dekretom obustavljeno izvršenje obveza između privatnih osoba s prebivalištem izvan područja pripojenih Italiji i financijskih institucija u Zadru.⁹⁵⁴ Iako je potvrđeno kako se izmjena i dalje treba odviti na temelju obaju dekreta iz 1921. nakon naknadnih sporazuma te kako ovaj poziv ne mijenja postojeće odredbe, novčani zavodi našli su se pred izazovom kako postupiti s položima vlastitih stranaka s obzirom na dati rok od svega sedam dana u kojem nisu mogli sakupiti naputke od stranaka. Jadranska banka u tom je pitanju ponudila savjet konzulatu navodeći kako je najbolje rješenje predati sve iznose državi s obzirom

⁹⁴⁹ Pri pozivu za prijavu neizmijenjenih kruna krajem 1924. državna banka naglašava važnosti razlikovanja novčanica koje su pri pozivu 1922. predane talijanskim vlastima i onih odbijenih, tj. neprijavljenih. Vidi: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, Razno, bez broja, novinski članak priložen dokumentu br. 2791.

⁹⁵⁰ Temeljem odluke Ministarstva unutarnjih poslova Kraljevine SHS od 29. rujna 1921. Zemaljsko – veresijski zavod je stavljen pod upravu Pokrajinske vlade za Dalmaciju, a prestankom njezina djelovanja Zavodom upravlja veliki župan Splitske oblasti. Zavod je 16. kolovoza 1924. službeno prestao postojati, ali je nastavio djelovati u Splitu kao podružnica Državne hipotekarne banke Kraljevine SHS. Perić, 1987: 71 i 73; HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, Razno, bez broja, novinski članak priložen dokumentu br. 2791; Isto, br. 2791, 24. prosinca 1924.

⁹⁵¹ *Novo doba*, 1. travnja 1922., „Pitanje izmjene novca u Zadru. Nova nezakonitost italijanske vlade”, br. 76, 1.

⁹⁵² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, br. 360, 3. listopada 1921.

⁹⁵³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, bez broja, Ekspoze o načinu kako se provada i primjenjuje dekret-zakon od 10 juna 1921. Kralj. Talijanske vlade o izmeni novca na teritoriji Dalmacije koja je zakonom od 10 decembra 1920 br. 1778 prisajedinjena Kraljevini Italiji. Iako je prvotno spominjan iznos od 10 000 kruna, Jadranska banka u konačnici je predala 12 000 kruna pologa državljana Kraljevine SHS talijanskoj državi. Vidi: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 104, Razno, br. 269, 27. studenoga 1924.

⁹⁵⁴ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., članak 11, 777.

na to da iste novčanice neće imati vrijednost nakon likvidacije, kao i uskraćenost za likvidacijski udio s kojom će se suočiti svi koji propuste rok. Štediša su poticane su da predaju novac pohranjen kod novčanih zavoda, pa makar i po manje povoljnoj stopi, s obzirom na to da bi se razlika između isplaćenog novca dobivenog likvidacijom banke i onog od konverzije mogla isplatiti nakon sporazuma dviju država.⁹⁵⁵ Talijanska vlada bila je dužna predati priznanicu svim zavodima i bankama koji su krune predali u ime državljana Kraljevine SHS.⁹⁵⁶

Sklapanjem konvencija iz Santa Margherite u listopadu 1922. dvije su kraljevine odredile postupanje prema manjinama u zadobivenim područjima, pa je tako dan zakonski okvir za daljnju provedbu izmjene kruna.⁹⁵⁷ Kraljevina Italija obvezala se gdje je god moguće izvršiti zamjenu odbijenih kruna državljanima Kraljevine SHS po jednakim uvjetima odobrenima talijanskim državljanima u Zadru.⁹⁵⁸ Konzulat je u rujnu 1923. pozvao sve nekadašnje stanovnike Zadra i Lastova da povodom skore zamjene kruna u Zadru konzulatu pošalju potvrdu o državljanstvu u obliku domovnice ili rješenja službenih tijela koja dokazuju državljanstvo i da konzulatu ili opunomoćenicima predaju neizmijenjene krunske novčanice ako novac već nisu predali Banci Italije ili prijavili konzulatu kako bi se u njihovo ime podnijela prijava za izmjenu.⁹⁵⁹ Pojedinci koji su morali imati vrijedeću prehrambenu iskaznicu ne stariju od 15. svibnja 1921. morali su je priložiti na isti način. Oni koji su imali položen novac u Zemljišno-veresijskom zavodu nisu morali izvršiti prijavu s obzirom na to da je zavod to činio umjesto njih. Poseban slučaj predstavljale su krune položene u propalnoj Jadranskoj banci oko kojih je sporno bilo vlasništvo nakon stečaja banke. Naime, bilo je upitno jesu li nepromijenjene krune smatrane vlasništvom pojedinaca ili stečajne mase banke, stoga je rasprava o takvim slučajevima potrajala niz godina.⁹⁶⁰

Iako se nakon sklapanja konvencija iz Santa Margherite očekivala što skorija izmjena, ni u listopadu 1923. nije bila na pomolu, pa tako konzulat izvještava glavnu komisiju u Splitu da je delegacija riznice samo uzela podatke od novčanih zavoda dok privatne osobe još nisu

⁹⁵⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, 1922., Dopis Jadranske banke konzulu, bez broja, 14. ožujka 1922.; *Novo doba*, 1. travnja 1922., „Pitanje izmjene novca u Zadru. Nova nezakonitost italijanske vlade”, br. 76, 1.

⁹⁵⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, Razno, bez broja, novinski članak priložen dokumentu br. 2791; Isto, br. 2791, 24. prosinca 1924.

⁹⁵⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 104, Pov. 1923., br. 499, 25. rujna 1923.

⁹⁵⁸ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 23. listopad 1922., Sanmargeritski ugovor između Italije i Jugoslavije 1922., *Accordi Generali*, VI., Sistemazione delle Banche, članak 32/1.

⁹⁵⁹ *Novo doba*, 27. rujna 1923., „Gradska kronika. Razmjena novca našim državljanima u Zadru, br. 223, 4; *Novo doba*, 17. listopada 1923., „Izmjena novčanica, br. 240, 5.

⁹⁶⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 104, Razno, br. 269, 27. studenoga 1924.

pozvane za izmjenu.⁹⁶¹ Slučajevi nepromijenjenih kruna državljana Kraljevine SHS nisu ni tijekom 1924. razriješeni, iako pojedini dokumenti spominju mogućnosti skore razmjene.⁹⁶² Uoči pregovora o konačnom sporazumu o zamjeni kruna građanima obiju zemalja u Dalmaciji, vršitelj dužnosti upravitelja splitske podružnice Državne hipotekarne banke Josip Jablanović pozvao je preko konzulata sve državljane i novčane zavode u Zadru da Zemaljsko-veresijskom zavodu u Splitu dostave dokaz o prijavljenoj sumi, navedeni iznos koji su zatražili, tj. tečaj razmjene, poslovni ili privatni subjekt kod kojeg su položili sumu te daljnje dokaze o postupanju talijanskih vlasti kao vršitelja izmjene.⁹⁶³ Isto je zatražio od konzulata s obzirom na ulogu koju je preuzeo nakon niza slučajeva nepromijenjenih kruna. Zemaljsko-veresijski zavod također je uzeo ulogu posrednika u molbi građana za razmjenu ako građani nisu dobili priznanicu od novčanog zavoda te se u takvim slučajevima molba mogla podnijeti i nakon Jablanovićeve objave u prosincu 1924.

Niz izvora ukazuje na složenost okolnosti izmjene i razrješenja postupaka koji su trajali i po nekoliko godina ostavljajući stanovnike Zadra i okolice bez tekućeg novca. Vlasnik nekoliko nekretnina i zemljišta u zadarskoj okolici Dimitar Marčetić krajem prosinca 1924. Zemaljsko-veresijskom zavodu u Splitu iznio je svoj slučaj tražeći pravdu.⁹⁶⁴ Iako je kao državljanin Kraljevine SHS prema zakonu od 19. svibnja 1921. imao pravo da na osnovi mirovine ostvari razmjenu, njegov je zahtjev odbijen. S obzirom na to da se za vrijeme propisanog roka za predaju nalazio izvan Zadra uslijed poslova na imanju, ostavio je 90 270 kruna bratu da ih promjeni, koji je, navodno zbog psihičke bolesti, to propustio. Dimitar je odmah po povratku iznio žalbu Provizornom uredu riznice koju je delegacija u Rimu odbila u lipnju 1922. Također mu je od osnovne sume odbijeno 3270 kruna. Konzulat mu je u konačnici odgovorio da prema konvenciji potpisanoj 18. srpnja 1925. talijanska vlada pristaje samo na razmjenu kruna sadržanih u popisu provedenom 1921. te je odluka isključivo na talijanskoj vladi, stoga je djelovanje konzulata ograničeno.⁹⁶⁵

Gizela Gjivanović 1917. u zadarskoj Narodnoj banci zbog miraza za pokćerku podignula je srebro u vrijednosti od 6000 kruna.⁹⁶⁶ Isti je dug htjela isplatiti 1920., no druga ju je pokćerka

⁹⁶¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 104, Pov. 1923, br. 513, 8. listopada 1923.

⁹⁶² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, Pov. 1924., br. 70, 28. veljače 1924.

⁹⁶³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, Razno, bez broja, novinski članak priložen dokumentu br. 2791; Isto, br. 2791, 24. prosinca 1924.

⁹⁶⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1., P(R) 1, br. 21, 31. prosinca 1924.

⁹⁶⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P(R) 1, A. 2386, 24. rujna 1925.

⁹⁶⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 995, 18. svibnja 1923.

tužila kako srebrnina ne pripada njoj te je sud zapečatio srebrninu. Gospođa Gjivanović sudski je spor ipak dobila 1921. te ju je banka oslobodila tereta, no pri isplati duga zatražene su lire umjesto kruna. Gjivanović je stoga zadržala 6000 kruna te je banci isplatila 2000 lira, no poslala je žalbu Rimu i Glavnoj komisiji za zamjenu krunskih novčanica u Dalmaciji tražeći zamjenu kruna u dinare s obzirom na to da se gospođa zbog školovanja sina 1923. nalazila u Varaždinu. Komisija u Splitu poslala je zahtjev konzulatu u Zadru pozivajući se na konvenciju iz 1922. prema kojima je bila nadležna za zamjena kruna u prvoj, drugoj i trećoj zoni, dok se talijanska vlada obvezala mijenjati krune državljanima Kraljevine SHS u Zadru.⁹⁶⁷ Zbog sporosti procesa Gjivanović je u rujnu 1925. preko posrednika Koste Neumayera zatražila djelovanje konzulata, koji se ogradio od nadležnosti za slučaj s objašnjenjem kako prema konverziji iz 1925. nema ovlasti zamijeniti pohranjene krune.⁹⁶⁸

Temeljem Konvencija iz Santa Margherite vlade dviju država imenovale su delegate Komisije za sistematizaciju imovinskih interesa u sastavu Josip Jablanović, Stevo Metličić, Milorad Medini, Eligio Smirich, Giovanni Lubin i Giovanni Jerkovich.⁹⁶⁹ Prva sjednica komisije održana je u lipnju 1924. u Zadru te su nastavno na nju talijanski državljani, društva i ustanove pozvani da Zemaljsko-veresijskom zavodu dostave dokaze o položenih sredstvima. Ponovni pregovori dviju zemalja o preostaloj izmjeni kruna započeli su krajem 1924. u Veneciji. U Rimu su dvije kraljevine 18. srpnja 1925. sklopile sporazum kojim je definirana razmjena krunskih novčanica u Zadru i Talijanima u Dalmaciji. Okolnosti pregovora, kako navodi izvor Jugoslavenskog konzulata, obilježilo je dugovanje Kraljevine SHS spram Kraljevine Italije na temelju sporazuma u Veneciji, stoga su stope izmjene za Zadar umanjene na štetu Kraljevine SHS.⁹⁷⁰ Isplata talijanskim državljanima za predane krune na području Dalmacije započela je zadnjeg dana kolovoza te godine u nadležnim poreznim uredima, dok je Jugoslavenski konzulat bio nadležan za isplatu u Zadru.⁹⁷¹ Za razmjenu novca i depozita nakon travnja 1919. dogovorena je stopa od sedam centa za lire te je Kraljevine SHS morala osigurati 1 500 000 dinara u sklopu razmjene za talijanske građane. Pri pregovorima su Talijani preuzeli

⁹⁶⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), br. 1025, 20. svibnja 1923.

⁹⁶⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, R₁/P₁ (1921-1926), pismo od 2. rujna 1925., Isto, bez broja, 26 rujna 1925.

⁹⁶⁹ Perić, 1987: 72.

⁹⁷⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, Razno, br. 2791, 24. prosinca 1924.

⁹⁷¹ *Novo doba*, 23. kolovoza 1925., „Objava”, br. 200, 12.

obvezu izmjene kruna koje su do dana potpisivanja konvencija iz Santa Margherite, dakle 23. listopada 1922., položene kod konzulata.⁹⁷²

5.1.5. TREĆA ZONA: U VRTLOGU KRUNE, DINARA I LIRE

Promjena kruna u tri dalmatinske zone koje je talijanska vojska morala napustiti nakon Rapalskog ugovora nije nastupila nedugo nakon sklapanja ugovora, iako je to bila želja mnogih. Tako tek u rujnu 1921. nailazimo na vijesti o skoroj zamjeni novčanica u krajevima donedavno pod okupacijom talijanske vojske.⁹⁷³ Treća zona došla je posljednja na red uslijed dugotrajne prisutnosti talijanske vojske te je tako postala plodno tlo za plasman krivotvorenih novčanica iz raznih dijelova zemlje i šire.⁹⁷⁴ Kada je konačno najavljena zamjena u toj zoni naglo je povećan broj krunskih novčanica pa su vlasti Kraljevine SHS apelirale na građane upozoravajući ih da će se razmjena kruna vršiti prema sveukupnoj sumi kruna povučenih u toj zoni bez naknadnih uvažavanja.⁹⁷⁵ O problemu kolajućih novčanica u trećoj zoni konzul je povremeno izvještavao Ministarstvo inostranih dela. U cilju rješenja konzul je predlagao da se razmjena tih neoznačenih novčanica spriječi tako da se po ulasku vlasti Kraljevine SHS u sela treće zone u njima imenuju ljudi od povjerenja koji će na biti na čelu komisije za razmjenu.⁹⁷⁶ Kao pojedinci nepoznati lokalnom stanovništvu, bili bi u stanju brzo izvršiti zamjenu.

Nada u buduću zamjenu po povoljnijem tečaju izazvala je priljev lažnih novčanica pa su vlasti upozoravale stanovnike na oprez, posebice novčanih visokih serija koje su bile ozbiljna prijetnja vrijednosti. Bio je to domino-efekt članka 4. lipanjskog dekreta iz 1921. po kojemu su novčanice 1000 kruna serija većih od broja 1200 isključene iz zamjene te su morale su biti položene u Banku Italije u Zadru.⁹⁷⁷ Njihovim isključenjem iz zamjene u Zadru otvorio se velik prostor za lažno označavanje novčanica i njihovu razmjenu u sivoj zoni, što je dodatno snižavalo vrijednost kruna. Kao najlogičniji prostor za njihov plasman nametnula se treća zona.

⁹⁷² Čini se da je talijansko Ministarstvo riznice ipak zadržalo pravo da o pojedinačnim slučajevima odluči nakon što Kraljevina SHS dovrši zamjenu kruna Talijanima u Dalmaciji s obzirom na pismo iz 1926. koje nalazimo u Jugoslavenskom konzulatu. U tom pismu predstavnik vlasti Kraljevine SHS tvrdi da su sve krune talijanskih državljana koji su boravili u Dalmaciji razmijenjene, dok je delegacija riznice u Zadru tvrdila da nema podatke o tim izmjenama i da među ostalim zato neće izvršiti izmjenu za pojedini slučaj. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, P 1, Q₁ 1921., pismo od 3. lipnja 1926.

⁹⁷³ *Novo doba*, 27. rujna 1921., „Iz Ministarskog Savjeta. O budgetu - Izmjena u evakuisanim krajevima”, br. 219, 2.

⁹⁷⁴ *Novo doba*, 19. travnja 1922., „Pučanstvu III zone”, br. 90, 2.

⁹⁷⁵ *Novo doba*, 10. ožujka 1923. „Izmjena novčanica u III. Zoni”, br. 58, 3.

⁹⁷⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, Opći spisi 1922, br. 1315, 20. srpnja 1922.

⁹⁷⁷ Regio decreto-legge 10 giugno 1921, n. 739, članak 4. u: GU, br. 142, 17. lipnja 1921., 776.

Dekret od 10. lipnja 1921. također je ograničio stanovnike treće zone s obzirom na to da su njihovi polozi kruna u zadarskim novčanim zavodima bili suspendirani do daljnjeg, a pojedinačne izmjene morale su zadovoljavati kriterije koje većina stanovnika treće zone nije mogla ispuniti.⁹⁷⁸ Nesigurni u rok zamjene uz opravdan strah od devalvacije krune kako je vrijeme prolazilo, stanovnici treće zone bili su laka meta za prevaru.

Nakon odlaska Talijana iz treće zone u ožujku 1923. nastupilo je vrijeme za zamjenu krunskih novčanica. Sama najava evakuacije treće zone izazvala je velik dotok novčanica iz okolnih krajeva Dalmacije, no i krajeva poput Trsta. Nadajući se povoljnijoj stopi promjene, pojedinci su u trećoj zoni vidjeli raznolike prilike; posljednju oazu za promjenu kruna, mogućnost lake zarade ilegalnom zamjenom među lokalnim stanovnicima ili mjesto za plasman lažnih novčanica. Cantalupi spominje kako se dio populacije okoristio špekulacijom i preselio u zadarsku okolicu.⁹⁷⁹ *Novo doba* bilježi prevaru Rudolfa Begović Petrova kojeg se sumnjicalo da je novčanice nezakonitog porijekla prenio u treću zonu i dao drugima da ih promijene.⁹⁸⁰ Begović Petrov 22. svibnja 1923. uhićen je u Zadru jer je podijelio sedam lažnih novčanica od 50 kruna te mu je pri naknadnom pretresu stana u Benkovcu nađen velik broj priznanica na ime raznih seljaka iz okolnih sela u vrijednosti većoj od 500 000 kruna. Priznanice su konfiscirane kod službenih vlasti u Benkovcu jer se sumnjalo u udruženi pothvat kojim su se lažne krunske novčanice iz Zadra htjele promijeniti u trećoj zoni.

Kraljevina SHS osnovala je posebne regionalne komisije za zamjenu krunskih novčanica, a na čelu komisije za Dalmaciju nalazio se Juraj Biankini, koji je bio potpisnik svih objava. Za zamjenu novčanica u trećoj zoni vlasti Kraljevine SHS su početno namjeravale postaviti tri glavne komisije u Biogradu, Preku i Ninu sastavljene od stručnjaka iz raznih krajeva Kraljevine SHS, no zbog opsega područja i prometnih veza postavili su dodatne komisije u Novigradu, Salima i Silbi.⁹⁸¹ Stanovnici okolnih mjesta prema unaprijed određenom geografskom rasporedu ovisno o mjestu prebivališta morali su predati krune za koje su od komisije dobili priznanicu koja je dalje bila osnova za isplatu dinara u omjeru od 1 : 4. Nakon povlačenja krunskih novčanica koje je završeno sredinom travnja uslijedilo je popisivanje i brojenje svih zahtjeva kojem je komisija za razmjenu pristupila u kratkom roku. Komisije su također dobile i velik broj prijava čiju su valjanost naknadno morale provjeravati s općinskim i policijskim

⁹⁷⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, bez broja, 14. ožujka 1921.

⁹⁷⁹ Cantalupi, 1923: 13.

⁹⁸⁰ *Novo doba*, 30. svibnja 1923., „Izmjena novčanica u III zoni”, br. 124, 3.

⁹⁸¹ *Novo doba*, 15. veljače 1923., „Narodno gospodarstvo. Izmjena novčanica u trećoj zoni. Pučanstvu III zone.”, br. 38, 3.

poglavarstvima te s konzulatom u Zadru, što je za pojedine stranke značilo odgodu izmjene, ali i mogućnost odbijenice. Odgađanje isplate kruna produbilo je ekonomske probleme stanovnika treće zone koji nisu imali novca za osnovne živežne namirnice i održavanje vlastite skromne poljoprivrede. Komisija je, na razočaranje siromašnog puka, odustala od davanja predujma smatrajući da bi to moglo stvoriti dodatni posao s obzirom na velik broj neispravnih novčanica. Dinari predviđeni za zamjenu pohranjeni su u Narodnoj banci u Splitu čekajući izračun. Popis zahtjeva komisije su prosljedile Ministarstvu financija čekajući upute za izračun obračuna. Komisija je također pozvala stanovništvo na strpljenje zbog velikog broja zahtjeva i manjka službenika.

U slučaju izgubljene potvrde podnositelj zahtjeva morao je započeti postupak za nestanak priznanice kod nadležnog suda. Žalbe u slučaju neispravne izmjene podnosile su se Glavnoj komisiji za razmjenu u Splitu bez potrebe za odvjetničkim angažmanom.⁹⁸² Svaki pojedinac dobio je na uvid obračun isplate, kao i bon na zadržanih 20 % za ispravne novčanice koje su imale pravilnu oznaku Kraljevine SHS.⁹⁸³ Vlada je, naime, zadržavanjem dijela podnesene sume nastojala povećati vrijednost novca. Na kraju je većina novčanica ipak priznata za zamjenu, čime je vjerojatno dio lažnih novčanica ušao u optjecaj.⁹⁸⁴ Stvarna zamjena novčanica u trećoj zoni nije nastupila sljedećih mjeseci tjerajući okolno stanovništvo u još veći ekonomski ponor i zaduživanje, ponajviše kod zadarskih trgovaca.⁹⁸⁵

Ukupno je predano 6311 pojedinačnih zahtjeva.⁹⁸⁶ Gotovo 55 % svih zahtjeva predano je za iznos do 10 000 kruna, dok je 43 % zahtjeva bilo za iznose između 25 000 i 10 000 kruna.⁹⁸⁷ Sveukupno je zatražena zamjena za 125 739 808 kruna.⁹⁸⁸ Omjer zamjene ovisan o broju predanih novčanica objavljen je krajem kolovoza. Omjer od 1 : 4 primijenjen je za iznose do 10 000 kruna, dok je za iznose između 10 000 i 25 000 kruna uzet omjer od 1 : 6 i tako dalje sve do omjera od 1 : 16 za iznose veće od 500 000 kruna.⁹⁸⁹ Vlasti su ubrzo objavile kako će zamjena u dinare uslijediti u što kraćem roku u šest naselja gdje je obavljeno povlačenje

⁹⁸² *Novo doba*, 27. kolovoza 1923., „Izmjena novčanica u III zoni”, br. 196, 3.

⁹⁸³ Isto.

⁹⁸⁴ Isto.

⁹⁸⁵ *Novo doba*, 30. lipanj 1923., „Jadi pogranične zone”, br. 173, 1.

⁹⁸⁶ *Novo doba*, 23. travnja 1923., „Gradska kronika. Izmjena novčanica u trećoj zoni”, br. 94, 3.

⁹⁸⁷ *Novo doba*, 23. kolovoza 1923., „Izmjena novčanica u III zoni”, br. 193, 2. Broj zahtjeva do 10 000 kruna podnio je 3468 podnositelj, dok je broj zahtjeva za izmjenu do 25 000 kruna bio 1490, a 1272 za izmjenu do 100 000 kruna.

⁹⁸⁸ Ukupno je u prvoj i drugoj zoni, daleko većoj u opsegu, predano oko 300 milijuna kruna, što govori o velikom broju novčanica koje su se do evakuacije treće zone slijevale u nju. *Novo doba*, 30. svibnja 1923., „Izmjena novčanica u III zoni”, br. 124, 3.

⁹⁸⁹ *Novo doba*, 23. kolovoza 1923., „Izmjena novčanica u III zoni”, br. 193, 2.

kruna.⁹⁹⁰ Izmjena je najavljena za 3. rujan 1923. u Biogradu, Preku, Silbi i Novigradu, a dok su komisije u Ninu i Salima s radom morale započeti nakon završetka rada one u Novigradu odnosno Preku.⁹⁹¹ Komisije za pojedina mjesta imale su zadaću obavijestiti stanovništvo pojedinih mjesta o datumu isplate za pojedina mjesta, dok su sami podnositelji zahtjeva morali na zadani datum osobno doći s priznanicom koju su dobili od komisije. U iznimnim slučajevima podnositelj zahtjeva mogao je opunomoćiti određenu punoljetnu osobu za predaju dinara u njegovo ime, s tim da je potvrdu morala potvrditi nadležna policijska stanica. Kasna i nepravredna zamjene valute u već siromašnom kraju ostavila je velik trag na gospodarska kretanja sjeverne Dalmacije ovisne o Zadru.

⁹⁹⁰ *Novo doba*, 27. kolovoza 1923., „Izmjena novčanica u III zoni”, br. 196, 3

⁹⁹¹ *Novo doba*, 29. kolovoza 1923., „Zamjena novčanica u III zoni”, br. 198, 2.

5.2. ZADARSKA ZONA FRANCA I ROBNA RAZMJENA GRADA I OKOLICE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU: USPONI I PADOVI EKONOMSKIH KRETANJA

5.2.1. ŽIVOT U GRANIČNOJ ZONI: OGRANIČENOST RAZMJENE I GOSPODARSKOG RAZVOJA USLIJED ADMINISTRATIVNIH I ZAKONODAVNIH OKVIRA

Politika, točnije odnosi dviju država kaskadno su se odražavali na atmosferu u pograničnom kraju. Jurić i Jurić razdoblje od talijanske okupacije Zadra do zaključenja Rapalskog ugovora izdvajaju kao prvu fazu društveno-gospodarskog razvoja Zadra i okolice koja ima sva obilježja tzv. *ratne privrede*.⁹⁹² Slomom austrougarske opskrbe i nedostatkom namirnica pred sam kraj rata otvoren je put za ilegalne radnje i nabavu robe po znatno višoj cijeni otežavajući svakodnevicu već opterećenog stanovništva zadarskog kraja. Roba do stanovnika dolazi ilegalnim putem, najčešće krijumčarenjem i krađom, po znatno višoj cijeni teško dostupnoj prosječnom stanovniku. Po dolasku u Zadar talijanska vlast pokreće distribuciju hrane koristeći je kao propagandno sredstvo. Ured za civilnu nabavu neposredno nakon talijanske okupacije dijelova Dalmacije organizira opskrbu u pojedinim općinama, dijeli aprovizaciju i oslobađa trošarina namirnice od životne važnosti za puk i okupacijsku vojsku.⁹⁹³ Trošarina ostaje obvezna za pića, životnije za klanje i velik dio prehrambenih namirnica. S hranom dobivenom iz aprovizacije nominalno se nije smjelo trgovati niti je se smjelo prodavati po drugačijoj cijeni, no ipak pronalazi svoj put do tržišta. Iako opterećeni ratnim nevoljama i oskudnom proizvodnjom, seljaci iz okolnih krajeva plasiraju svoje proizvode na zadarskoj tržnici.

Prema pisanju Caroline Nye, novinarki *New York Timesa* koja je 1919. boravila u Zadru kao dio istraživačke misije na Jadranu, razmjena grada i okolice nije prestala ni tijekom nesigurnih političkih vremena.⁹⁹⁴ U jutarnjim su satima seljaci s otoka brodovima dolazili u grad noseći povrće i voće na prodaju u zamjenu za druge namirnice. Nye posebno ističe ulogu žena koje su punopravno sudjelovale u procesu vozeći barke i noseći košare pune voća i povrća za prodaju na glavi. Talijanska uprava zadržava dio već ustaljene razmjene s okolicom, iako ne u omjeru potrebnom za ekonomsku obnovu i profit stanovnika okolice. Millova uprava također

⁹⁹² Jurić i Jurić, 2000.

⁹⁹³ Petaros Jeromela, 2010, 137.

⁹⁹⁴ *New York Times*, 5. listopada 1919., „Dalmatia, Centre of War's Shifting Spotlight”, br. 22 534, 88.

otkupljuje domaće proizvode i potiče trgovinu, no blokada Jadrana koči plasman proizvoda i negativno se odražava na cijene hrane za već osiromašeno stanovništvo Dalmacije. Iako je talijanska vlast obećala pomoć te ju je sporadično i provodila, gospodarska kretanja bila su usporena uslijed posljedica rata i pomorske blokade Jadrana koja je ograničila količinu robe i povisila njezine cijene.⁹⁹⁵ Nedefinirane granice otežale su opskrbu i plasman prehrambenih namirnica koje su u Zadar dolazile s okolnih otoka poput Dugog otoka ili iz Ravnih Kotara. Isto je vrijedilo i za stoku iz Benkovca i Paga.⁹⁹⁶ Poseban udarac zadala je kasna evakuacije treće zone, s naglaskom na otok Ugljan, koja je usporila robnu razmjenu povrća, ribe, drva i ostalih namirnica. Postojanje ilegalnog tržišta hrane i inflacija dali su priliku pojedincima da se okoriste, stoga su na talijansku upravu slani apeli o ograničenju cijena pojedinih prehrambenih proizvoda poput krumpira, povrća i jaja u cilju sprječavanja samovolje špekulanata te otkupu robe poput mesa i ribe od domaćeg stanovništva kako bi se uskladio odnos zarade i potrošnje i pojačala prodaja domaćih proizvoda.⁹⁹⁷

Unatoč uzletu pojedinih grana poput pomorstva tijekom 19. stoljeća, zadarski kraj nije doživio privredni uzlet pa su pred Veliki rat dominirale industrija likera i grafička industrija.⁹⁹⁸ Rapalskim ugovorom zadarska enklava od svega 52 km² postaje „uno sputo tricolore nel gran mare adriatico”.⁹⁹⁹ Bez okolnih područja i otoka grad ostaje bez namirnica o kojima ovisi. Uslijed nesigurne političke atmosfere koja je trajala puno duže nego u mnogim pograničnim krajevima te nezainteresiranosti novoformljene Kraljevine SHS i Kraljevine Italije za ekonomsko oživljavanje Zadra i njegove okolice, gospodarsko preživljavanje ostavljeno je na teret stanovništva dok su ga politički moćnici koristili kao sredstvo političke trgovine. Svako kolebanje političkih odnosa između Italije i Kraljevine SHS imalo je neposredne posljedice na zadarski kraj koji je ostao u limbu nedorečenih administrativnih odredbi.

Dekretom br. 295 od 13. ožujka 1921. Zadar i Lastovo isključeni su iz carinskog sustava Italije.¹⁰⁰⁰ Zadar je proglašen slobodnom lukom, čime je dobiven novi okvir koji će obilježiti

⁹⁹⁵ Jurić i Jurić, 2000: 63.

⁹⁹⁶ *Corriere di Zara*, 22. travnja 1922., „Per la salvezza di Zara”, br. 36, 2; HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 1, M1/1021, br. 29, 18. ožujka 1921.; ACS, *UNP*, b. 175, Artale Bonfanti Linaresu 7. siječnja 1921.

⁹⁹⁷ *La voce dalmatica*, 1. veljače 1919., „Questione economiche”, br. 10, 1.

⁹⁹⁸ Vidi: Jurić i Jurić, 2000: 8-14.

⁹⁹⁹ *L'idea Nazionale*, 11. prosinca 1920., „Uno sputo tricolore nel gran mare adriatico, Zara non puo vivere economicamente”, br. 296, 1.

¹⁰⁰⁰ *Bollettino di commercio*, lipanj 1923., br. 1., Regime doganale della Provincia di Zara, Assetto doganale nel territorio di Zara, 2; HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 60, br. 49, Izrezak iz novina *Economista d'Italia* pod naslovom „L'agonia economica...”, 23. siječnja 1923.

njegovu sudbinu između dva rata. Proglašenje slobodne carinske zone nije značilo i njezinu primjenu pa je ista odluka stupila na snagu tek dvije godine kasnije dekretom zadarskog prefekta br. 2601 od 8. ožujka 1923. koji je stupio na snagu 12. ožujka 1923.¹⁰⁰¹ Paralelno s konvencijama iz Santa Margherite došlo je do produženja carinskoga zakonodavnog režima Italije na nove pokrajine dekretom br. 1356 od 15. rujna 1922., ali zadarska nije tim zakonom obuhvaćena sve do ožujka 1923., stoga su vrijedile privremene mjere.¹⁰⁰² I dalje su postojale carine na uvoz iz inozemstva u Zadar, dok se uredba primjenjivala na izvoz iz Zadra u ostale dijelove Italije. Nakon izuzeća iz carinskog sustava, roba, namirnice i proizvodi poslani izravno u Zadar bili su izuzeti od taksi koja se naplaćivala po kilaži.¹⁰⁰³ Idejom o slobodnoj luci Talijani su od Zadra željeli napraviti pristanište za pretovar robe i centar razmjene za zaleđe Dalmacije, što, dakako, nije odgovaralo planovima Kraljevine SHS. Iako su stvaranje slobodne carinske zone podupirali i pojedini istaknuti zadarski političari poput Krekicha, sama odluka nastupila je u doba Giolittijeve vlade kada je vanjsku politiku vodio ministar Sforza, pobornik ekonomskog prodora Italije na istok. Sforza je bio zagovornik stvaranja prijateljskih odnosa dviju zemalja koji bi koristili ne samo ekonomiji zemlje nego i životu Talijana u Dalmaciji, no za ostvarenje je nedostajala infrastruktura. Planovi o željezničkom povezivanju Zadra sa zaleđem postojali su od polovice 19. stoljeća u različitim oblicima¹⁰⁰⁴, no do Prvog svjetskog rata nisu ostvareni. Talijani su tijekom godina pregovaranja predlagali spajanje grada na ličku i unsku prugu u cilju upućivanja prometa iz sjeverne Italije preko Ancone i Zadra u Bosnu i Hercegovinu.¹⁰⁰⁵ Vlasti Kraljevine SHS su u tom prijedlogu vidjele pozitivne i negativne strane. Pozitivan je bio potencijalan profit koji je država mogla steći u trgovini s Italijom, no prevladao je onaj negativni geopolitički koji bi Italiji dao vezu sa zaleđem.¹⁰⁰⁶ Takvo je mišljenje postalo sve prisutnije nakon pridruživanja Zadra Italiji, kada je strah od konkurencije zadarske luke postao dominantan.

Brze smjene talijanskih vlada čiji predstavnici nisu uvijek dijelili orijentaciju ministra Sforze o ekonomskom prodoru u balkansku unutrašnjost izostavljene su iz fokusa. Odgoda stupanja na snagu odluke o slobodnoj carinskoj zoni Zadar koja je nastupila tek 1923.

¹⁰⁰¹ Ziliotto, 1936a: 41.

¹⁰⁰² Ziliotto, 1936a: 41 i 42.

¹⁰⁰³ *Bollettino di commercio*, lipanj 1923., br. 1., „Importazioni-Esportazioni-Dogane, Tassa di bollo sugli scambi nei riguardi del territorio di Zara”, 8.

¹⁰⁰⁴ Isto.

¹⁰⁰⁵ Postojali su planovi o spajanju Zadra s Kninom, Drnišem, Istrom, Bokom Kotorskom i Osijekom. Više vidi u: Wildauer, 1924: 22-25.

¹⁰⁰⁶ Wildauer, 1924: 28 i 29.

onemogućila je gradu da odgovori na smanjenje prometa s okolnim područjem i pruži primjerenu reakciju. Jurić i Jurić fazu od Rapalskog ugovora do 1925. nazivaju razdobljem depresije u privredi grada koja je obilježena zamjenom krune i konačnim razgraničenjem.¹⁰⁰⁷ Novine s početka 1923. situaciju u Zadru opisuju kao tešku naglašavajući kako od 12 000 građana 2000 nema zaposlenja i ukazujući na propadanje malih industrijalaca i krijumčarskih poslova zbog nedovoljnoga graničnog nadzora.¹⁰⁰⁸ Autori članka naglašavaju i probleme tvornica maraskina kojima carinski nameti Kraljevine SHS ne dopuštaju razvoj i prodaju proizvoda u zemljama bivše Monarhije.¹⁰⁰⁹ U siječnju 1923. povjerenik zadarske prefektore (*Commissario prefettizio*)¹⁰¹⁰ Calebich šalje predsjedništvu ministara dopis u kojem opisuje loše ekonomsko stanje grada.¹⁰¹¹ U njemu spominje pad proizvodnje maraskina uslijed nedostatka sirovina, kao i posljedični pad staklarske industrije. Razmjena između grada i okolice u prvim godinama nakon Rapalskog ugovora bila je ograničena, opterećena neriješenim političkim odnosima, nejasnim zakonodavnim okvirima i usporena zahvaljujući nedostatku infrastrukture koja je povezivala grad i okolicu. Iako su konvencije iz Santa Margherite dale ključan pečat odnosima grada i okolice, njihova primjena službeno je stupila na snagu tek u veljači 1923., stoga možemo reći kako Zadar i njegova okolica tek od 1923., dakle pet godina nakon završetka rata, dobivaju legitimitet uspostave gospodarskih i društvenih odnosa.

Gubitak velikog centra kao Zadar za plasman proizvoda pogodio je seljake u međuratnom razdoblju na raznolike načine ponajviše kroz prodaju i razmjenu robe. Već spomenuti primjer postaje Maslenica-Tribanj (Krušćica) na liniji parobroda Zadar - Obrovac gdje nije dozvoljen iskrcaj robe, kao i ukidanje same postaje za putnike, ocrtava težak položaj stanovnika okolnog kraja.¹⁰¹² Cantalupi 1923. piše kako razmjena robe između grada i okolice postoji za obične potrepštine sudeći po dnevnoj razmjeni osnovnih namirnica, iako je skromna u odnosu na ostale veće centre Italije.¹⁰¹³ Don Šime Lukić poslao je 1927. velikom županu u Splitu pismo u kojem opisuje nedaće sjeverne Dalmacije.¹⁰¹⁴ U njemu se navodi kako su seljaci iz zadarskog kraja

¹⁰⁰⁷ Jurić i Jurić, 2000: 213.

¹⁰⁰⁸ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 60, br. 49/60, Izrezak iz novina *Economista d'Italia* pod naslovom „L'agonia economica...”, 23. siječnja 1923.

¹⁰⁰⁹ Isto.

¹⁰¹⁰ Dekretom br. 1353. izdanim 17. listopada 1922. uvodi se prefektura s prefektom na čelu, čime se ukida uloga građanskog povjerenika. Povjerenik prefektore predstavlja sponu između politike i uprave.

¹⁰¹¹ HR-DAZD-130, *Općina Zadar*, kutija 1, Gd, bez broja, 2. siječnja 1923.

¹⁰¹² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, M 1 /1921, br. 49, 22. travnja 1921.

¹⁰¹³ Cantalupi, 1923: 12 i 13.

¹⁰¹⁴ HR-DAZD-431, *Obitelj Novaković*, kutija 11, 4.2.2.2, Izvještaj Šime Lukića Velikom županu o tegobama sjeverne Dalmacije 1927.

prije oslobođenja u zadarskoj gradskoj zalagaonici založili pokrivače, vreće, muška i ženska odijela i raznu srebrninu koje su sada željeli prenijeti natrag, no Talijani su htjeli cariniti tu robu. Također, seljaci i posjednici iz okolne zone prenosili su vino u Zadar u vlastitim bačvama i posuđu uz pozajmljivanje posuđa od prijatelja na talijanskom teritoriju te su tražili da na temelju potvrđnice učinjene kod talijanske vlasti posuđe bude vraćeno bez carine.

Dvovlasnici su imali pravo da s članovima obitelji i radnicima prelaze granicu s poljoprivrednim alatom, izvode stoku na pašu i prevoze preko granice gnojivo, sjeme ili stočne proizvode poput mlijeka.¹⁰¹⁵ Svi proizvodi prikupljeni na zemljištima pograničnog područja bili su oslobođeni nameta, no za to je bila potrebna dozvola koju su morale priznati obje strane. U slučaju neispravne dozvole uprave obiju strana morale su zajednički donijeti odluku, što je uključivalo niz instancija vlasti. U spomenutim je okolnostima seljak i/ili zemljoposjednik često ovisio o samovolji graničara, dok je u slučaju nepriznate dokumentacije trebalo dugo čekati na rješenje s obzirom na složenost administracije koja je podrazumijevala uključenost nadležnih službi obiju država. Prema konvencijama iz Santa Magherite, carinski službenici imali su obvezu mjesečnog i godišnjeg bilježenja roba. Iako su proizvodi od prehrambene važnosti trebali biti oslobođeni taksi pri unosu u grad ili iznošenju iz grada, svjedočimo da su službenici obiju strana naplaćivali takse. Jugoslavenski konzulat primao je žalbe građana o dvostrukom ubiranju takse pri putovanju iz Zadra u slobodnu zonu automobilom.¹⁰¹⁶ Prijevoz automobilom bio je, naime, rizičan i zbog odredbi o plaćanju takse iz 1922. Za ulazak automobilom u Kraljevinu SHS plaćala se taksa za koju je pri izlasku vraćan isti iznos. Na taj je način dvovlasnik koji nije ishodio potvrdu o vlasništvu bio primoran platiti veliku taksu ili riskirati unos veće količine robe bez automobila. Dakako, ne treba zanemariti ni ljudski faktor u obliku subjektivnog tumačenja propisa od strane graničara o kojima je ovisio sam prolazak.¹⁰¹⁷

Nemogućnosti plasmana stoke u prvim godinama nakon rata ograničila je robnu razmjenu. 1921. nalazimo molbu stanovnika Zadra koji posjeduju zemlju i stoku na Pagu za pravo uvoza male količine stoke u Zadar za osobne potrebe.¹⁰¹⁸ Problema je bilo i oko ispaše stoke s obzirom na granice. Stanovnici Paga također su se žalili kako im pri povratku stoke sitnog zuba s ispaše na Velebitu ujesen financijska straža druge zone priječi povratak kućama dok rješenja Veterinarskog odjeljenja kod Pokrajinske uprave u Splitu stižu prekasno. Ministarstvo

¹⁰¹⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, M 1/1921, br. 288, 21. rujna 1921.

¹⁰¹⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 7, br. 1804, 6. studenoga 1923.

¹⁰¹⁷ Wildauer slikovito spominje mogućnosti prolaska na način da se „omekšaju granični financijski službenici Kraljevine SHS”. Wildauer, 1924: 64.

¹⁰¹⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, M1/1021, br. 29, 18. ožujka 1921.

poljoprivrede i voda Kraljevine SHS uvelo je 1922. zakonske odredbe o prelasku stoke dvovlasnika preko granice ili granične zone. Posebno se pazilo na zdravlje životinja pa je stoka morala dolaziti iz nezaraženog područja te za to imati potvrdu imunoznog certifikata koji je izdavala nadležna vlast i morao je biti obnavljan svakih deset dana.¹⁰¹⁹ Stoka se nije smjela miješati sa stokom kupljenom izvana, a vlasnici su pri prelasku granice morali posjedovati potvrdu o broju stoke i njezinu opisu.¹⁰²⁰ Pravo slobodnog prolaska sa životinjama imali su i oni čijom je zemljom prolazila granica s iznimkom sezone lova, kada je Jugoslavenski konzulat za lovce koji su lovili u pograničnom području slao obavijesti pograničnim vlastima.¹⁰²¹ Prijevoz stoke između spomenutih područja bio je oslobođen od sanitarnih mjera osim u slučaju bolesti, kada su stada morala imati potrebne sanitarne potvrde.¹⁰²² Izvoz stoke i stočnih sirovina s otoka u prvim se godinama vršio se preko carinarnica u Preku, Silbi i Pagu. Prema zakonu iz 1928., sav promet stoke, stočnih prerađevina i stočnih sirovina s inozemstvom morao se provoditi preko graničnih državnih veterinarskih stanica koje su za zadarsko područje uspostavljene u Obrovcu i Biogradu.¹⁰²³ Valja naglasiti kako su spomenute stanice morale biti u uporabi za proizvode i sirovine nabavljene u unutrašnjosti zemlje, dakle ne i za proizvode vlastite proizvodnje koji su mogli biti uvezeni u Zadar na temelju odredbi konvencija iz Santa Margherite. Unatoč tome zabilježeni su slučajevi ilegalnog uvoza na području Biograda tijekom 1920-ih godina, no možemo pretpostaviti kako biogradska postaja nije bila izoliran slučaj. Stoka iz zadarske pokrajine morala je tako imati samo potvrdu o porijeklu, dok je ona iz okolnog područja morala imati certifikat graničnih službi.¹⁰²⁴ U zadarskom kraju se većinom uzgajala stoka sitnog zuba koja nije zadovoljavala potrebe stanovništva za mlijekom i mesom, stoga su gradske vlasti uložile određene napore i ulaganja u tu granu kako bi se zadovoljile potrebe potražnje. Iznimka je bio kotarski predio, s naglaskom na benkovački kraj koji je tradicionalno usmjeren stočarstvu, ali i otoci poput Paga i Dugog otoka gdje su uzgajane ovce, koze, magarci i goveda.¹⁰²⁵ Sva stoka uvezena iz inozemstva morala se iskrcavati isključivo na *Rivi San Rocco*, gdje je zaustavljana do dobivanja potvrde od veterinarskih službenika u cilju

¹⁰¹⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, I 1/1921, 14. siječnja 1922.

¹⁰²⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, I 1/1921, 14. siječnja 1922.

¹⁰²¹ Vidi primjer Nine Meštrovića HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 87, br. 3517, 14. prosinca 1934.

¹⁰²² HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 11.

¹⁰²³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 93, br. 546, 23. ožujka 1937. Do 1923. postojala je stanica u Benkovcu koju je zamijenila ona u Biogradu. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 7, br. 1077. 28. svibnja 1928.

¹⁰²⁴ HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 77, br. 8340, 10. rujna 1924.

¹⁰²⁵ Peričić, 1999: 225.

prevencije zaraza.¹⁰²⁶ Godine 1924. nalazimo informacije o zabilježenoj pojavi ovčjih boginja u lokalnoj klaonici tijekom ožujka, zbog čega su gradske vlasti zatražile da se sva stoka s obližnjih otoka za prodaju i konzumaciju pri dolasku podvrgne sanitarnom pregledu, uključujući njihovo meso, kožu i prerađevine.¹⁰²⁷ Kako se prema kraju 1924. broj zaražene stoke nije smanjivao nakon slučajeva zabilježenih u travnju, vlast je bila primorana provoditi strože kontrole.¹⁰²⁸

Vrsta robe	Dozvoljena godišnja količina	1928.	1929.	1930.
maslinovo ulje	10 000 l	395	2173	4972
vino	100 000 l	3930	3540	–
žitarice	100 000 kg	100 000	60 822	18 386
sapun	30 000 kg	–	1569	9062
voštane svijeće	15 000 kg	1744	2222	2434
konopi	30 000 kg	989	23 904	1904
ribarske mreže	20 000 kg	989	2560	1234
vuna	10 000 kg	522	598	227
drvne prerađevine	30 000 kg	13 832	17 834	11 694
koža	15 000 kg	548	1398	1 876
lopate, motike, alati	10 000 kg	221	400	2140
svježa i slana riba	20 000 kg	35 763	37 683	19 266

*Tablica 1. Količina uvezene robe iz okolne zone u Zadar 1928. - 1930. godine*¹⁰²⁹

Iz tablice 1. primjećuje se kako je razmjena bila manja nego što su predvidjeli sporazumi. Ograničavanje plasmana pojedine robe od strane Italije na poluotok i naknadne konvencije kojima je utvrđeno plasiranje količine i vrste proizvoda u treću zonu postupno su uzrokovali samostalni razvoj treće zone čiji su stanovnici sve manje izvozili svoje proizvode u grad.¹⁰³⁰ Kako se devizno poslovanje grada i okolice odvijalo po pravilima koja su odredili Banka Italije i Trgovačka komora u Rimu s jedne strane te Narodna banka Kraljevine SHS, trgovački potencijal trgovinske razmjene ostao je umanjen negativno utječući na plasman robe.¹⁰³¹ Robni promet, kao i plasman poljoprivrednih i industrijskih proizvoda između zadarske okolice i Zadra bio je skroman.¹⁰³² Fragmentarni izvori otkrivaju samo parcijalne podatke. Wildauer

¹⁰²⁶ HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 77, br. 3267, 3. travnja 1924.; Isto, br. 3719, 5. travnja 1924.

¹⁰²⁷ HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 77, br. 3161, 19. ožujka 1924.

¹⁰²⁸ HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 77, br. 7548, kolovoz 1924.

¹⁰²⁹ Relazione sull'attività economica della Provincia di Zara per l'anno 1929, Zadar, 1931, 59; Relazione sull'attività economica della Provincia di Zara per l'anno 1930, 73.

¹⁰³⁰ Kos, 1962: 1641.

¹⁰³¹ Isto.

¹⁰³² Jurić i Jurić, 2013: 149.

donosi podatke uvoza robe u Zadar morem i kopnom za 1922. Količina uvezene ribe morem iznosila je 252 182 kg, dok je kopnom došlo 180 916 kg ribe.¹⁰³³ Sva riba dovezena je iz Kraljevine SHS. Iste godine u grad je kopnenim putem uvezeno 8 734 181 kg robe. Vino, stoka sitnog zuba, svježije meso, brašno, tjestenina, povrće, riža, masti i riba dominiraju kao namirnice.¹⁰³⁴ Iako Wildauer navodi količine za pojedine namirnice za poslijeratne godine, treba uzeti u obzir kako službena statistika ne odgovara stvarnoj slici s obzirom na udio ilegalne razmjene, no vidljivo je kako i u najboljim godinama količina uvezena robe rijetko prelazi polovicu od dozvoljene.

Industrija je bila slabo razvijena u sjevernoj Dalmaciji, a mogućnosti napredovanja za seljake bile su ograničene. Za modernizaciju su bila potrebna sredstva za koja se trebalo zadužiti kod novčanih zavoda ili privatnih osoba, što je podrazumijevalo i visoke kamate. Prihod ruralnog vlasništva u prvim se godinama nakon rata smanjio uslijed zamjene valute jer su se sama proizvodnja i plasman odvijali u dinarima s obzirom na to da je zamjena u trećoj zoni nastupila tek 1923. Isključenjem pojedinih novčanica iz krunske zamjene u Zadru otvoreno je sivo tržište lažnog označavanja i trgovanja snižavajući vrijednosti krune. Lipanjski dekret krunske zamjene iz 1921. ograničio je novčano poslovanje stanovnike treće zone suspenzijom pologa i teško dostižnim kriterijima zamjene. Nesigurni u rok zamjene i u strahu od devalvacije krune, a obvezni plaćati tekuće troškove, stanovnici zadarske okolice postali su žrtvom raznih špekulanata i krijumčara. Siromašno stanovništvo često je bilo primorano na zaduživanje. Zadarski su trgovci preko konzulata u kolovozu 1924. potraživali dugovanja koja su i građani Kraljevine SHS izvan Zadra imali prema njima pa su sreske ispostave okolnih mjesta pojedinačno obilazile dužnike tražeći dug.¹⁰³⁵ Naime, čest slučaj bio je da je roba plaćana u obrocima, a siromašni težaci teško su dolazili do novčanih sredstava uslijed loših ekonomskih prilika. Prisiljeni siromaštvom mnogi su svoju priliku tražili na moru kao ribari i u manjoj mjeri pomorci na dužim obalnim plovidbama.¹⁰³⁶ U međuratnom razdoblju vidljiv je prelazak na manje intenzivne kulture i sve veći broj oranica.¹⁰³⁷ Veći dio zemljišta zbog sustava uređenja i zbog male veličine posjeda nije mogao razviti intenzivnu proizvodnju, što je kočilo razvoj poljoprivrede. Ograničena primjena agrarne reforme i opterećenja stavljena

¹⁰³³ Wildauer, 1924: 116.

¹⁰³⁴ Wildauer, 1924: 118.

¹⁰³⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, br. 1524, 27. kolovoza 1924.

¹⁰³⁶ Jakovčev, 1988: 138.

¹⁰³⁷ Jakovčev, 1988: 137.

na seljaka nepovoljno su utjecali na poljoprivredni razvoj. S obzirom na to da je gotovo većina stanovnika zadarske okolice bila poljoprivredne orijentacije bez formalnog obrazovanja, ostajali su na selu koje je ostalo opterećeno brojem stanovnika na poljoprivrednu jedinicu.¹⁰³⁸ K tome je konačno razrješenje pitanja talijanskih posjeda i prigoda s isith nastupilo je tek pred početak Drugog svjetskog rata.

Gubitak Zadra nije značio samo ograničenost plasiranja proizvoda koji je predstavljao izazov u cijeloj Dalmaciji, već i nemogućnost upotrebe njegove luke za daljnju distribuciju na domaća i strana tržišta. Pritom su najveći udar doživjele one grane koje su u glavnini bile namijenjene masovnoj proizvodnji, poput uzgoja industrijskog bilja, vinogradarstva, maslinarstva i povrćarstva.¹⁰³⁹ Uzgoj maslina posebno je uslijed lošeg uroda ostalih poljoprivrednih kultura i predratnog problema vinove loze doživio porast i osnivanje nekoliko uljarskih zadruga u zadarskoj okolici.¹⁰⁴⁰ Proizvodnja vina kao jedna od osnovnih grana dalmatinskog gospodarstva bila je jedna od rijetkih grana koja je imala bolju perspektivu, no ograničenost izvoza i konkurencija u novoj državi unazadili su njezine mogućnosti. U početku je trgovina vina bila opterećena taksom od 1 % u odnosu na njegovu vrijednost, da bi bila smanjena 1924. u cilju bolje prodaje i povećanja prihoda vlasti.¹⁰⁴¹ Podatak iz 1925. navodi kako su dvovlasnici pri uvozu u Zadar plaćali taksu od 14,60 lira po hektolitr vina.¹⁰⁴² Smatrajući iznos prevelikim, talijanski su državljani podnijeli žalbu vlastima, stoga su do rješenja bili privremeno oslobođeni plaćanja te im se bilježila samo uvezena količina, dok su građani Kraljevine SHS bili primorani platiti taksu. Proizvodnja vina na priobalju i u Ravnim kotarima, posebice u benkovačkom kraju, bilježila je ograničen napredak tijekom poslijeratnih godina, pa se tako kao vinogradari ističu obitelji Begna u Posedarju i Hoerberth u benkovačkom kraju.¹⁰⁴³

Administrativni centar Dalmacije s velikim brojem činovnika koji su predstavljali srž grada sada je trebalo preobraziti u samoodrživu enklavu. Gradski predstavnici pokušavali su nakon Rapalskog ugovora izboriti bolje uvjete za Zadar čija je opskrba ovisila o okolnim mjestima. S obzirom na napetosti dviju zemalja, zajednička odluka obuhvatila je djelomičnu primjenu u obliku primjene carina na uvoz iz inozemstva u Zadar i okolnu zonu, dok su carine ukinute za

¹⁰³⁸ Jakovčev, 1988: 137.

¹⁰³⁹ Jurić i Jurić, 2000: 145 i 146.

¹⁰⁴⁰ Jurić i Jurić, 2000: 146 i 147.

¹⁰⁴¹ Peričić, 1999: 242.

¹⁰⁴² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 13, 18. rujna 1925.

¹⁰⁴³ Peričić, 1999: 222.

promet robe iz Zadra u Italiju. Potvrđena je sloboda izvoza pojedinih poljoprivrednih, industrijskih i zanatskih proizvoda proizvedenih u Zadru u carinsko područje Italije ako su opskrbljeni popratnom kartom koju je izdala carinarnica u Zadru, poput maraskina i ostalih alkoholnih pića, maslinova ulja, vina, čokolade, voćnih konzervi i voćnih sirupa.¹⁰⁴⁴ Maraskino je na popisu postavljen na prvo mjesto, što govori o njegovoj važnosti za ekonomiju.¹⁰⁴⁵ Za istu će tu robu od početka 1924. biti dopušten izvoz u talijanske kolonije, s time da je roba morala imati certifikat o porijeklu od zadarske carine (*Regia Dogana di Zara*).¹⁰⁴⁶ Poseban interes predstavljao je otok Ugljan, čiji su stanovnici Zadar opskrbljivali povrćem, voćem, ribom, uljem, vinom i drvom.¹⁰⁴⁷

Razmjena ostaje ograničena lošom infrastrukturom sjeverne Dalmacije. Nakon napuštanja treće zone, stanovnici šalju apel vlastima u Splitu kako su bez parobrodske veze osuđeni na promet jedrilicama.¹⁰⁴⁸ Kraljevina SHS u međuratnom razdoblju gradi 222 kilometara cesta u sjevernoj Dalmaciji, no nedovoljno s obzirom na zatečeno stanje i nedostatak željezničke mreže.¹⁰⁴⁹ Administrativna podjela sjeverne Dalmacije postavlja još jednu zapreku obimu razmjene gradova i sela sjeverne Dalmacije.

Konačni dogovor dviju država nakon ratifikacije 1923. Dalmaciji donosi novi upravni okvir. Zadarska pokrajina (*Provincia di Zara*) uspostavljena je 18. siječnja 1923. s općinama Zadar (*Comune di Zara*) i Lastovo (*Comune di Lagosta*).¹⁰⁵⁰ Kraljevina SHS u godinama nakon rata zadržava staru upravnu podjelu uslijed nedostatka bilateralnog sporazuma o razgraničenju, a nakon donošenja Vidovdanskog ustava dolazi do preustroja. Prema čl. 95. Vidovdanskog ustava od 28. lipnja 1921. stvoren je pravni temelj za novu upravno-teritorijalnu podjelu države na oblasti, okruge, srezove i općine pri čemu su zanemarene povijesne posebnosti regija u skladu s centralističkom politikom Beograda. Jedna je oblast mogla imati najviše 800.000 stanovnika ovisno o prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama. Uredbom o podjeli zemlje na oblasti potpisanom 26. travnja 1922. godine Kraljevina SHS podijeljena je na 33 oblasti.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁴ Cjeloviti popis robe vidi u: *Bollettino di commercio*, lipanj 1923., br. 1, „Regime doganale della Provincia di Zara, Trattamento delle merci importate da Zara nlle nostre Colonie”, 2.

¹⁰⁴⁵ Više o razvoju industrije maraskina vidi: Bralić, 2010.

¹⁰⁴⁶ *Bollettino di commercio*, br. 2, veljača 1924., Importazioni-Esportazioni-Dogane, Disposizioni legislative del Rego S.C.S. relative all' esportazione di determinate merci, 6.

¹⁰⁴⁷ ACS, UNP, b. 175, Artale Bonfanti Linaresu 7. siječnja 1921.

¹⁰⁴⁸ *Novo doba*, 14. rujna 1923., „Jadi „Treće Zone“”, br. 212, 2.

¹⁰⁴⁹ Jurić i Jurić, 2000: 135.

¹⁰⁵⁰ GU, 24. siječnja 1923., br. 19, 448.

¹⁰⁵¹ Velikog župana oblasti, kao najvišeg predstavnika vlasti, imenuje vlada i on direktno odgovara ministru unutrašnjih poslova. U svakoj oblasti trebala je djelovati oblasna skupština kao autonomno predstavničko tijelo koje vodi računa o zdravstvenim, gospodarskim, obrazovnim i kulturnim pitanjima. Skupština je trebala biti birana

Dalmaciju čine splitska i dubrovačka oblast. Dubrovačka oblast sastavljena je od kotara Dubrovnik, Korčula, Metković i Makarska, a preostali dio Dalmacije dodijeljen je splitskoj oblasti koju su činili benkovački, biogradski, brački, imotski, kninski, sinjski, splitski i šibenski politički kotar te otok Krk kao zaseban kotar koji je objedinio pojedine otočne općine.¹⁰⁵²

Uredbom iz 1922. sjeverna Dalmacija je podijeljena između kotara (srezova) Benkovac, Biograd i Krk te su stvorene nove općine na području nekadašnje zadarske općine i samog kotara.¹⁰⁵³ Općine Nin, Novigrad, Benkovac, Obrovac, Kistanje, Stankovci i Smilčić činili su benkovački srez. Stankovci su postali sjedište nove općine u sastavu Stankovci, Banjevci, Radošinovci, Lišane Ostrovačke i Vukšić. Novigrad je ostao sjedište općine unutar kojeg je i dalje bilo Posedarje, Pridraga, Slivnica, Smilčić, Vinjerac te su joj dodani Tribanj, Starigrad i Seline iz nekadašnje obrovačke općine. Biogradski srez činile su općine Zemunik Donji, Preko, Sali i Biograd sa sreskom ispostavom u Preku za općine Preko i Sali. Preko je tako postalo nova općina koje je činili otoci Ugljan i Sestrunj. Bibinje, Sukošan, Galovac, Škabrnja i Zemunik Donji spojeni su u novu općinu sa sjedištem u Zemuniku Donjem. Biljane Donje, Smoković, Zemunik Gornji, Islam Grčki i Latinski te Smilčić iz okolnih općina objedinjeni su u novu općinu sa sjedištem u Smilčiću. Ninu su pridružene mjesta bivše zadarske općine Kožino, Petrčane, dio Dikla i Murvica. Srezu Krk dodijeljene su općine Silba i Pag, zajedno s Rabom i Krkom, s ispostavom u Rabu za općine Silba, Rab i Pag.¹⁰⁵⁴

Nove upravne promjene u Dalmaciji nastupaju šestosiječanjskom diktaturom. Kralj Aleksandar I. Karađorđević 6. siječnja 1929. ukida ustav od 28. srpnja. 1921. Narodna skupština je raspuštena, a svu vlast u zemlji preuzima kralj. Dana 3. listopada 1929. donesen je "Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja", kojim se ukida podjela na 33 oblasti i zemlja se dijeli na devet banovina.¹⁰⁵⁵ Država mijenja ime u Kraljevina Jugoslavija, a opća uprava dijeli se na banovine, kotareve i općine. Većina Dalmacije ulazi u sastav Primorske banovine koje se dijeli na 21 kotar (srez) i 101 općinu. Iz Primorske banovine su izuzeti kotarevi Dubrovnik i Korčula koji su pripojeni Zetskoj banovini. Primorskoj banovini dodijeljeno je i

na neposrednim izborima, no do izbora za zastupnike dolazi tek 1927. kao rezultat centralističke politike Beograda koja ograničava samoupravu. Mirošević, 1992: 118.

¹⁰⁵² Uvođenjem oblasti Hrvatska je bila raskomadana u skladu s centralističkim idejama Beograda. Kotarevi Kastav i Krk pripojeni su ljubljanskoj oblasti, dok je Međimurje pripojeno mariborskoj oblasti. Uredbu vidi u: *Novo doba*, 2. svibnja 1922., „Uredba o podjeli zemlje na oblasti I.”, br. 100, 1; 5. svibnja 1922., „Uredba o podjeli zemlje na oblasti II.”, br. 102, 1.

¹⁰⁵³ *Novo doba*, 1. prosinca 1923., „Administrativna podjela bivše zadarske općine.”, br. 277, 3.

¹⁰⁵⁴ *Novo doba*, 1. prosinca 1923., „Administrativna podjela bivše zadarske općine.”, br. 277, 3.

¹⁰⁵⁵ Vidi: Dubravica, 2011: 161–164; Zvonar, 2010: 770; Barčot, 2006: 668; Janjatović, 1995: 63–68; Mirošević, 1992: 117 - 120.

osam srezova jugozapadne Bosne i Hercegovine u zaleđu Dalmacije. U Primorsku banovinu ušli su sljedeći kotarevi (srezovi) s današnjeg područja Hrvatske: Benkovac, Biograd, Brač, Hvar, Imotski, Knin, Korčula, Makarska, Metković, Preko, Sinj, Split i Šibenik.¹⁰⁵⁶ Kotar Biograd činile su općine Nin, Biograd i Zemunik. Općine Veli Iž, Sali, Božava, Preko i Silba bile su dio sada samostalnog kotara Preko dok je kotar Benkovac sastavljen od općina Kistanje, Benkovac, Obrovac, Novigrad i Stankovci.

Novoustrojene općine imale su problema s financijskim uzdržavanjem te su i same bile slabo povezane. Nejednak rang stupnja carinarnica značio je da svaka carinarnica nije bila prilagođena za svaki oblik carinjenja. Stanovnici okolnih mjesta i otoka koji su dolazili obrađivati polja žalili su se na obvezu prijave lučkoj kapetaniji pri svakom dolasku u grad koji je otočanima bio samo tranzitno mjesto za vlastita zemljišta u okolici. Od 1924. svaki brod koji je ulazio u Fošu morao je imati pristupnu iskaznicu koju je pri ulasku morao predložiti službenoj osobi.¹⁰⁵⁷ S obzirom na svakodnevne dolaske u ranim jutarnjim satima i težak rad koji ih je čekao, prijava lučkoj kapetaniji značila je gubitak dragocjenog vremena potrebnog za obavljanje poslova.¹⁰⁵⁸

Problem valute odrazio se na carine. Dok su građani Zadra carinske tarife na inozemnu robu plaćali u lirama, stanovnici treće zone sve do 1923. plaćaju je u krunama po višem iznosu. Zbog omjera lire i krune treća zona plaćala je danak konverzije. Wildauer slikovito prikazuje kako se za robu carinjena po iznosu od 100 kruna pri ulasku u Zadar plaćala carina od oko 400 lira dok je za istu robu stanovnik treće zone izdvajao 1000 kruna.¹⁰⁵⁹ Godine 1925. za kilogram suhog mesa plaćala se taksa od 80 centa, na sirovo meso 50 centa po kilogramu, na ribu 10 do 40 centa po kilogramu, na povrće 10 centa po kilogramu, dok se na mlijeko, ulje i životinje nije naplaćivala.¹⁰⁶⁰ Nezainteresiranost Beograda za mediteransku poljoprivredu, primorski turizam, pomorstvo i ribarstvo s jedne strane te na drugoj strani nepostojanje definirane ekonomske politike prema gospodarski nerazvijenim područjima kočili su razvoj kraja.

Regent Kraljevine SHS Aleksandar na Novu godinu po julijanskom kalendaru 1919. proglasio je agrarnu reformu koja je bila posebno važna za zemlje bivše Monarhije.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁶ Općine Primorske banovine vidi u: *Jadranski dnevnik*, 13. studenog 1936., „Konačni broj kandidatskih lista u Primorskoj banovini”, br. 266, 5.

¹⁰⁵⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 9, br. 197, 4. veljače 1924.

¹⁰⁵⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 14, br. 660, 17. travnja 1924.

¹⁰⁵⁹ Wildauer, 1924: 58.

¹⁰⁶⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 13, 18. rujna 1925.

¹⁰⁶¹ U Srbiji, naime, nije bilo posjeda koji bi potpali pod agrarnu reformu jer je još Miloš Obrenović ograničio zemljišni posjed u Srbiji na samo sedam hektara. Banić, Peklić, 2015: 26.

Objavom dokumenta *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme* izdanim 25. veljače 1919. kolonatski odnosi u Dalmaciji morali su biti ukinuti, no stvarna primjena morala je čekati nekoliko godina. Do 1931. Jugoslavija je provodila djelomičnu agrarnu reformu, a kolonatska zemljišta u vlasništvu talijanskih državljana iz Zadra zadarskoj okolici počinju se prepuštati kolonima. Nakon kraja rata nezadovoljni postojećim stanjem dalmatinski težaci tražili su razvrgnuće svih ugovora između težaka i vlasnika zemlje i naknadu za oduzetu zemlju organizirajući prosvjede diljem Dalmacije. Pokrajinska vlada za Dalmaciju donijela je 24. kolovoza 1920. naredbu prema kojoj su težaci i dalje obvezni davati vlasniku zemlje dohodak, sada umanjen, a ukinute su obveze prema crkvi, državi i općinama.¹⁰⁶² Težaci opterećeni nepodmirenim obvezama i željni promjena dolaze tako u sukob s vlasnicima zemljišta i službenim vlastima što izaziva prosvjede i nasilje.

Peričić spominje kako je oko tri četvrtine ninske i zemuničke općine te polovica zemlje zadarskog zaleđa bilo u vlasništvu talijanskih veleposjednika iz Zadra.¹⁰⁶³ Talijanski predstavnici isticali su kako zemljišna imovina u Dalmaciji pogođena eksproprijacijom prema planiranoj agrarnoj reformi uglavnom pripada elementima talijanske nacionalnosti te su od Rima u vrijeme pregovora tražili zaštitu. Prema njima, lokalnim povjerenstvima za dodjelu i procjenu zemljišta nije se moglo vjerovati riskirajući diskriminaciju na nacionalnoj osnovi.¹⁰⁶⁴ Talijanska strana tražila je osiguranje nepristrane naknade za imovinu ekvivalentnu njihovoj komercijalnoj vrijednosti s obzirom na tretman vlasti Kraljevine SHS.¹⁰⁶⁵ Pitanje oduzete zemlje postalo je jednim od političkih pitanja od kojeg talijanski pregovarači nisu htjeli odustati tijekom pregovora. Iako je izdvojen fond od 800 000 dinara za cijelu Dalmaciju, talijanski posjednici zemalja zadarskog zaleđa tražili su financijsku nadoknadu od Rima.¹⁰⁶⁶ Dalmatinska eskontna banka kao podružnica Talijanske eskontne banke morala je, prema prijedlogu, svakom vlasniku dati predujam uz jamstvo o odšteti koju je morala platiti Kraljevina SHS u granicama iznosa potrebnih za osobno uzdržavanje. U Santa Margheriti pregovarači su dogovorili kako do zaključivanja sporazuma o odnosima kolona i talijanskih zemljoposjednika neće doći sve dok

¹⁰⁶² Šimončić-Bobetko, 1989: 97 i 106. Odredbom se zabranilo vlasnicima zemlje u kolonatskom odnosu da zahtijevaju razrješenje odnosa i udalje kolona sa zemlje. Iznimka je mogla biti učinjena u slučaju postojanja ugovora s težakom.

¹⁰⁶³ Peričić, 1999: 218.

¹⁰⁶⁴ Monzali, 2007: 298, 299 i 342.

¹⁰⁶⁵ Prema Wildaueru, nenaseljene kuće u zadarskoj okolici oduzimane su vlasnicima na korištenje te im je uskraćeno ubiranje prihoda od seljaka, što je najviše pogodilo zemljoposjednike kojima je zemlja bila osnovni izvor prihoda. Wildauer, 1924: 59.

¹⁰⁶⁶ Monzali, 2007: 370.

Kraljevina SHS ne donese zakon o eksproprijaciji, koji je sklopljen u sklopu pregovora u Nettunu. Privremenim sporazumom o eksproprijacijama od 20. srpnja 1925. talijanski posjedi izuzeti su iz agrarne reforme do konačnog sporazuma dviju država ili iznimno uz pristanak zemljoposjednika.

Konačno razrješenje pitanja talijanskih posjeda nastupilo je tek pred početak Drugog svjetskog rata. Sporazumom o primjeni agrarne reforme na talijanske državljane od 19. svibnja 1939. talijanska se vlada složila da se kao osnova odštete za prisilno oduzete nekretnine koje su bile vlasništvo talijanskih državljana uzme odšteta utvrđena Zakonom o likvidaciji na području ranije pokrajine Dalmacije od 19. listopada 1930. Na temelju tog zakona iz 1930. i sporazuma Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Italije o primjeni agrarne reforme na talijanske državljane iz 1939., kotarski sudovi bili su na prvom stupnju nadležni za provedbu razrješenja kmetskih i kolonatskih odnosa.¹⁰⁶⁷ Svaki težak koji je sagradio kuću ili neku drugu građevinu na zemlji koja je vlasništvo talijanskog državljanina stekao je vlasništvo te zemlje, a vlasnik je imao pravo na odštetu. Vlada Kraljevine SHS obvezala se da će poduzeti potrebne mjere kako bi se agrarna reforma na posjedima svih talijanskih državljana likvidirala do 31. prosinca 1940. Talijanski državljani imali su pravo na kamatu na dosuđenu svotu odštete, bili su oslobođeni od plaćanja poreza i doprinosa na zemlju eksproprijiranu u korist težaka te im je omogućeno da odštetu u obliku gotova novca ili vrijednosnih papira iznesu iz države.

U međuratnom je razdoblju velik dio vlasnika davao zemljišta drugom obrađivaču na obradu. Zakonom o likvidaciji agrarnih odnosa na području Dalmacije vrijedilo da do pravomoćnog rješenja agrarnog spora na snazi ostaju tekući odnosi prema postojećim pogodbama time što prihod zemljoposjednika opada. To je vrijedilo za sve slučajeve od 1. prosinca 1918. Dok zemlja nije dosuđena težaku, težak je bio dužan davati vlasniku ugovorni dio.¹⁰⁶⁸ Krajem kolovoza 1923. odredbom br. 12025 na temelju zahtjeva Zadarske trgovačke komore, talijansko ministarstvo financija izdalo je odobrenje da vino i maslinovo ulje sa zadarskog područja ne podliježu carinjenju čak ako su proizvedeni od grožđa i maslina ubranih na teritorijima izvan navedenog teritorija, ali da nisu izvan takozvane sive zone i da su u vlasništvu talijanskih građana.¹⁰⁶⁹ Pravilnikom za pogranični saobraćaj izdanim 1925. od velikog župana splitske oblasti i predstavnika zadarske prefektуре pojedinim vlasnicima većih

¹⁰⁶⁷ Sumarni inventar Kotarski sud u Biogradu, 2020: 6.

¹⁰⁶⁸ HR-DAZD-344, *Benja*, kutija 8, Novigrad 1931., Reguliranje odnosa između seljaka i vlasnika zemlje nakon agrarne reforme, br. 1303/31.

¹⁰⁶⁹ *Bollettino di commercio*, rujna 1923., br. 4, „Importazioni-Esportazioni-Dogane, Importazione di vino e olio d'oliva nel territorio doganale italiano, in esenzione da dazi”, 31.

zemljišta izvan granica pogranične zone dane su olakšice kako bi svoje proizvode mogli plasirati u Zadar i time unaprijediti robnu razmjenu grada i okolice.¹⁰⁷⁰ Povlastice su dane Pašku Bakmazu i kontesi Benja iz Nadina, Marku Perliniju i Ani Hebert iz Biljana Gornjih, Antunu Benji i Dominiku Nardiniju iz Novigrada, Krsti, Mati i Šimunu Bajlo i Antunu Perliniju iz Gorice.

Tijekom međuratnog razdoblja dio kolona otkupio je zemlju od veleposjednika, dok su se neki veleposjednici odrekli svojih imanja. Zemlja je postupno prelazila u ruke državljana Kraljevine SHS pa je prema kraju međuratnog razdoblja većina seljaka posjedovala posjede veličinom dostatne za obradu, osim pojedinih otočana.¹⁰⁷¹ Ivo Rubić spominje kako je nakon rata u rukama oko 600 talijanskih veleposjednika bilo 11 000 ha obrađenih i 12 000 ha neobrađenih posjeda u Dalmaciji, dok ih je 55 imalo veće posjede između 50 i 150 ha.¹⁰⁷² Tijekom 1920-ih godina pojedini veleposjednici u okolici Zadra prodali su svoja zemljišta.¹⁰⁷³ Marija Bakmaz udana Foresi tako je između 1918. i 1928. prodala većinu svojeg zemljišta u zadarskoj okolici, točnije 160 ha zemljišta stanovnicima Smilčića, Kašića i Islama Grčkog. Mile Bakmaz prodao je 100 ha na području Škabrnje. Remiglio cav. Trigari prije svoje smrti ostavio je 150 ha zemljišta stanovnicima Suhovara, Islama Grčkog, Poličnika i Islama Latinskog.¹⁰⁷⁴ U Rubićevoj knjizi nalazimo i niz drugih primjera. Ivan Barbalić u Suhovarima je prodao 10 ha nakon čega mu je ostalo 20 ha, Ante Perlini u Biljanima Donjim prodao je 20 ha nakon čega mu je ostalo 15 ha, plemeniti Hoerberth prodao je seljacima iz Pridrage i Smilčića jedan hektar dok je Ivan Damjani de Vergada prodao osam hektara u kotaru Preko. Jedan od većih posjednika u zadarskom kraju bio je *Conte* Antonio Benja s prebivalištem u Zadru i Posedarju koji je na svoje posjede u Posedarju plaćao je Kraljevini SHS dohodarinu na temelju najma od posjeda zemlje i zgrada.¹⁰⁷⁵ Koloni su obrađivali posjede u njegovu vlasništvu te postoji sačuvan popis zemljišta za svakog kolona i koliko je predviđeno da radi na određenom zemljištu.¹⁰⁷⁶

Najveći problem ribarstva uz neriješeno razgraničenje ribolovnih zona u godinama neposredno nakon rata bio je nedostatak mreža i alata. Prema nekim podacima, ribarstvom se

¹⁰⁷⁰ Jurić i Jurić, 2000: 142 i 143.

¹⁰⁷¹ Peričić, 1999: 219.

¹⁰⁷² Rubić, 1930: 41.

¹⁰⁷³ Rubić, 1930: 42.

¹⁰⁷⁴ Rubić, 1930: 41.

¹⁰⁷⁵ HR-DAZD-344, *Benja*, kutija 5, Fasija za dohodarinu Antonija Benje (1926-1928).

¹⁰⁷⁶ HR-DAZD-344, *Benja*, kutija 5, Procjena kolonatskog stanja na posjedima Benja.

početkom 1920-ih godina bavilo oko 6000 otočana zadarskog arhipelaga, pri čemu se ističu mjesta Kali, Sali, Kukljica, Ist i Molat.¹⁰⁷⁷ Zadržni savez u Splitu molio je Petra Lorinija u lipnju 1921. da urgira kod beogradskih vlasti da više sredstava ulože u tu granu. U pismu navode kako je u poslijeratnim godinama osnovan niz ribarskih zadruga putem kojih se ribarima pomaže nabavkom ribarskog materijala. Izneseno je sadašnje stanje zadruga koje su združene u savez, od čega su samo Premuda, Molat i Vrgada bile u blizini Zadra kao stare zadruga te u zadarskom kraju nije osnovana nijedna nova, stoga se zatražilo izdvajanje financijskim sredstava od 25 000 dinara državne pomoći za svaku zadrugu, kao i ukidanje poreza i carine za ribarske mreže te smanjenje cijene morske soli za soljenje srdela.¹⁰⁷⁸

Ribarstvo u međuratnom razdoblju doživljava uzlet iako ribolov u većini mjesta zadržava sezonska obilježja i ostaje objedinjen s poljoprivredom. Uslijed blizine tržišta i povoljnije zarade u lirama ribari zadarskog kraja svoje proizvode prodaju u Zadru koji nakon sklapanja konvencija 1922. bilježi porast uvoza ribe koja dalje putuje u pomorska središta Italije. Modernizaciju ribarstva u međuratnim godinama predvode kaljski i saljski ribari koji nabavljaju modernije brodove i mreže, a uvode se i ograničenja lova pojedinim mrežama štetnima za ribolov.¹⁰⁷⁹ Iako se primjećuje tendencija rasta kroz godine, ribolov i dalje za većinu stanovnika ostaje povremena djelatnost. Profesionalnih ribara bilo je samo na Ugljanu i Ižu.¹⁰⁸⁰ Više od polovice ribara u zadarskom kotaru su činili stanovnici Dugog otoka. Lučki ured u Salima bilježio oko 70 % ukupnog ulova plave ribe, slijedi ga Preko, dok primjećujemo i uspjehe na Istu. Godine 1925. zabilježeno je između 180 i 280 ribara s Dugog otoka i Iža koji su s tridesetak brodica obavljali djelatnosti, dok je već sljedeće godine zabilježeno 199 profesionalnih ribara i nekolicina onih kojima je to bilo privremeno zanimanje u općini Sali i broj od pedesetak brodica.¹⁰⁸¹ Na području Lučkog ureda Sali 1929. bilo je 307 ribarskih brodova, od kojih je 84 upisano u obrt.¹⁰⁸² Broj ribara tijekom 1930-ih godina u stalnom je porastu iako je većini ribara ribolov bio nadopuna prihoda u kombinaciji s poljoprivredom i pomorstvom.

¹⁰⁷⁷ Peričić, 1999: 226.

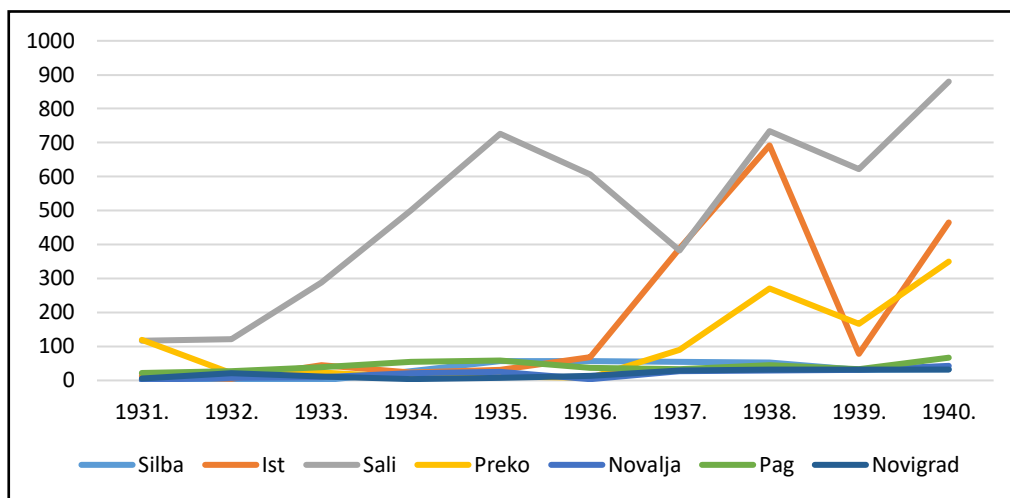
¹⁰⁷⁸ HR-DAZD-370, *Petar Lorini*, kutija 1, br. 68, 24. lipnja 1921.

¹⁰⁷⁹ Kao primjer ističemo zabranu ribolova kogolima u vodama Dugog otoka i Kornata ili migavicama oko Kornata. Peričić, 1999: 229.

¹⁰⁸⁰ Peričić, 1999: 227.

¹⁰⁸¹ Peričić, 1999: 226.

¹⁰⁸² Peričić, 1999: 226 i 227.

Grafikon 1. Lov plave ribe u lučkim uredima sjeverne Dalmacije 1931. - 1940. godine u kilogramima¹⁰⁸³

Od sredine 1920-ih godina dolazi do pomaka u primjeni novih alata i metoda u ribolovu. Kali preuzimaju ulogu vodećega ribolovnog mjesta u tunolovu na zadarskom području. Tijekom 1930-ih godina uvode se motorni tunolovci s kružnim mrežama plivaricama¹⁰⁸⁴ koji postupno zamjenjuju velike pokretne tunare, čime dolazi do dinamičnijeg tunolova u odnosu na tradicionalni baziran na dočeku riba. Lovilo se od ranog proljeća do kasne jeseni danju prateći svjetlucanje ribe. Godine 1932. najviše tunja na području Lučke kapetanije Šibenik ulovili su ribari iz Kali.¹⁰⁸⁵ Kaljani su tih godina lovili pokretnim tunarama starinskog tipa, plivaricom i motornim brodom koji su početkom godine nabavili u društvu s ribarima iz Sušaka.¹⁰⁸⁶ Tune su se lovile u Maloj i Veloj Lamjani, oko Sestrunja, Brgulja i Premude, no od sredine 1930-ih godina i na otvorenom moru dok su se po vrijednosti ribarskog alata uz Kali istaknuli i Sali te Mali Iž.¹⁰⁸⁷ Unatoč inovacijama i rastu ribolovne djelatnosti, profitabilnost

¹⁰⁸³ Peričić, 1999: 228.

¹⁰⁸⁴ Kružna mreža plivarica kalifornijskog tipa za lov tune i slične ribe prvi je put uvedena na Jadranu 1929. *Jadranski ribar*, 1936., „Ribarski alati 1926-1935”, br. 11, 6.

¹⁰⁸⁵ *Specijalna statistika morskog ribarstva*, 1932: 6.

¹⁰⁸⁶ Reiter, Bratanić, 2017: 814.

¹⁰⁸⁷ *Jadranski ribar*, 1940, „Zapisnik redovitog godišnjeg J. Društva ribara na Jadranu”, br. 3, 4-6; *Specijalna statistika morskog ribarstva*, 1931: 6.

ribolova nije bila znatna s obzirom na to da je održavanje pogona bilo skupo, a prodaja ribe nesigurna i često neprofitabilna.¹⁰⁸⁸

Cijena ribe na putu do konačnog potrošača rasla je zbog velike količine posrednika i nepovoljnog položaja ribara u odnosu na trgovce. Tražilo se podizanje industrije proizvodnje ribarskih mreža i alata kako bi se smanjio utjecaj njihova izvoza. Zbog kvarljivosti ribe i načina konzerviranja te postojanja tvornica za soljenje u gradu veći se dio ribe okolnog područja prodavao u Zadru, no prelaskom pod Italiju grad je izgubio ulogu glavnoga regionalnog centra za priljev ribe iz Jadrana te su Sali kao centar preuzeli dio prerade u tvornici.¹⁰⁸⁹ Okupacijom Zadra od strane talijanske vojske smanjen je dotok svježe ribe u Zadar te su otočki ribari velik dio svoje lovine solili ili prerađivali u tvornici za preradu ribe u Salima.¹⁰⁹⁰ Talijani su u međuratnom razdoblju, doduše, uložili u prerađivačke tvornice u Zadru te su prvo izgradili ribarsko-industrijski kombinat SAPRI (*Societa anonima pesca e reti italiana*) koji se sastojao od tvornice za preradu ribe, tvornica za izradu mreža i konopa te tvornice leda. U gradu je djelovala i tvornica za preradu ribe *Zaraushek*, kao i tvornica *Scoda* za izradu ribljeg brašna i ulja, no sam kapacitet od pet kvintala dnevno nije bio dovoljan za znatniji razvoj, a količina ribe koja je dolazila u grad bila je nedovoljna za preradu i profitabilnost tvornica.¹⁰⁹¹ Zakupnici ribe 1925. osnovali su društvo Devetak i drugovi na kornatskom otočju te su otvorili skladišta ribe za smještaj i soljenje kupljene ribe, ponajviše od stanovnika Dugog otoka.¹⁰⁹² Proces je bio da prije dovoženja u grad ribu moraju prijaviti nadzornoj postaji lučke kapetanije u Preku. Postojala je i tvornica u Silbi koja je propala zbog neprofitabilnosti. Ona u Salima ostala je u pogonu tijekom cijeloga međuratnog razdoblja uz promjene vlasnika.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁸ Bilo je npr. slučajeva kada se riba plaćala ribaru manje od dva dinara po kilogramu, da bi je potom trgovci prodavali po dvanaest dinara po kilogramu. Jurić i Jurić, 2000: 156.

¹⁰⁸⁹ Jurić i Jurić, 2000: 84.

¹⁰⁹⁰ Basioli, 1960: 165.

¹⁰⁹¹ Jurić i Jurić, 2000: 84 i 85.; Basioli, 1960: 165.

¹⁰⁹² Peričić, 1999: 247.

¹⁰⁹³ Peričić, 1999: 235 i 236.

Godina	1931.	1935.	1939.
Ribari	3912	4319	4455
Ribarski brodovi i čamci	1277	1413	1450
Plivarice za malu plavu ribu	22	20	50
Potegače za malu plavu ribu	20	24	28
Stajačice za malu plavu ribu	1041	961	1084
Potegače za pridnene vrste	314	369	365
Stajačice za pridnene vrste	3979	4185	4045
Parangali	529	569	605

Tablica 2. Broj ribara, ribarskih brodova i mreža 1931., 1935. i 1939. na zadarskom području¹⁰⁹⁴

Djelomična primjena dekreta o slobodnoj luci u ožujku 1923. nastupila je kasno produžujući ekonomsku degradaciju zadarskog kraja. *Porto franco* u Zadru osnovan je u svrhu oživljavanja ekonomije grada i povećanja životnog standarda njegova stanovništva u izolaciji, ali ne putem razvijanja tranzitne trgovine, što je bila bitna značajka sličnih sustava poput Gibraltara i Hong Konga¹⁰⁹⁵ Wildauer *porto franco* naziva darom koji je vlada dala Zadranima bez naknade talijanskoj naciji.¹⁰⁹⁶ Nepotpuna primjena dekreta onemogućila je izvoz robe koja nije navedena kao roba od posebne važnosti lišivši grad prihoda i potičući krijumčarenje. Planski razvoj podizanja slobodne carinske zone u cilju ekonomskog jačanja grada izostao je. Zadar je dobio i slobodu trgovanja monopolizirane robe i slobodu izvoza pojedine robe iz Italije u izvancarinsko područje Zadra ako je prepoznata kao potrebna za redovitu opskrbu stanovništva Zadra. Roba je morala biti opskrbljena potvrdom zadarske prefektore.

Povlastice slobodne luke potaknule su razvoj proizvoda koji su u drugim državama monopolizirani te su osnovana skladišta kolonijalne robe koja je inače bila podvrgnuta visokim

¹⁰⁹⁴ Peričić, 1999: 227.

¹⁰⁹⁵ Wildauer, 1924: 57; Kos, 1962: 1641; Jurić i Jurić, 2000: 71.

¹⁰⁹⁶ Wildauer, 1924: 71.

uvozom carinama, što je nadalje potaknulo špekulacije i krijumčarenje.¹⁰⁹⁷ Visoke tarife¹⁰⁹⁸ odvrćale su stanovnike okolice od prodaje u gradu i traženje prostora za plasman u okolnim mjestima često ilegalnim kanalima. Nepostojanje nadzornih službi na moru omogućilo je krijumčarenje brodovima. Prema dokumentu Jugoslavenskog konzulata iz 1925., po jedan brod dežurao je kod Petrčana i Sukošana, dok je u Privlaci postojao jedan financijski agent kao predstavnik Kraljevine SHS koji je po potrebi obavljao carinski nadzor prvenstveno brodova.¹⁰⁹⁹ Kopneni putovi bili su slabo kontrolirani osim putova prema Ninu, Zemuniku i Biogradu pa je treća zona postala prihvatna jedinica za namirnice sumnjive kvalitete čija je cijena postala podložna manipulacijama. Parcijalna kontrola granice na obali i kopnu bila je manjkava te je pogađala obje strane i poremetila trgovačke odnose kraja.¹¹⁰⁰

Pojava krijumčarenja nije donijela iznenađenje poznavatelju prilika. Same konvencije iz Santa Margherite dale su zabranu nakupljanja u cilju sprječavanja krijumčarenja, kao i suradnju vlasti dviju država navješćujući ono što se u konačnici i dogodilo.¹¹⁰¹ Roba se u slučaju krijumčarenje mogla privremeno oduzeti te su predviđeni koraci daljnje istrage. Količine robe nisu smjele prelaziti nacionalne potrebe, što je bilo iluzorno. Uspostavom statusa slobodne luke i oslobađanja pojedinih namirnica nameta došlo je do zasićenja proizvodima najviše dućana mješovite robe, živežnih namirnica, cigareta i alkohola, a neučinkovitošću praćenja robe, s naglaskom na onu monopolnu poput duhana, kave, šećera i alkohola, stvoren je prostor za ilegalne radnje koje su fluktuirale zajedno s ekonomskim kretanjima.¹¹⁰² Bez klasičnih energetske izvora poput ugljena i nedostatne infrastrukture zadarski kraj koči i građanski sloj koji se kroz trgovinu počeo gospodarski uzdizati okupljen u pojedinim centrima, koji koristi nedovoljno nadziran promet robe između unutrašnjosti i obale prisvajajući prihode krijumčarenjem i davanjem zajmova s vrlo visokom kamatnom stopom.¹¹⁰³

Jedan od najpopularnijih načina krijumčarenja bilo je krijumčarenje brodovima. Arhivski izvori bilježe niz slučajeva pa se može pretpostaviti kako je njihov broj znatno veći s obzirom

¹⁰⁹⁷ Jadranski, 1933: 45 i 46.

¹⁰⁹⁸ Vidi: *Bollettino di commercio*, br. 2, veljača 1924. „Tributi locali, Tariffa dei dazi di consumo del Comune di Zara”, 16-18.

¹⁰⁹⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 14, br. 597, 9. ožujka 1925.; Isto, br. 2867.

¹¹⁰⁰ Wildauer, 1924: 58. *Jadranski dnevnik* iz 1935. navodi kako je toleriranje prekoračenja količina robe pri prelasku granice bilo ustaljeno. *Jadranski dnevnik*, 14. studenoga 1935., „U Zadru se provada velika štednja radi talijansko-abesinijskog rata”, br. 266, 4.

¹¹⁰¹ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59/93, 26.

¹¹⁰² S normalizacijom ekonomskih prilika u svijetu i Kraljevini Jugoslaviji došlo je do pada krijumčarske trgovine. Jadranski, 1933: 46.

¹¹⁰³ Jurić i Jurić, 2013: 44.

na oskudnost arhivske građe u međuratnom razdoblju. Pozivajući se na ugovor iz 1922., carinarnica u Biogradu zatražila je u travnju 1938. od konzulata da od zadarske carinarnice ishodi izvještaj o mogućem kretanju Bare Antin Pikunića s Pašmana koji je optužen da je između 2. i 3. ožujka sa svojom bracerom Ivanka u moru oko Arbanasa ukrcao 300 kilograma riže i oko 350 kilograma bakalara.¹¹⁰⁴ Zadarska je carinarnica izjavila kako carina u Zadru nije u stanju ustupiti popis robe koju prevoze brodovi Kraljevine SHS prema lukama unutar države i drugim lukama.¹¹⁰⁵ Talijanski brod *Mariska* zaustavljen je 25. ožujka 1926. u teritorijalnim vodama Kraljevine SHS oko Bibinja jer je odbio pretres vlasti.¹¹⁰⁶ Dan poslije brod je zaustavljen u vodama južno od Zadra i odveden u Preko, gdje mu je pronađena veća količina robe nego je prijavljena. Uprava zadarske luke zatražila je diplomatsku intervenciju kod konzulata tvrdeći kako je brod ilegalno zaustavljen protiv svih bilateralnih sporazuma i međunarodnog prava ne poštujući pravo prolaska trgovačkih brodova.¹¹⁰⁷ Zabilježena je i nekolicina slučajeva krijumčarenja alkohola usmjerenih u Karlobag.¹¹⁰⁸

Temeljem konvencijama iz 1922. lijekovi kupljeni u Zadru na temelju recepta i u manjim količinama nisu bili podložni nametima pri prelasku granice te su se preko granice mogli prenositi i lijekovi i kemijski preparati koji su imali naznačene specifikacije, u okolici su otvarane ljekarne stvarajući konkurenciju zadarskim farmaceutima.¹¹⁰⁹ Prema izvještajima Jugoslavenskog konzulata i pisanju Wildauera, krijumčarenje je dalo polet otvaranju dućana mješovitom robom u okolnim mjestima zaleđa i otoka.¹¹¹⁰ Dućani su opremljeni robom koja se nekoć mogla nabaviti u Zadru, a sada su je kupovali trgovci u Zadru te su je prodavali po drugačijoj cijeni ostvarujući profit na marži, ali i na samoj razlici krunske konverzije. Vlasti Kraljevine SHS pokušale su ograničiti takvu praksu jer je kupovanje robe na veliko po jeftinijoj cijeni i sam plasman imalo loše posljedice za porezne prihode Kraljevine SHS.

Sam fond *Jugoslavenskog konzulata* sadrži niz primjera krijumčarenja pa osim spomenutih nalazimo slučaj Betinjana čiji je brod u Ždrelačkom kanalu zaplijenjen zbog posjedovanja ilegalne količine šećera, alkohola i šibica.¹¹¹¹ Jugoslavenski konzulat bilježi i slučaj Karla

¹¹⁰⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 95, Carinska akta, br. 850, 27. travnja 1938.; Isto, br. 711, 7. travnja 1938.

¹¹⁰⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 95, br. 871, 30. travnja 1938.

¹¹⁰⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 18, br. 833; br. 806; Isto, br. 1502, ožujak 1926.

¹¹⁰⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 18, br. 1199.

¹¹⁰⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 14, br. 636, 12. svibnja 1925.; Isto, br. 288, 3. veljače 1925.; Wildauer, 1924: 62.

¹¹⁰⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, br. 2742, 27. prosinca 1924.; Wildauer, 1924: 63.

¹¹¹⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 9, br. 1558, 19. kolovoza 1924.; Wildauer, 1924: 62.

¹¹¹¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 26, br. 170, 5. studenoga 1928.

Balarina, vlasnika taksija u Zadru čiji je automobil 1. travnja 1937. na relaciji Obrovac - Zadar zaustavljen na granici u Babindubu.¹¹¹² U automobilu su bile dvije žene koje su sa sobom nosile limune i naranče (količina nije navedena) te ih je zajedno s vozačem Ivom Mirkićem carinik zaustavio pod sumnjom krijumčarenja. Vlasnik automobila čin je objašnjavao promjenom carinika s obzirom na to da je dotad bio dozvoljen prijevoz trgovaca taksijem iz Zadra i izvan njega. Dokumentiran je i slučaj krijumčarenja konja iz Zemunika od strane pojedinih stanovnika Arbanasa koji se bogate u zemuničkom kraju kupujući konje i mijenjajući novac u Zadru.¹¹¹³ Već spomenuta mogućnost prolaska granice tako da se „omekšaju granični financijski službenici Kraljevine SHS” u jednom stručnom ekonomskom članku ocrtava raširenost ilegalnih radnji u razmjeni Zadra i okolice.¹¹¹⁴

5.2.2. GOSPODARSKA STRUKTURA ZADRA I EKONOMSKA KRETANJA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU: UZROCI I POSLJEDICE FRAGMENTARNE SLOBODNE CARINSKE ZONE

Zadar je u međuratnom razdoblju doživio nekoliko ekonomskih stagnacija i poleta. Najteže su bile nedaće u prvim godinama nakon rata uzrokovane ekonomskom nestabilnošću, sporom ekonomskom obnovom i smanjenom kupovnom moći. Povjerenik zadarske prefektуре Calebich početkom 1923. u dopisu predsjedništvu ministarstava ističe veliku nezaposlenost, slabu trgovačku razmjenu i kreditnu opterećenost glavnih ekonomskih subjekata u gradu koji drže ekonomiju grada u začaranom krugu¹¹¹⁵ Wildauer ističe kako je 1922. pri fondu zdravstvenog osiguranja bilo registrirano samo 1948 osoba, no kako statistiku remete radnici zaposleni na manje od pet dana u tjednu.¹¹¹⁶ Kao logičan rezultat Rapalskog ugovora i njegove primjene u obliku konvencija iz Santa Margherite uslijedilo je odumiranje jednog dijela gradskih funkcija, među njima djelomično i ekonomskih, a međuzavisnost grada i okolice razbijena je odvajajući grad od sirovina i tržišta za plasman.¹¹¹⁷ U predratnom Zadru velik dio stanovništva prihod je nalazio u radu za državnu i javnu upravu te je njihov novac poticao privredni život grada. Ukidanje financijskih institucija stare države i ograničenost novih, ekonomska stagnacija,

¹¹¹² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 95, Carinska akta, br. 130, 18. siječnja 1938.

¹¹¹³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, K4/1921, br. 341, 1. listopada 1921.

¹¹¹⁴ Wildauer, 1924: 6.

¹¹¹⁵ HR-DAZD-130, *Općina Zadar*, kutija 1, Gd, bez broja, 2. siječnja 1923.

¹¹¹⁶ Wildauer, 1924: 56.

¹¹¹⁷ Jurić i Jurić, 2000: 212.

politička nesigurnost i nepovoljna krunska zamjena nepovoljno su utjecali na dotok kapitala u grad, glavnog pokretača razvoja. Gubitak položaja glavnog grada Dalmacije značio je za mnoge bivše činovnike i njihove obitelji emigraciju u potrazi za novim administrativnim zaposlenjem.¹¹¹⁸ Gospodarska kriza nakon rata pogodovala je nastavku emigracije, dok su osiromašenje i ekonomska depresija uzrokovali sve veću ovisnost lokalne zajednice o pomoći Rima.

Mnogi suvremenici i kasniji autori ističu nelogičnost same odredbe o carinskoj zoni i slobodnoj luci. Wildauer tako osporava logiku carinjenja spominjući primjer otočana koji dolaze u zaleđe Zadra obrađivati vlastite zemlje te im se pritom ne obračunava carina na robu koju prenose preko Zadra.¹¹¹⁹ Wildauer ističe kako takva odredba nije ni trebala biti donesena s obzirom na to da Zadar i nije dio talijanske carinske zone te roba koja njime prolazi kao takva ne mora biti podvrgnuta carinjenju. Kraljevina SHS u jednom je od izdanja časopisa *Ekonomist* pvela raspravu o samoj nadležnosti Zadarske trgovačke komore za izdavanje uvjerenja o porijeklu robe, kako talijanske tako i strane koja je dana drugim talijanskim trgovačkim komorama.¹¹²⁰ Giuseppe Ziliotto, sin bivšeg gradonačelnika i pravnik po struci, dovodi u pitanje nadležnost zadarskog suda u sporovima krijumčarenja u zadarskoj pokrajini i podvrgavanje stranih brodova pri ulasku u Zadar carinskom zakonu koji nije na snazi u pokrajini.¹¹²¹ Ziliotto osporava i postojanje Ureda za carine (*Ufficio Doganale*) u Zadru, koji s obzirom na izuzeće iz carinskog sustava ne bi trebao postojati, ali naglašava kako je takva pravna proturječnost zapravo pogodnost i praksa za zadarske trgovce i industrijalce koji uživaju pravo uvoza unutar granica Kraljevine produžujući granična prava na proizvode iz zadarskog teritorija dajući uredu svrhu postojanja zbog olakšanja administracije propisane dekretom od 23. ožujka 1923.¹¹²² Proglašenjem slobodne luke zadarska pokrajina nije priključena nijednom carinskom sustavu te je kao takva činila zasebnu cjelinu.

U raspravi o legitimnosti slobodne luke časopis *Ekonomist* poziva se na međunarodnu praksu¹¹²³, opisujući slobodne zone kao jedan manji prostor u kojem se vrše radnje prometne i

¹¹¹⁸ Wildauer, 1942: 42.

¹¹¹⁹ Wildauer, 1924: 64.

¹¹²⁰ *Ekonomist*, srpanj 1925., „Uvjerenje o poreklu izdano od strane Zadarske Trgovačke Komore”, br. 7, 532-538.

¹¹²¹ Ziliotto, 1936b: 8-10.

¹¹²² Ziliotto, 1936a: 44 i 45.

¹¹²³ „Dodajemo odmah, da je ovo pravilo postalo već odavno jedan uopšte priznat princip u međunarodnom pravu, koji je kao takav sproveden kroz sve trgovinske ugovore.” *Ekonomist*, br. 7, srpanj 1925., „Uvjerenje o poreklu izdano od strane Zadarske Trgovačke Komore”, 535.

tehničke prirode poput utovara, istovara i skladištenja, isključujući industrijsku proizvodnju u zoni, stanovanje radnika, kao i prisutnost trgovačke komore u samoj slobodnoj zoni.¹¹²⁴ Slobodne su zone kao takve bile izuzete od obveze izdavanje potvrde o porijeklu robe s obzirom na prirodu posla. Slobodne varoši, kako ih naziva *Ekonomist*, s druge su strane veći prostor koji bi u ovom slučaju podrazumijevao cijelu zadarsku pokrajinu te bi isto mogao sadržavati industrijska postrojenja koja proizvode robu koja bi kao takva bila podlegnuta obvezi potvrde o porijeklu, koju bi u spomenutom slučaju izdavala zadarska trgovačka komora.¹¹²⁵ Pozivajući se na prevagu mjerodavnosti carinske pripadnosti ispred državne, ekonomisti su dvojili su može li politička pripadnost Kraljevini Italiji uvjetovati ovlasti Zadarske trgovačke komore s obzirom na to da je Zadar izdvojen iz njezina carinskog sustava te s njome ne čini jednu cjelinu.

Lucijan Kos navodi kako je zadarski *porto franco* osnovan da pod svaku cijenu oživi ekonomiju grada, ali ne putem razvijanja tranzitne i izvozno-uvozne trgovine, što je bitna značajka takvih instituta u svijetu, već da poveća životni standard njegova stanovništva.¹¹²⁶ To je, dakako, značilo velika ulaganja države u preobrazbu i ekonomsku obnovu grada. Ograničen ekonomski nazadnim zaleđem, Zadar je teško razvijao gospodarski potencijal.¹¹²⁷ Administraciju je trebalo zamijeniti novim djelatnostima koje bi omogućile gradu novi početak, a jedan od preduvjeta bilo je prometno povezivanje s ostatkom Italije i okolnom zonom. Ustrajanje na uspostavi željezničke linije do Knina bila je glavna misao vodilja talijanskih pregovarača u poslijeratnim pregovorima, no i kasnije. Sama ideja o željeznici datira još iz 70-ih godina 19. stoljeća¹¹²⁸ te je uglavnom nalazimo kao dominantno rješenje za kopnenu izoliranost Zadra. Talijanski političari i ekonomisti tu liniju vide kao nadu za ekonomski spas Zadra u desetljeću nakon rata i ekonomski prodor Italije na Jadran, no Kraljevina SHS sustavno odbija ideju koja za vrijeme međuratnog razdoblja ostaje neostvarena.¹¹²⁹ Izostavljanje tog projekta u Nettunskim konvencijama, koje ostaju posljednji važni dogovor dviju država oko zadarskog pitanja, ostavlja pitanje kninske željeznice po strani te se sama ideja sve manje spominje dajući prednost cestovnoj povezanosti na kopnu. Ideja da se Zadar poveže s

¹¹²⁴ *Ekonomist*, srpanj 1925., „Uvjerjenje o poreklu izdano od strane Zadarske Trgovačke Komore”, br. 7, 534.

¹¹²⁵ *Ekonomist*, srpanj 1925., „Uvjerjenje o poreklu izdano od strane Zadarske Trgovačke Komore”, br. 7, 532-534.

¹¹²⁶ Kos, 1984: 321 i 322.

¹¹²⁷ Urednik novina *L'Idée Nazionale* Attilio Tamaro s pravom će naglasiti tranziciju koju je grad trebao proći od regionalnog sjedišta s pripadajućim institucijama do talijanske enklave koja je morala otvoriti nove urede u skladu novim okolnostima. *L'idea Nazionale*, 11. prosinca 1920., „Uno sputo tricolore nel gran mare adriatico, Zara non puo vivere economicamente”, br. 296, 1.

¹¹²⁸ Više vidi u: Wildauer, 1924: 22-27.

¹¹²⁹ *Novo doba*, 1. svibnja 1924., „Zadnje brzojavke, Talijani traže željeznicu Zadar - Knin”, br. 102, 8.

unutrašnjošću Kraljevine SHS preko ličke ili unske pruge povremeno se javlja u razdoblju nakon Nettunskih konvencija, no sve planove zaustavlja strah od ekonomskog s potencijalom vojnog prodora Talijana u budućnosti. Stoljetna pomorska tradicija i razvoj funkcija vezanih za *porto franco* financijski usmjeravaju ulaganja u prvim godinama nakon rata u pomorski promet.

Kao nekadašnji glavni grad Dalmacije, Zadar je bio jedna od postaja redovnih pomorskih linija, čime je stanovnicima omogućena komunikacija s važnim jadranskim lukama, no mnoge linije prekinute su tijekom rata i kasnije raspadom Monarhije. Blokada pomorskog prometa i slaba trgovačka komunikacija otežavala je položaj grada u godinama nakon rata, no stabilizacijom političkih okolnosti i porastom ekonomskih aktivnosti promet je postupno zaživio. Očekivanja lokalnih političara i suvremenih ekonomista bila su velika s obzirom na to da je uspostava kvalitetnih i dostatnih prometnih veza teško bila moguća bez uključenja i subvencija Rima. Politička volja Rima testirana je kroz zagovaranje subvencija naglašavanjem važnosti koju zadarska luka ima u sklopu države i na samom Jadranu, no zadobivanjem Pule i Trsta te kasnije i Rijeke Italija je osigurala posjed najprometnijih jadranskih luka, čime je zadarska luka ostala na margini talijanskog interesa te je postala sredstvo opstanka grada, pri čemu je *madre patria*, kao i u slučaju konverzije, pokazala maćehinski odnos dajući prednost razvoju sjevernijih luka.

Nepovezanost s velikim europskim lukama bila je kočnica razvoju, stoga su se tražila ulaganja na Jadranu kroz razvoj komunikacijske mreže s domaćim lukama Apeninskog poluotoka i stranima u neposrednoj okolini. Istočna obala Jadrana bila je pogodno tržište za zadarske proizvode koje je bilo zakočeno političkim odnosima. Zadrani su od Rima očekivali da iskoristi diplomatske kanale i otvori put suradnji s vlastima Kraljevine SHS za pristup talijanskih parobroda jadranskim lukama izvan talijanske nadležnosti s mogućnošću iskrcaja. Godine 1921. prodajna mjesta u Zadru imaju društva *Dalmatia*, *Istria-Trieste*, *Lloyd Triestino*, *Oceania*, *Puglia*, *Servizi Marittimi* i *Ungaro Croata* koji su uglavnom smješteni na *Rivi IV Novembre*.¹¹³⁰ Početkom 1920-ih godina, kada Zadar ponovno razvija pomorske veze, brodovi Kraljevine SHS uglavnom su zaobilazili Zadar s povremenim stajanjem u Preku, no jasno je kako malo mjesto kao Preko nije moglo primiti kapacitet brodova u količini i tonaži uspoređan sa zadarskom lukom. Problem iskrcaja i ukrcaja u Preku bio je i taj što su stanovnici kopna morali koristiti brodove za pristup Preku, što je opet bilo neisplativo i podložno vremenskim prilikama, stoga se tražila bolja politička suradnja s Beogradom. Pristajanje brodova pod

¹¹³⁰ Balani, 1921: 37.

zastavom Kraljevine SHS u Zadru, kao i onih talijanskih u ostalim lukama istočne obale Jadrana izvan njihove kontrole, bilo je nužno za gospodarski razvoj, no politika barijera kočila je daljnju suradnju. Ideja ministra Sforze o prodoru u unutrašnjost srednje i jugoistočne Europe postala je nemoguća bez prometne povezanosti, a strah od konkurencije bio je prisutan s obje strane.¹¹³¹

Kraljevina SHS ulaže u prometnu infrastrukturu Splita podižući njegov potencijal do najprometnije luke Dalmacije u međuratnim godinama.¹¹³² U godinama neposredno nakon potpisivanja Rapalskog ugovora Zadar je parobrodima bio povezan s pojedinim lukama Kraljevine SHS, no njihov je broj bio malen i nedovoljan za kvalitetnu razmjenu. Dio prometa odvijao se zahvaljujući ulaganjima vlade, dok je dio uspostavljen zahvaljujući pojedinim društvima. Podatci iz 1923. spominju sedam talijanskih društava koje s 13 linija održavaju tjedne linije Zadra, većih jadranskih luka i obližnjih otoka. Društvo *S.A.I.M. (Società anonima industrie maritime)* iz Ancone održavalo je liniju Zadar-- Ancona tri puta tjedno. Riječka *Costiera* održavala je tjedne linije Zadar - Krk - Rab - Rijeka i Zadar - Krk - Rijeka, dok je *Puglia* održavala dvotjedne kružne linije Jadranom: jednu s izvorištem u Veneciji i Brindisiju zaustavljajući se u Trstu, Anconi, Zadru, Šibeniku, Splitu, Komiži, Lastovu, Bariju i Albaniji i drugu s početnom stanicom također u Veneciji i postajama u Trstu, Puli, Lošinj, Zadru, Šibeniku, Splitu, Korčuli, Kotoru i Albaniji. Tršćanski *Lloyd* održavao je tjednu vezu Trsta s Kotorom uz postaje u Puli, Lošinj, Zadru, Splitu i Dubrovniku. Društvo *Dalmatia* održavalo je tjednu vezu Trsta i Zadra ploveći dalje prema dalmatinskim lukama poput Šibenika, Splita, Omiša, Makarske i Metkovića. *Istria - Trieste* s dva parobroda povezivala je Trst i Zadar uz postaje u pojedinim lukama talijanske Istre i Primorja poput Rovinja, Pule, Lošinja i drugih.¹¹³³

Postojeći parobrodi bili su zastarjeli te su postojale opravdane sumnje u njihovu učinkovitost, pogotovo zimi kada je bura bila jaka i ugrožavala plovidbu, no njihova održivost bila je ključna zbog ekonomskog opstanka grada, što je značilo daljnje ulaganje.¹¹³⁴ Subvencioniranje prometa u službi talijanskih tvrtki omogućilo je održavanje parobrodskih linija Zadra s talijanskim lukama poput Venecije, Ancone i Trsta iz kojih se roba uglavnom

¹¹³¹ Čini se da je strah od konkurencije bio opravdan. Od 1924. do 1928. tršćanska luka bilježila je pad uvoza drva zbog usmjerenja na sušačku luku potaknutog uvođenjem tarifa, a sam udio jugoslavenskog uvoza i izvoza između 1921. i 1930. znatno se smanjio. Vinaver, 1976: 46.

¹¹³² Vidi: Jelaska Marijan, 2006; Jakir, 2015.

¹¹³³ Nekoliko godina kasnije ne nalazimo znatnih pomaka u frekvenciji i broju brodarskih linija. Tjednu liniju Ancona - Zadar - Rijeka provodi *S.A.I.M., Società San Marco* povezuje Veneciju i Split preko Trsta, Pule, Malog Lošinja i Zadra. *Puglia* održava tjednu vezu Venecije i Zadra s Albanijom dok tvrtka *Zaratina* tjednim linijama spaja Zadar sa Salima, Prekom, Šibenikom, Splitom, Korčulom preko Šibenika, Rabom, Pagom i Obrovcem. Jurić i Jurić, 2000: 99.

¹¹³⁴ Wildauer, 1924: 109.

uvozila, iako je potencijal bio znatno veći. Najveći uvoz ostvaren je iz Kraljevine SHS iako ne nalazimo podatke za pojedine luke. Nešto manji, iako znatan uvoz ostvaren je s Anconom s kojom je grad preko S.A.I.M.-ovih parobrodskih linija bio povezan tri puta tjedno. Najveće količine robe Zadar je uvezio iz najvećih luka Italije Trsta, Venecije i Ancone te je omjer uvoza i izvoza s tim lukama bio između 60 i 80 % u korist uvoza. Odnos robnih razmjena s Rijekom, manji po obimu u odnosu na ostale luke, bio je znatno povoljniji iako je u razmjeni također dominirao uvoz.

Razmjena dobara s obližnjim naseljima bila je važna, iako ne i jednostavna s obzirom na to da je podrazumijevala kontrolu službenika financijske policije Kraljevine SHS koji su pratili brod sve do posljednje ukrcajne luke. Kružne linije s obližnjim otocima i mjestima tjedne i dvotjedne učestalosti održavalo je *Società Tripovich*, pa je tako Zadar početkom drugog desetljeća bio povezan sa Salima, Olibom, Vrgadom, Rabom, Pagom i Obrovcem.¹¹³⁵ Pojedine linije poput one za Sali, Olib i Vrgadu uključivale su ukrcaj i iskrcaj u postajama obližnjih otoka. Zahvaljujući linijama veće tonaže, Zadar je početkom drugog desetljeća bio povezan i s većim lukama Kraljevine SHS. Podatci o količini uvezene robe preko zadarske luke iz 1922. govore o ukupnoj količini od 24 875 kvintala robe iz Kraljevine SHS iako ne navode iznose za pojedina mjesta. Iz priložene tablice vidljiv je jasan nerazmjer u korist uvoza s lukama Kraljevine SHS preko zadarske luke. Iznimku jedino čine kružne linije s okolnim mjestima za koje se navodi samo količina izvoza. Nekontroliran promet privatnih brodica i siva ekonomija predstavljaju izazov stvarnoj količini robe za razmjenu.

Luka	Uvoz (u kvintalima)	Izvoz (u kvintalima)
Trst	18 337	7252
Ancona	23 871	6743
Rijeka	2105	1131
Bari	7721	1087
Kraljevina SHS	24 875	1994
Venecija	19 647	1894
Kružne linije	–	1799
Ostale luke	19 905	1954
Ukupno	116 461	23 854

¹¹³⁵ Primjer voznog reda za siječanj 1924. vidi u: *Il Littorio Dalmatico*, 16. veljače 1924., „Movimento dei piroscafi nel porto di Zara”, br. 15, 4.

Tablica 3. Uvoz i izvoz zadarske luke prema odredištima 1922. godine¹¹³⁶

U prvim godinama broderska društva koja održavaju pomorske veze sa Zadrom imala su svoja sjedišta uglavnom izvan Zadra, čime stvarni ekonomski dobitak za samu ekonomiju grada nije bio velik. Godine 1923. na inicijativu Udruženja obrtnika i industrijalaca (*Associazione fra Commercianti e Industriali*) osniva se *Società Anonima Zaratina di Navigazione*, društvo koje je za cilj imalo unaprijediti promet robe i korisnika zadarske luke. Društvo je uživalo potporu službene vlade te je sam njegov statut odobrilo Ministarstvo gospodarstva (*Ministero dell' Economica Nazionale*) početkom 1924. Budući da je društvo uživalo potporu Rima, savjetnici društva bili su ugledni građani Zadra koji su aktivno sudjelovali u njegovu gospodarskom i političkom životu. Među članovima su se tako našli Marco Perlini, Nicolo Luxardo, Giovanni Devetak, Simeone Svircich, Rodolfo Battara, Andrea Calussi i drugi.¹¹³⁷ To će društvo tridesetih godina zajedno s društvima *S.A.I.M.*, *Società San Marco*, *Costiera di Fiume*, *Puglia* i *Nautica di Fiume* postati dio većeg udruženja *Adriatica di Navigazione*. Godine 1924. osnovano je i društvo *Navigazione a Vapore* koji je držalo linije u gradu, točnije veze poluotoka s Voštarnicom, Brodaricom i Borikom.¹¹³⁸ Za poslove povezane s utovarom i istovarom robe odgovoran je bio *Consorzio Industriale ed Economico fra i Lavoratori*. Carinski službenici imali su dužnost nadzora ukrcaja putnika na brod do isplovljavanja te je sva roba morala biti prijavljena carini. Zbog velikog gubitka vremena koji je carinski pregled uzimao pri iskrcaju na Lošinj kao prvoj talijanskoj luci na putu, ukrcaj putnika parobrodima za ostale dijelove Italije od 1925. nije bio podložan carinskom pregledu, već su se pregledi obavljali u luci iskrcaja, osim dvotjedne linije između Zadra i Trsta.¹¹³⁹

Obalne linije na zadarskom području održavali su, dakle, uglavnom talijanski parobrodi, iako je i Kraljevina SHS ulagala u povezivanje gradova i otoka sjeverne Dalmacija, izostavljajući isprva Zadar. Iskrcajne luke otoka uglavnom su bile koncentrirane na Ugljanu i Ižu kao jedinim otocima uključenima u okolnu zonu. Najveća obalna i otočna mjesta sjeverne Dalmacije u međuratnom su razdoblju sporadično prometno povezana. Održavane su međuotočne linije koje su uglavnom služile potrebama domaćeg stanovništva.¹¹⁴⁰ Godine 1925.

¹¹³⁶ Wildauer, 1924: 116.

¹¹³⁷ *Bollettino di commercio*, br. 5, listopad 1923. „Notiziario, Societa Anonima Zaratina di Navigazione”, 47; Isto, br. 3, ožujak 1924. „Notiziario, Societa di Navigazione Zaratina”, 47.

¹¹³⁸ Peričić, 1999: 250.

¹¹³⁹ Ziliotto, 1936b: 7.

¹¹⁴⁰ Jurić i Jurić, 2000: 166.

Molat je povezan s Biogradom i Šibenikom, Olib s Prekom, Šibenikom i Rabom. Sali su 1926. dvjema linijama povezani s Prekom i Zadrom. Linija Šibenik - Preko - Obrovac prometovala je od 1928. do 1931., linija Šibenik - Nin - Preko bila je aktivna u trećem desetljeću, kao i linije Preko - Nin - Biograd i Zadar - Sali - Silba. Nin je koristio sidrište Zatona povezujući se s Obrovcem, Prekom i Šibenikom. Zbog uključenja u treću zonu najtješnje veze za Zadrom održavali su Ugljan i Iž. Motorni jedrenjak *Nino* kaljskih vlasnika održavao je od 1931. do 1934. liniju sa Zadrom koja je prometovala svaki radni dan na relaciji Kali - Foša i natrag. Subotom je iz Kali motorni brod *Nino* vozio put Sukošana gdje se održavao sajam. Brod *Nino* 1934. obavlja prijevoz ribe i lovi ribu u Kornatskom arhipelagu i za talijanske vlasnike prevozi ribu do Zadra, Trsta, Venecije i Ancone, a od 1936. prevozi teret do Splita i Šibenika. Sporadična i neredovita obalna linijska plovidba koja bi u zemljama razvedenih obala trebala služiti zadovoljavanju potreba obalnog i otočnog stanovništva kao preduvjet društveno-gospodarsko razvoja kraja u zadarskoj okolici izostaje u međuratnom razdoblju.¹¹⁴¹

Sam gubitak Zadar značio je veliki gubitak za sjevernu Dalmaciju, koja je pokušala nadomjestiti gubitak jačanjem ostalih centara. Ekonomsko-prometnu funkciju od Zadra postupno preuzimaju okolni gradovi i luke poput Biograda, Benkovca i Preka, iako bez razvijene infrastrukture i industrije ne konkuriraju Zadru, stoga ulogu glavne luke sjeverne Dalmacije preuzima Šibenik. Preko kao najbliža putnička luka Kraljevine SHS Zadru bilježi veći putnički promet od Biograda u međuratnom razdoblju. S vremenom je Biograd povećao svoju tonažu robe te je prestigao luku Preko po broju brodova.¹¹⁴²

Luka	Godina	Broj brodova	NRT	Broj putnika	Roba
Biograd	1929.	1835	195 147	20 463	23 207
	1939.	1519	204 928	26 793	18 686
Preko	1929.	2329	221 231	32 466	16 182
	1939.	1366	173 637	29 962	10 374

Tablica 4. Promet luka Biograd i Preko od 1929.- 1939. godine¹¹⁴³

Veze između pojedinih mjesta sjeverne Dalmacije također su kočile razvoj tog kraja uz složene carinske odredbe. Konvencije iz Santa Margherite odredile su službene punktove

¹¹⁴¹ Kos, 1976: 506.

¹¹⁴² Peričić, 1999: 241.

¹¹⁴³ Jurić i Jurić, 2000: 137.

ukrcaja i iskrcaja građana s mora poput Bibinja, Sukošana, Dikla, Petračana, Zatona, Privlake, Nina, Ražanca, Vinjerca i Posedarja te lučice Sveta Jelena.¹¹⁴⁴ Apeliralo se na uspostavu graničnih točaka na spojevima s morem radi lakšeg transporta između Zadra i okolne zone. Ceste od Zadra prema unutrašnjosti nisu bile u dobrom stanju. Prometne veze Zadra s Ravnim kotarima, Bukovicom i obalnim krajevima bile su ključne za robnu razmjenu i opskrbu Zadra, stoga su vlasti ipak surađivale na izgradnji putova, što je i predviđeno konvencijama iz Santa Margherite. Obje su strane morale zajednički voditi brigu o održavanju graničnih prijelaza i putova, a građevni materijal mogao se nabavljati s obje strane granice uz zajedničku suradnju.¹¹⁴⁵ Stanovnici okolne zone i grada mogli su preko carinskih ruta prenositi robu kopnenim putem od zore do sumraka službenim putovima preko graničnih prijelaza Bibinje, Dračevac, Babindub, Crno, Murvica, Briševo, Bokanjac i Diklo. U međuratnom razdoblju izgrađene su ceste Sukošan - Zemunik, Obrovac - Gračac, Zemunik - Nin, Obrovac - Vrana te Biograd - Vodice - Šibenik.¹¹⁴⁶ Glavne cestovne spone grada bile su s Bibinjem, Crnom, Diklom, Murvicom, Ninom, Poljicima i Zemunikom. Godine 1924. završeni su radovi na izgradnji ceste od Jazina (*Valle di Ghisi*) do Brodarice (*Barcagno*), a ubrzo je uslijedila izgradnja cesta do Dikla, Babinduba i lučice Sv. Jelene u Gaženici.¹¹⁴⁷ Talijani su u međuratnom razdoblju asfaltirali cestu od Sv. Jelene do granice prema Kožinu u dužini od devet kilometara (*Littoranea Zaratina*), cestu od industrijske škole Bakmaz do granice u Murvici u dužini od pet kilometara (*Mediana Zaratina*) i cestu od Kopnenih vrata do granice na Babinudub (*Oriente Zaratina*).¹¹⁴⁸ Unatoč povezanosti, talijanske su vlasti izražavale kritiku na račun Kraljevine SHS zbog gradnje cesti koje izostavljaju Zadar poput one između Nina i Zemunika te Zemunika i Sukošana.

Nakon pripojenja Zadra Italiji politički prioritet bio je osigurati opstanak ili uspostavu sudbenih, administrativnih i financijskim institucija kako bi se grad mogao razvijati. Gubitak činovničkog karaktera značio je transformaciju za koju Rim nije imao dugoročne planove. Obrtnicima i trgovcima zbog nestalnih prihoda nedostajalo je novca za svakodnevne troškove, a krijumčarenje je uslijed nedovoljne kontrole nanosilo štetu trgovcima. Smanjenje tržišta,

¹¹⁴⁴ *Bollettino di commercio*, br. 8, kolovoz 1925., „Leggi e provvedimenti vari, Regolamento per l'esecuzione delle disposizioni contenute nelle convenzione di S. Margherita convernente il regime doganale ed il traffico di frontiera tra Zara ed i territori limitrofi, firmata a Roma il 23 ottobre 1922”, 61-63.

¹¹⁴⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, 14.

¹¹⁴⁶ Jurić i Jurić, 2000: 135.

¹¹⁴⁷ Peričić, 1999: 240.

¹¹⁴⁸ Jurić i Jurić, 2000: 104; *Bollettino del Consiglio provinciale dell'economia di Zara*; 1930: 27.

nesigurne poduzetničke prilike i nameti štetili su proizvodnji koja je u poslijeratnim godinama opadala. Jurić i Jurić fazu od Rapalskog ugovora do 1925. nazivaju razdobljem depresije u ekonomiji grada. Krunska je konverzija na razne načine pridonijela ekonomskoj stagnaciji. Upotreba dvostruke valute poskupljivala je troškove, no zadarski trgovci naišli su na probleme i nakon konverzije kada su teško podmirivali obveze prema dobavljačima iz Italije. Količina dodijeljenih lira ograničena je u drugoj polovici 1921., a zadarski trgovci nisu bili poželjni korisnici bankarskih zajmova s obzirom na nelikvidnost i rizičnu budućnost. Ilegalne krune umanjivale su vrijednost novca i nakon razmjene.¹¹⁴⁹ Iznos efektivnog kapitala i vrijednosnih papira koje su posjedovali Zadranici prije rata iznosio je oko 20 milijuna kruna, no sav se taj kapital uz loše provedenu promjenu valute istopio kroz povećanje troškova i ekonomsko nazadovanje.¹¹⁵⁰ Zadarski trgovci i industrijalci primorani su na zaduživanje kod banka i odricanja od dionica u bankama sve kako bi zadržali kreditiranje banaka nužno za nastavak poslovanja.¹¹⁵¹ Ukidanje velikih banaka kao što su *Banca di Sconto* i *Banca Adriatico*, kao i gubitak kroz vrijednost nekretnina uzrokovali su velike financijske gubitke u gradu.

Kreditiranje kod banka rezultiralo je dugom trgovaca i industrijalaca od oko 18 milijuna lira koji je postao utegom za 12 000 stanovnika Zadra.¹¹⁵² Dekretima od 6. rujna 1921. i 2. srpnja 1922. Kreditni institut Kraljevine Italije (*Istituto di Credito Fondiario*) proširio je ovlasti banaka na nove pokrajine. Kraljevskim dekretom br. 1703 od 26. prosinca 1921. vlada je dala ovlasti banci *Cassa Depositi e Prestiti* (dalje: *CDP*) za davanje hipotekarnih kredita gradu Zadru. *CDP* bila je istaknuta talijanska investicijska banka odgovorna za financiranje javnih radova i infrastrukturnih projekata. Za ekonomski polet valjalo je imati stabilni kontingent radne snage koja je Zadru nedostajala. Građevinska obnova koja je nakon završetka rata doživjela polet u Europi u Zadru je nastupila sporije uslijed nesigurnih političkih i ekonomskih okolnosti. Nezaposlenost i kupovna moć građana koja je pala u odnosu na predratno stanje uzrokovali su stagnaciju obnove.¹¹⁵³ Visoke cijene materijala poskupljivale su građevinski sektor i gubitak stanovnika dao je sporednu važnost obnovi građevina i cesta ostavivši obrtničke struke poput drvodjelaca, ličilaca, željezara, staklara i drugih bez posla.

¹¹⁴⁹ U rujnu 1924. glasilo *Bollettino della Camera di commercio e industria di Zara* spominje optjecaj ilegalnih kruna u vrijednosti od milijun lira. *Bollettino di commercio*, rujna 1924., „Notiziario, Un milione di biglietti falsi in circolazione”, br. 9, 87.

¹¹⁵⁰ HR-DAZD-635, *Obitelj Borelli*, kutija 35, 2.3.13.5.33, dokument iz siječnja 1927., bez broja.

¹¹⁵¹ Wildauer, 1924: 57.

¹¹⁵² HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 1, Gd, bez broja, 2. siječnja 1923.; Wildauer, 1924: 56.

¹¹⁵³ HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 1, Gd, bez broja, 2. siječnja 1923.

Civilna vlast i institucije molili su vlasti za ekonomsku pomoć zbog teške situacije.¹¹⁵⁴ Centralne talijanske vlasti nakon političke stabilizacije čine napore da se normaliziraju životne prilike i ulažu u grad. Početkom 1924. Vijeće ministara odobrava iznos od dva milijuna lira za javne radove u Zadru.¹¹⁵⁵ Novac je morao biti potrošen za obnovu ulica, kanalizacije i vodovoda, radove na ulicama Brodarice, Voštarnice, Arbanasa, Kolovara, izgradnju mosta koji bi povezivao Voštarnicu (*Cereria*) i *Rivu San Rocco*, obnovu bolnice i škola. Fond obitelji Borelli spominje kako je gradu od 1923. do 1926. dodijeljeno tri milijuna lira za obnovu.¹¹⁵⁶ Veći broj javnih radova otvara veće mogućnosti za zaposlenje i razvoj srodnih obrta.

Kao posljedica vladinih mjera i političke stabilizacije, grad od 1925. bilježi bolje ekonomske rezultate. Zaživjela slobodna luka, oslobađanje pojedinih namirnica nameta i ulaganje u promet podignuli su ekonomiju grada i izvoz do sredine 1920-ih godina. Status Zadra kao slobodne luke pogodio je proizvodnju robe karakteristične za slobodne carinske zone i utjecao je na zaposlenost stanovništva. Zadar je postigao stanoviti porast lake industrije i trgovine. Godine 1925. registrirano je oko 200 obrtnika ponajviše specijaliziranih za struke svakodnevnih potrebe poput mesara, brijača, postolara i drvodjelaca.¹¹⁵⁷ Zadar također mijenja vizuru. Niče most između grada i današnje Voštarnice, nasipava se uvala Jazine te se ulaže u prilazne ceste i fortifikacije grada.¹¹⁵⁸ Grade se Prirodoslovni muzej i Lapidarij Arheološkog muzeja, Komunalna palača na gradskom trgu, obnavlja se zgrada Starog Kazališta. Svi spomenuti arhitektonski radovi i mnogi drugi podižu građevinsku industriju i zaposlenost.

Ekonomski uzlet grada sredinom drugog desetljeća možemo pratiti po broju brodova i samoj količini robe, koji bilježe najveće dosege 1925. i 1926. Parobrodi su dominirali u pomorskoj sponi Zadra s ostalim lukama. Većinu brodova činili su putničko-teretni brodovi čije su tonaže ipak bile znatno manje od onih teretnih, ograničavajući potencijal. Jurić i Jurić tu treću fazu od 1925. do početka 1930-ih nazivaju fazom oživljavanja gospodarskih djelatnosti i konjunktura za brojne struke i ekonomske grane, ali i za krijumčarenje.

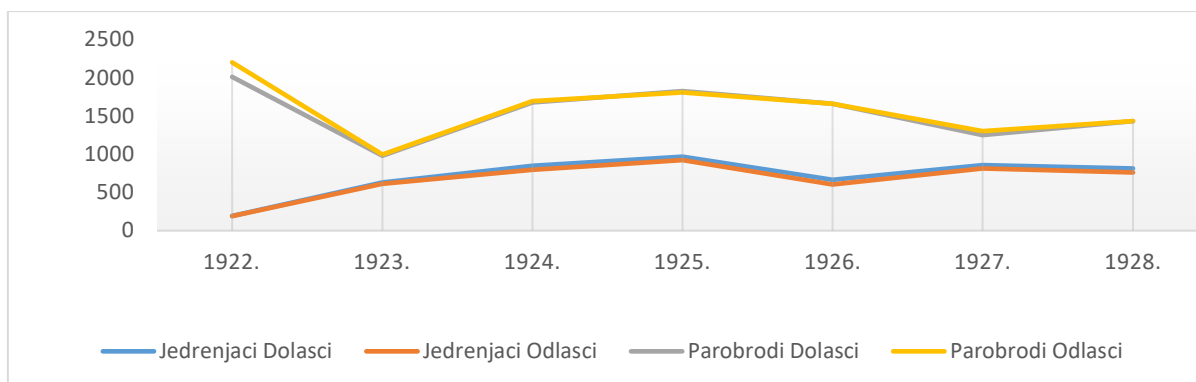
¹¹⁵⁴ ACS, *Ministero dell' Interno, Gabinetto dell sottosegretariato* Finzi (dalje: *MI, Gab. Finzi*), kutija 10, f. 3, 2. siječnja 1923.

¹¹⁵⁵ *Il Littorio Dalmatico*, 1. ožujka 1924., „Esecuzione d opere pubbliche nella provincia e nella citta di Zara”, br. 19, 4.

¹¹⁵⁶ HR-DAZD-635, *Obitelj Borelli*, kutija 35, 2.3.13.5.33, dokument iz siječnja 1927., bez broja.

¹¹⁵⁷ Peričić, 1999: 231.

¹¹⁵⁸ Više o arhitekturi i promjenama za talijanske vladavine vidi: Mlikota, 2021: 71-89.

Grafikon 2. Promet zadarske luke 1922. - 1928. godine prema broju brodova (dolazak i odlazak) ¹¹⁵⁹

Usljed geostrateških i političkih ciljeva fašističke vlade Zadru su davane ekonomsko-financijske povlastice za razvoj lake industrije i tercijarnog sektora. Odobravanje dugoročnih hipotekarnih zajmova 1927. donijelo je olakšanje vlasnicima zemljišta i poljoprivrednicima osiromašenima katastrofalnim tečajem i ekonomskom krizom koji su financijskom injekcijom mogli obnoviti nekretnine, kupiti strojeve potrebne za poljoprivredu, otkupiti poljoprivredna zemljišta i podmiriti dugovanja.¹¹⁶⁰ Financijska pomoć pozitivno je djelovala na sniženje troškova nabave sirovina, što je pomoglo konkurentnosti zadarskih proizvođača uz pad vrijednosti lire. Osnivanje tvornica srednjeg kapaciteta, poboljšanje pomorskih veza, osnivanje novčano-kreditnih zavoda i vladina ulaganja ponajviše pogoduju tercijarnom sektoru. Niču trgovine dućana mješovite robe, živežnih namirnica, alkohola i cigareta. Tijekom 1924. i 1925. u gradu je otvoreno više od 110 trgovina i 57 dućana živežnih namirnica.¹¹⁶¹ Promet luke također svoje najbolje godine drugog desetljeća bilježi između 1924. i 1926. otkada postupno opada. Očekivano, parobrodi s većom tonažom zauzimaju veći udio u prometu luke tijekom drugog desetljeća. Talijanska vlast ulaže u manufakturu pa od sredine 1920-ih u Zadru bilježimo otvaranje manufaktura u preradu mesa (*Gned*), izradu seljačkih kola (*Grancarić*), pekarskih obrta (*Rajčević*, *Busogan*), mljekarnice, radionice za željezni lim (*La Dalmazia*), radionice za izradu metalnih članaka i šiljaka (*Gilardi*), radionice za motorne sprave

¹¹⁵⁹ Vidi tablice u prilogu br. 16-22.

¹¹⁶⁰ HR-DAZD-635, *Obitelj Borelli*, kutija 35, 2.3.13.5.33, dokument iz siječnja 1927., bez broja.

¹¹⁶¹ Peričić, 1999: 243.

(*Zeraushek*), drvodjeljskih radionica (*Zeriali*) i radionice za izradu lima (*Petković*). Subvencije i kreditiranje s blagoslovom Rima pozitivno utječe na otvaranje tvornica prerađivačke industrije tijekom drugog i trećeg desetljeća, pa tako u međuratnom razdoblju bilježimo tvornice mreža i konopa, izradu sapuna i ekstrakciju biljnog i ribljeg ulja, medicinskih i kemijskih proizvoda i sapuna, tri tvornice s postrojenjem za konzerviranje ribe, deset većih i manjih tvornica likera¹¹⁶², četiri veće i nekoliko manjih tvornica duhana, šest tvornica tjestenine, tvornicu čokolade, buhača, kože, leda i limene ambalaže za riblju industriju i jedno brodogradilište.¹¹⁶³

Proglašenjem slobodnom lukom gradu je dana sloboda trgovanja monopolom i drugom robom, sloboda izvoza u carinsko područje Italije određenih proizvoda zadarske poljoprivrede, industrije i zanatstva s odgovarajućom potvrdom, tzv. *bollettino di lascia passare*, koju je izdavala carinarnica u Zadru.¹¹⁶⁴ Odredbom br. 848 od 13. travnja 1923. Zadar je dobio i slobodu izvoza određene talijanske nacionalne robe u izvancarinsko područje Zadra ako je roba imala potvrdu zadarske prefekture da je potrebna za redovnu opskrbu stanovništva.¹¹⁶⁵ Nettunskim konvencijama određeno je da pojedini proizvodi pri prelasku granice moraju posjedovati certifikat o podrijetlu i količini.¹¹⁶⁶ Roba iz članka 3. konvencija (*Allegato C*) iz Santa Margherite mogla je prolaziti granicom bez potvrde podrijetla (*certificate di origine*). Za istu robu koja iz Zadra odlazi u okolno područje za konzumaciju Trgovačka komora (*Camera di commercio*) morala je priložiti količinu i porijeklo, za što je carina morala slati mjesečni izvještaj robe carini u Zadru. Od siječnja 1925. Carinski savjet priznao je uvjerenje zadarske komore kao dokaz o porijeklu robe.¹¹⁶⁷ Tražilo se načina kako unaprijediti uvoz preko trgovačke komore u Splitu i Zadru. Splitska komora tražila je od zadarske popis robe, s mogućnostima plasiranja i cijenama na drugim talijanskim tržištima boksita, buhača, cementa, likera, maraske i ribe.¹¹⁶⁸

Status slobodne luke potaknuo je razvoj industrije proizvoda koji su u drugim državama monopolizirani. Osnovana su lučka skladišta kolonijalne robe na koju se inače plaćala visoka uvozna carina. Niču dućani za uvoz i izvoz te trgovanje kolonijalnom robom namijenjenom

¹¹⁶² Peričić spominje tvornicu Marina Babića otvorenu 1920. koja je brzo iščeznula jer nije mogla konkurirati velikim tvornicama. Peričić, 1999: 232.

¹¹⁶³ Jurić i Jurić, 2000: 81 i 82.

¹¹⁶⁴ Kos, 1962: 1640. Kos se poziva na odluku Ministarstva financija od 23. travnja 1923. i 3. srpnja 1937.

¹¹⁶⁵ Kos, 1962: 1640.

¹¹⁶⁶ *Bollettino di commercio*, kolovoz 1925., br. 8, „Leggi e provvedimenti vari, Regolamento per l'esecuzione delle disposizioni contenute nelle convenzione di S. Margherita convernente il regime doganale ed il traffico di frontiera tra Zara ed i territori limitrofi, firmata a Roma il 23 ottobre 1922”, 61-63.

¹¹⁶⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 13, br. 302, 4. veljače 1925.

¹¹⁶⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 13, br. 32, 6. siječnja 1925.

tržištu na malo i velikom u Italiju i inozemstvo. Nettunskim konvencijama iz 1925. Italija je dobila dodatne povlastice koje su potaknule razvoj prehrambene i prerađivačke industrije, čime je grad dobio pravo proizvodnje robe poput prerađenog duhana ili alkohola koja je inače bila monopolizirana.¹¹⁶⁹ Koncesiju lučko-transportnog rada imao je *Consorzio Industriale ed Economico fra i Lavoratori per lo sbarco dei vapori e velieri nel porto di Zara*.¹¹⁷⁰ Zagovara se daljnji razvoj industrije pića, koja se mora oduprijeti stranoj konkurenciji podizanjem lokalne proizvodnje maraske, te povećanje ulaganja u industriju slastičarskih proizvoda.¹¹⁷¹

Nekad prosperitetna industrija maraskina izgubila je nakon rata austrougarsko tržište koje je činilo glavninu izvoza, čime se otvorio prostor za razvoj novih grana poput prerade duhana.¹¹⁷² Industrija maraskina u prvim godinama nakon rata naišla je na velike izazove. Prometna odsječenost grada okruženog nenaklonjenom okolicom predstavljala je problem za nabavu sirovina za izradu alkoholnih pića. U ljeto 1921. *Novo doba* podrugljivo je izvijestilo o potrebama zadarskih proizvođača maraskina pozvavši na bojkot prodaje i izvoza višanja iz Šibenika, Splita i s otoka u Zadar.¹¹⁷³ Zadarski proizvođači maraskina osudili su ponašanje dalmatinskih vlasti optužujući ih za sprječavanje prodaje i izvoza višnje *morello* iz Šibenika, Splita i s dalmatinskih otoka u Zadar.¹¹⁷⁴ Zadarski proizvođači našli su se, naime, u problemima zbog nabave višnje, stoga su poslali svoje predstavnike u Split da pregovaraju o nabavci višanja iz splitskog kraja. Uz sam problem nabave višanja, zadarski su proizvođači bili opterećeni nabavom i cijenom sirovina šećera i alkohola iz Dalmacije i iz udaljenijih krajeva, kao i povećanjem trošarina na alkohol te poreza na potrošnju.¹¹⁷⁵ Sve je to utjecalo na smanjeni promet i nesigurnost poslovanja.

Zadarska ekonomija 1922. prvi put nakon rata postiže napredak, prvenstveno na području industrije. Iste godine proizvodnja maraskina bilježi ponovni uzlaz. Prema Wildaueru, te godine je iz Zadra izvezeno 180 491 kg likera, a samog maraskina 115 612 kg.¹¹⁷⁶ Najveće količine pića poslane su u Italiju, Englesku i SAD, a kao najveći proizvođač ističe se obitelj Luxardo. Industrija likera u sljedećim godinama ponovno raste. Pet velikih proizvođača maraskina podiglo je zadarsku industriju maraskina donoseći ekonomsku korist gradu i ostvarujući

¹¹⁶⁹ Kos, 1962: 1640.

¹¹⁷⁰ Isto.

¹¹⁷¹ Bussi, 1928: 10.

¹¹⁷² Bralić, 2010: 172; Jurić i Jurić, 2013: 32.

¹¹⁷³ *Novo doba*, 8. srpnja 1921., „Zadar nas traži. Zadranima treba naših višanja”, br. 153, 3.

¹¹⁷⁴ Monzali, 2007: 374.

¹¹⁷⁵ Bralić, 2010: 172.

¹¹⁷⁶ Wildauer, 1924: 54.

zavidan profit. Oglase maraskina tvrtke *Drioli, Vlahov, Tomasso Stampalia, Luxardo* te *Calligarich*, brend u vlasništvu Andrea Calussija, učestalo nalazimo u ekonomskim glasilima grada, a navedene obitelji spadaju među najbogatije zadarske obitelji, što govori o profitabilnosti industrije.¹¹⁷⁷ Mnogi od istaknutih proizvođača maraskina sudjelovali su i u radu važnih ekonomskih institucija grada kao što je *Consiglio Provinciale dell' Economia di Zara*, što također svjedoči o njihovu ugledu i moći koju su uživali u gradu.¹¹⁷⁸ Calligarich, Girolamo Luxardo, Tommaso Stampalia i Romano Vlahov imali su tvornice maraskina na Brodarici, Luca Millichich u Ulici Niccolo Tomaseo, a Salghetti Drioli na Muraju.¹¹⁷⁹

Osim tradicionalne proizvodnje maraskina, 1920-ih godina u porastu je bila industrija duhana, tjestenine i mreža.¹¹⁸⁰ U gradu je 1921. zabilježeno 85 trgovina prehrambenih proizvoda, 76 trgovina duhanskih proizvoda, 74 trgovine tkanina, odjeće, prediva i nakita te 34 prodavaonice strojeva i metalne robe.¹¹⁸¹ Prodaja i proizvodnja duhanskih proizvoda pokazala se unosnom granom iako je sirovina nabavljana iz prekomorskih zemalja i s Bliskog Istoka, što je poskupljivalo troškove. Trgovina duhana bila je monopolizirana i pod kontrolom Glavne uprave za imovinska prava (*Direzione generale delle private*). Godine 1921. registrirano je 14 prodavaonica duhanskih prerađevina.¹¹⁸² S vremenom se otvaraju i tvornice duhana, pa tako prvu tvornicu *Manifattura Zaratina Tabacchi e Sigarette* 1923. osniva Marco Perlini, da bi je 1928. kao većinski vlasnik preuzeo zadarski poduzetnik i industrijalac Antonio Zeraushek. Tvornica je bila smještena u Ulici Catena. Godine 1924. otvara se tvornica duhana *Peristeridis* koja biva ugašena nakon 1929. *Manifattura Tabacchi Orientali Zara* smještena na *Rivi IV Novembre* bila je pod nadzorom države.¹¹⁸³ Nakon početnog uzleta trgovina duhana doživljava stagnaciju uslijed vladine intervencije. Zakonom od 31. siječnja 1926. zabranjena je proizvodnja duhanskih proizvoda koji su zbog svoje denominacije, vanjskih ili unutarnjih karakteristika konkurirali robi s talijanskog poluotoka. Dopuštena proizvodnja morala je imati posebnu dozvolu Glavne uprave za imovinska prava.¹¹⁸⁴ Pavlidis 1933. otvara tvornicu *Manifattura Tabacchi Pavlidis* u Ulici Tribunale, dok država pred rat otvara tvornicu *Regia*

¹¹⁷⁷ Bralić, 2010: 173; *Bollettino di commercio*, kolovoz 1923., br. 3, Razni oglasi, II-IV, V.

¹¹⁷⁸ *Bollettino di commercio*, travanj-lipanj 1928., Atti, Insediamento del Consiglio, br. 4-6, 9 i 10.

¹¹⁷⁹ Balani, 1921: 36.

¹¹⁸⁰ *Il Littorio Dalmatico*, 24. rujna 1930., „Cronaca di Zara, La vita economica di Zara”, br. 77, 1.

¹¹⁸¹ Balani, 1921: 36-43.

¹¹⁸² Balani, 1921: 48.

¹¹⁸³ Tvornica nakon Drugog svjetskog rata dobiva ime Tvornica duhana Zadar.

¹¹⁸⁴ *Bollettino di commercio*, listopad 1926., „Leggi e provvedimenti vari, Divieto per la città ed il territorio di Zara della fabbricazione di tabacchi lavorati similari a quelli di produzione del monopolio italiano”, br. 10, 74 i 75.

Manifattura Tabacchi di Borgo Erizzo.¹¹⁸⁵ Visoke carine¹¹⁸⁶ i slab prodor na talijansko tržište otežali su daljnji razvoj te grane industrije.¹¹⁸⁷

Proizvodnja tjestenine kao važna grana predratnog Zadra zamire tijekom Velikog rata, no nakon talijanske afirmacije ponovno doživljava uzlet. Tako se kao prve tvornice prerade ranih 1920-ih otvaraju tvornica G. Ribolija, tvornica *Punicella* 1924., a 1925. A. Eumarham otvara prvu tvornicu u samom centru grada.¹¹⁸⁸ Do kraja drugog desetljeća otvaraju se još tri tvornice: *Pastificio Sangiorgese*, *Sociate Anonima industria alimentary (S.A.I.A.)* i *Pastificio Zaratino*. Tridesetih godina otvoreno je još nekoliko radionica za tjesteninu. Ovaj oblik proizvodnje pokazao se uspješnim za Zadar iz nekoliko razloga. S jedne je strane donosio zaposlenje stanovnicima i bio poticaj lokalnoj ekonomiji, unatoč najvećoj koristi samih vlasnika, a s druge je strane omogućio izvoz u matičnu zemlju i izvan nje.¹¹⁸⁹ Zeraushek 1929. otvara tvornicu čokolade i kakaa u prahu te kupuje konkurentsku Buzzijevu tvornicu stvorivši veliki kompleks.¹¹⁹⁰

Privilegija da u ostatak Italije distribuiraju pojedine luksuzne proizvode poput duhana i likera potaknula je proizvodnju u Zadru koja je uz niže proizvodne troškova i povoljne cijene počela konkurirati talijanskoj industriji.¹¹⁹¹ Talijanska vlada je 1931. donijela odredbu da industrijske proizvode iz Zadra mora odobriti instancija više od zadarske.¹¹⁹² Jurić i Jurić fazu od 1931. do 1935. karakteriziraju početnom krizom i oživljavanjem sredinom desetljeća. Početkom 1929. Italija je bilježila dobre gospodarske rezultate, no godinu koja je trebala biti godina oporavka zaustavlja kriza od koje će se Italija potpuno oporaviti tek 1937. i 1938.¹¹⁹³ Budući da se privreda Zadra manje kretala na osnovi ekonomskih zakonomjernosti, a više na temelju onih izvan njih, svjetska kriza koju je grad neizbježno osjetio, ponajviše kroz kontakte s ekonomijama dviju država, bila je atipična i ublažena.¹¹⁹⁴ Godine ekonomske krize nisu zabilježene u prometu zadarske luke čiji postupni porast prometa bilježimo do 1937., kada postupno pada. Ekonomska kriza 1929. ipak smanjuje prihode, što dalje smanjuje cijene

¹¹⁸⁵ Peričić, 1999: 233.

¹¹⁸⁶ Primjer vidi u *Bollettino di commercio*, kolovoz 1923., Importazioni-Esportazione-Dogane, Aumento del dazio d'importazione sul tabacco in Jugoslavia, br. 3, 24.

¹¹⁸⁷ Bussi, 1928:10.

¹¹⁸⁸ Peričić, 1999: 234.

¹¹⁸⁹ Peričić, 1999: 235.

¹¹⁹⁰ Isto.

¹¹⁹¹ Zbog istog razloga iste povlastice nije odobrila kvarnerskoj slobodnoj zoni, *Zona libera di Carnaro*, osnovanoj 1929. Kos, 1962: 1640.

¹¹⁹² Kos, 1962: 1640.

¹¹⁹³ De Felice, 1974: 58.

¹¹⁹⁴ Jurić i Jurić, 2000: 213.

proizvoda, na što se bune trgovci i njihovi predstavnici s obzirom na ovisnost grada. Osniva se Komisija za kontrolu cijena (*Comissione di controllo sui prezzi*) u prosincu 1930.¹¹⁹⁵ Dana 24. rujna 1930. ograničena je količina lokalnih proizvoda koji se mogu uvesti bez carine. Povlastica izvoza oživjela je pojedine grane poput industrije likera i duhana, međutim barijeru daljnjoj konjunkturi zadarske robe predstavljale su pravne norme iz 1930., koje su pooštrene šest godina poslije, a po kojima su proizvodi zadarske industrije mogli biti distribuirani u Italiju samo uz dozvolu talijanskog Ministarstva trgovine i industrije, koje ih nije dijelilo olako.¹¹⁹⁶ Lokalne tvrtke imale su pravo uvesti onu količinu sirovina potrebnih za proizvodnju lokalnih proizvoda.¹¹⁹⁷ Izvoz je 1930-ih godina djelomično opadao kao posljedica te odluke kojom se dalo prednost robi s Apeninskog poluotoka s obzirom na to da je proizvodnja bila pogođena ekonomskom krizom, ali i zbog sve manje opskrbe zadarske okolice iz drugih krajeva.¹¹⁹⁸ Zabilježen je pad od 25 % u kretanju izvoza u godinama Velike krize, a kako je broj posjetitelja i stanovnika s godinama opadao, količina robe u dućanima alkohola, duhana i mješovite robe premašivala je broj kupaca.¹¹⁹⁹ Ostaje prisutan i problem plasmana robe na tržište Kraljevine Jugoslavije koji uz ograničenja trgovine s maticom negativno utječe na ekonomiju. K tome, okolica uslijed ekonomske krize, ali i pogoršanja odnosa dviju država¹²⁰⁰ svoje proizvode sve više plasira u veća središta sjeverne Dalmacije.

Velika depresija znatno je pogodila Italiju, bilježi se porast nezaposlenosti u svim sektorima gospodarskog života, smanjuje se međunarodna trgovina te varira stabilnost prihoda od zaposlenja.¹²⁰¹ Raste nezadovoljstvo radnika u tvornicama i sitnih trgovaca koji postaju prijetnja režimu. Zadar kao strateški važan grad okružen stranim teritorijem i ovisan o trgovini u novim okolnostima zahtijeva nove financijske injekcije. Vlada subvencionira troškove grada snižavajući cijenu života u odnosu na ostatak Italije.¹²⁰² Fašistička vlada steže obruč i ubrzo povećava udio države u ekonomiji na tri četvrtine cjelokupne ekonomije i ulaže u vojsku. Pripreme za talijanska prekomorska osvajanja koje je Italija gradila u trećem desetljeću dovele

¹¹⁹⁵ *Il Littorio Dalmatico*, 29. studenoga 1930., „Del ribaso dei prezzi”, br. 96, 2; Isto, 3. prosinca 1930., „Cronaca di Zara, Commissione di controllo sui prezzi”, br. 97, 3.

¹¹⁹⁶ Jurić i Jurić, 2000: 67.

¹¹⁹⁷ Ziliotto, 1936b: 11-13.

¹¹⁹⁸ *Jadranski*, 1933: 48.

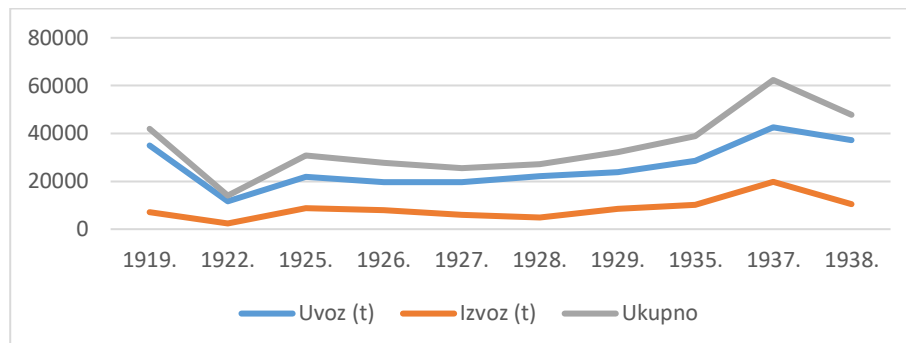
¹¹⁹⁹ *New York Times*, 26. srpnja 1931., „Dalmatian City Dying. Zara, Once Capital is Losing Trade and Population”, br. 26 846, str. 43.

¹²⁰⁰ Iako su Nettunske konvencije sklopljene u vrijeme dobrih odnosa dviju kraljevina, veliko nezadovoljstvo i pogoršanje bilateralnih odnosa doveli su do kasne primjene. *New York Times*, 15. kolovoza 1928., „Nettuno Approval gratifies Italy”, br. 25 771, 4.

¹²⁰¹ Perri, Quadrini, 2000: 3.

¹²⁰² Kos, 1984: 321 i 322.

su do novih ulaganja u obranu granica te izgradnju stambenih zgrada i javnih skloništa što je potaknulo zaradu među radnom snagom u Zadru.¹²⁰³

Grafikon 3. Promet zadarske luke prema uvozu i izvozu od 1919. - 1930. godine¹²⁰⁴

Fazu od 1935. do približno 1939. Jurić i Jurić nazivaju recesivnom s blažim problemima u gospodarskoj aktivnosti. Mussolini tijekom tridesetih godina gradi put prema samodostatnoj ekonomiji kao oslonac ekspanzivne politike čiju prekretnicu predstavlja rat u Abesiniji koji počinje u listopadu 1935. Abesinijski rat traži odricanja koja se održavaju i na periferiji, pa tako *Jadranski dnevnik* u studenome 1935. javlja o pojačanoj kontroli na granicama zadarske pokrajine zbog štednje i navodi kako je granična policija pozvala nekolicinu Prečana na red zbog prekoračenja količine brašna u količini od 10 kilograma.¹²⁰⁵ Postupnim oporavkom talijanske ekonomije druga polovica trećeg desetljeća donosi porast teretnoga lučkog prometa i izvoza iz Zadra s vrhuncem 1937.

Ruka fašizma očituje se i u razvoju turizma koji se u fašističkoj Italiji razvija planski. Mussolini se u transformaciji poslijeratne Italije i njezinoj stabilizaciji oslanjao na radničku klasu kao važan faktor talijanske privrede. Zadovoljna, produktivna i indoktrinirana radnička klasa umanjivala je mogućnost autonomne aktivacije koja je mogla postati prijatna režimu. Zadovoljstvo radnika u kombinaciji sa širenjem propagande i indoktrinacijom trebalo je poslužiti podršci vladajućem režimu. Organiziranje slobodnog vremena radnika postupno ulazi na vrata putem djelovanja sindikata, a svoj formalni oblik dobiva 1925. u obliku organizacije

¹²⁰³ Jurić i Jurić, 2013: 39.

¹²⁰⁴ Kos, 1964: 1642; Jurić i Jurić, 2000: 30 i 101.

¹²⁰⁵ *Jadranski dnevnik*, 14. studenoga 1935, „U Zadru se provoda velika štednja radi talijansko-abesinijskog rata”, br. 266, 4.

Opera Nazionale Dopolavoro (OND).¹²⁰⁶ *Opera Nazionale Balilla (ONB)*, *Fasci Giovanili di Combattimento* i kasniji *Gioventù italiana del Littorio (GIL)* bile su organizacije koje su objedinjavale psihofizički razvoj djece i kulturne aktivnosti pripremajući ih za ulogu koju će zauzeti u budućnosti kao dio fašističke doktrine

Zadar kao važan antički grad postaje poželjna destinacija i kroz romanizaciju kao sredstvo propagande kojim fašizam nastoji ojačati poveznice s antičkim Rimom jačajući svijest o kulturno-povijesnoj baštini.¹²⁰⁷ Zadar je 1924. proglašen klimatskim lječilištem i kupalištem s naglaskom na djecu i mladež. Balani u vodiču 1921. spominje privatna kupališta Jurišić i Katalinić na Brodarici za koje Peričić tvrdi da su 1924. obnovljena i stavljena u funkciju. Balani spominje i *Bagni caldi e doccia* na *Rivi San Rocco*.¹²⁰⁸ Planski razvoj turizma doveo je u grad nove investicije koje su pomogle njegovoj obnovi. U gradu su 1921. postojala tri hotela: *Grand Hotel* u Ulici Gabriele D'Annunzio, *Bristol* u Ulici Niccolo Tomaseo i *Vaporetto* u Ulici Angelo Diedo s ukupno 84 kreveta.¹²⁰⁹ Krajem trećeg desetljeća gradonačelnik Giovanni Salghetti Drioli je otvorio *Albergo Roma* na *Rivi Derna* u vlasništvu tvrtke *Industria Alberghiera Zaratina S.A* sa 150 kreveta.¹²¹⁰ Bilo je još 300 kreveta u privatnom smještaju, no korišteni su za strance koji borave duže radi ekonomskih razloga ili za izletnike.

Od kraja drugog desetljeća Zadar bilježi rast broja turista i noćenja. Godine 1928. i 1931. ostaju zabilježene kao godine s najboljim rezultatima broja posjetitelja i noćenja.¹²¹¹ U strukturi prevladavaju domaći turisti koji u sklopu *dopolavoro* društava i fašističkih udruženja posjećuju grad, dok strani gosti uglavnom dolaze iz Kraljevine SHS službenim poslom, Velike Britanije, SAD-a i Francuske. Turisti su se uglavnom zadržavali na Boriku, Brodarici i Kolovarama te su u Zadru boravili u proljeće i ljeto.¹²¹²

¹²⁰⁶ De Grazia, 1978: 334.

¹²⁰⁷ Više o kultu romanizacije fašističkog režima i njegovu djelovanju vidi: Visser, 1992.

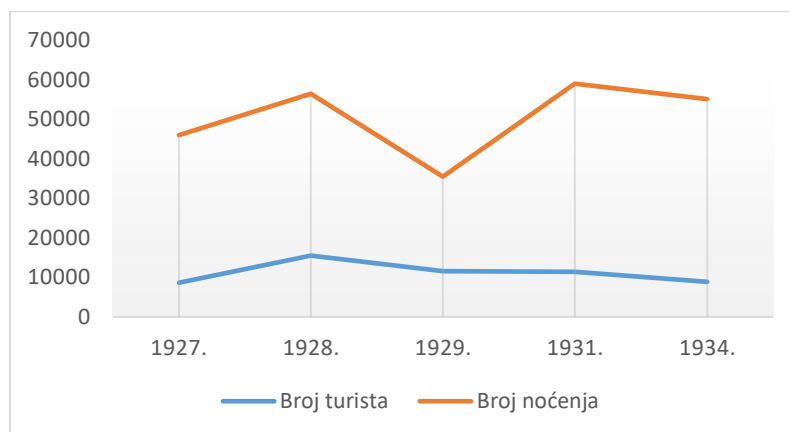
¹²⁰⁸ Balani, 1921: 38; Peričić, 1999: 254.

¹²⁰⁹ Balani, 1921: 37 i 38.

¹²¹⁰ Coen, 2002: 139.

¹²¹¹ Jurić i Jurić, 2000: 109.

¹²¹² Coen, 2002: 135.

Grafikon 4. Turistički promet Zadra prema broju turista i noćenja od 1927. do 1934. godine¹²¹³

Proces zamjene i prelaska na talijansku liru kao službenu valutu za Zadar je bio posebno težak uslijed nepravodobne reakcije vlasti. Iako je potpisivanjem mirovnog ugovora preuzela odgovornost za sve krunske novčanice zatečene na okupiranom teritoriju, kao i obvezu njihova označavanja, talijanska uprava u Zadru zadržava austrougarsku krunu kao valutu svakodnevica i ne pristupa markiranju novčanica. Nesigurnost teritorijalne pripadnosti Zadra koja će biti zaključena tek krajem 1920. nameće se kao jedno od objašnjenja za zakašnjeslu reakciju, no usporedimo li ophođenje talijanske uprave prema politički jednako neodređenoj Julijskoj krajini, gdje je provedena zamjena nastupila ranije te je bila usklađenija s realnom ekonomskom moći kraja, jasno se ocrtava nemar prema budućoj perspektivi Zadra. Za razliku od novonastalih zemalja koje su u markiranju starih novčanica i uvođenju nove valute osim poticanja ekonomske aktivnosti vidjele i čin vlastite afirmacije, Italiju kao etabliranu državu i jednu od sila na pobjedničkoj strani ne vode isti motivi. Stabilna valuta čija vrijednost nije bila podložna brzom devalvaciji bila je osnova za početak izgradnje ekonomskog oporavka zadarskog kraja nakon rata. Talijanska je lira u godinama neposredno nakon rata bila daleko stabilnija nego kruna bivše države. Novac je bio sredstvo koje je moglo oživiti ekonomska kretanja i omogućiti stabilno poslovanje grada, pa ako je već odlučila zadržati krunu kao službenu valutu, talijanska vlada morala je pristupiti markiranju zatečenih kruna na koje je imala pravo, dapače, i obvezu.

¹²¹³ Jurić i Jurić, 2000: 109.

S obzirom na količinu lažnih novčanica koje su dolazile iz raznih krajeva, talijanska uprava nije mogla u potpunosti spriječiti trgovanje lažnim novčanicama, no markiranjem bi zasigurno pomogla da se dio konverzije provede pravednije.

Neraskidiva veza koju su gajili Zadar i okolica i međusobna ovisnost otvorili su put manipulacijama i označili ovaj kraj kao plodan za krijumčare. Krunske novčanice iz raznih dijelova države s vrlo malom ili nikakvom vrijednošću preplavile su kraj dok je unos lira bio ograničen službenim aktima. Banke su uglavnom držale krune, trgovalo se u krunama pa je ono malo kapitalnog priljeva u grad moglo doći u krunama. Uz ograničenja za nagomilavanje ilegalnih kruna koje su zbog odgode donošenja pravnih osnova za zamjenu valute preplavile Dalmaciju tijekom 1919. i 1920. izostala je i provjera njihove legalnosti tijekom konverzije. Takav pristup izazivao je osjećaj nepravde zbog izjednačavanja svih građana i podilaženja špekulantima koji su trgovali ilegalnim krunama. Posjednici krunskih novčanica koji su novčanice prikupili u vrijeme kada je kruna imala višu vrijednost postali su pri pretvorbi žrtvom znatno manje vrijednosti novca koja nije odgovarala njegovoj vrijednosti u doba kapitalizacije.

Čini se također da je talijanska uprava zanemarila nekadašnju društvenu strukturu grada i broj činovništva s obje strane koji je ovisio o isplataima i čija je kupovna moć djelomično mogla usmjeriti ekonomiju grada. Činovnici su tako uglavnom primali plaće i mirovine u krunama, osim pojedinih slučajeva, koje su podilazile stalnoj promjeni omjera i padu vrijednosti. Komunalne službe također su ostale zakinute nepovoljnom konverzijom s obzirom na to da iznos dobiven konverzijom nije bio dovoljan za pokrivanje troškova, što ih je tjeralo u dugove. Slaba platežna moć građana kojima je promjenom valute u liru povećano porezno opterećenje nije se punila brzinom potrebnom za oporavak, stoga se podliježalo zaduživanju.

Nerazmjernost primanja i usluga bio je nepovoljan za privatne i gradske tvrtke na čijim se leđima često lomio gubitak uzrokovan razlikama u promjenjivim vrijednostima valuta. Oživljavanje trgovine kao jednog od potencijalnih pokretača gospodarskog razvoja također je ostalo ograničeno konverzijom. Robu koju nisu mogli uvesti iz okolice gradski su trgovci uvozili iz Italije, a na tu su robu plaćali carinu u lirama, dok se na robu uvezenu u treću zonu, u to vrijeme još uvijek pod talijanskom upravom, plaćala carina u krunama. K tome, pristigla roba iz Italije plaćana je lirama, a prodavana za krune, pa je dobit ostala podložna konverziji, a zarada upitna. Opstanak mnogih trgovaca sada je ovisio o kreditnim zajmovima koje su bili prisiljeni uzeti u lirama, a koji nisu bili lišeni špekulacija i rizika. Zbog nesigurne gospodarske klime izostaju potrebna kapitalna ulaganja koja zamjenjuju državna.

Osnovni dokument za uvođenje lire kao službene valute datira iz lipnja 1921., gotovo tri godine nakon rata. Ranijom konverzijom krune novčanice bi bile zaštićene od špekulacija s obzirom na to da je tijekom 1919. još vladao omjer od 40 % koji je s godinama nastavio drastično padati. K tome je uveden sustav promjene kruna bio iznimno nepovoljan za već ekonomski osiromašeno stanovništvo Zadra s obzirom na to da sve krune nisu mijenjane po istom omjeru te su pri zamjeni mnogi ostali uskraćeni uslijed proizvoljnog tumačenja dekreta, nedorečenosti bilateralnih sporazuma o promjeni novčanica manjinama u Dalmaciji i složene dokumentacije koju je trebalo pribaviti. Niži postotak stope konverzije krune u odnosu na iznos primijenjen u ostalim pokrajinama bivše države usporio je ekonomska kretanja. Gledajući na valutno pitanje iz perspektive malog čovjeka, sva međuratna literatura i izvori šalju jednoznačnu poruku s kritikom provedbe zamjene valute. Niz navedenih slučajeva, iako iz perspektive državljana Kraljevine SHS, jasno svjedoči o dvosmislenosti tumačenja donesenih zakonskih okvira kojima su pojedini slučajevi postali žrtvom proizvoljnog tumačenja i nacionalne obojenosti.

Kritika za propuštene prilike ne zaobilazi ni vlasti Kraljevine SHS. Iako u stalnom kontaktu s talijanskim vlastima, konzulat u Zadru kao glavni posrednik u konverziji valute između građana Kraljevine SHS i talijanskih vlasti često nije nastupao kao zaštitnik vlastitih građana uslijed nedostatka informacija dobivenih od talijanskih vlasti, no i viših instancija vlasti iz Kraljevine SHS. Spomenuti slučajevi u Zadru pokrenuti su isključivo zbog upornosti pojedinaca kojima je konzulat pomogao pri kontaktima, no ne i više. Veliki uteg okončanju pojedinih slučajeva bilo je vrijeme, točnije odgađanje donošenja rješenja o zamjeni krunskih novčanica za manjine u Dalmaciji koje je završeno kasne 1925., barem unutar zakonodavnog okvira. Iako je Jugoslavenski konzulat imao posredničku ulogu, kao i ulogu pohranitelja neizmijenjenog novca, kroz niz primjera vidi se njegova nemoć da aktivno nastupa kao zaštitnik vlastitih građana pri zamjeni valute u Zadru. Beograd, svjestan ograničenja i posljedica za vlastite građane, odlučio je blago reagirati na sve nejasnoće i nepravde u nastojanju da Italija konverziju provede do kraja, a da se pritom ne ugroze odnosi dviju zemalja.

Čini se da je u konačnici treća zona dominantno naseljena Hrvatima ipak postala najvećom žrtvom dvojake konverzije. Ostavljena na margini interesa i napuštena od talijanske vojske kasne 1923., postala je oaza za plasman nepromijenjenih krunskih novčanica, posebno onih visoke vrijednosti koje su imale moć utjecati na vrijednost krune. Nada u zamjenu po povoljnijem tečaju, prilika za špekulaciju i puko rješavanje starih novčanica izazvali su velik

dotok novčanica iz Zadra, ostatka Dalmacije, no i udaljenijih bivših krajeva minule Monarhije. Siromašni stanovnici opterećeni dugovima ostali su uskraćeni za pravednu zamjenu novčanica nakon izuzeća iz lipanjskog dekreta, iako pod formalnom talijanskom upravom sve do 1923. Gravitacijom prema Zadru, razjedinjeni između krune i lire, stanovnici treće zone bili su primorani manevrirati između valute grada u kojem su mogli prodati i kupiti robu, ali i vlastite valute koja im je službeno dana tek nekoliko mjeseci nakon napuštanja talijanske vojske. Primjena zamjena valute u Zadru pokazala se iznimno složenom, a dodavanje još jedne konverzije s kojom se treća zona suočila prekasno zadalo je velik udarac ekonomiji sjeverne Dalmacije i pokazalo nemar Kraljevine SHS prema tom kraju.

Zadarska okolica ostaje najveća žrtva preobrazbe kraja tijekom međuratnog razdoblja. Osiromašeni i gladni stanovnici većinski poljoprivredne orijentacije teško ostvaruju napredak zbog neriješene agrarne reforme i male veličine posjeda koji onemogućuje razvoj intenzivne proizvodnje. Roba se plaća u obrocima, seljaci ulaze u dugove i ne nalaze sredstva za namirenje duga. Državni arhiv u Zadru preko primjera iz kolovoza 1924. govori nam kako su se dugovi ozbiljno shvaćali pa su zadarski trgovci preko samog konzulata potraživali svoja dugovanja, što je sreske ispostave okolnih mjesta obvezalo da pojedinačno obilaze dužnike tražeći dug. Slaba kontrola granice, status slobodne luke i posebne odredbe u vidu oslobađanja od pojedinih nameta stvorili su plodno tlo za ilegalne radnje. Izvori spominju niz slučajeva krijumčarenja, najčešće brodovima s obzirom na iznimno slabu kontrolu prometa morem i blizinu otoka. U nedostatku izvora i bibliografije ostajemo uskraćeni za konkretnije brojčane podatke, posebice iz okolnih mjesta.

Doneseni pravni akti imali su ograničenu primjenu na ograničenom teritoriju Zadarske pokrajine, a sama obilježja slobodne luke nisu zaživjela u punom smislu. Kroz literaturu tadašnjeg vremena često je spominjana sama legitimnost i svrsishodnost slobodne luke i položaja unutar carinskog sustava. Neki su suvremenici predlagali da se Zadru daju iste olakšice kao nekim drugim talijanskim gradovima kako bi se podignula ekonomska aktivnost.¹²¹⁴ Tvorevina slobodne carinske zone isprva se činila kao najlogičnije rješenje, što možda u datim

¹²¹⁴ Dekretom br. 737 od 5. travnja 1928. uvedeno je oslobođenje od poreza i prireza na zgrade i na zemljišta koja čine sastavni dio tvornica i poreza na materijale i strojeve za industriju. GU, 18. travnja 1928., br. 92, 1164. Ernesto Bussi tako predlaže nešto na tragu povlastica koje je dobila Rijeka dekretom iz 1928.: uspostavu industrijske zone s lučkim sustavom, uvođenje posebnoga poreznog sustava koji uzima u obzir posebne okolnosti zadarske pokrajine i osnivanje podružnice *Istituto Bancario* kojoj bi se poduzetnici obraćali za dobivanje kredita za industriju, poljoprivredu i građevinarstvo, reorganizaciju sustava vozarina brodskog i kopnenog prometa i reorganizaciju ureda za upravljanje električnom i vodnom opskrbom. Bussi, 1928: 13 i 14.

okolnostima jest bila, no sama svrsishodnost njezina postavljanja i zaključavanja zaleđa od strane službene politike Kraljevine SHS stvorila je hibridnu tvorevinu koja je kroz međuratno razdoblje postala ovisnom o financijskim injekcijama za podizanje standarda grada čineći grad ovisnim o Rimu, upravo suprotno ekonomiji slobodnih zona. Zoran primjer državne intervencije vidljiv je u ograničavanju uvoza količine proizvoda potrebnih za proizvodnju lokalnih proizvoda i izvoza uvjetovanog dozvolom ministarstva trgovine.

Politička previranja i ekonomska nesigurnost u prvim su godinama kočili financijska ulaganja u Zadar. Nakon uvjetne stabilizacije u Italiji uspostavom fašističkog režima Zadar počinje uživati plodove financijskih ulaganja i slobodne luke iako ga slaba kontrola okolnih prilaza stalno vuče unazad. Do sredine 1920-ih godina grad ipak bilježi bolje ekonomske rezultate zahvaljujući određenim čimbenicima. Politička stabilizacija i bolji odnosi dviju država pomažu ekonomskoj klimi. Postojanje slobodne luke i ulaganje u promet pogoduju proizvodnji robe karakteristične za slobodne carinske zone poput cigareta, alkoholnih pića i hrane. Arhitektonske izmjene i inovacije podižu građevinski sektor djelatnosti. Subvencije, oslobađanje pojedinih namirnica nameta i kreditiranje pozitivno utječu na porast lake i prerađivačke industrije. Proizvodnja likera i dalje ostaje važan faktor zadarske industrije i brendiranja. Porast industrije, prometa luke i uslužnih djelatnosti podiže i zaposlenost stanovništva.

Fašistički režim ekonomiju održava donošenjem pravnih propisa i financijskim injekcijama, čime dovodi stanovništvo u sve veću ovisnost o Rimu, pogotovo nakon Velike krize, kada cijela Italija dublje ulazi u režim diktature. Ekonomsko-financijske povlastice lake industrije koje su dovele do industrijskog razvoja tijekom dvadesetih godina sada se ograničavaju te se izvoz uvjetuje dozvolom talijanskog Ministarstva trgovine i industrije, dok se uvoz ograničava na količinu proizvoda potrebnih za proizvodnju lokalnih proizvoda. Država još jednom pokazuje maćehinski odnos prema Zadru kako bi zaštitila industriju Apeninskog poluotoka pogođenu ekonomskom krizom. Iako se pri kraju trećeg desetljeća primjećuju pozitivni trendovi u talijanskoj i zadarskoj ekonomiji, robni tokovi u zadarskom kraju ostaju poremećeni dok država produbljuje svoj utjecaj na zadarska ekonomska kretanja pokoravajući ih totalitarnim i ekspanzionističkim ciljevima Italije.

6. GRANIČNI FAŠIZAM U ZADRU: ODRAZ NA SVAKODNEVICU

Dolazak fašista na vlast 1922. nepovratno je promijenio povijest Italije, ali i novih pokrajina. Fašizam kao pokret i njegove manifestacije na talijansko društvo dugi su niz godina predmet istraživanja, no istraživanje njegovih manifestacija na graničnim područjima Julijske krajine, kvarnerskog primorja i Dalmacije tek je nedavno zaokupilo pažnju historiografije.¹²¹⁵ U svojoj studiji *Il fascismo di confine. Una chiave interpretativa per un approccio comparativo* Raolo Pupo *fascismo di confine* definira kao karakteristike koje su preuzeli pokret i fašistički režim u pograničnim područjima Italije s Austrijom i Kraljevinom SHS.¹²¹⁶ Govorimo li o izdvojenim iskustvima i manifestacijama fašizma na području novih pokrajina ili produženoj ruci fašizma u pojedinim geografski izdvojenim cjelinama koje dijele ista iskustva? Granični fašizam u svojoj biti razlikuje se po bitnim elementima od izvornoga, a svoje elemente ponajviše nalazi u nasljeđu bivše Monarhije. Na nasljeđu Velikog rata i razgraničenja nakon njega fašizam gradi epitet privilegiranog nasljednika koristeći ratne tragedije i njihove posljedice na tragovima D'Annunzijeve pokreta. Nacionalne manjine određene su kao prepreka za potpunu nacionalizaciju novih pokrajina te su kao takve trebale nestati ili biti asimilirane. Prema Bartoliniju, granični fašizam ima zadaću obraniti i proširiti čisti talijanski karakter pa oblikuje mit koji se manifestira kroz djelovanje na lokalnoj i nacionalnoj političkoj razini i ulazi u sve pore društva.¹²¹⁷ Uspon fašističkog pokreta u Zadru nije uvijek slijedio tokove razvoja na poluotoku te je zbog jedinstvenoga geopolitičkog položaja Zadra i zakašnjelih procesa razvio poseban oblik. Na sljedećim stranicama donosimo pregled uspona pokreta, njegovu afirmaciju i manifestacije u okviru društveno-političkih okolnosti.

6.1. ZADARSKI FAŠIZAM: OD USPONA DO VLASTI

Superiornost talijanske civilizacije koju je promicao fašizam nije bila novitet fašističkog pokreta. Korijene sukoba Talijana s jedne strane te Slovenaca i Hrvata unutar Monarhije nalazimo još u 19. stoljeću, stoljeću ujedinjenja Italije. Oslobođanje zemalja koje su smatrane sastavnim dijelom Kraljevine Italije, a koje su nakon ujedinjenja ostale izvan nje postaje

¹²¹⁵ O fašizmu u Zadru vidi: Guidi, 2016; Guidi, 2021.

¹²¹⁶ Pupo, 2011.

¹²¹⁷ Bartolini, 2006: 31 i 32.

dominantan motiv iredentističkog pokreta koji svoje odjeke nalazi i u Dalmaciji. Imati jake iredentiste u Zadru bilo je iznimno važno za Italiju s obzirom na to da je Zadar bio sjedište provincije čiji su političari mogli utjecati na habsburški dvor i sudbinu Talijana u Dalmaciji pa u skladu s time istaknuti iredentisti posjećuju Dalmaciju u nekoliko navrata prije početka Velikog rata kako bi održali konferencije i sastanke s dalmatinskim iredentistima.¹²¹⁸ Postojanje velikoga državnog entiteta koji je ujedinila Kraljevina SHS za određene je talijanske krugove predstavljalo smetnju širenju na manje nacionalne države koje nisu mogle konkurirati jakoj Italiji. Kako je tekao mir nakon Velikog rata lideri talijanskih vlada postali su svjesni ograničena na temelju wilsonovskih principa te pristaju na odricanje od većeg dijela Dalmacije, što daje povod pojedinim grupacijama za djelovanje pod opaskom obrane talijanstva Dalmacije.

Talijanske vlasti po dolasku u Zadar izdaju zabranu komunikacije s vlastima u Splitu te uvode kontrole pri ulasku u grad.¹²¹⁹ Kretanje gradom pogotovo u večernjim satima postaje opasno za Hrvate i Srbe. Guverner Millo javno ne poziva na nasilje prema njima, no ono se ipak provodi.¹²²⁰ Dolazi do instruirane deportacije pojedinih istaknutih ličnosti, diskriminacije na području zaposlenja, uvjetovanja ophođenja na sudovima upotrebom talijanskog jezika i ograničenja slobode. Istodobno pojedinci kao organizirane skupine ipak vrše napade po gradu koji dolaze na naslovnice i u diplomatske krugove šteteći međunarodnom ugledu Italije.¹²²¹ Razjedinjenje i demoralizacija hrvatskih i srpskih zajednica¹²²² provodili su se ponajprije kroz srednju intelektualnu klasu koja postaje meta progona.

Teza o jednostavnoj i brznoj asimilaciji zbog niske kulture koju posjeduju inferiorne nacije poput Hrvata ili Slovenaca bila je široko prisutna u političkim i društvenim raspravama, no dolaskom fašizma poprima ozbiljniji karakter. Granični fašizam posjedovao je vještinu da kroz organizirano nasilje i potporu u različitim sektorima talijanskog društva uključujući državne vlasti i javne institucije unese nemir i dođe do željenog cilja, no borba protiv političkog establišmenta, kao i antagonizam, nije bila fašistička inovacija. Nove pokrajine bile su znatno različite od onih na Apeninskom poluotoku. Suživot pod stegom Monarhije uvjetovao je drugačije društveno-gospodarske procese koji su u kombinaciji s dugotrajnim graničnim

¹²¹⁸ Delich, 1924: 29-33; D'Alia, 1928: 75.

¹²¹⁹ *Novo doba*, 18. prosinca 1918., „Kako je u Zadru”, br. 190, 1; HR-DAZD-88, *Prezidencijalni spisi namjesništva*, sv. 107, br. 24, 6. prosinca 1918.

¹²²⁰ Baerlein, 1922: 153.

¹²²¹ Baerlein, 1922: 141 i 142.

¹²²² Položaj Srba u Zadru i njihov odnos s Hrvatima u Kraljevini SHS tek je nedavno zaokupilo pažnju historiografije. Srpska zajednica u Zadru je do ljeta 1921. izgubila je preko 60 % svojih članova i doživjela gubitak gotovo svih institucija. Vidi: Bralić, 2019b.

razrješenjem stvorili poseban oblik fašizma. Njegov razvoj, kao i sama obilježja valja tumačiti zasebno od originalnog pokreta s Apeninskog poluotoka uzimajući u obzir posebne političke i ekonomske okolnosti u godinama nakon završetka Velikog rata.

Poslijeratne godine u Italiji i novim pokrajinama pune su nemira i netolerancije usmjerene prema vladajućim elitama i nacionalnim manjinama pa možemo s pravom reći kako su utrle put fašističkoj ideologiji i djelovanju. Tijekom 1918. i 1919. vojne elite na čelu s admiralom Thaonom di Revelom i guvernerom Millom koji u raspadu bivše Monarhije vide priliku za teritorijalno širenje izvan granica Londonskog ugovora, kao i političke elite koje rade na jačanju talijanskog utjecaja u Dalmaciji, nalaze zajedničku notu s D'Annunzijevom vizijom superiorne talijanske nacije u vrijeme kada su talijanske vlade vodile borbu putem diplomacije. Uspjesima na području Rijeke i mitskim kultom D'Annunzio uspijeva okupiti u pokret različite profile sudionika čija djelovanja uzburkavaju talijansku, ali i zadarsku scenu tijekom 1919. i 1920. Na D'Annunzijevo se diverzantsko djelovanje u Rijeci i Dalmaciji nakon potpisivanja Rapalskog ugovora počelo gledati s manje simpatija u političkim krugovima talijanskog poluotoka, no nezadovoljstvo ugovorenim donijelo mu je popularnost u lokalnim krugovima i krugovima dobrovoljaca koji su ustrajali u njegovoj misiji. D'Annunzijevo posjet Zadru u studenome 1919., koji su vrhovno vojno zapovjedništvo i lokalni političari dočekali blagonaklono, potaknuo je demonstracije protiv teritorijalnog odricanja u Dalmaciji i ostavio organiziranu opoziciju nacionalista, izbjeglica iz ostatka Dalmacije te dobrovoljaca i riječkih legionara koji su ostali u gradu nakon njegova posjeta. Čelnici bliski D'Annunziju poticali su demonstracije i nasilne štrajkove koje lokalna vlast nije znala suzbiti¹²²³, a u tim djelovanjima lokalni fašistički pokret našao je svoju priliku iako je fašizam tih mjeseci izgledao više kao skup inicijatora usmjeren da prikupi mlade ljude koji su željni društvenog okupljanja umjesto da ih izravno predstavljaju.¹²²⁴

Inicijativu za osnivanje fašističke podružnice u Zadru pokazuju već u travnju 1919. predstavnici Društva talijanskih studenata Dalmacije iz Zadra koji pišu Mussoliniju navodeći kako su pripreme u tijeku te kako imaju potporu tiska, a očekuju u jaču afirmaciju nakon mirovne konferencije u Parizu.¹²²⁵ Tijekom sljedećih mjeseci postojeći članovi lokalnog odreda na čelu s Marinom Carrarom provode propagandu i regrutacije, iako ograničenog

¹²²³ *Novo doba*, 9. prosinca 1920. „Zadarska tragikomedija”, br. 277, 1; Isto, 13. prosinca 1920. „Razočaranje u Zadru. Sami su krivi svojoj sudbini”, br. 280, 1; ACS, *UNP*, b. 72, 8. prosinca 1920.

¹²²⁴ Guidi, 2016: 56.

¹²²⁵ Guidi, 2016: 56.

djelovanja.¹²²⁶ Obrana i proširenje talijanskog karaktera novih pokrajina opisuje se kao glavna zadaća pokreta kojem 1919. nedostaje homogenosti i brojčane snage, zbog čega njegov utjecaj ostaje lokalan. Broj fašista u Zadru u godinama neposredno nakon rata teško je odrediti zbog oskudnih informacija. Pojedini izvori spominju sudjelovanje pojedinih članova na fašističkim skupovima na Apeninskom poluotoku tijekom 1919.¹²²⁷ Iako akcije mladih fašista ostaju ograničene, u određenoj se mjeri odražavaju u Zadru kroz nereda i napade pa kao takve ostaju zamijećene, ali bez prevelikog utjecaja na lokalna zbivanja i bez čvrste veze s matičnim ogrankom.¹²²⁸

Benito Mussolini od 1914. do 1919. doživljava transformaciju od socijalista preko zagovornika i sudionika rata do anarhista. Fasciniran D'Annunzijevim pokretom i superiornošću Italije, 1919. osniva politički pokret *Fasci di Combattimento* kojem pristupaju ratni veterani, nacionalisti, antisocijalisti i antiliberali koji se nasilno obračunavaju s političkim neistomišljenicima, ponajprije socijalistima. Iako u početku nesklon Rapalskom ugovoru, Mussolini mu u konačnici daje podršku i nastavlja graditi pokret u smjeru političke afirmacije. Krajem listopada 1920. osobno se sastaje s ministrom Sforzom. Tijekom sastanka Mussolini izražava opće odobravanje Giolittijevih i Sforzinih planova da se odreknu Dalmacije s iznimkom Zadra. Mussolini tako predlaže formulu po kojoj bi se talijanski karakter Dalmacije zaštitio jamstvima koje će omogućiti opstojnost Talijana unutar granica Kraljevine SHS poput osnivanja škola i dodjeljivanje ekonomskih beneficija u zamjenu za pripajanje cijele Julijske krajine do Snježnika i njezin teritorijalni kontinuitet sa Slobodnom Državom Rijekom.¹²²⁹ Odgoda ratifikacije Rapalskog ugovora, kao i nezadovoljstvo samim ugovorom te ekonomski problemi s kojima se suočava Zadar jačaju razvoj ekstremnih struja u Dalmaciji koje otvoreno kritiziraju vladajuće strukture i podižu tenzije u cilju nazadovanja odnosa dviju država. Vlast brzo djeluje smjenama na vrhu civilne i vojne uprave te grad nakon nekoliko dana napetih odnosa stegom vojske ulazi u relativno mirno stanje pod vodstvom Bonfantija Linaresa i Taranta. Odricanje vlade od D'Annunzija označava zaokret od dotadašnjeg kadra koji se

¹²²⁶ Bartolini, 2006: 32; Guidi, 2016: 56.

¹²²⁷ Guidi, 2018: 1109.

¹²²⁸ Za više vidi: Guidi, 2021: 251 i 252.

¹²²⁹ Bucarelli, 2011: 64.

kaskadno održava na sve uključene, pa tako Millo dobiva premještaj, a uprava iz grada udaljava istaknute legionare.¹²³⁰

Udaljavanje diverzantskih elemenata ne znači i njihovu eliminaciju, već rasipanje u više interesnih krugova koji tijekom 1921. pokušavaju zauzeti svoje mjesto na lokalnoj društveno-političkoj pozornici. Odgoda ratifikacije Rapalskog ugovora na tragu D'Annunzijevog mita *oskvrnute pobjede* daje nadu za daljnje djelovanje. D'Annunzio i početkom 1921. ostaje važna figura u obrani talijanstva Dalmacije, pa tako dobiva i kandidaturu zadarskih republikanaca i fašista na izborima za predstavnika Senata, no odbija je u travnju.¹²³¹ Njegovo ime u narativu od tada postupno nestaje u dotadašnjem zanosu, kao i ideja o čovjeku koji može promijeniti tijek primjene Rapalskog ugovora unatoč pojedinim akcijama nadahnutima njime¹²³², a njegove ideje žive kroz različite pokrete.¹²³³ Njegovim se povlačenjem otvara prostor za nove pokrete i nova lica na zadarskoj političkoj sceni koja se žele prikazati kao branitelji talijanskih interesa u Dalmaciji. Gorak okusa odricanja Dalmacije i pitanje boljitka Talijana ostavlja prostor za afirmaciju *pravih* boraca za boljitak talijanskih državljana u Dalmaciji u kojem se fašisti u početku 1921. ne uspijevaju izdignuti kao dominantna snaga u konkurenciji već uglednih nacionalnih liberala i sličnijih im republikanaca. Lokalni ogranak Republikanske stranke *Partito repubblicano italiano di Dalmazia* (dalje: PRID) osnovane u siječnju 1921. imao je često drugačiju političku liniju od njezina nacionalnog odreda. Popularna među obrtnicima, manjim dijelom buržoazije i pojedinim radnicima, stranka svoj utjecaj širi preko sportskog društva *Eder*, kulturnog društva *Giuseppe Mazzini* i dvotjednika *L'Aquila del Dinara*. Kao zajednica koja je primila dobrovoljce raspuštenog odreda *Rismondo*, stranka se često pozivala na izvornost D'Annunzijevih legionara, čime je, dakako, budila nacionalni naboj ne bježeći od nasilja.¹²³⁴

Prilikom za dokazivanje pretendenti dobivaju na izborima u svibnju 1921. Kao predstavnik talijanskih interesa u Dalmaciji formira se Nacionalna unija (*Unione nazionale*) koja okuplja sve političke opcije, a u kojoj sudjeluju stari liberali poput Ziliotta i Krekicha uz buduće

¹²³⁰ Među nepoželjnim legionarima nalazi se i budući lider zadarskog *fascija* Maurizio Madel, koji nakon članstva u Odboru za javnu sigurnost i Odboru legionara biva udaljen iz grada i poslan na Apeninski poluotok. Guidi, 2021: 262.

¹²³¹ *Corriere di Zara*, 25. travnja 1921., „Appello alla concordia”, br. 3, 1.

¹²³² Dana 27. kolovoza 1921. Moroni je Uredu za nove pokrajine poslao izvještaj kako D'Annunzijevo dobrovoljci organiziraju ekspediciju okupacije treće zone u cilju da se spriječi odlazak Talijana. Do same realizacije ekspedicije nije došlo uslijed slabosti potpore i resursa. Monzali, 2007: 376 i 377.

¹²³³ U studenome 1920. Odbor legionara na čelu s Mandelom otputovao je u Milano na susret s Mussolinijem kako bi se utvrdila uloga fašizma u D'Annunzijevo pokretu otpora u Rijeci i Dalmaciji. Guidi, 2021: 262.

¹²³⁴ Coen, 2003: 132; HR-DAZD-326, *Erco*, kutija 6, br. 3.2.6., bez datuma, 1921.

istaknute fašiste poput Maurizia Mandela i Enrica de Schönefelda. Iako se unija prije izbora raspala, uključivanjem pojedinih fašista u tu zajednicu vidljiv je postupan prodor fašizma u politički život grada kojem bez formalne stranačke okupljenosti nedostaje ugled i kritična masa sljedbenika koju gradi u sljedećim mjesecima. Pogoršanje nacionalnih napetosti i suparništva zbog ratifikacije Rapalskog ugovora, loše gospodarske prilike koje pogađaju većinu zadarskog stanovništva i nedosljednost Rima jačaju desni politički spektar u Zadru i otpor prema umjerenoj i pragmatičnoj politici koju vodi Rim, a slijede ga pokrajinska i gradska uprava. Nakon priključenja Zadra Italiji dolazi do organizacije političkih stranaka i pokreta za nadolazeće parlamentarne izbore. U siječnju Nacionalna unija s više od stotinu članova izdaje proglas građanima, a kao ciljeve navode: doprinos manifestacijama u javnom životu koje Zadru daju čisti talijanski karakter, promicanje kulturnog, ekonomskog i društvenog razvitka te brigu za moralne i materijalne interese Talijana u Dalmaciji pod upravom Kraljevine SHS kako bi im se osigurao opstanak i djelovanje u cilju da se „Slavene“ na okupiranom području učini dobrim građanima.¹²³⁵

Na izborima za parlament održanima u svibnju 1921.¹²³⁶ pravo glasa dobili su muškarci stariji od 21 godine koji imaju boravište najmanje godinu dana na području općine gdje ostvaruju pravo glasanja te *regnicoli* koji su prije rata imali prebivalište na području anektirane općine te su se u nju vratili najkasnije do studenoga 1920.¹²³⁷ *Novo doba* kritizira Italiju zbog zakinutog prava manjina iz okolnih krajeva zadarske općine unatoč brojčanom omjeru. Kritike su bile upućene i samoj izmjeni zakona netom pred izbore po kojoj su kandidati morali prikupiti 200 do 300 ovjerenih potpisa, znatno manje od dotadašnje prakse prikupljanja 300 do 500 potpisa.¹²³⁸

Uoči izbora novine pod kontrolom vlasti pozivaju na „zajedništvo Zadrana da se pokaže opravdanost pripajanja Zadra“¹²³⁹, no izbori pokazuju kako među političarima i aktivistima postoji raskol. PRID i fašisti podržavaju Alessandra Dudana kao kandidata te nakon njegova odustajanja bojkotiraju izbore, zbog čega primaju kritike glasila bliskih nacionalnim liberalima

¹²³⁵ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, 4/59, Proglas od 19. siječnja 1921.

¹²³⁶ Više o izborima vidi: Gverić, 2019.

¹²³⁷ Detaljnije u: HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 3/59, 18. siječnja 1921., Članak 1.

¹²³⁸ *Novo doba*, 29. travnja 1921., „Uoči izbora u Zadru“, br. 99, 1; *Corriere di Zara*, 25. travnja 1921., „La legge elettorale per il collegio di Zara“, br. 3, 2.

¹²³⁹ *Corriere di Zara*, 22. travnja 1921., „Movimento elettorale“, br. 1, 3.

Corriere di Serra.¹²⁴⁰ Kao predstavnik Hrvata i Srba podržan od Narodnog vijeća SHS¹²⁴¹ kandidaturu podnosi Alfons Borelli. Iako je primio više nego dovoljan broj potpisa, njegovoj kandidaturi u stvarnosti je nedostajalo političke težine.¹²⁴² Podržali su ga Ježina, Machiedo i ostali zadarski političari, no uskraćena mu je potpora Beograda koji je kandidaturu vidio kao provokaciju. Očuvanje dobrih odnosa dviju država bio je glavni uzrok tome te je i sama uprava grada Zadra na čelu s Bonfantijem Linaresom bila vođena istom mišlju.¹²⁴³ Uz sve spomenute okolnosti pobjeda Krekicha kao predstavnika Nacionalne unije došla je kao jedini logični ishod izbora.¹²⁴⁴ *Novo doba* nakon izbora nije štedjelo kritike na način na koji su održani izbori. Optuživali su Bonfanti Linaresa i ostatak uprave za pristrano održavanje izbora, lažiranje popisa glasača i nedostatak kontrole iako nisu dvojili da je dio Hrvata glasao za Krekicha u strahu od gubitka poslova i radnih dozvola.¹²⁴⁵ Posebno se isticalo nasilje fašista u danima oko izbora. Prema pisanju novina, Zadar nije bio siguran grad za „Jugoslavene“, a i samo povlačenje Borellija ostalo je u sjeni nasilja.¹²⁴⁶

Loš rezultat fašista na izborima u Zadru 1921. popravila je pobjeda na nacionalnoj razini ulaskom fašista u formaciju Giolittijevih liberala zvanu *Blocco Nazionale*. Iako Mussolini ne ostaje u vladi uslijed toga što se Giolitti povlači i vladu preuzima Ivanoe Bonomi, fašizam prvi put postaje faktor na talijanskoj političkoj sceni te gradi svoj put ka vrhu zajedno s *l'Associazione Nazionalista*. Fašizam i nacionalisti predvođeni Luigijem Federzonijem tijekom 1921. i 1922. retoriku grade potkopavajući vlade koje su dovele do gubitka istočne obale Jadrana. U jednom od svojih prvih istupa u sklopu antivladine propagande za izdaju prema Talijanima Dalmacije i nemar za Zadar tada još oporbeni Mussolini Zadar naziva „faro di luce italiana, assassinata di fronte al mare slavo e al retroterra completamente slava“.¹²⁴⁷

¹²⁴⁰ *Corriere di Zara*, 25. travnja 1921., „Appello alla concordia“, br. 3, 1. Više o izborima 1921. vidi: Monzali, 2007: 300-310; *Corriere di Zara*, 27. travnja 1921., „Una controcandidatura“, br. 5, 3; Isto, 3. svibnja 1921., „Un monito storico“, br. 10, 1; Isto, 4. svibnja 1921., „Candidatura ritirata“, br. 11, 2; Isto, 7. svibnja 1921., „Candidatura unica“, br. 13, 1; Isto, 12. svibnja 1921., „Di Zara, Zara in *signaculum*“, br. 17, 1.

¹²⁴¹ Zadarski Hrvati i Srbi formiraju vlastito Narodno vijeće 31. listopada 1918. koje djeluje usporedno s talijanskim vijećem. Narodno vijeće SHS u Zadru nastojalo je osigurati politički legitimitet Hrvata i Srba u Zadru i poboljšati njihov položaj.

¹²⁴² Borelli je konačnici povukao svoju kandidaturu Vidi: Gverić, 2019: 185-190.

¹²⁴³ Gverić, 2019: 189 i 190.

¹²⁴⁴ *Novo doba* dva tjedna prije izbora najavljuje izglednu pobjeda Krekicha s obzirom na okolnosti. *Novo doba*, 29. travnja 1921., „Uoči izbora u Zadru“, br. 99, 1.

¹²⁴⁵ *Novo doba*, 21. svibnja 1921., „Izbori u Zadru“, br. 115, 1.

¹²⁴⁶ *Novo doba*, 21. svibnja 1921., „Izbori u Zadru“, br. 115, 1; Isto, 27. svibnja 1921., „Napadaj u Zadru. Kad će biti postavljen naš konzul!“, br. 119, 2. Zabilježena je i tučnjava koje je nastupila između republikanaca i fašista nakon govora PRID-ova predstavnika Umberta Nanija u korist D'Annunzija. ACS, *UNP*, b. 68bis, f. 8.15, 3. travnja 1921.

¹²⁴⁷ Mussolini, 1921: 5 i 6.

Antirapalska propaganda postat će jedno od glavnih Mussolinijevih oruđa u borbi za mase i protiv etabliranih političkih krugova. U Federzonijevim nacionalistima Mussolini nalazi partnera za suradnju koji dovodi do raskola na lokalnoj sceni u Zadru i ostavlja fašiste kao nositelje radikalne struje u Zadru do kraja 1921. Sukobi s PRID-om počinju još u travnju 1921. pred izbore, no nakon saveza s nacionalistima ulaze u novu, agresivniju fazu. Fašisti grade propagandu o sebi kao nositeljima osvetničke politike na krilima D'Annunzija te na nacionalnoj razini dobivaju sve više pristalica diljem zemlje uz povremenu prešutnu podršku vladajućih. Nacionalisti, otvoreno znani po svojim iredentističkim idejama, slagali su se s fašistima da subverzivan put nadahnut D'Annunzijem treba nastaviti, a priliku nalaze u okolnoj trećoj zoni. Nalazimo službene prepiske iz srpnja 1921. o glasinama koje spominju kontakte riječkih legionara i fašista iz Zadra, Trsta i Milana koji su htjeli organizirati puč u cilju okupacije treće zone kako bi se spriječilo talijansko povlačenje i dolazak vojske Kraljevine SHS.¹²⁴⁸ *Novo doba* sredinom travnja spominje planove zadarskih i tršćanskih fašista koji su zajedničkim akcijama planirali zauzeti Ugljan.¹²⁴⁹ Iako ideja o organizaciji ekspedicija D'Annunzijevih dobrovoljaca i fašista koji bi okupirali treću zonu i spriječili odlazak Talijana u kolovozu 1921. dolazi do povjerenika Moronija i Ureda za nove pokrajine, ostaje neostvarena uslijed nedostatka potpore i resursa.¹²⁵⁰

Mussolini postupno radi na eliminaciji nepodobnih iz stranke i gradi odnose sa Svetom Stolicom i monarhistima. Pitanje monarhije u početnim godinama pokreta ne izgleda kao ključno obilježje pokreta, no monarhizam će na kraju postati važan faktor Mussolinijeva nacionalnog i lokalnog uspjeha kroz kritiku postojećih vladajućih struktura i eliminaciju PRID-a. Približavanje iredentistički nastrojenim Federzonijevim nacionalistima na nacionalnoj razini odvaja fašizam od republikanaca, dok se lokalni predstavnici fašizma otvoreno odriču republikanstva.¹²⁵¹ Potpora nacionalista bila je jamac političke i financijske potpore Rima lokalnom fašizmu koji pragmatično kreće naprijed. Na krilima glasila pod pokroviteljstvom Bonfantija Linaresa poput *Corriere di Zara* republikanci kao dobro organizirana skupina koja je uživala određenu potporu u gradu doživljavaju negativan publicitet i nasilje. U

¹²⁴⁸ Monzali, 2007: 376.

¹²⁴⁹ *Novo doba*, 15. travnja 1921., „Iz Zadra. Kandidati za izbore. Nova danuncijada”, br. 86, 2.

¹²⁵⁰ ASC, UNP, f. 12/17, busta 69, Condizioni di spirito pubblico dopo il Trattato di Rapallo, br. 64, Riservatissimo, 27. kolovoza 1921.

¹²⁵¹ Na fašističkom kongresu iz lipnja 1921. Michelangelo Zimolo podiže glas protiv republikanskih tendencija odlučivši se za savez s monarhističkim nacionalistima, a potkraj rujna Mandel saziva sjednicu na kojoj je predvidio otvaranje lokalnog ogranka Nacionalističke stranke i događaj zaključio povikom „Živio kralj!” Guidi, 2016: 65; Guidi 2021: 265.

studenome 1921. pristaše republike javno izražavaju svoje negodovanje protiv kralja i dolaze u nasilni sukob s fašistima koji upadaju u njihovo sjedište *Circolo di Coltura Giuseppe Mazzini* (dalje: *Circolo Mazzini*) na Kalelargi, jedno od važnijih središta društvenog života u gradu. Povjerenik Moroni odlučuje zatvoriti *Circolo Mazzini* kao potencijalno opasno mjesto za stanje u gradu i zabranjuje rad lokalnog ogranka *Fasci di Combattimento Dalmazia Irredenta* sa sjedištem u Ulici Teatro Verdi.¹²⁵² Pozivajući se na sigurnost, povjerenik Moroni navodi kako je bolje djelovati sada kada sukobi još nisu na visokoj razini, no u stvarnosti njegova odluka pokazuje jasno favoriziranje fašizma jer dok je *Circolo Mazzini* bio klub ključni centar republikanske aktivnosti u Dalmaciji koji u datom trenutku nije imao zavidnu potporu s Apeninskog poluotoka, lokalni je fašizam tih tjedana doživljavao autonomnu transformaciju kroz planove o raspuštanju lokalnog ogranka i otvaranju pravoga stranačkog zastupništva koje je nastupilo nakon nekoliko tjedana.¹²⁵³ Krajem studenoga osnivaju se sekcije Nacionalističke stranke i Nacionalne fašističke stranke (*Partito Nazionale Fascista*) u Zadru kao nastavak Mussolinijeve politike na državnoj razini dok utjecaj PRID-a počinje slabjeti.

Aktivisti iz Zadra u veljači 1921. šalju pismo Benitu Mussoliniju tražeći osnivanje lokalnog odreda fašističkog odbora kako bi se na odgovarajući i organiziran način pristupilo suzbijanju neprijateljskog elementa i djelovalo u skladu s potrebama današnjice.¹²⁵⁴ Godina 1921. ključna je za oblikovanje političkih pokreta u Zadru na krilima revizionizma. Lokalni fašizam od 1921. svakako ulazi u ekstremniju fazu u kojoj jača propaganda i nasilje protiv nepodobnih struktura na nacionalnoj i političkoj osnovi u vrijeme kada dvije kraljevine pokušavaju stvoriti novi put bilateralnih odnosa. Meta zadarskih fašista bile su hrvatske organizacije, društva i pojedinci. Nasiljem se namjeravalo spriječiti poboljšanje odnosa između Italije i Kraljevine SHS, odgoditi primjenu Rapalskog ugovora i osigurati veće teritorijalne dobitke u zadarskoj okolici. Nasilje se provodi na svim razinama, pa i sam konzul Cincar-Marković intervenira u nekoliko navrata. Konzul u rujnu 1921. piše o napadu na državnog odvjetnika Rubelija i apelacijske savjetnike de Pola i Dubokovića te od građanskog povjerenika Moronija traži zaštitu za državljane Kraljevine SHS, na što Moroni odgovara naređenjem istrage šefu policije.¹²⁵⁵ U dopisima konzula i zadarskog povjerenika ističe se diplomacija i volja za suradnju u vremenu kada lideri dviju država pokušavaju graditi odnose na versajskim

¹²⁵² ACS, *UNP*, b. 55, Zara, *Circolo repubblicano G. Mazzini*, 7. studenoga 1921.

¹²⁵³ Guidi, 2016: 66; Monzali, 2006: 378.

¹²⁵⁴ Guidi, 2021: 244.

¹²⁵⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, br. 51, 1. kolovoza 1921.

principima. Volja Moronija da barem formalno pokuša suzbiti nasilje ističe se i u jednom od najvećih incidenata zabilježenih u poslijeratnim godinama.

Postojanje Narodnog vijeća u Zadru mjesecima nakon potpisivanja Rapalskog ugovora daje izvrstan povod za nasilne provokacije. *L'Adriatico*, novine u uredništvu fašista i nacionalista, otvoreno se suprotstavljaju postojanju Zemaljskog odbora i Narodnog vijeća uz već osnovani Jugoslavenski konzulat te zazivaju vlast na ukidanje i udaljavanje članova iz grada naglašavajući da će to učini stanovništvo ako se zahtjevi ne ostvare.¹²⁵⁶ Početkom kolovoza dolazi do napada na ugledne predstavnike Kraljevine SHS u Dalmaciji, dok se nasilje nastavlja i u rujnu.¹²⁵⁷ Petorica mladih fašista napali su 8. kolovoza 1921. oko 14 sati doktora Metličića u Ulici della Pusterla koji je bio u pratnji profesora Ježine i inženjera Gasperinija.¹²⁵⁸ *Corriere di Zara* o incidentu izvještava blagim tonom navodeći kako su mladići htjeli uplašiti Ježinu, koji je bio poznat kao širitelj prototalijanske propagande u okolnim mjestima, no da je nakon diskusije došlo do fizičkog napada u kojem su mladići zamahnuli štapovima i nanijeli ozljede po licu dr. Metličiću.¹²⁵⁹ Četvoricu su mladića privele i zadržale gradske vlasti dok je jedan ostao skriven.¹²⁶⁰ Na suđenju su kao dokazni materijal izneseni napisi u listu *L'Adriatico* u kojima se optuživalo Ježinu za huškanje protiv Talijana u selima treće zone. Kao glasilo blisko službenoj politici *Corriere di Zara* želio je, dakako, poslati sliku grada u kojem vlada suživot u vrijeme kada dvije države grade odnose i kada provedbe Rapalskog ugovora još nisu na djelu. Pitanje reda u zadarskoj pokrajini te suživot s obje strane granice bile su bitne stavke pragmatične politike Rima i Beograda koju su usvojili i stari liberali na čelu s Ziliottom i Krekichem. Iako *Corriere di Zara* navodi kako je zaista riječ o fašistima, odbacuje mogućnost političke motivacije spomenutog incidenta naglašavajući ugled koji Metličić uživa u društvu, kao i samo ophođenje vlasti i fašističkog vodstva prema njemu. Naime, čini se da su četvorica od pet počinitelja odmah uhićeni po nalogu građanskog povjerenika, a sam fašistički ogranak ogradio se od incidenta. Iako je predsjednik lokalnoga fašističkog ogranka isključio povezanost pokreta s incidentom, suđenje je ipak održano te su počinitelji Giuseppe i Carlo Zec, Lorenzo

¹²⁵⁶ *L'Adriatico*, 30. srpnja 1921., „Zara o Zadar? R. Governo o Narodno vijeće?”, br. 23, 2.

¹²⁵⁷ U rujnu je zabilježen napad na Zemaljski odbor i srpsku čitaonicu. *Novo doba*, 5. rujna 1921., „Sudbina Zadra”, br. 201, 1.

¹²⁵⁸ *Novo doba*, 10. kolovoza 1921., „Napad na našeg namjesnika u Zadru”, br. 180, 1; Isto, 5. rujna 1921., „Sudbina Zadra”, br. 201, 1; HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, M2/1921., br. 78, 8. ožujka 1921.

¹²⁵⁹ *Novo doba*, 18. kolovoza 1921., „Još o napadaju na našeg namjesnika”, br. 87, 3; *Corriere di Zara*, 9. rujna 1921., „Spiacevole incidente”, br. 80, 2.

¹²⁶⁰ *Novo doba*, 18. kolovoza 1921., „Još o napadaju na našeg namjesnika”, br. 87, 3; ACS, *UNP*, b. 51, f. 7.5, Moronijev izvještaj Salati, 9. kolovoza 1921.

Urschütz, Oliviero Pacomio i Alberto Hein kažnjeni s jednim do dva tjedna zatvora, što je državni tužitelj smatrao preblagom kaznom.¹²⁶¹

Napad na istaknute predstavnike Kraljevine SHS predstavlja kulminaciju fašističkog nasilja tijekom 1921. koje će se u manjem ili većem obimu nastaviti sljedećih godina, no pokazuje i nedostatak volje talijanskih vlasti da mu doskoče. Čini se da ta pasivnost prema nasilju postaje jasna i u javnom diskursu. Guidi navodi pismo adresirano na Moronija koje su potpisali neidentificirani *građani* koji nakon napada navode kako postoji dojam da lokalna policija tolerira fašizam, ako ne i aktivno podržava.¹²⁶²

Pri očitovanju oko napada na Metličića i ostale uglednike Kraljevine SHS fašistički ogranak najavljuje eliminaciju nasilnih elemenata unutar organizacije na putu ka izgradnji političkog karaktera. Iako jedinstven po svojem razvoju i obilježju, zadarski fašizam u ovom se elementu uklapa u općenitu sliku fašizma koji 1921. ulazu u progresivnu fazu na političkoj sceni Italije. Pokret se, naime, ne odriče svojih nasilnih elemenata (*squadra d'azione*), već radi na učvršćivanju kontrole nad njima. Ova promjena također omogućuje institucionalizaciju fašizma u politici koja dobiva priznanje u zasnivanju stranke *Partito Nazionale Fascista* (dalje: PNF) u studenome 1921. Nakon etabliranja na političkoj sceni fašizam jača veze s političkim krugovima u Italiji, no posebne okolnosti u Zadru uvjetuju njegov razvoj koji se ne kreće paralelno s maticom.

Pri analizi uspona fašizma u Zadru i njegove (ne)tolerancije valja uzeti u obzir i držanje službene vlasti i poteze ljudi sa stvarnom moći u gradu poput Bonfantija Linaresa i Moronija. Bonfanti Linares predsjedniku Ureda za nove pokrajine Salati 15. ožujka 1921. šalje izvještaj u kojem fašizam opisuje kao pokret pet stotina mladih ljudi željnih potvrde svoje borbenosti pod svaku cijenu čiji je cilj odmazda nad hrvatskim stanovništvom uslijed lošeg ophođenja prema Talijanima u Dalmaciji i smanjenje utjecaja republikanaca.¹²⁶³ Bonfanti pritom ne osuđuje fašističko nasilje, već zagovara održavanje mira i sprječavanje međunacionalnih sukoba. Guidi navodi kako je Maurizio Mandel, koji se od 1921. sve više ističe kao vođa lokalnog ogranka, na vrijeme shvatio kako je grupacija koja je zagovarala oporbu Rapalskom ugovoru gubila bitku, stoga se Mandel ograđuje od krajnje desnog stajališta u političkom spektru, čime dobiva naklonost Bonfantija Linaresa tijekom proljeća 1921.¹²⁶⁴ S druge strane,

¹²⁶¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, M2/1921 br. 275, 18. rujna 1921.

¹²⁶² Guidi, 2016: 64.

¹²⁶³ Guidi, 2016: 60.

¹²⁶⁴ Guidi, 2021: 263.

u svojem lipanjskom govoru parlamentu Mussolini pokazuje netoleranciju spram povjerenika Bonfantija Linaresa riječima: „C'è a Zara oggi un Buonfanti Linares che se vi rimarrà ancora sarà causa di fieri e seri incidenti”.¹²⁶⁵ Fašistička agitacija protiv vladajućih struktura bila je bitno sredstvo propagande kojim se fašizam koristio kako na lokalnoj tako i na nacionalnoj razini. Mussolini će istu retoriku primijeniti spram vlade u Rimu koja će pokazivati određeni stupanj tolerancije spram fašističkih nasilja. Odakle je dolazio stav upravljačkih struktura spram fašističke politike? Tolerancija fašističkog nasilja spram Hrvata tijekom 1921. vidljiva je na raznim primjerima. Postavljeni lokalni dužnosnici svakako su odgovarali vladi u Rimu pa su tako bili prisiljeni slijediti njezinu politiku koja je u biti tolerirala fašističko nasilje, no pokušala ga je držati pod kontrolom. Odnosi koje su dvije države gradile nakon Rapalskog ugovora usmjereni su na normalizaciju odnosa koje je moglo narušiti nasilje prema jednoj ili drugoj manjini. Pritom valja uzeti stvarno stanje i sliku koju je vlast željela poslati, kao u primjeru hvatanja i osude napadača na Metličića za koju su tuženici dobili minimalnu kaznu. Kakvu je poruku kazna od tjedan ili dva zatvora za napad na visokog dužnosnika Kraljevine SHS mogla poslati osim tolerancije koja je dala polet nastavku nasilja koje će se u sljedećim mjesecima usmjeriti na republikance?

Napad uoči svibanjskih izbora 1921. na pripadnika republikanske grupacije Nanija zbog govora potpore D'Annunziju pokazala je monopolizam na D'Annunzijevo nasljeđe koje je fašizam pokušao prisvojiti.¹²⁶⁶ Fašizam preuzima narativ o ideji raspada unitarne Kraljevine SHS u cilju da Rapalski ugovor propadne i da se povrate izgubljena područja te ostvaruje kontakte s legionarima i ostalim pristašama pokreta.¹²⁶⁷ Borba za njihovu naklonost s obzirom na prvotno okupljanje oko republikanaca dodatno ocrtava razloge nasilja između dviju opcija. Među sudionicima fašističkog pokreta spominju se neka imena državnih i gradskih službenika poput Mandela, Battare i Schönfelda koji se sve više ističu u fašističkim krugovima, što svjedoči o toleranciji povjerenika i gradskih vlasti.¹²⁶⁸ Iako netolerantna prema D'Annunzijevim legionarima, koje tjera iz grada, upravljačka struktura grada tolerira njihovu

¹²⁶⁵ „Mussolini, Benito, Primo discorso alla camera (21 giugno 1921)”, <https://fondazionefeltrinelli.it/app/uploads/2021/04/Mussolini.pdf>, posjećeno 30. kolovoza 2022. Može se pretpostaviti da je riječ o tiskarskoj grešci i zamjeni riječi *Bonfanti* s *Buonfanti* (op. a.).

¹²⁶⁶ ACS, *UNP*, b. 68bis, f. 8.15, 3. travnja 1921.

¹²⁶⁷ *Novo doba*, 15. travnja 1921., „Iz Zadra”, br. 86, 2.

¹²⁶⁸ Iako je povjerenik Moroni predlagao da se pojedince zbog propagande udalji iz grada, to u konačnici nije provedeno. ACS, *UNP*, b. 72, Moroni Uredu za Nove pokrajine, 27. kolovoza 1921. *Novo doba* navodi kako se Moroni nakon Marša na Rim proglasio fašistom. Iako izvori ne navode točan datum njegovog pristupa pokretu, sa sigurnošću možemo reći kako u kasnijim godinama postaje znan kao fašist. *Novo doba*, 30. listopada 1922., „Prevrat u Italiji”, br. 248, 1; Hametz, 2012: 60.

propagandu u gradu koja se postupno preoblikuje u fašističku. Blagonakloni stavovi talijanskih premijera poput Giolittija i Bonomija na državnoj razini koji fašizam koriste za borbu protiv socijalističkih stranaka i pogleda govori o preslici tolerancije s nacionalne na lokalnu razinu.

Pogoršanje nacionalnih napetosti i rivalstva te trajanje snažnih ekonomskih poteškoća za većinu zadarskog stanovništva olakšali su jačanje nacionalizma i fašizma u talijanskoj Dalmaciji, što dalje jača neprijateljsko raspoloženje prema umjerenoj i pragmatičnoj politici koju je vodio stari vladajući liberalni sloj. Zadarski liberali, svjesni kako se jedino uz suradnju s Rimom mogu riješiti ekonomski problemi Zadra i ostvariti boljitak talijanske manjine u Dalmaciji, slijede politiku Rima koja ih udaljava od ekstremne desnice. Sin nekadašnjeg gradonačelnika Giuseppe Ziliotto u godinama nakon tih burnih mjeseci liberale će nazivati agnosticima prema fašizmu koji će mu pružati prešutnu kritiku.¹²⁶⁹ Nakon anuliranja utjecaja republikanaca, a prije i političkih predstavnika Hrvata i Srba, fašisti se okreću propagandi protiv liberala pa u njihovu obranu staje *Corriere di Zara* koji na pisanje fašističkih novina odgovara kako je gradonačelnik Ziliotto prije nekoliko mjeseci glasao protiv Rapalskog ugovora u vrijeme kada je i sam Mussolini pristao na njega. Urednik također opovrgava optužbe liberala za tajni sporazum s blokom republikanaca i proletarijata o izbornim rezultatima na kojima republikanci s ukupno 349 glasova nisu osvojili vijećnika.¹²⁷⁰ Iako na prvu osoran prema fašistima, *Corriere di Zara* ne kritizira fašizam kao takav, već ističe borbu nacionalnih liberala koja povijesno seže daleko prije fašizma. S pravom, jer dok fašisti sebe promiču kao istinske branitelje zadarskih nacionalnih interesa, ne razumiju kako su za Zadrane branitelji nacionalnog interesa stari liberali na čelu s popularnim gradonačelnikom Ziliottom, prisutni već godinama u gradu i bliži narodu od Mussolinija i užeg fašističkog kruga.

Izbori za gradsku skupštinu i gradonačelnika u siječnju 1922. ponovno donose pobjedu Nacionalnoj uniji i novom starom gradonačelniku Luigiju Ziliottu.¹²⁷¹ Glasovi su prebrojeni u knjižnici *Civica Biblioteca Paravia*, a većinu od 29 vijećnika dobila je Nacionalna unija s 1072 glasa.¹²⁷² Nacionalistička i fašistička lista na čelu s Mandelom dobila je manje od polovice. Tijekom izborne kampanje fašisti verbalno napadaju Nacionalnu uniju i samog Ziliotta i

¹²⁶⁹ Hametz, 2012: 138.

¹²⁷⁰ *Corriere di Zara*, 24. siječnja 1922., Cronaca di Zara, Le elezioni comunali nella Dalmazia annessa”, br. 10, 2; Isto, 26. siječnja 1922., „Tutti per Zara, nessuno per se stesso”, br. 11, 1. Detaljnije o sukobu vidi: HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 36/59, Članak o isključenju Luigija Ziliotta i N. Krekića iz liste za upravne izbore, 11. siječnja 1922.

¹²⁷¹ *Novo doba*, 31. siječnja 1921., „Izbori u Zadru”, br. 25, 2.

¹²⁷² *Corriere di Zara*, 24. siječnja 1922., „Cronaca di Zara, Le elezioni comunali nella Dalmazia annessa”, br. 10, 2.

Krekicha, a to nastavljaju i nakon izbora. Sukob fašista i liberala fašistička propaganda prikazuje kao borbu mladih i starih iako, paradoksalno, više kritika upućuje na račun mlađeg predstavnika Krekicha kojega optužuju za potporu evakuaciji treće zone i umjerenoj politici Salate i Bonfantija Linaresa koju Krekich opovrgava.¹²⁷³ Liberali ostaju ujedinjeni. Sam Ziliotto javno daje podršku Krekichu i konstatira kako neće sudjelovati na nijednoj izbornoj listi čiji član nije Krekich¹²⁷⁴, no njegova iznenadna smrt svega nekoliko dana nakon izbora ostavlja dubok trag na političkoj sceni i označava početak kraja ere starih liberala. Krekich nakon izbora nastavlja ulogu senatora zastupajući interese Zadra i zalažući se za određeni stupanj autonomije dok se sam grad sve teže nosi s ekonomskim propadanjem.

Od 1922. vlada politički konsenzus na zadarskoj političkoj sceni, a nasilje dobiva veću notu tolerancije, barem u tisku i među lokalnim političarima. Odnosi dviju kraljevina i dalje se prenose na događanja u gradu.

Riječka autonomaška vlada predvođena Riccardom Zanellom svrgnuta je u ožujku 1922. državnim udarom koji su organizirali talijanski nacionalisti i fašisti uz potporu vlade.¹²⁷⁵ Nakon prevrata u Rijeci došlo je do napada na konzulate Kraljevine SHS u Firenci, Torinu i Zadru. Talijanski demonstranti 6. ožujka napadaju zgradu konzulata u Zadru i nanose materijalnu štetu zgradi premda izvještaji negiraju da su demonstranti ušli u konzulat.¹²⁷⁶ U trenutku napada u konzulatu se nalazio samo jedan službenik, ne i konzul. Događaj je uslijedio nakon skupa zadarskih fašista *Pro Fiume* koji su nakon povorke u čast D'Annunzija napali konzulat. Tih se dana iz novinskih izvještaja pojmovi *danuncijevci* i *fašisti* često prožimaju u istom ili sličnom kontekstu, oba u vidu uličnog nasilja kao odgovor na zbivanja u Rijeci i načina na koji Rim vodi Italiju. Tome pogoduju nestabilne prilike u Rimu čiju vladu od veljače 1922. vodi Luigi Facta nakon svega nekoliko mjeseci Bonomijeva premijerstva. Napetosti izazvane riječkim prilikama i nepostojanje službenog dogovora o ratifikaciji Rapalskog ugovora izazivaju nove napetosti i nasilja. Izazvani uhićenjem nekolicine legionara koji su zbog sumnje na atentat na Zanellu odvedeni u Zagreb, fašisti su nakon održanog sastanka u Jugoslavenski konzulat u Zadru poslali svoje predstavnike koji su zatražili sastanak tražeći puštanje legionara. Podtajnika

¹²⁷³ *L'Idea Nazionale*, 20. siječnja 1922., „La fervida battaglia del partito nazionale a Zara”, br. 17, 4; Isto, 5. veljače 1922., „I risultati delle elezioni amministrative a Zara in una intervista con l'on. E. M. Gray”, br. 31, 6.

¹²⁷⁴ *Corriere di Zara*, 26. siječnja 1922., „Tutti per Zara, nessuno per se stesso”, br. 11, 1; Isto, 21. siječnja 1922., „Agli elettori”, br. 9, 2; HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 45/59, Izjava senatora Luigija Ziliotta da neće prihvatiti kandidaturu u općinskim izborima ako ne bude doneseno ime poslanika Krekića, 21. siječnja 1922.

¹²⁷⁵ Riječka autonomaška vlada osnovana je u travnju 1921. (op. a.).

¹²⁷⁶ *Novo doba*, 8. ožujka 1922., „Demonstracije u Zadru”, br. 55, 1; Isto, 9. ožujka 1922., „Još o demonstracijama u Zadru”, br. 56, 1.

Giusepea Ballarina i zapovjednika Zanchija primio je 2. travnja tajnik konzulata, a rezultat je bio ultimatum poslan građanskom povjereniku kojim se traži oslobađanje petorice.¹²⁷⁷ U ultimatumu „dalmatinska sekcija nacionalnog skupa riječkih legionara obznanjena o uhićenju petero hrabrih riječkih legionara i bivših *combatimenta* po izričitoj želji tajnika konzulata SHS u Zadru, poziva građanskog povjerenika do požuri oslobodjenje iz zatvora one petorice uhapšenih... a da se izbjegne opravdanim represalijama sa strane dalmatinskih legionara”. *Novo doba* u članku navodi oba pojma, pa tako spominje kako su sjednicu odbora nakon saznanja o uhićenju sazvali „zadarski fašisti”, dok se kao podnositelj zahtjeva navodi „dalmatinska sekcija nacionalnog skupa riječkih legionara”. Spominjanje obaju naziva govori nam kako danuncijevski i fašistički pokret tih mjeseci veže čvrsta veza na temelju vrijednosti koje dijele. Antagonizam prema dotadašnjim politikama vlada u Rimu i izražen element nasilja u pristupu dovode do preklapanje ideja obaju pokreta, kao i samog sudioništva u nasilnim akcijama. Sam slučaj iz travnja u kojemu sastanak iz konzulata rezultira ultimatumom na koji navodno pristaje tajnik konzulata i motiv nasilja koji se prožima u tom dopisu govore o pasivnosti vlasti u Zadru koja dopušta takvo ponašanje.

Nasilje nalazimo u još jednoj epizodi iz travnja kada fašisti pri povratku s izleta na Stanove vrše nasilje nad pojedinim stanovnicima Voštarnice. Prema pisanju novina, fašisti su prisiljavali pištoljima ljude da viču „Viva Italia”, provalili u nekoliko kuća i pretukli nekolicinu ljudi. Večer nakon incidenta fašisti su ponovno otišli na Voštarnicu te su pretukli neimenovanog težaka iz Preka, ranili jednu osobu i uništili lađu jer je bila obojena nacionalnim bojama.¹²⁷⁸ Iako *Novo doba* kao žrtve nasilja navodi „naše“, pojedini izvori navode kako su vođe pokreta tvrdile da su žrtve napada bili pristaše PRID-a.¹²⁷⁹ Takvu izjavu možemo shvatiti u kontekstu vremena kada dvije države ponovno grade odnose i rade na sporazumu koji će kasnije postati znan kao konvencije iz Santa Margherite i kada se pisani izvori o nasilju žele izbjeći, no također svjedoči kako fašisti provode nasilje po gradu bez posljedica od strane lokalne policije i povjerenika Moronija. Tolerancija uprave za nasilje događa se usporedno s postupnim stapanjem fašista unutar vladajućih struktura grada, što će se pokazati jednim od ključnih načina na koji će se fašisti uspeti na vlast, lokalno i nacionalno.

¹²⁷⁷ *Novo doba*, 6. travnja 1922., „Ultimatum fašista u Zadru””, br. 81, 3.

¹²⁷⁸ *Novo doba*, 10. travnja 1922., „Osveta fašista”, br. 83, 2.

¹²⁷⁹ Guidi, 2018: 1117.

Talijanski kralj Viktor Emanuel III. posjetio je Zadar 25. svibnja 1922. s kraljicom Jelenom i kćeri Jolandom.¹²⁸⁰ Redakcija časopisa *La Rivista Dalmatica* događaj opisuje kao svečanost punu zastava, veselja i ganutih ljudi na ulicama. U službenom prijemu kralja sudjeluju fašisti na čelu s Mandelom i divizijom *Sempre Pronti*, organizacijom osnovanom u cilju discipliniranja i kadroviranja sudionika fašističkog pokreta. Kralj je pri posjetu Zadru posjetio važne kulturne ustanove gdje su, kako navode novine, gosti svjedočili rimskoj i latinskoj prošlosti Zadra. Čini se kako pri posjetu kralja nije bilo incidenata, što govori o određenom obliku suživota između vladajućih struktura u gradu i lokalnog fašizma. *Novo doba* javlja o brodu Talijana koji su iz Splita otišli u Zadar pozdraviti kralja za koje su lokalne vlasti uložile trud, prvenstveno na području administracije, da im to i omoguće.¹²⁸¹ Naime, to je doba novih pregovora dviju zemalja o ratifikaciji i primjeni Rapalskog ugovora u kojemu se nastoji smirivati tenzije. Sredinom srpnja 1922. D'Annunzijevi legionari Ballarin i Beroš na nekoliko su sati okupirali gradsku vijećnicu zbog protesta oko primjene ugovora s Kraljevinom SHS i promjene valute, za što im se sudilo.¹²⁸² Prevrat u Rijeci unio je pozitivnu notu u odnose dviju zemalja koje su u proljeće nastavile pregovore o izvršenju Rapalskog ugovora. Dana 31. kolovoza održana je svečana sjednica gradskog vijeća u knjižnici *Civica Biblioteca Paravia* pod vodstvom Ascania Perciallija kojoj je prisustvovao povjerenik Moroni.¹²⁸³ Nakon sjednice održana je ceremonija na *Rivi Vittorio Emanuele III* u kojoj su sudjelovali mladi fašisti, članovi divizije *Sempre Pronti* i zadarski legionari, na kojoj su fašisti istaknuli svoj program.¹²⁸⁴ Zadarski događaji i simbioza političkih stranaka i vlasti djeluju kao uvertira za događaje koji su uslijedili krajem 1922.

Unatoč povoljnoj razvoju događaja koji je vodio konačnom dogovoru oko konvencija iz Santa Margherite zaključenom 22. listopada 1922., tijekom događaja u talijanskoj unutarnjoj politici unio je neizvjesnosti nakon Marša na Rim.¹²⁸⁵ Izvještaj konzula Cincar-Markovića govori kako su se svega nekoliko dana prije preuzimanje službene vlasti fašisti postavili kao vlastodršci te su pretraživali prostorije konzulata tražeći naloge dolazaka iz Kraljevine SHS bez

¹²⁸⁰ HR-DAZD-386., *Tiskovine*, kutija 59, br. 67/59, Oglas o dolasku kralja Viktora Emanuela i kraljice Jelene u Zadar, 25. svibnja 1922.; *Corriere di Zara*, 28. svibnja 1922., „Zara vive col suo Re e con la sua Regina”, br. 46, 1.

¹²⁸¹ *Novo doba*, 26. svibnja 1922., „Talijanski kralj u Zadru”, br. 119, 2.

¹²⁸² ACS, *MI, Gab. Finzi*, b. 10, f. 98, telegram br. 34175, 15. prosinca 1922.

¹²⁸³ *Corriere di Zara*, 2. rujna 1922., „La solenne costituzione della nuova rappresentanza comunale”, br. 65, 1.

¹²⁸⁴ *Corriere di Zara*, 11. listopada 1922., „Consiglio comunale”, br. 70, 2.

¹²⁸⁵ *Novo doba*, 30. listopada 1922., „Naši odnosi s Italijom”, br. 248, 1; Isto, 31. listopada 1922., „Zadnje brzojavke. Dojam u Beogradu”, br. 249, 5.

privole samog konzulata.¹²⁸⁶ U prilog tome ide i Moronijev izvještaj koji stanje u gradu tog 28. listopada opisuje kao relativno mirno te ističe kako je održan skup fašista u znak potpore matici.¹²⁸⁷ *Novo doba* pak piše o nasilju nad „našim sunarodnjacima“ netom pred prevrat.¹²⁸⁸ Spominje kako su fašisti u noći prevrata oružjem prijetili pojedincima da moraju napustiti grad u roku od 24 sata te kako su na nekim dućanima osvanuli natpisi: „Osuđen na smrt ako se nadješ u Zadru poslije 1. novembra”. Guidi spominje kako se na meti našla i briačnica Giuseppea Zuccarija s obzirom na to da nije istaknuo trobojnicu u čast marša kojim dolazi do državnog udara.¹²⁸⁹ Nakon Rima dolazi do postupnog preuzimanja vlasti u pojedinim gradovima, poštanskih službi i arsenala te nastupa cenzura u novim pokrajinama.

U prvim godinama preuzimanja vlasti Mussolini u pokrajinama diljem zemlje provodi smjene u cilju usklađivanja novog režima s upravom i kako bi se umjerene struje isključile iz nje.¹²⁹⁰ Već vlada Luigija Facte 17. listopada 1922. ukida instituciju Ureda za nove pokrajine i osniva prefektore s prefektom na čelu, čime se ukida uloga građanskog povjerenika. Na mjesto zadarskog prefekta 1. studenoga 1922. dolazi Luigi Maggioni koji na dužnosti ostaje do svibnja 1923. i koji 1. studenoga obznanjuje podršku Zadra Mussoliniju.¹²⁹¹ Započinje proces integracije Zadra u državni sustav pokrajina, odmičući se od epiteta *nove pokrajine*, a s njime i kontrola vlastitoga administrativnog aparata i pojedinaca kroz ulogu prefekta. Prefekti služe Mussoliniju kao desna ruka koja provodi integraciju pokrajina i kadrovanje te oblikuje politički život. Nedugo nakon uspostave nove fašističke vlade osjećaju se borbeni tonovi u novinama, pa se tako žestoko kritiziraju prošle vlade kojima se zamjera nedostatak borbenosti i znanja, naglašava se snaga nove vlade koja počiva na vojnoj snazi i glorificira se Mussolinijev patriotizam koji ga prati tijekom političke karijere.¹²⁹²

Pogled na biografske profile glavnih junaka, od kojih je većina ekonomski integriranih profesionalaca u gradu, ukazuje kako službenim dolaskom fašista na vlast nije došlo do ozbiljne promjene među privilegiranima koji su upravljali gradom.¹²⁹³ Fašisti nasilnim politikama prodiru u društveno i političko tkivo grada dok ih unionisti s manjim i većim zakašnjenjem

¹²⁸⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, sign. 3.1.4, Pismo Cincar-Markovića Moroniju od 2. studenoga 1922.

¹²⁸⁷ Guidi, 2016: 69.

¹²⁸⁸ *Novo doba*, 31. listopada 1922., „Žrtve fašističkog nasilja”, br. 249, 2.

¹²⁸⁹ Guidi, 2016: 69.

¹²⁹⁰ Tosatti, 2001: 1021.

¹²⁹¹ *Corriere di Zara*, 8. studenoga 1921., „Il nuovo prefetto”, br. 74, 2.

¹²⁹² *Corriere di Zara*, 22. studenoga 1922., „Il governo della Vittoria”, br. 76, 1; Isto, 6. prosinca 1922., „La penultima fase”, br. 78, 1.

¹²⁹³ Guidi, 2016: 71.

prate, iako kroz degradaciju uloga. Unuk gradonačelnika Ziliotta u osvrtu na to doba ističe kako zbog povijesti grada i mentaliteta nije postojala osnova za formiranje oporbe fašizmu, kao što nije postojala ni klasna borba uslijed iredentističkog duha.¹²⁹⁴ Unionisti zapravo nastavljaju svoju politiku odanu Rimu u datim društveno-gospodarskim okolnostima u kojima boljitak Zadra i zadarskih Talijana vežu uz pomoć Rima. Kako zaključuje Monzali, antifašizam je bio luksuz koji većina Talijana u Dalmaciji, posebice Zadrana, nije mogla priuštiti.¹²⁹⁵

Integracija unionista u fašističku stranku odvija se u dva veća vala; jedan se događa između Marša na Rim i 1925., a drugi nastupa nekoliko godina kasnije. Sedam članova nacionalističke i fašističke grupacije, kao i 10 unionista početkom studenoga daju ostavke u gradskom vijeću pod izgovorom različitosti pogleda. Uslijedile su ostavke gradonačelnika i ostale većine koje je novi prefekt Maggioni prihvatio 5. studenoga 1922.¹²⁹⁶ Prema izvještaju prefekta Maggionija, ostavke nisu izazvane nasilno. Krekich je u svojem pismu građanima objasnio kako zbog ostavka u općinskom vijeću i upravi raspušteno gradsko vijeće, što ga je nagnalo da svoj mandat zastupnika u parlamentu stavi na raspolaganje.¹²⁹⁷ Pismom se obratio i predsjedniku Zastupničkog doma parlamenta De Nicoli rekavši kako smatra dužnošću podnijeti ostavku radi zastupanih ideala i ostavke većine vijećnika općinskog vijeća.¹²⁹⁸ Dana 16. studenoga skupina zastupnika i predstavnika vlade pozvala je na neprihvatanje Krekicheve ostavke, Krekich se obratio zastupnicima te je uz zahvalu prihvatio da i dalje služi gradu.¹²⁹⁹

Kao jedan od glavnih vanjskopolitičkih ciljeva Mussolini je odredio gradnju odnosa s Kraljevinom SHS i ratifikaciju konvencija iz Santa Margherite kako bi se dalje moglo raditi na riječkom pitanju. Mussolinijevo umijeće koketiranja s domoljubljem, kao i odmicanje od njega prožima se kroz njegov politički put. Iako je prije dolaska na vlast kritizirao miroljubivu politiku vlada prema Dalmaciji, stavljajući u pozadinu činjenicu da je podržao Rapalski ugovor, nova uloga zahtijeva novu pragmatičnost, no ujedno stvara potencijalno opasnu oporbu razočaranu saznanjem da je borba protiv Rapalskog ugovora završena. Potencijalna opasnost leži u unionistima i radikalnijoj strani fašističke stranke kritične prema miroljubivoj politici

¹²⁹⁴ Ziliotto, 2004: 38.

¹²⁹⁵ Monzali, 2007: 407.

¹²⁹⁶ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 99/59, Oglas povodom svrgnuća nekih članova uprave i savjeta općine Zadar. ACS, *MI, Gab. Finzi*, b. 10, f. 1, telegram br. 29759, 7. studenoga 1922.

¹²⁹⁷ *Corriere di Zara*, 8. studenoga 1922., „Le dimissioni del Consiglio e dell' Amministrazione Comunale di Zara. Le dimissioni dei membri della Camera di Commercio. Le dimissioni del deputato di Zara”, br. 74, 2; ACS, *MI, Gab. Finzi*, b. 10, f. 3, telegram br. 29703, 7. studenoga 1922.

¹²⁹⁸ *Corriere di Zara*, 8. studenoga 1922., „Le dimissioni del Consiglio e dell' Amministrazione Comunale di Zara. Le dimissioni dei membri della Camera di Commercio. Le dimissioni del deputato di Zara”, br. 74, 2.

¹²⁹⁹ *Corriere di Zara*, 22. studenoga 1922., „Le dimissioni dell'on. Krekich”, „Krekich ai suoi elettori”, br. 76, 1.

prema Kraljevini SHS, stoga Mussolini uz pomoć prefekta Maggionija reorganizira lokalni ogranak stranke i provodi politiku pridobivanja unionista. Mussolini preko Maggionija vrši pritisak na vodstvo stranke pod opaskom krize u lokalnom ogranku. Tajnika *Fascio di Zara* i zadarskog *Federazione provinciale del PNF*¹³⁰⁰ Trifone Radovani daje ostavku zbog, kako se navodi, privatnih razloga, a u ožujku 1923. i još nekih istaknutih članova poput doktora Bussatija i odvjetnika Botterija.¹³⁰¹ Mussolini također u Zadar šalje komisiju da ispita stanje, pa tako u grad stižu Michelangelo Zimolo i povjerenik Passerini sa zadaćom da ispitaju odanost 480 fašista i 230 nacionalista, što dovodi do ponovnog upisivanja podobnih 145 fašista i 142 nacionalista.¹³⁰² Krekich se 1924. pridružuje stranci dodajući titule predsjednika Kraljevskoga izvanrednog povjerenstva za Zadarsku pokrajinu. Unionisti zadržavaju poslove u upravi grada iako sa znatno manjom slobodom nego prijašnjih godina, dok Mussolini i dobiva partnere za vođenje centralističke politike. Pripadnici Nacionalne unije od 1922. u biti i nisu pokazivali znakove netrpeljivosti prema fašističko-nacionalističkim kandidatima izvan dopuštenoga političkog diskursa. S obzirom na njihov ugled u gradu i zastupljenost u društvenim i upravljačkim strukturama kupovanje njihove naklonosti postaje bitno za održavanje mira u gradu. Većina unionista s vremenom pristaje uz fašizam, čime se postiže relativan politički mir u gradu tijekom međuratnih godina.

Zadarska pokrajina kreće u zakonodavnu prilagodbu od 1922. do 1925., a u sljedećim godinama u gradu osim prefekta kao upravne funkcije ističu se povjerenici prefekture¹³⁰³ koji predstavljaju određenu sponu između politike i uprave te gradonačelnici (*podestà*).

Kao manje stabilna godina karakterizira se 1925., kada dolazi do krize u općinskoj upravi uslijed ostavke gradonačelnika i njegovih zamjenika, stoga prefekt Basile u veljači 1926. suspendira vijeće te se u pokrajinu dovodi Bartolomeo Andreoli kao izvanredni povjerenik (*Commisario straordinario*) koji u gradu mora ostati do ponovne uspostave gradskog vijeća.¹³⁰⁴ Sam povjerenik u grad dolazi na temelju dekreta koji odobrava sam kralj, što svjedoči upletenosti centralne vlasti u lokalnu. Budući da prvotni rok od tri mjeseca nije ispunio

¹³⁰⁰ *Fasci di combattimento* čine osnovu strukture PNF-a, a one su dalje organizirane po provincijama kraljevstva u *Federazione provinciale del PNF*. Na čelu se nalazi tajnik (*segretario federale*) koji njima upravlja, nadzire njihovo djelovanje te djeluje kao službeni predstavnik PNF-a u pokrajini.

¹³⁰¹ ACS, *MI, Gab. Finzi*, b. 10, f. 3, br. 6397, 3. ožujka 1923.; Isto; br. 1826, 21. travnja 1923.

¹³⁰² Valja naglasiti kako ponovni upis nije dozvoljen bivšem tajniku Radovaniju. ACS, *MI, Gab. Finzi*, b. 10, f. 3, br. 1826, 21. travnja 1923.

¹³⁰³ Povjerenikom prefekture proglašen je u studenome 1922. Rodolfo Battara. HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 66, 44/66, studeni 1922. Battara je u srpnju 1923. preuzeo funkcija gradonačelnika. Cevolin, 2005: 87.

¹³⁰⁴ GU, 14. ožujka 1925., br. 61, 994.

očekivanja, izvanredna uprava potrajala je sljedećih mjeseci¹³⁰⁵ Proglašenjem zakona br. 237 od 4. veljače 1926. i Kraljevskog dekreta br. 1910 od 3. rujna 1926. ukidaju se izborna tijela općina, a sve funkcije koje su dotad obnašali gradonačelnik i općinsko vijeće prenesene su na *podestà* kojeg imenuje vlada kraljevskim dekretom.¹³⁰⁶ Gradonačelnikom se imenuje Mario Sani.¹³⁰⁷ Promjenom administracije dolazi do stabilizacije na političkoj sceni, prestaje izvanredno stanje, a gradonačelnik s općinskim vijećem preuzima glavnu ulogu u gradu.¹³⁰⁸ Općinsko vijeće sastavljeno od nekoliko vijećnika koje imenuje prefekt služi kao savjetodavno tijelo gradonačelniku. 1928. ponovo dolazi do sukoba u uredu gradonačelnika što uzrokuje ostavke zamjenika gradonačelnika Maria Sanija, a kasnije i njega samog, zbog čega privremenu upravu preuzima povjerenik prefektore do izbora novog gradonačelnika Giovannija Salghettija Driolija koji 15. lipnja 1929. preuzima dužnost.¹³⁰⁹

Gradonačelnik fašističkog razdoblja ostajao je na dužnosti pet godina s mogućnošću da ga prefekt smijeni ili ponovno potvrdi nakon pet godina, pa će tako Salghetti Drioli biti biran nekoliko puta tijekom trećeg desetljeća. Način izbora najvažnijih funkcija u gradu i ekonomska pomoć o kojoj ovisi vežu grad čvrsto uz režim koji ne ostavlja mnogo prostora za slobode. Politički život u Zadru tijekom 1930-tih godina predstavlja neistraženo područje kojem se treba posvetiti pozornost prilikom budućih znanstvenih istraživanja.

6.2. KRIVULJA ODNOSA DVIJU KRALJEVINA KAO MANIFESTACIJA GRANIČNOG FAŠIZMA I NJEZIN ODRAZ U PRIMJENI NASILJA NAD DRŽAVLJANIMA KRALJEVINE SHS

¹³⁰⁵ GU, 21. listopada 1925., br. 245, 4254.

¹³⁰⁶ GU, 14. travnja 1926., br. 87, 1596; HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 125, 151/125, 22. rujna 1926.

¹³⁰⁷ Mario Sani u to vrijeme uživa povjerenje vlade jer prije gradonačelničke funkcije obnaša funkciju povjerenika prefektore u prosincu 1925., no čini se kako ga gubi tijekom 1928. kada dolazi do sukoba u uredu gradonačelnika i njegove ostavke. HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 108, 132/108, prosinac 1925.; Isto, kutija 125, br. 151, 22. rujna 1926.; ACS, *Ministero interno, Direzione Generale, Amministrazione Civile (1861-1985)*, Divisione AA.GG.e RR, Podestà e Rettorati provinciali (13/056), b. 316, Zara (15999), Vice Podesta, br. 210 RR; 6. veljače 1928.; Isto, br. 2934/II, 23. ožujka.1928.; br. 2294 Gab., 27. lipnja 1929.

¹³⁰⁸ GU, 14. travnja 1926., br. 87, 1596.

¹³⁰⁹ ACS, *Ministero interno, Direzione Generale, Amministrazione Civile (1861-1985)*, Divisione AA.GG.e RR, Podestà e Rettorati provinciali (13/056), b. 316, Zara (15999), Vice Podesta, br. 210 RR; 6. veljače 1928.; Isto, br. 2934/II, 23. ožujka.1928.; br. 2294 Gab., 27. lipnja 1929.

Dolazak fašista na vlast unio je neizvjesnost u odnosa dviju država. Ponajviše je bilo upitno pitanje evakuacije treće zone koja je morala nastupiti nakon ratifikacije Rapalskog ugovora. Odnos Mussolinija prema jadranskom pitanju u poslijeratnim je godinama bio proturječan¹³¹⁰ te se nije znalo na koji će način nova fašistička vlada nastupiti u nizu neriješenih pitanja koje prijašnje vlade nisu uspijevale riješiti. Sforzina ideja o Italiji kao ekonomskom lideru jugoistočne Europe i nastavak stabilnih odnosa s Kraljevinom SHS doveden je u pitanje zbog nacionalistički orijentiranih nositelja i samog vođe fašističkog pokreta. Od podrške unitarizmu Kraljevine SHS do podrške D'Annunziju nacionalizmu, preko zagovora talijanskoga nacionalnog i teritorijalnog poniženja do podrške Rapalskog ugovoru - Mussolinijevih proturječnosti bilo je pregršt, no dvojaka igra populizma donijela mu je podršku sljedbenika i političko manevriranje koje ga je održalo i na kraju dovelo na vlast. Sve spomenute proturječnosti imaju nešto zajedničko u mjesecima i godinama prije Marša. Jedno od ključnih obilježja talijanske poslijeratne politike koje je definiralo smjer Mussolinijeve politike bila je kriza demokratskog intervencionizma predvođenog Bissolattijem i Salveminijem, zagovornicima pomirljivog stav o jadranskom pitanju koji je mnogima nacionalistima i zagovornicima pripajanja velikog dijela istočne obale Jadrana u postratnoj Italiji bio neprihvatljiv. Sudjelovanjem u pobuni nakon Bissolattijeva govora u milanskoj *La Scali* Mussolini je odlučio jednom zauvijek prekinuti s demokratskim intervencionistima i postaviti fašistički pokret na nacionalistički spektar politike.¹³¹¹

Retorika na kojoj je Mussolini gradio jadransko pitanje nakon 1919. počivala je na spasu i obrani talijanstva Dalmacije. Hrvate i Slovence s kojima su Talijani dijelili sudbinu u bivšoj državi Mussolini je smatrao simbolom austrijskog ugnjetavanja nad Talijanima Istre i Dalmacije i glavnim kamenom spoticanja dobrih odnosa Kraljevine SHS i Italije uslijed ekspanzionističke politike. Netrpeljivost prema hrvatskom i slovenskom nacionalizmu koji je dijelio s Beogradom bio je zapravo temelj njegove jadranske politike tijekom dvadesetih godina, pri čemu je kao glavnog partnera vidio srpsku stranu, manje zainteresiranu za Dalmaciju i sudbinu ljudi u njoj.¹³¹² Iz tog kuta gledanja ne treba čuditi Mussolinijevo priznavanje Rapalskog ugovora koji je prihvatio u većem dijelu unatoč pojedinim kritikama. Giolitti i njegovi suradnici u Mussoliniju su vidjeli priliku da neutraliziraju protivljenje nacionalističkih pokreta prije potpisivanje ugovora, no loš prijam tršćanskih i julijskih fašista

¹³¹⁰ Di Nolfo, 1960.; Bucarelli, 2011.

¹³¹¹ Bucarelli, 2011: 61; Cattaruzza, 2017: 125.

¹³¹² Bucarelli, 2011: 61.

naveo je Mussolinija da preoblikuje fašistički stav o jadranskom pitanju upućujući kritike na uređenje Dalmacije u kojoj se želi zatrti talijanstvo.¹³¹³ Mussolini će jadransko pitanje od 1921. koristiti da politički degradira nestabilne vlade Bonomija i Facte.

Nakon Marša na Rim mnogi su predviđali brzi pad konvencija iz Santa Margherite. *Novo doba* donosi sumnje i strah da će nakon Sušaka fašisti zauzeti Dalmaciju.¹³¹⁴ Iako su konvencije potpisali opunomoćenik Kraljevine SHS Vojislav Antonijević i talijanski ministar vanjskih poslova Carlo Schanzer, upitna je bila ratifikacija, koja je bila preduvjet za evakuaciju treće zone.¹³¹⁵ Zbog državnog udara ratifikacija je službeno odgođena, no krugovi bliski Mussoliniju dali su proširiti glas kako će nova vlada nastaviti dotadašnji smjer talijanske politike prema Dalmaciji. Vlada Kraljevine SHS pozivala je na mir, čak je i sam Ninčić pozvao novinare preko kojih je poslao umirujuću poruku naglasivši da se pojedinim incidentima ne smije pridodavati velika važnost.¹³¹⁶ To je potvrđeno nakon poziva Antonijevića na sastanak s Mussolinijem u Rimu. Sastanak dvojice bio je jedan od prvih diplomatskih sastanaka koji je Mussolini održao s nekim stranim diplomatom čime je želio pokazati otvorenost daljnjoj suradnji s Beogradom.¹³¹⁷ Na istom sastanku obje strane su potvrdile kako će zadržati *status quo* poštujući dosad postignute ugovore. Sam je Mussolini nekoliko dana nakon Marša na Rim izjavio: „Dalmatinsko pitanje za nas je praktički riješeno. Sa Jugoslavijom mi nemamo nikakav sporazum za evakuaciju. Ono što je u ovom momentu potrebno, to je prije svega jedna jasna izjava, da je Italija država koja hoće da ju se rešpektuje.”¹³¹⁸ Mussolini je jadransko pitanje koristio kao sredstvo propagande i učvršćivanja stege unutar pokreta, no s današnjim pogledom jasno je kako je vodio pragmatičnu politiku koja je bila u suprotnosti s vanjskom slikom. On je još u rujnu 1922. objavio ministru Schanzeru da u potpunosti podržava vladu te je osudio odmetničko ponašanje riječkih fašista dajući do znanja da je poduzeo korake za promjenu smjera.¹³¹⁹

¹³¹³ *Il Popolo d'Italia*, 17. prosinca 1920. „Come gli autriaci e i jugoslavi tentarono di snaturare il carattere e la bimillenne civiltà della Dalmazia italiana”, br. 301, 3; Bucarelli, 2011: 66.

¹³¹⁴ *Novo doba*, 31. listopada, „Fašisti zauzeli Sušak. Prijete da će zauzeti Dalmaciju”, br. 249, 1.

¹³¹⁵ *L'Ida Nazionale*, 28. listopada 1922., „La firma degli accordi di Santa Margherita”, br. 253, 1; *Novo doba*, 30. listopada 1922., „Prevrat u Italiji”, br. 248, 1.

¹³¹⁶ *Novo doba*, 6. studenoga 1922., „Izjave Dr. Ninčića”, br. 253, 1. Prethodnih dana Ninčić i Mussolini izmijenili su srdačne telegrame pozivajući se na srdačne odnose dviju država. DDI, VII, vol. I, br. 62, telegram T. 2522. od 4. studenoga 1922., 29; Isto, br. 72, 5. studenoga 1922., 35.

¹³¹⁷ *Novo doba*, 7. studenoga 1922., „Naši odnosi s Italijom”, br. 254, 1.

¹³¹⁸ *Novo doba*, 2. prosinca 1922., „Položaj u Italiji”, br. 250, 1.

¹³¹⁹ Bucarelli, 2011: 65 i 66.

Jednom kad je osvojio vlast, Mussolini, željan međunarodnog uspjeha da učvrsti svoj unutarnji prestiž, usvojio je umjerenu i pragmatičnu jadransku politiku u cilju uspostave odnosa prijateljstva i suradnje s novim državama na tlu Europe.¹³²⁰ Kao iskaz dobre volje za suradnju o kojoj je ovisio međunarodni ugled nove talijanske vlade, Italija je ratificirala konvencije iz Santa Margherite 19. veljače 1923.¹³²¹ Mussolini je ratifikaciju sporazuma iz Santa Margherite opravdao kao nužan korak za uspostavu novog puta u odnosima s Beogradom. Konvencije su potvrđene parlamentarnom većinom 10. veljače, a Senat ih je potvrdio 16. veljače. Izmjena diplomatskih nota uslijedila je 26. veljače te je u ožujku iste godine provedena evakuacija treće zone. Novine *L'Idea nazionale* ratifikaciju su opravdale nužnošću i međunarodnom obvezom koja je Italiji nametnuta potpisom Rapalskog ugovora.¹³²² Tajnik lokalnih fašističkih tijela Radovani poziva na disciplinu i suzdržavanje od odmazdi nakon ratifikacije sporazuma.¹³²³ Zaokret Mussolinijeve politike izazvao je nezadovoljstvo među pojedinim pripadnicima pokreta, ponajviše onima koji su bili uvjetovani sporazumima. Iako je zadarski prefekt Maggioni obaviješten o skoroj primopredaji treće zone te je pokušao ublažiti reakcije političkih lidera u gradu, dalmatinski *L'Associazione Nazionalista Italiana* na čelu s Mandelom poslao je kabinetu protestnu notu 8. veljače.¹³²⁴

Stabilizacija na političkoj sceni i ekonomske mjere koje su pomogle ekonomiji grada pogodovali su poboljšanju životnih uvjeta u Italiji. Smanjenje javne potrošnje na državnoj razini, stabilizacija lire, uspostava zaštitnih carina i mir na istočnim granicama omogućili su Mussoliniju porast industrije i socijalni mir. Dakako, treba uračunati i kadroviranje i formiranje dobrovoljnih odreda koji su zajedno s vojskom i policijom držali stegu. Rim i Beograd tijekom 1923. i 1924. nastavili su pregovore o pitanju Rijeke i prava manjina. Rimski ugovori sklopljeni u siječnju 1924. riješili su riječko pitanje pripajanjem većeg dijela Rijeke Italiji i dodjeljivanjem grada Sušaka, Delte, Gornje Drenove, Zameta i Srdoča Kraljevini SHS. Dio ugovora bio je i pakt o prijateljstvu koji je Kraljevini SHS donio talijansko priznanje cjelovitosti i potporu uz obećanje da neće poticati nacionalističke pokrete u Kraljevini SHS. Mussolini je tako dovršio slijed politike koju su započeli Giolitti i Sforza paradoksalno otišavši korak dalje provevši

¹³²⁰ Monzali, 2007: 400.

¹³²¹ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 60, br. 50/60, Izrezak iz novina *Problemi italiani* od 1. travnja 1923. pod naslovom „Gli accordi di Santa Margherita”, br. 7.

¹³²² *L'Idea Nazionale*, 13. veljače 1922., „L' imminente ratifica parlamentare degli Accordi di Santa Margherita. Un atto neccesario”, br. 35, 1.

¹³²³ Guidi, 2016: 70.

¹³²⁴ Monzali, 2007: 404.

program demokratskog intervencionizma, međutim bez demokratskih intervencionista.¹³²⁵ Obje zemlje obvezale su se na uzajamnu potporu i suradnju u cilju poštovanja sklopljenih sporazuma i recipročnu neutralnost u slučaju napada koji pretrpi jedna od članica, a da ga nije isprovocirala jedna od ugovorenih strana. Dvije zemlje sklopile su još nekoliko bilateralnih sporazuma tijekom 1924. i 1925. s kulminacijom Nettunske konvencije 20. srpnja 1925. koja je donijela trgovačke i granične pogodnosti za odnos grada Zadra i okolice.

Srdačni odnosi i rezultati postignuti sporazumima do 1925. bili su kratkog vijeka. Odnosi dviju država postupno su ulazili u krizu zbog susjedne države Albanije. Kraljevina SHS svoj je utjecaj u toj zemlji pokušala održati potporom povratka vlasti Ahmeda bega Zogua krajem 1924., što se kosilo s Mussolinijevim planovima. Zogu se nakon dolaska na vlast okreće Italiji od koje dobiva financijsku potporu.¹³²⁶ Sklapa tajni sporazum u kolovozu 1925. kojim Albanija ustupa svoj teritorij Italiji u slučaju rata s Kraljevinom SHS. Od 1925. do 1928. dvije su države sklopile niz sporazuma koji su potkopali planove Kraljevine SHS za tu zemlju, što je dovelo do nazadovanja odnosa Rima sa srpskim političarima u Beogradu i dalje do bliže suradnje Kraljevine SHS s Francuskom. Dvije države 1927. potpisuju pakt o prijateljstvu i vode blisku suradnju na ekonomskom i vojnom polju, što degradira odnose s Italijom. Pogoršanje odnosa dviju država poklapa se i s većom autoritarnošću fašističkog režima koji se održava na položaj „inferiornih“ nacija i razvoj rasne politike.

U fašističkoj retorici Dalmacija se smatrala strateški nužnom da Jadransko more postane *mare nostrum* te se evociralo nepravedno izgublenu zemlju ugovorom iz 1920., čime su talijanske zajednice ostale zarobljene u drugoj državi. Rasprave i studije o promicanju talijanstva Dalmacije, koje je, po nekima, sezalo još od Rima i vodilo do suvremene Italije, i potpuno negiranje ostalih nacija nisu bile izum fašizma, no fašizam je pokrenuo raspravu o novom pogledu na Jadran u kojem će primat zauzeti čista nacija oblikovana fašistički pokretom. Obrana po rasnoj osnovi s jedne strane ističe tradicijsko uporište u rimskom dobu koje se linearno nastavlja do suvremene Italije, dok druga strana navodi da se *jadranska* rasa sastoji od elemenata prisutnih s obje strane Jadrana.¹³²⁷ „Slavenstvo“ se po geografskoj osnovi anulira diobom kojim Dinaridi dijele Dalmaciju od pravog Balkana. Neki autori pak uporište nalaze u staroj neprijateljskoj Monarhiji koja je osmišljeno koncentrirala „slavenski“ element u

¹³²⁵ Bucarelli, 2011: 66.

¹³²⁶ Kao primjer vidi: DDI, VII, vol. IV, br. 63, 15. srpnja 1925.

¹³²⁷ Vidi: Puccini, 1996; Skerlj, 1939; Dudan, 1927.

Dalmaciji umjetno ga razvijajući kao protutežu talijanskoj naciji.¹³²⁸ Od trenutka kada je fašizam postao dio izvršne vlasti u Italiji izjednačeni su pojam nacionalnog i državnog, a fašistički antagonizam prema svemu što nije bilo nacionalno jača. S dolaskom fašizma više nije riječ o ispitivanju raspoloženja i projekata, već o ocrtavanju faza razvoja koje su sada postale smjernice vlasti.¹³²⁹ Mediteran i Sjeverna Afrika kao talijanska inačica njemačkog *Lebensrauma* bili su osnovni *spazio vitale* za fašizam. *Spazio vitale* sastojao se od *piccolo spazio* koji su naseljavali Talijani i *grande spazio* u kojemu bi fašizam provodio organizaciju zajednica nacija koje bi s Italijom bile povezane hijerarhijskom podređenošću. U tom prostoru dominantan bi bio proces izvoza fašizma kao političkog sustava i superiorne talijanske kulture.

Idejni odnos rasne hijerarhije unutar fašističkog prostora bio je piramidalan s talijanskim nukleusom na vrhu, centralnim europskim dijelom u sredini i afričkim i azijskim kolonijama na dnu.¹³³⁰ Centralni dio sastojao se od europskih interesnih sfera u kojima je dopušteno postojanje rasa, no uz podčinjavanje talijanskoj kulturnoj, ekonomskoj i političkoj superiornosti. Definicija tog europskog okolnog prostora geografski je različito tumačena, no dalmatinska obala uključena je u sva tumačenja. Pravo Slovenaca i Hrvata na postojanje kao nacije, na njihov jezik, njihovu tradiciju, na njihova imena smatralo se zaprekom za život i razvoj Italije, a postojanje velike države kao što je bila Kraljevina SHS predstavljalo je prijetnju ekspanziji na istok.

Fašistička Italija usvaja „inkluzivni“ tip nacionalističke orijentacije usmjeren na asimilaciju Slovenaca i Hrvata pri čemu se za njih koristi termin „tuđinac“, a manje „Slaven“. ¹³³¹ Takvom kontradikcijom željelo se negirati njihovu nominalnu pripadnost skupini naroda čime njihovo postojanje postaje upitno. Uskraćivanjem pripadnosti željelo ih se marginalizirati, ali i naglasiti njihovu razliku od Talijana. Njihov opstanak na taj način postaje moguć jedino asimilacijom i preobrazbom u Talijane. Stvaranje fašističkoga *novog čovjeka* bio je jedini put za obnovu Italije i talijanske nacije, stoga ideja o mogućnosti asimilacije inferiornih civilizacija a da se time ne utječe na veličinu vlastite, postaje opravdanje za stapanje s talijanskom nacijom preuzimanjem svih socijalnih i kulturoloških obilježja i progone.¹³³²

¹³²⁸ Autorica se poziva na Smirichevo djelo iz 1920. *Italianità della Dalmazia*. Puccini, 1996: 61.

¹³²⁹ Bartolini, 2006: 63.

¹³³⁰ Rodogno, 2005: 320-322. Talijanski Židovi kao i svi Židovi Mediterana u toj su hijerarhiji postavljeni u treću stepenicu s obzirom na to da im se negirala rasa te su kao takvi smatrani inferiornijima od Europljana.

¹³³¹ Bartolini, 2006: 40.

¹³³² Bartolini, 2006: 45-52.

Ključno sredstvo u tom pitanju bio je jezik i njegovo zatiranje u svakodnevnoj uporabi, toponimiji i osobnom identitetu.

Iako se promjena toponima često povezuje s fašizmom, ideju o talijanizaciji nazivlja valja tražiti još u vremenu Velikog rata. Kraljevsko geografsko društvo u Rimu krenulo je u studenome 1915. s izradom nove terminologije područja koji su prema Londonskom paktu trebali biti dodijeljen Italiji nakon rata.¹³³³ Kad su mogle, monarhijske uprave primorskih krajeva upotrebljavale su talijaniziranu toponimiju u službenim aktima i kartografiji. Vrhovno zapovjedništvo donijelo je 1917. odluku o osnivanju posebnog povjerenstva za službenu reviziju naziva, a do kraja rata Kraljevski vojno-geografski institut (*Regio Istituto Geografico Militare*) talijanizirao je službenu kartografiju. Ipak, zbir znanja koji su tijekom rata izradili učenjaci raznih struka stvarnu snagu dobio je dekretom od 20. siječnja 1921. kada je na inicijativu Ureda za nove pokrajine osnovana Komisija za toponimiju pripojenih zemlja (*Commissione per la toponomastica delle terre redent^e*). Prema odluci, 11. srpnja 1921. u Rimu se okupila komisija zadužena za provođenje dekreta koja je odredila načela i smjernice rada, kao i osnivanje dviju potkomisija, jedne za Julijsku krajinu pod kojom se našao Zadar i drugu za Veneciju Tridentinu.¹³³⁴ Povjerenstvo se sastojalo od članova koje su predložili građanski povjerenici obiju Venecija i građanski povjerenik za Zadar, ravnatelj talijanskoga Kraljevskog vojno-geografskog instituta, po jedan delegat društava i organizacija srodnih tematici te po dva delegata lokalnih vlasti. Prva komisija pod vodstvom filologa Mattea Bartolija koja je trebala provesti u djelo imena općina i zaselaka na području Julijske krajine završila je rad nakon nekoliko mjeseci, no uslijed složenih pitanja na području Trenta i Bolzana koji su podlegli preinakama konačni rezultat rada komisije trebalo je čekati još nekoliko mjeseci. U kolovozu 1922. rezultate komisije odobrilo je Vijeće ministara, ali je službena potvrda nastupila tek nakon stabilizacije političkih okolnosti.¹³³⁵ Željna provesti talijanizaciju toponima u djelo, fašistička vlada nakon završne revizije daje konačnu potvrdu radu komisije početkom 1923., a Mussolini 29. ožujka iste godine daje svoj potpis na dekret br. 800 kojim talijanska toponimija postaje službenom u novim pokrajinama.¹³³⁶

¹³³³ Bartolini, 2006: 80.

¹³³⁴ Radossi, 2008: 34 i 35.

¹³³⁵ Pritom valja naglasiti kako izostanak primjerene zakonske osnove ne isključuje primjenu talijanske toponimije, pa tako cenzus iz studenoga 1921. na području novih pokrajina ne ostavlja prostor za dvojezične toponime definirajući smjer talijanske politike koju će dovršiti fašizam. Vidi: Scabar, 2021: 352 i 353.

¹³³⁶ Regio decreto n. 800 od 29. ožujka 1923. u: GU, br. 99, 27. travnja 1923., Allegato n. 2, 3843.

Ključan korak ka preobrazbi novih pokrajina bilo je mijenjanje prezimena i osobnih imena.¹³³⁷ Takvi slučajevi zabilježeni su i u vrijeme Monarhije kada su talijanski službenici prepisivali prezimena talijanskim pravopisom i izgovorom iako se u većini slučajeva zasigurno ne mogu pripisati sustavnom planu, već prije previdima i lošem vladanju službenika jezicima.¹³³⁸ Svojevoljna i besplatna promjena prezimena dozvoljena je carskim dekretom iz 1826. u slučajevima od posebne važnosti, što je kasnije osamdesetih godina 19. stoljeća povjereno pokrajinskim političkim vlastima. Međutim, situacija se mijenja s Velikim ratom jer takav način postupanja postaje pravilo. Prve punopravne promjene prezimena događaju se prema austrijskom zakonodavstvu koje je još uvijek na snazi na okupiranom području.

Pretfašističke vlade, iako ustrajne u namjeri, ne uspijevaju provesti obvezu promjene prezimena koja postaje pravilom od 1923. Promjene u novim pokrajinama počinju prvo u Veneciji Tridentini dekretom iz 1926. koji je ozakonio talijanizaciju prezimena na području Trenta i Bolzana. Dekretom br. 494 od 7. travnja 1927. proširen je na ostale nove pokrajine.¹³³⁹ Njime se od obitelji zahtijevalo da imaju izvorno talijansko ili latinsko prezime prevedeno na druge jezike ili deformirano stranim pravopisom ili da dodatkom sufiksa *di* sažimaju izvorno prezime. Nepoštovanje pravila kažnjavalo se globom od 500 do 5000 lira. Prema odredbama dekreta, prefekti su imenovali posebna povjerenstva sa zadaćom sastavljanja popisa prezimena koja podliježu ispravku te su mogli odrediti i zamjensko prezime. Osnovno polazište bilo je da su sva ili većina prezimena na tim područjima ustvari bila talijanskog podrijetla, no da ih je germaniziralo ili slaveniziralo svećenstvo.

Postupak, koji se nije uvijek poštovao, predviđao je promjenu prezimena na zahtjev glave obitelji uz objavu na općinskoj oglasnoj ploči ili bi promjenu nametnula prefektura. Promjena se obznanjivala uredbom pokrajinskog prefekta te je bila objavljivana u službenom glasilu *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia* (dalje: *Gazzetta Ufficiale*) i matičnim knjigama, pri čemu je župnim uredima oduzeta ovlast da ih vode i prenijeta na općine. Zadarske novine *Il Littorio Dalmatico* također su obavještavale o promjeni prezimena. Kako navodi Passini, *Gazzetta Ufficiale* za područje Zadarske provincije u međuratnom razdoblju sadrži 623 molbe iako taj

¹³³⁷ Opširnije o mijenjanju imena i prezimena u Dalmaciji vidi: Mezulić, Jelić, 2005.

¹³³⁸ Bartolini, 2006: 82.

¹³³⁹ GU, 22. travnja 1927., br. 93, 1690. Dekret od 10. siječnja 1926. br. 17 koji detaljnije donosi odredbe promjene prezimena vidi u: GU, 15. siječnja 1926., br. 11, 135 i 136; HR-DAZD-121, kutija br. 54, 242/54, kutija br. 54, košuljica br. 1, Cartelini di identita.

broj ne treba shvatiti kao konačan. Njih 329 izdano je na vlastiti zahtjev (*su richiest*¹³⁴⁰), 281 molba nametnuta je od strane vlasti (*imposto*) dok je njih 14 ostalo neobjašnjeno (*non definiti*).¹³⁴¹ Zakon br. 383 od 8. ožujka 1928. proširio je odredbe i na osobna imena, pa je tako zabranjeno nametanje imena koja vrijeđaju javni poredak, nacionalne ili vjerske osjećaje ili zemljopisne oznake mjesta.¹³⁴² Zakon je također nametnuo mogućnost retrogradnih preinaka izvoda iz matične knjige rođenih koji su sastavljeni protivno odredbama zakona. Nekoliko dana kasnije, 28. ožujka objavljen je još jedan zakon koji je i odraslima omogućio promjenu imena. Za fašističke vlasti svatko tko nije talijanizirao svoje prezime bio je podložan sumnji. Dokaza o promijeni prezimena danas postoji vrlo malo s obzirom na to da su mnogi spaljeni pri napuštanju Zadra nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943., no službena glasila kao *Gazzetta Ufficiale* i lokalne novine *Il Littorio Dalmatico* pružaju dobar izvor informacija o talijanizaciji prezimena koji valja uzeti u obzir pri budućim istraživanjima.¹³⁴³

Nakon pet godina na vlasti Mussolini uspijeva konsolidirati državu i postiže njezinu autoritarnu transformaciju. Odnosi dviju država utječu na Mussolinijevu balkansku politiku, ali i na neke aspekte unutarnje politike fašizma. Postojanje velike države na istočnoj granici kosilo se s idejom slabog Balkana čija je rascjepkanost na male države mogla omogućiti talijanski vojni i ekonomski prodor, kao što će kasnije biti učinjeno s Albanijom. Godina 1926. predstavlja početak kraja dobrih odnosa dviju kraljevina na koji je utjecalo nekoliko faktora. Unutar same talijanske diplomacije utjecaj elemenata povoljnih za politiku suradnje s Kraljevinom SHS drastično se smanjio uklaňanjem Salvatorea Contarinija iz glavnog tajništva ministarstva vanjskih poslova 1926., nakon čijeg odlaska u ministarstvu jača utjecaj fašističke stranke, kao i neprijateljstvo prema Beogradu.¹³⁴⁴ Contarini je još od vremena ministra Sforze imao važnu ulogu u oblikovanju talijanske politike prema Beogradu i prema jadranskom pitanju te je bio sudionik bitnih rasprava i komisija od 1920. do 1925. Nakon niza atentata na Mussolinija u listopadu 1926., u cijeloj je Italiji ukinuta sloboda tiska i sloboda izbora, zabranjene su oporbene stranke, uvedene su posebne policijske kazne i ustanovljen je Poseban sud za zaštitu države. Talijanski tisak sve više poprima agresivniji ton i učestalije primjenjuje

¹³⁴⁰ Zahtjeve za promjenu prezimena koje podnosi sama stranka treba shvatiti u okviru društvenih okolnosti, čime njihova stvarna namjera ostaje upitna.

¹³⁴¹ Passini, 2017: 144 i 145. Autorica ne navodi godine objava.

¹³⁴² GU, 13. ožujka 1928., br. 61, 1101.

¹³⁴³ Primjere vidi u: GU, 20. srpnja 1928., br. 168, 3385; Isto, 27. siječnja 1930., br. 21, 364. Prvi izvor navodi promjenu prezimena iz *Stermicevich* u *Stermini* te *Reich* u *Ricci* dok drugi sadrži promjenu prezimena *Lallich* u *Lallici* i *Graovaz* u *Gravazzi*.

¹³⁴⁴ Vidi Bucarelli, 2004; Monzali, 2007: 413.

antirapalsku propagandu.¹³⁴⁵ Čini se da i prvi fašistički plan za napad na Kraljevinu SHS datira još iz srpnja 1927., a zabilježeno je kako je trebao biti agresivan i iznenađan.¹³⁴⁶ Ne obnavlja se pakt o prijateljstvu između dviju zemalja, a neratificiranje Nettunskih konvencija podiže tenzije s obje strane.

Sama Nettunska konvencija iz 1925. čekala je, naime, pune tri godine na ratifikaciju Kraljevine SHS. Ratifikacija je konačno nastupila u vrijeme parlamentarne krize nakon lipanjskog atentata u Narodnoj skupštini te je izglasana manjinskim glasovima bez prisutnosti hrvatskih predstavnika.¹³⁴⁷ Takav način pravnog akta međunarodnog ugovora izazvao je prototalijanske prosvjede diljem zemlje. Osim načina na koji je provedena ratifikacija, hrvatskoj su strani smetala zajamčena prava koja su Talijanima omogućila da žive 50 kilometara od obale, nesmetano obavljaju djelatnosti, uključujući odvjetništvo, kao i oslobođenje poreza kakve su dosad uživali samo državljani Kraljevine SHS. Demonstracije su održane u Beogradu i diljem Dalmacije te je napadnut i talijanski konzul u Šibeniku. Kao reakciju na prototalijanske prosvjede i nasilje fašisti su zabranili uplovljavanje broda *Kosovo* koji je iz Zadra trebao stići u Preko, čime je veza privremeno prekinuta.¹³⁴⁸ Pri prosvjedu u Zadru prevođenog studentima krajem svibnja 1928. studenti su zapalili talijansku zastavu. Policija je prvo potjerala sve prosvjednike „u zgradu sveučilišta“, a zatim uhitila vođe pobune.¹³⁴⁹ Za vrijeme Kongresa invalida održanog u Zadru povodom godišnjice talijanskog ulaska u Veliki rat fašisti su organizirali demonstracije protiv Kraljevine SHS i kralja.¹³⁵⁰ Pritom su na brodu *Sokol* koji je održavao promet između Preka i Zadra skinuli zastavu i zapalili je pred konzulatom. *Jadranski dani*, manifestacija koje je slavila talijanski *mare nostrum* održavala se diljem talijanskih gradova, a u svibnju 1928. u zadnji su čas otkazane proslave u Trstu, Rijeci i Zadru.¹³⁵¹

¹³⁴⁵ Primjer vidi u: *Novo doba*, 11. siječnja 1928., „Kako Talijani huškaju na rat. Je li s ovakovima moguć savez prijateljstva?!“, br. 8, 2.

¹³⁴⁶ Bucarelli, 2006: 67.

¹³⁴⁷ *New York Times*, 15. kolovoza 1928., „Nettuno approval gratifies Italy“, br. 25 400, 4.

¹³⁴⁸ *New York Times*, 27. svibnja 1928., „Yugoslav Storm Italian Consulates, Mob Attacks in Dalmatia Bring Retaliation by Italians, in Stir Over Nettuno Compact“, br. 25 691, 18.

¹³⁴⁹ „At Zara, the police after driving the students into the University building, raided the building, arrested the leaders, and dispersed the others.“ Ostaje nejasno na koju zgradu se referira *New York Times*. *New York Times*, 29. svibnja 1928., „Mussolini Portrait Burned“, br. 25 693, 5; *Novo doba*, 29. svibnja 1928., „Prototalijanske demonstracije u Zagrebu i Beogradu“, br. 125, 1.

¹³⁵⁰ *Novo doba*, 26. svibnja 1928., „Demonstracije protiv Talijana u Šibeniku. Odgovor za zadarske izazove“, br. 122, 4.

¹³⁵¹ *Novo doba*, 19. svibnja 1928., „Jadranski dan u Italiji“, br. 116, 4.

Incident koji možda najbolja dočarava stanje sigurnosti u Zadru zbio se početkom svibnja kada je na ulici napadnut visoki dužnosnik Kraljevine SHS. Dok je zajedno s tajnikom konzulata Mirkovićem i sa suprugom šetao Širokom ulicom 7. svibnja 1928. napadnut je konzul Stanoje Simić.¹³⁵² Konzula je verbalno napao tajnik fašističke stranke Avenati (ime nam nije poznato), koji je bio u društvu kvestora Carpanija i komesara policije Gundagne, prijetnjom da prestane govoriti *barbarskim* jezikom i da govori talijanskim, na što se oko predstavnika Kraljevine SHS skupila nekolicina fašista koji su pratili talijanske predstavnike. Nakon što mu je konzul rekao da mu se obrati ili na hrvatskom ili francuskom, Avenati je počeo vikati, dok je drugi fašist, kako tvrdi *Novo doba*, zamahnuo prema konzulu. Fizički napad ipak se nije dogodio te je kvestor udaljio karabinjere i ostale fašiste.

Nasilje prema državljanima Kraljevine SHS kao i službenim predstavnicima vlasti u Zadru primjećuje se i prije svibanjskih nemira te se nastavlja tijekom 1928. Jugoslavenski konzulat posebnu pažnju izdvaja za 1927. i 1928. kada odnosi dviju zemalja degradiraju. Pisani izvještaji Jugoslavenskog konzulata potvrđuju kako je od veljače do listopada 1928. zabilježeno gotovo 100 slučajeva uhićenja državljana Kraljevine SHS pa se može pretpostaviti kako je njihov broj tijekom 1928. bio veći od stotine.¹³⁵³ Navodimo samo nekoliko primjera iz izvora poput uhićenja Ivana Kevrića iz Visočana zbog pokušaja distribucije lažnog novca, Luke Tomića iz okolice Benkovca zbog krađe odijela u vrijednosti od 1000 lira, Petra Božića iz okolice Biograda zbog javne sigurnosti te Antona Toševića iz okolice Biograda zbog neimanja dozvole za boravak. Mladić od 19 godina Petar Baljević iz Kali koji već *neko vrijeme* živi u Zadru udaljen je iz Zadra nakon što su ga pretukli talijanski mladići, pri čemu je zadobio teže ozljede, zbog čega je završio u bolnici, a nakon izlaska otjeran je iz Zadra zbog optužbe za krađu koja se navodno dogodila prije šest godina.¹³⁵⁴ Razlozi uhićenja bili su različiti te, iako valja uzeti u obzir kako su neki bili utemeljeni, službena očitovanja konzulata ukazuju na njihovu političku pozadinu.

Stupanj nasilja koji seže sve do vrhovnih tijela Kraljevine SHS dočarava njegovu ozbiljnost i razinu tolerancije lokalne vlasti. Konzul Simić 10. siječnja 1928. nadležnima u Ministarstvu

¹³⁵² *Novo doba*, 11. svibnja 1928., „Detalji o napadu na našeg konzula u Zadru”, br. 110, 3.

¹³⁵³ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 9981/28, 15. kolovoza 1928.; Isto, br. 11015/28, 6. rujna 1928.; Isto, br. 12179/28, 10. listopada 1928.; Isto, br. 12934/28, 5. studenoga 1928.

¹³⁵⁴ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 11669/28, 21. rujna 1928.

inostranih dela piše o vijestima o mogućem noćnom napadu na konzulat.¹³⁵⁵ Kao jedan od potencijalnih napadača spominjao se kapetan Mariotti, koji je bio blizak D'Annunziju. Budući da se konzulat nalazio u prizemlju zgrade, konzul je povjerljive dokumente, šifre i dio novca prenio iz prizemlja u privatni stan konzula koji se nalazio na drugom katu. Bit će to jedan u nizu napada na konzulat u godinama napetosti. Izvještaj s kraja studenoga 1927. spominje kako se u zadnje vrijeme povećao pritisak i da je izvršeno nekoliko pretresa kuća državljana Kraljevine SHS, pa se tako spominju imena Josipa Zrinskog i Petra Pilića pod optužbom da imaju oružje.¹³⁵⁶ Prema navodima konzulata, oružje kod optuženih nije pronađeno što je bio čest slučaj tih godina uslijed lažnih optužbi. Josip Tamburin iz Sutomišćice 15. rujna 1927. prijavio je stanici u Preku napad koji je doživio u Zadru dan ranije kada je u Zadru sjedio u konobi u vlasništvu neimenovanog Ugljanca s nekolicinom stanovnika istog otoka.¹³⁵⁷ U konobu je ušao fašist Ivo Selak i ostao neko vrijeme da bi se kasnije vratio s nekolicinom fašista želeći Tamburina odvesti u kasarnu te mu je prijetio pod izlikom kleveta koji je ovaj širio o Selaku. S obzirom na to da Tamburin nije pristao otići s njima, incident je završio verbalnim obračunom.

U siječnju 1928. konzulat izražava zabrinutost zbog vidljive tendencije da se smanji broj državljana Kraljevine SHS u Zadru. Navode se pojedini primjeri državljana kojima se ostanak uvjetuje prihvaćanjem talijanskog državljanstva. Konzulat napominje da vlasti uhićuju i protjeruju državljane Kraljevine SHS koji se često nalaze u službi kao sluge u Zadru pod opaskom da su uhićeni zbog pijanstva, tajne prostitucije, nezaposlenosti, kršenja sanitetskih mjera i sličnog, što je, kako tvrdi konzulat, opravdanje za ucjene i prisile kojima su izloženi.¹³⁵⁸ Konzulat također spominje lažne optužbe kao i prijetnje službenih osoba. Spominje se slučaj Ante Gracina koji je u siječnju 1928. pozvan u kvesturu i upitan je li ikad podnio molbu za talijansko državljanstvo. Na njegov odgovor da nije upućena mu je prijetnja kako će biti protjeran ako ne postupi prema traženom.¹³⁵⁹ Gracin je, prema navođenju, posljednje 24 godine bio legalni stanovnik Zadra. Pritisak na Gracina tog siječnja očito nije stao s obzirom na to da u sljedećim mjesecima nalazimo informacije o njegovim naknadnim neugodnostima. U lipnju

¹³⁵⁵ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 13, 10. siječnja 1928.

¹³⁵⁶ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 11978/27, 26. studenoga 1927.

¹³⁵⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, br. 1860, 22. rujna 1927.

¹³⁵⁸ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 798/28, 10. siječnja 1928.

¹³⁵⁹ Isto.

nalazimo izvještaj kako je Gracin uhićen zbog optužbe susjeda da mrzi Italiju te da mu prijete izgnanstvo.¹³⁶⁰ Sličan slučaj nalazimo i kod Ante Grgurovića, pekara s prebivalištem u Zadru posljednje 23 godine, koji je u siječnju 1928. dobio obavijest da će biti protjeran ako ne prihvati talijansko državljanstvo, da bi u lipnju bio uhićen pod optužbom da je njegov desetogodišnji sin koji pohađa talijansku školu izjavio u školi da „Italija ima manje aeroplane nego Kraljevina SHS”.¹³⁶¹ I Grgurović i Gracin nakon tri dana zatvora u siječnju pušteni su bez ispitivanja, da bi sredinom lipnja ponovno bili pozvani u kvesturu da ostave otisak prsta i da ih se slika pod opaskom da to ne moraju učiniti ako se namjeravaju iseliti iz Zadra.¹³⁶² Iako je Grgurović rekao da je s njegove strane sve spremno za selidbu, otisak mu je ipak uzet, a Gracin je izjavio da ostaje u Zadru. Daljnja sudbina Grgurovića nije nam poznata te njegov slučaj ostaje otvoren i moguć predmet daljnjih istraživanja. Gracin je, čini se, ustrajao da živi u Zadru kao državljanin Kraljevine SHS, barem tijekom 1928. s obzirom na posljednje informacije koje nam izvori pružaju o njemu. Svega tri mjeseca nakon posljednjeg izvještaja, dakle krajem rujna iste godine, nalazimo podatak da je Gracin, koji je radio u uslužnom sektoru djelatnosti kao krčmar i blagajnik, kažnjen s 300 lira zbog sanitetskih mjera.¹³⁶³ Njegovo ime spominje se među nekolicinom ugostiteljskih djelatnika koji su kažnjeni zbog navodno prekršenih sanitetskih mjera, neispravnih ili nepostojećih dozvola za rad ili obrt. Prekršiteljima je uručen otkaz ili su im zatvoreni lokali pod opaskom sanitetskih mjera. Bilježi se kako su tog rujna zbog nečistoće zatvoreni lokali i izdane zabrane za rad Šimi Magašu i Boži Uglešiću.¹³⁶⁴ Konzulat je u izvještaju 1928. naglasio kako su sve optužbe netočne te kako se iza njih kriju namjere da se državljani Kraljevine SHS prisile na selidbu ili da prihvate talijansko državljanstvo.¹³⁶⁵

Konzulat je 11. travnja 1927. intervenirao kod zadarskog prefekta Pietra Carpanija tražeći da prestanu napadi i tučnjave kojima su posljednjih dana izloženi studenti.¹³⁶⁶ Neposredan rezultat konzulove molbe ostaje nam nepoznat, no kako smo već naveli, nasilje se nastavlja

¹³⁶⁰ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja Maltretiranja i hapšenja, br. 7100/28, 6. lipnja 1928.

¹³⁶¹ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja Maltretiranja i hapšenja, br. 7100/28, 6. lipnja 1928.

¹³⁶² AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 8013/28, 16. lipnja 1928

¹³⁶³ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 11669/28, 21. rujna 1928.

¹³⁶⁴ Isto.

¹³⁶⁵ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 2136/28, 3. ožujka 1928.; Isto, br. 3938/28, 7. travnja 1928.

¹³⁶⁶ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 7545/27, 11. travnja 1927.

nakon travnja 1927., a u ljeto 1928. bilježimo nekoliko napada fašista na studente. Grupa fašista napala je 31. kolovoza studenta Hinka Hinkovića, nekoliko su ga puta bacili u more, istukli, a potom odveli u policiju na saslušanje.¹³⁶⁷ Istog dana fizički su napadnuti studenti Miodrag Dobrota i Miodrag Kožul. Prvi se branio i pobjegao, dok je drugi je uhićen. Od napadača nitko nije uhićen. Istog dana bilježimo kako je u more bačen student Mihajlović (ime nam nije poznato) koji je također odveden u policiju. Izvještaj navodi kako su putem do policije fašisti naizmjenično vikali „Dolje Jugoslavija” i pjevali *Giovinettu*¹³⁶⁸, službenu himnu PNF-a. Istodobno je petnaestero fašista izvršilo napad na kuću studenta Agića razbivši prozorska krila. Čini se da su napadi, barem ovi posljednji, učinjeni u cilju provociranja prototalijanskih demonstracija. Konzul je o incidentima obavijestio i veleposlanstva u Londonu i Parizu, a primio je i očitovanje samog Carpanija o pojedinim slučajevima. Za Kožula i Dobrotu prefekt je tvrdio da su sami izazvali incident napavši neke talijanske državljane, dok je za Mihajlovića naveo da se sam bacio u more kako bi izbjegao izmišljeni napad. Napad na Hinkovića prefekt nije negirao, već ga je opravdao Hinkovićevim napadom na nekog mladog fašista prije dvije godine koji je sada tražio osvetu za taj čin. Pad u more prefekt je objasnio Hinkovićevom nespretnošću. O slučaju napada na Agićev stan prefekt se nije izjasnio. S obzirom na događaje prefekt je konzulu dao do znanja da su on sam i tajnik stranke izdali naredjenja da se slični slučajevi više ne ponavljaju. Namjeru naredbi kao i njihov rezultat valja uzeti s rezervom u kontekstu tadašnjih okolnosti.

Fašistički napadi i uhićenja nisu isključivali žene. Dana 1. lipnja policija je upala u stan trgovca Šime Kožula i odvela iz kreveta njegovu najmlađu kćer Danicu staru 18 godina pod optužbom da se negativno izražavala o Mussoliniju.¹³⁶⁹ Danica je uhićena zajedno s obučarskim radnikom Jurom Zorićem koji je uhićen zbog negativnog izražavanja protiv režima u Italiji i prije spomenutim Gracinom i Grgurovićem. Tri su optuženika puštena na intervenciju konzulata, dok je optuženica zadržana pa je konzul intervenirao kod kraljevskog poslanstva u Rimu. Danici Kožul na se kraju sudilo te iako ju je na sudu branilo devet svjedoka tvrdeći da su bili prisutni i da nisu čuli da je govorila protiv Mussolinija, osuđena je pet mjeseci zatvora.

¹³⁶⁷ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 10691/28, 1. rujna 1928.

¹³⁶⁸ *Giovinetta* je bila službena himna PNF-a od 1924. do 1943. Iako nikada nije uvedena kao službena himna Kraljevine Italije s obzirom na to da je fašistička Italija zadržala *Marcia Reale*, *Giovinetta* je *de facto* bila službena himna koja se izvodila na službenim svečanostima Kraljevine Italije.

¹³⁶⁹ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranja i hapšenja, br. 7100/28, 6. lipnja 1928.

Konzulat je odluku opisao kao čisto političku. Napadu je bila izložena i Anastazija Doguč koja je imala prodavaonicu ulja i jaja. U njezinu je prodavaonicu ušao policajac tražeći „neku dozvolu koja joj od vlasti još nije bila izdana”, no za prodavaonicu je imala vrijedeću dozvolu za rad i dokumentaciju. Policajac ju je udario rukom u grudi od čega je pala te je nakon toga odvedena u policiju.¹³⁷⁰ Konzulat se kod vlasti zauzeo za nju te im je rečeno da je Doguč vrijeđala policajca i da je protiv nje podnesena tužba sudu. Ishod presude ostaje nepoznat.

Ozbiljno pogoršanje bilateralnih odnosa nastavilo se tijekom i nakon 1928., pa tako u studenome 1929. daleki *New York Times* bilježi napad na zgradu konzulata i samog konzula u Zadru.¹³⁷¹ Mussolini koristi unutarnju krizu Kraljevine SHS i podržava nacionalističke pokrete negativno nastrojene prema srpskoj dominaciji i dinastiji. Život za Hrvate u Zadru svakako postaje teži 1930-ih godina uslijed pogoršanja odnosa i loših ekonomskih uvjeta iako su izvori za spomenuto razdoblje oskudni. *Jadranski dnevnik* objavilo je 1935. fragmente jednog pisma Zadrance rodbini u Splitu u kojem traži da joj se pošta ubuduće šalje na adresu pralje u Preko jer Talijani otvaraju poštanske sandučice i gledaju odakle je pismo.¹³⁷² „Hrvatski se može govoriti, no malo ga se čuje”, navodi se u pismu. Njezino svjedočenje kako u Zadru ima sve manje Hrvata podudara se sa službenim izvorima koji napominju kako se od dvadesetih godina rapidno smanjuje njihov broj u Zadru.¹³⁷³ Već 1924. Jugoslavenski konzulat spominje kako u

¹³⁷⁰ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 12, Italija, Maltretiranje i hapšenja, br. 12627/27, 7. prosinca 1927.

¹³⁷¹ *New York Times*, 10. kolovoza 1929., „Yugoslav Consul Stoned at Zara”, br. 25 400, 7.

¹³⁷² *Jadranski dnevnik*, 19. svibnja 1934., „Naši susidi”, br. 50, 12.

¹³⁷³ Demografsku sliku Zadra i okolice u međuratnom razdoblju kvari nejasna statistika rezidenata grada i okolnog stanovništva koje mu gravitira, kao i njihovo liječenje u zadarskoj bolnici pri brojenju stope smrtnosti. Talijanizacija također igra veliku ulogu. Prema Magašu relativno mali demografski gubici u Velikom ratu i nakon njega kao i stagnacija broja stanovnika u Zadru nakon Rapalskog ugovora s nedostatkom talijanske manjine u naseljima koja su ostala u Kraljevini SHS, bez obzira na iseljenje znatnog broja Hrvata iz Zadra, utječu na to da do popisa pučanstva 1931. nacionalna struktura pučanstva zadarske regije nije doživjela znatne promjene. Od ukupno 128 525 žitelja 71 % bili su Hrvati, 19,1 % Srbi i 9,8 % Talijani, uglavnom u Zadru. Pritom Hrvati bilježe manji pad ukupnog udjela u stanovništvu dok Srbi i Talijani bilježe porast kao posljedicu odvajanja Zadra i u manjoj mjeri emigracijskih tokova iz naselja s pretežno hrvatskim stanovništvom i otoka. Godine 1931. od 17 358 stanovnika Zadra njih oko 70,2 % upotrebljavalo je talijanski jezik kao materinski. Hrvata je prema istom kriteriju bilo 26,5 %, Srba 2,3 % dok je ostalih bilo 1 %. Magaš, 1991: 31 i 32. Na temelju statističkih podataka sakupljenih do 1936. Enrico Schönfeld dao je demografsku sliku zadarske pokrajine u tadašnjim granicama. Opću je demografsku sliku okarakterizirao visokom rodnosću, visokom smrtnošću i višom stopom prirodnog i migracijskog kretanja. Podatke je prikupio na temelju cenzusa iz 1935. Stopa smrtnosti bila je veća nego u ostatku kraljevine. Kao najveći uzročnik spominju se respiratorne i zarazne bolesti, ponajviše tuberkuloza, bolesti srca i živčanog sustava. Višu stopu smrtnosti Schönfeld objašnjava visokom stopom rodnosti koja povlači visoku smrtnost dojenčadi, pogoršanjem dobne strukture uzrokovane emigracijom nakon rata, korištenjem zdravstvenih usluga ljudi koji žive u zadarskoj okolici, visokim stupnjem respiratornih bolesti poput tuberkuloze i lošijim higijenskim uvjetima u nekim četvrtima poput Arbanasa koje uzrokuju više bolesti. Povećani apsolutni broj rođenih pozitivno je utjecao na trend zbog doseljavanja dobnih skupina u fertilnoj dobi. Schönfeld, 1938: 4-10. Za više vidi: Vidi: Magaš, 1991: 31 i 32; Cantalupi, 1923: 5; Schönfeld, 1938: 4-10.

Zadru postoji mali broj aktivnih službenika i činovnika koji posjeduju državljanstvo Kraljevine SHS.¹³⁷⁴ Čini se kako je zadarska bolnica tijekom drugog desetljeća zapošljavala ili barem zadržavala na radnom mjestu pripadnike hrvatske nacionalnosti s obzirom na to da 1934. nalazimo podatak da su u njoj radila „tri bolničara i pet služavki“ koji su svi otpušteni do siječnja 1935.¹³⁷⁵ Božo Milovac poslao je banskoj upravi putem konzulata žalbu da je sa zadnjim danom 1934. otpušten kao zadnji djelatnik jer nije pristao na primanje talijanskog državljanstva.¹³⁷⁶ Konzulat je o situaciji izvijestio bana Primorske banovine Josipa Jablanovića i objasnio kako su radnici otpušteni pod izlikom štednje, no kako su brzo zamijenjeni talijanskim podanicima. Konzulat je u njihovo ime molio bana da im nađe posao u drugoj bolnici, koji je odgovorio, ali bez garancije da će im moći naći posla.¹³⁷⁷ Vicekonzul u istom pismu piše banu Primorske banovine Jablanoviću početkom 1935. o velikom broju otpuštenih radnika iz privatnih tvrtki te navodi slučaj tri pekarska radnika. Spominje kako je dio građana uslijed prisilnog potalijančenja otišlo iz grada, no da su se neki vratili i prihvatili državljanstvo zbog zaposlenja, a vlasti poslodavce ograničavaju u primanju radnika koji nisu Talijani. Mogućnost manifestacija fašističke sile i netrpeljivosti prikazanih tijekom 1927. i 1928., u godinama prije 1927. i tijekom 1930-ih ne treba isključiti, no ta problematika iziskuje daljnja istraživanja u nedostatku izvora.

6.3. ŠKOLSKI SUSTAV U FAŠIZMU: LICEJ – GIMNAZIJA „GABRIELE D'ANNUNZIO” DI ZARA

Školska reforma talijanskog ministra školstva Giovannija Gentilea¹³⁷⁸ bila je donijeta kroz niz posebnih zakona popraćenih okružnicama i uputama za obrazovne institucije i tijela kojima

¹³⁷⁴ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 87, br. 188, 4. veljače 1924.

¹³⁷⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 87, prilog dokumentu br. 71, 2. siječnja 1935.

¹³⁷⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 87, br. 812, 13. ožujka 1935.

¹³⁷⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 87, prilog dokumentu br. 71, 2. siječnja 1935.; Isto, br. 71, 9. siječnja 1935.

¹³⁷⁸ Giovanni Gentile (1875.-1944.) rođen je u Castelvetranu 1875. Studij književnosti i filozofiju završava u Pisi 1897., a u studenome 1900. postaje predavač u liceju „Vittorio Emanuele” u Napulju, gdje dolazi u kontakt s već poznatim filozofom Benedetto Croceom. Ulogu predstojnika katedre povijesti filozofije na Sveučilištu u Palermu dobiva 1906. Vrijeme Velikog rata provodi u Pisi, gdje se uz rad bavi kritiziranjem talijanskog ulaska u rat. Na poziv Benedetta Crocea, koji preuzima dužnost ministra obrazovanja, 1920. dolazi na čelo Povjerenstva za studij sveučilišne autonomije i državni ispit. Na Mussolinijev poziv prihvaća mjesto ministra, a 1923. ulazi u PNF.

je reformiran talijanski obrazovni sustav. Filozof po struci i patriot po poslanju, Gentile reformu školstva veže uz društvenu ulogu školskog sustava koji mora stvoriti nositelje velike talijanske nacije. U svojim djelima najviše se poziva na talijanske učenjake poput Dantea i Machiavellija dajući im prednosti pred drugim europskim učenjaka, što se prožima sa samom reformom: Italija i talijansko iznad svih. U svojem djelu *La riforma dell'educazione* Gentile naglašava kako sve obrazovne reforme moraju biti nadahnute učenjima moderne idealističke filozofije i oživljene duhovnim dahom domovine.¹³⁷⁹ Knjiga, koja će postati duhovni nositelj reforme, inspirirana je nizom predavanja koje je Gentile održao učiteljima u Trstu prije fašističke vladavine, što upućuje na to da je srž njegove ideje formirana prije njegova priklanja fašizmu. Ljubav i divljenje prema talijanskim postignućima, povijesti i filozofiji mora biti utkana u mlade naraštaje, tvrdi Gentile.¹³⁸⁰ Filozofija mora voditi učenika da se služi razumom te kritički razmišlja i da u konačnici pridonosi razvoju društva. Upravo se taj ideal talijanske nacije i vjera u njezin novi početak nakon krize poslijeratnih godina povezuje s njegovom školskom reformom, no karakter slobodoumlja koji propagira Gentile ipak je morao biti postavljen unutar određenih okvira koje je odobravao fašistički režim. A. J. Watt pomirbu tih dviju strana postavlja u okvir mlade talijanske nacije čijim je pripadnicima u tako velikoj i nedavno ujedinjenoj zemlji nedostajalo jedinstva. Uzevši u obzir posljedice rata, političku nestabilnosti i lošu ekonomsku situaciju, Watt navodi kako je Mussolini za mnoge, pa i samog Gentilea, mogao predstavljati vođu koji je zaista mogao postići ideal ujedinjene i jake talijanske nacije.¹³⁸¹ Giovanni Dessi i Gennaro Sasso pridružuju se misli kako je motivacija Gentilea da se pridruži PNF-u 1923. proizašla iz vjere da je fašizam jedini u stanju dovršiti proces ujedinjenja Italije.¹³⁸² Prema Gentileu, nacionalno razjedinjena i ekonomski oslabljena Italija morala je srušiti tadašnji liberalizam u krizi i izgraditi ekonomski i moralno jaku državu, a fašizam se u to doba ističe kao pokret koji može prevladati poslijeratnu moralnu i političku krizu.¹³⁸³ Gentile postaje ministar obrazovanja 31. listopada 1922. te svoju reformu provodi do lipnja 1924. nizom dekreta i odredbi.¹³⁸⁴

„Giovanni Gentile”, [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_(Dizionario-Biografico)/), posjećeno 9. rujna 2022.

¹³⁷⁹ Gentile, 2011: 17.

¹³⁸⁰ Watt, 1981: 129.

¹³⁸¹ Watt, 1981: 135.

¹³⁸² Dessi, 2007.; „Giovanni Gentile”, [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_(Dizionario-Biografico)/), posjećeno 9. rujna 2022.

¹³⁸³ Domenici, 2015: 50 i 51.

¹³⁸⁴ Gentileova reforma predstavlja najveću reformu talijanskog obrazovnog sustava od sredine 19. stoljeća, točnije Casatijske zakona iz 1859./1860. koji je uspostavio obrazovnu strukturu ujedinjene mlade Italije.

Kraljevskim dekretom br. 1054 od 6. svibnja 1923. izdane su upute za provedbu reforme srednjih škola. Reformom su stvorena tri načina nastave: klasična (*classico*), tehnička (*tecnico*) i učiteljska (*magistrale*). Nakon završene osnovne škole (*scuola elementare*) učenik je obrazovanje mogao nastaviti u gimnaziji (*ginnasio*) u trajanju od pet godina te nižem učiteljskom zavodu (*corso inferiore*) ili nižem tehničkom zavodu (*corso inferiore*) u trajanju od četiri godine. Put ga je dalje mogao voditi prema klasičnom obrazovanju u liceju (*liceo*) u trajanju od tri godine, trogodišnjem učiteljskom zavodu (*corso superiore*) ili višem četverogodišnjem tehničkom institutu (*corso superiore*). Među srednjim školama jedino je klasična gimnazija dopuštala upis na sve fakultete, stoga se smatrala vrhuncem srednjoškolskog obrazovanja za srednju klasu i formiranja intelektualne srednje klase u kojoj je dominirala humanistička komponenta. Kao takva postaje iznimno važna za oblikovanje fašističkog društva i djelovanja.

Status klasične gimnazije u Zadarskoj pokrajini imala je ustanova naziva *Liceo-Ginnasio „Gabriele D'Annunzio”*¹³⁸⁵ koja se nalazila pokraj crkve sv. Krševana. *Liceo-Ginnasio „Gabriele D'Annunzio* nasljednik je Talijanske klasične gimnazije u Zadru koja je u prijeratnom Zadru pružala klasično obrazovanje na talijanskom jeziku te kao takva nastavlja s radom i nakon Velikog rata. Gimnaziju u prvom postratnom godišnjaku za šk. godinu 1918./1919. godinu nalazimo pod imenom *Ginnasio Superiore Italiano (Liceo-Ginnasio) di Zara* dok godišnjak za šk. godinu 1919./1920. ukazuje na promjenu dodavanjem imena *Gabriele D'Annunzio*.¹³⁸⁶ Gimnazija nastavlja tradiciju klasičnog obrazovanja u Zadru i nasljeđuje dio profesorskog kadra klasične gimnazije i realke (*Scuola reale superiore di Zara*¹³⁸⁷). Ta je ustanova, kao i sve srednje škole klasičnog usmjerenja u sklopu Gentileove reforme, morala biti humanističko-povijesna institucija koja učenike priprema za visoke službe civilnog života, za slobodne profesije i politički život te koja oblikuje moralnog čovjeka koji razvija svijest o vlastitoj osobnosti i ostavlja trag u povijesti.¹³⁸⁸ U nastavku rada analizira se učenička struktura i učiteljski kolegij liceja-gimnazije „*Gabriele D'Annunzio*” na temelju godišnjaka iz šk. god. 1918./1919., 1919./1920., 1920./1921., 1921./1922., 1924./1925., 1925./1926. i 1926./1927.

¹³⁸⁵ U godišnjacima nalazimo nekoliko imena škole: *Ginnasio Superiore Italiano (Liceo-Ginnasio) di Zara, Ginnasio-Liceo „Gabriele D'Annunzio”* i *Liceo-Ginnasio „Gabriele D'Annunzio”*. U ovom radu upotrebljava se naziv zastupljen u godišnjacima fašističkog razdoblja: *Liceo-Ginnasio „Gabriele D'Annunzio”* tj. licej-gimnazija „*Gabriele D'Annunzio*”.

¹³⁸⁶ Usp.: *Annuario*, 1919 i 1920.

¹³⁸⁷ U kasnijim izvorima nalazimo ju pod nazivom R. Istituto Tecnico Enrico Millo. Vidi primjer u: *Annuario*, 1920: 52.

¹³⁸⁸ *Supplemento*, 1923: Avvertenze, 8.

6.3.1. LICEJ – GIMNAZIJA „GABRIELE D'ANNUNZIO” U POSTRAPALSKOM I FAŠISTIČKOM ZADRU: ODRAZ DRUŠTVENO-POLITIČKIH PROMJENA NA UČITELJSKI KADAR I STRUKTURU UČENIKA

Pitanje školstva nakon dolaska Talijana u sjevernu Dalmaciju guverner Millo postavlja pod ingerenciju Ureda za građanske poslove iako u predrapalskom Zadru nadležnost nad školstvom i dalje ima Zemaljski odbor, što pridonosi kaotičnom stanju. Talijanski jezik u studenome 1919. postaje obvezni predmet za sve škole na okupiranom području¹³⁸⁹ čime postaje preduvjet daljnjeg obrazovanja. Ured za školstvo (*Ufficio scolastico*) pri Građanskom povjerenstvu za Zadar i okupiranu Dalmaciju podređen je Ministarstvu javne nastave u Rimu i Uredu za nove pokrajine. Giuseppe Reina zadužen za obrazovna pitanja u Julijskoj krajini u Zadru postavlja temelje školske reforme usvajajući jedinstveni pristup školovanju netalijanskih govornika.¹³⁹⁰ Hrvatske škole i profesori protalijanske orijentacije nakon dolaska talijanske vlasti doživljavaju neugodnosti u obliku privremene obustave plaća i gubitka posla.¹³⁹¹ U Državnom arhivu u Zadru nalazimo svjedočenje o sudbini profesorice Marije Cilibrić iz Dubrovnika koja je izbačena s okupiranog teritorija zbog „projugoslavenskog“ djelovanja.¹³⁹² Rapalski ugovor talijanskoj upravi daje legitimitet za uređenje prilika u Zadru i novim pokrajinama. Postupno dolazi do prestanka rada hrvatskih školskih ustanova u Zadru do lipnja 1921. osim učiteljske škole - Preparandije¹³⁹³. Ona tako ostaje jedina škola u novim pokrajinama za školovanje hrvatskog kadra iako se njezina struktura i kadar *talijanizira* do 1924. kada se ukida. Talijanske vlasti zadržavaju Preparandiju kao „jedinu školu u starim i novim pokrajinama koja je pozvana formirati učitelje i odgajatelje čvrstog talijanskog duha za osnovne škole na hrvatskom jeziku”.¹³⁹⁴

Jedno od glavnih mjesta manifestacija *graničnog fašizma* bile su škole, a jezična osnova postala je ključni mehanizam primjene i asimilacije manjina u novim pokrajinama. Škola je kao

¹³⁸⁹ Bralić, 2019a: 222.

¹³⁹⁰ Sve nacionalne manjine nisu mogle dobiti jednako ophođenje koje je ipak bilo vođeno vanjskopolitičkim interesima talijanske politike, pa je tako interes za održavanje dobrih odnosa s Austrijom i Njemačkom u Trentinu utjecao na odnos prema njemačkoj manjini. Budući da se Nijemci nisu smatrali autohtonima i nisu budili antagonizam kao Slovenci i Hrvati s kojima su Talijani dijelili mnogo više antagonizma iz bivše države, pitanje njihovih škola nije bilo značajno kao pitanje „slavenskih“. Pupo, 2011: 14 i 15.

¹³⁹¹ Vidi: Bralić, 2019a: 222.

¹³⁹² HR-DAZD-119, *Ured za školstvo u Zadru (1920. - 1924.)*, kutija 1, br. 14493, 18. listopada 1920.

¹³⁹³ Bralić, 2019a: 229 i 230. U predratnom razdoblju na području okupiranom od strane talijanske vojske osim Preparandije postojale su slovenska muška i ženska učiteljska ustanova u Gorici, hrvatska škola u Kastvu i privatna hrvatska ženska škola u Pazinu. Više o slučajevima pojedinih škola u novim pokrajinama vidi u: Dessardo, 2017.

¹³⁹⁴ Bralić, 2019a: 231. Više o Preparandiji vidi u: Bralić, 2019a; Uglešić, 2021.

osnovno sredstvo odgoja trebala stvoriti novu *graničnu* svijest.¹³⁹⁵ Slučaj jezika valja gledati u širem okviru politike u novim pokrajinama u razdoblju nakon talijanske okupacije. Potiskivanje uporabe manjinskih jezika u školstvu i službenim poslovima u novim pokrajinama zastupljeno je znatno ranije od 1922. iako s fašizmom dobiva potpunu primjenu. Netom nakon zauzimanja krajeva retorika talijanskih guvernera i vojske pozivala se na načela slobode i pravednosti prema onima kojima talijanski jezik nije materinski obećavajući dvojezične škole i ustanove. Čak je i sam vrh politike poput ministra Tittonija i samog kralja tijekom 1919. slijedio tu retoriku, no nacionalisti novih pokrajina zauzeli su stranu protiv takvih namjera, snažno utječući na djelovanje vlade uvođenjem strategija nacionalne borbe poznatih iz doba Monarhije.¹³⁹⁶ Nespremljene za upravljanje novim pokrajinama te podijeljene između radikalnih i umjerenih struja, talijanske vlade vode dvosmislenu politiku prema manjinama.

Predsjednik Ureda za školstvo oslobođenih zemalja Giovanni Ferretti u odlasku s dužnosti 1923. piše pismo Vijeću ministara u kojemu poziva ministre na odgovornost po pitanju manjina u talijanskom školstvu i traži ih da preispitaju školski sustav koji s novoprijojenim pokrajinama može biti bogatiji.¹³⁹⁷ Poziva ih da razmotre drugačije usmjerenje škola koje bi jezike i kulturu manjina pomirile unutar školskog sustava. Njegove ideje pokazale su se iluzornima. Organizacija školskih razreda i obrazovnih programa za osnovno obrazovanje 1. listopada 1923. proglašava talijanski jezik obveznim jezikom školskog sustava. Plan je predviđao potpunu talijanizaciju svih škola u roku od najviše pet godina. U svim prvim razredima osnovnih škola u kraljevstvu nastava se od početka školske godine 1923./1924. izvodila na državnom, talijanskom jeziku. U školskoj godini 1924./1925. nastava na talijanskom postala je obvezna za druge razrede osnovnih škola, dok se u sljedećim godinama nastavilo na isti način za sljedeće razrede.¹³⁹⁸ Napredovanje unutar sustava srednje klase sada i službeno postaje nemoguće bez znanja talijanskog jezika, što uvjetuje i sam kadar obrazovnih ustanova.

U godišnjaku liceja - gimnazije „*Gabriele D'Annunzio*” u promatranim godinama prije Marša na Rim hrvatski i srpski jezik, objedinjeni u jedan predmet, spominju se kao obvezni. Arturo Cronia¹³⁹⁹ bio je glavni nositelj nastave koji je tijekom 1920./1921. držao 23 sata

¹³⁹⁵ Bartolini, 2006: 32.

¹³⁹⁶ Dessardo, 2017: 303 i 304.

¹³⁹⁷ Dessardo, 2017: 302.

¹³⁹⁸ Bartolini, 2006: 94.

¹³⁹⁹ Arturo Cronia (1896. - 1967.) bio je talijanski slavist iz Zadra. Od 1924. radi kao docent na Sveučilištu u Padovi, a od 1940. kao profesor hrvatskog jezika i književnosti. Područje interesa bili su mu jezici i književnost

hrvatskog i srpskog u svim razredima osim prvog gimnazije, koje je održavao profesor Alessandro Selem.¹⁴⁰⁰ Školske godine 1920./1921. škola je tjedno održavala po tri sata hrvatskog i srpskog jezika u svim razredima osim trećeg razreda liceja čineći ukupni broj od 23 sata tjedno.¹⁴⁰¹ Francuski i njemački jezik nudili su se učenicima u slobodnim satima kao *studi facoltativi*. Sljedeće godine u skladu sa zaoštavanjem politike dolazi do promjena. Francuski i njemački jezik ostaju *studi facoltativi* s povećanjem od jednog sata za francuski jezik, a broj tjednih sati hrvatskog i srpskog jezika smanjuje se na obveznih 12 sati u tjednoj satnici. Predmet se ukida u prvom razredu gimnazije, a hrvatski¹⁴⁰² se nudi kao *studio libero* u posljednja dva razreda liceja. Hrvatski jezik ne nalazimo kao predmet u fašističkim godišnjacima škole.

Predfašistički godišnjak održava kvalitetnu statistiku učenika pa osim broja i dobi učenika bilježi regiju rođenja i mjesto prebivališta roditelja s binarnim izborom je li prebivalište u Zadru ili izvan njega. Prilikom analize statističkih podataka valja imati na umu promjene granica koje su nastupile Rapalskim ugovorom i nove pokrajine Kraljevine Italije pa tako u prvim godinama ne nalazimo imena dviju Venecija ni Njemačke Austrije. Tijekom svih godina dominantan je talijanski kao materinski jezik učenika. Statistika nam nažalost ne pruža uvid u pojedinačna mjesta prebivališta ili rođenja te samo godišnjak za 1921./1922. školsku godinu navodi nacionalnost učenika prema kojoj 84% učenika čine Talijani (164) dok „Jugoslavi“ čine zbroj od 25 učenika dok njih 24 navodi hrvatski ili srpski kao materinski jezik. Iste godine 25 učenika gimnazije navodi se u kategoriji „provenienti da scuole con altra lingua d' insegnamento“ što navodi na mogućnost da je dio učenika iz hrvatske gimnazije prešao u ovu školu.¹⁴⁰³ Iako nam točan datum ukidanja hrvatske gimnazije nije poznat, znamo da ona školske godine 1921./1922. više ne djeluje.¹⁴⁰⁴ Ukidanje hrvatskih školskih ustanova, uključujući hrvatsku gimnaziju, stupa na snagu završetkom školske godine 1920./1921.

Prema statistici, školu u godinama prije dolaska Mussolinija na vlast pohađa između 75 i 84% učenika čiji roditelji žive u gradu Zadru. Prema mjestu rođenja učeničkog kolektiva

Hrvata, Srba, Slovenaca, Čeha, Slovaka i njihov odnos s talijanskim jezikom i kulturom. Dugi niz godina obnašao je dužnosti voditelja Instituta za slavensku filologiju i katedre za srpsko-hrvatski jezik u Padovi. „Cronia, Arturo“, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12849>, posjećeno 24. kolovoza 2022.

¹⁴⁰⁰ *Annuario*, 1922: 5-11. Godišnjak navodi kako je 20. lipnja 1921. školu posjetio posljednji ravnatelj Hrvatske gimnazije Marko Granić, koji je prisustvovao satu hrvatskog koji su držali profesori Cronia i Selem. Ostaje nejasan motiv dolaska. *Annuario*, 1922: 53.

¹⁴⁰¹ Profesor Cronia drži nastavu u dva druga razreda gimnazije (A i B), stoga zbir ukupnih sati čini 23 (op. a.).

¹⁴⁰² U godišnjaku se spominje *un corso facoltatio unico di croato*, dok se u popisu predmeta spominje *croato-serbo* (op. a.).

¹⁴⁰³ *Annuario*, 1922: 20. U prilog tomu ide i korištenje izraza *Ginnasio superiore con lingua d'istruzione croata* tijekom razdoblja između talijanske okupacije i Rapalskog ugovora. Vidi: Bralić, 2019: 229.

¹⁴⁰⁴ Bralić, 2019: 229.

apsolutni broj učenika koji živi u Zadru ostaje relativno stabilan od školske godine 1918./1919 do 1921./1922., no njegov postotak smanjuje se s povećanjem ukupnog broja učenika škole te pada na ispod 55% tijekom narednih godina. Dok školske godine 1918./1919. učenici koji žive u Zadru čine 66% ukupnog učeničkog kontingenta, njihov broj već naredne godine opada na 54% pa tako 1921./1922 škola ima 51% učenika koji žive u Zadru. Suprotan trend bilježimo s učenicima iz „neokupirane Dalmacije“ čiji broj postupno raste tijekom godina pa tako oni školske godine 1918./1919. čine 17% svih učenika škole dok postotak istih 1921./1922. iznosi 37%. Sve spomenute podatke valja gledati u kontekstu promjena granica i migracija u godinama nakon rata. Studija o pojedincima i njihovim putevima otvara prostor za buduće istraživače kako bi se dala jasnija slika.

Statistika fašističkih godišnjaka znatno je siromašnija. Također valja naglasiti kako talijanizirana prezimena skrivaju stvarnu sliku, kao i sustav koji bilježi samo spol i imena učenika, no put pojedinih učenika možemo pratiti tijekom svih godina kroz popise učenika zajedno s njihovim uspjesima i počastima. Tijekom svih promatranih godina zamjećuju se učenici hrvatskih imena i prezimena koji prolaze kroz školu i uspješno je završavaju.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰⁵ U svim konzultiranim fašističkim godišnjacima spominju se imena: Elena Braticević, Boris Miletić, Antonio Ivancević, Giusppina Ivancević i Mladen Ivancević. U fašističkom godišnjaku spominje se još nekolicina učenika i uspješnih maturanata talijaniziranih prezimena. Usp: *Annuario del R. Ginnasio-Liceo Gabriele d'Annunzio di Zara 1924-1925* (dalje: *Annuario*, 1926.) 9-11; HR-DAZD-121, *Općina Zadar*, kutija 141, 298/141, Patronato scolastico, košuljica br. 3, *Annuario per gli anni scolastici 1925-26 e 1926-27, Anni VIII-IX*, 1928. (dalje: *Annuario*, 1928.): 18-20.

Prebivalište roditelja	Šk. god.			
	1918./1919.	1919./ 1920.	1920./1921.	1921./1922.
U Zadru	113	131	139	165
Izvan Zadra	28	43	41	30
Ukupno	141	174 ¹⁴⁰⁶	180	195

Tablica 5. Broj učenika prema mjestu prebivališta roditelja šk. god. 1918/1919. – 1921./1922.¹⁴⁰⁷

Mjesto rođenja	Šk. god.			
	1918./1919.	1919./ 1920.	1920./1921.	1921./1922.
Grad u kojem škola ima sjedište	94	95	99	100
Pokrajina u kojem škola ima sjedište	20	29	4	3
Ostale pokrajine okupiranog teritorija	3	5	*	*
Pokrajine Kraljevine	-	3	12	8
Neokupirana Dalmacija	24	42	65	74
Venecija Julija	*	*	*	7
Venecija Tridentina	*	*	*	1
Njemačka Austrija	*	*	-	1
Egipat	*	*	*	1
Ukupno	141	174	180	195

* Ne navodi se regija u promatranoj školskoj godini

Tablica 6. Broj učenika prema mjestu rođenja šk. god. 1918/1919. – 1921./1922.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁶ Promjena u broju učenika rezultat je većeg broja upisanih u prvi razred gimnazije (30) koji se smještaju u A i B razred.

¹⁴⁰⁷ *Annuario*, 1919: 46; *Annuario*, 1920: 19; *Annuario*, 1922: 18 i 21.

¹⁴⁰⁸ *Annuario*, 1919: 45; *Annuario*, 1920: 18; *Annuario*, 1922: 17 i 20. Primjećujemo razliku u bilježenju nakon sklapanja Rapalskog ugovora kada se briše pojam “ostale pokrajine okupiranog teritorija” te se dodaju imena novih pokrajina Kraljevine Italije.

Šk. god.	1918./1919.	1919./ 1920.	1920./1921.	1921./1922.
Talijanski	140	173	180	167
Hrvatski ili srpski	1	1	0	24
Albanski	-	-	-	1
Češki	-	-	-	2
Španjolski	-	-	-	1
Ukupno	141	174	180	195

Tablica 7. Broj učenika prema materinskom jeziku šk. god. 1918/1919. – 1921./1922.¹⁴⁰⁹

Reforma Gentilea predstavlja vraćanje središnjeg položaja države u sustav obrazovanja nakon mučnoga poratnog razdoblja djelujući kao most između političke krize povijesnog liberalizma i potvrde državnog fašizma.¹⁴¹⁰ Ministar obrazovanja dobiva dominantnu ulogu u sustavu obrazovanja s malim brojem podložnih inspektorata. Rukovoditelje ustanova birali su ministri i vlada te su odgovarali izravno njima kako bi se osigurala podobnost i pravilno provođenje reforme. Državna kontrola unutar školskog sustava postizana je zapošljavanjem podobnih i stručnih profesora koji se biraju putem javnog natječaja i putem ispita za prelazak u viši razred s jedne razine učenja na drugu. Oglasi za radna mjesta učitelja u školama u Zadarskoj pokrajini uvjetuju se talijanskim državljanstvom i poznavanjem talijanskog, točnije polaganjem tečaja talijanskog, stoga ne čudi broj talijanskih imena u popisu profesora.¹⁴¹¹

U promatranim godinama nakon 1922. godine na čelu institucije nalazio se Domenico Orlando.¹⁴¹² U školskoj godini 1924./1925. u gimnaziji je radilo je 14 profesora od kojih je devet imalo status redovitog profesora (*professore ordinario*), i to: profesor grčkog i latinskog Danilo di Markenstein e Frauenberg Altenburger, profesor talijanskog i grčkog Ernesto Bonmassar, profesor prirodnih znanosti, kemije i zemljopisa Marco Fosco, profesor povijesti, filozofije i političke ekonomije Rodolfo Inchiostri, profesor latinskog i grčkog Rodolfo

¹⁴⁰⁹ *Annuario*, 1919: 45; *Annuario*, 1920: 18; *Annuario*, 1922: 17 i 21.

¹⁴¹⁰ „Giovanni Gentile”, [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_(Dizionario-Biografico)/), posjećeno 9. rujna 2022.

¹⁴¹¹ *Corriere di Zara*, 5. kolovoza 1922., „Avviso di concorso a posti definitivi di maestro presso le scuole elementari di Zara e Lagosta” br. 61, 2 i 3.

¹⁴¹² Prije njega dužnost ravnatelja zadarske gimnazije obnašao je Pietro Domiacusic koji je na to mjesto postavljen u studenom 1918. godine premještajem iz realne gimnazije (*Scuola reale superiore*). *Annuario*, 1922: 65 i 72. Više o njegovoj sudbini za vrijeme Velikog rata vidu u: Bralić, 2006b: 605.

Lackner, profesor matematike Paolo Mardessich, profesor vjeronauka mons. Simeone Palchich¹⁴¹³, profesor talijanskog, latinskog te povijesti i zemljopisa Alessandro Selem i profesor francuskog Ildebrando Tacconi. Kao izvanredni profesor (*professore straordinario*) radio je Antonio Vandoni koji je predavao talijanski, latinski te povijest i zemljopis. Status profesora na privremenom radnom mjestu (*professore supplente*) imao je profesor talijanskog, latinskog te povijesti i zemljopisa Giovanni Sogliani i profesor talijanskog, latinskog te povijesti i zemljopisa Narciso Cettineo. Bez profesorskog statusa jedini je bio profesor povijesti umjetnosti u liceju Giuseppe (Josip) Bersa, koji je bio zaposlenik Arheološkog muzeja u Zadru. Osim nastavničkog osoblja u školi je radilo četvero zaposlenika u statusu pomoćnog osoblja: tajnica Maria Novotny, strojar Nicollo Benozzi, Simeone Zmajevich kao glavni domar¹⁴¹⁴ i Antonio Tokich kao pomoćni domar.

Profesori gimnazije bili su ugledni građani Zadra, članovi prestižnih društava i institucija te su često održavali nastavu nekoliko predmeta. Neki od profesora bili su dugogodišnji gimnazijski profesori još iz vremena habsburške vladavine, npr. barun Danilo di Markenstein e Frauenberg Altenburger, Rodolfo Lacnker, Rodolfo Inchiostri i mons. Simeone Palchich.¹⁴¹⁵ Njihova imena spominju se također u popisu predmeta u godišnjacima prije 1922. stoga se nameće zaključak kako dolazak fašizma na vlast za spomenute profesore nije značio gubitak radnog mjesta.

Ističemo nekoliko detalja iz životopisa pojedinih profesora. Simeone Palchich obnašao je u vrijeme Monarhije dužnosti ravnatelja kolegija Niccolò Tommaseo, gimnazijskog profesora vjeronauka u Zadru i školskog inspektora za slavenske škole u istom gradu.¹⁴¹⁶ Giuseppe (Josip) Bersa bio je zadarski pisac i arheolog, kustos i ravnatelj Arheološkog muzeja u Zadru.¹⁴¹⁷ Neka od spomenutih imena povezujemo s političkim i društvenim zbivanjima u poslijeratnom Zadru i Dalmaciji, čime možemo odrediti smjer u kojem talijanska vlast vodi školovanje. Mnogi od njih ostat će uključeni u društvena i politička pitanja međuratnog Zadra i Dalmacije. Možda je

¹⁴¹³ Predmet vjeronauka ne spominje se u zakonskim odredbama iz 1923., no nalazimo ga uz ime profesora Palchicha u godišnjaku zadarske gimnazije (op. a.).

¹⁴¹⁴ Simeone Zmajevich se kao zaposlenik Talijanske gimnazije u Zadru spominje i prije Velikog rata. *Annuario*, 1914: 44.

¹⁴¹⁵ Vidi: LVII *Annuario dell' i.r. Ginnasio Superiore di Zara 1913-1914.*, 1914. (dalje: *Annuario*, 1914.): 42.

¹⁴¹⁶ *Annuario*, 1914.: 43.

¹⁴¹⁷ Josip Bersa (1862.-1932.) potječe iz poznate zadarske obitelji Bersa, a brat je skladatelja Blagoja i Vladimira te kipara Brune. Osnovnu školu i klasičnu gimnaziju polazio je u Dubrovniku. Potom je u Grazu upisao medicinu, ali se uglavnom bavio pjesništvom. Ne zadovoljan studijem, vratio se u Zadar, gdje je kraće vrijeme radio kao financijski službenik u Namjesništvu te nastavnik na gimnaziji, a zatim u Arheološkom muzeju, gdje je niz godina bio i ravnatelj. Umirovljen je 1927. na dužnosti konzervatora. Više vidi u: „Bersa, Josip”, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1837>, posjećeno 5. kolovoza 2022.

najistaknutiji član kolegija bio učenjak i poliglot Ildebrando Tacconi rodom iz Splita. Nakon završenog studija književnosti i filozofije u Beču, specijalizacije na Sorboni i profesorskog staža u školama u Dubrovniku i Splitu, nakon dodjele Splita Kraljevini SHS odlazi u Zadar, gdje 1920. prihvaća mjesto profesora u gimnaziji. Sljedećih godina politički se angažira u krugovima liberala i na lokalnim izborima 1922. osvaja mjesto vijećnika.¹⁴¹⁸ Nakon dolaska fašista na vlasti ostaje raditi u školi i 1922. osniva *La Rivista Dalmatica*, časopis lokalnog karaktera koji veliča talijanstvo Dalmacije. Okupacija Italije za Drugog svjetskog rata Tacconiju daje političku ulogu u obliku izvanrednog povjerenika talijanske vlade u Splitu. Tacconi se za kratko vrijeme vraća u Zadar koji napušta 1944. i odlazi u Italiju gdje umire 1973.¹⁴¹⁹ Dugogodišnji profesor zadarske gimnazije Rodolfo Inchiostri tijekom 1921. politički se angažira u D'Annunzijeve pokretu i postaje jedan od najvažnijih predstavnika pokreta u gradu.¹⁴²⁰ U međuratnim godinama nastavlja predavati u gimnaziji i sudjeluje u radu istaknutih kulturnih i upravnih društava. Domenico Orlando nakon odlaska s mjesta ravnatelja tijekom 1930-ih obnaša dužnost predsjednika dalmatinske sekcije *Regia Deputazione di Storia Patria per le Venezie*.¹⁴²¹

¹⁴¹⁸ Monzali, 2007: 379.

¹⁴¹⁹ Tacconi, 2005.

¹⁴²⁰ Monzali, 2007: 377.

¹⁴²¹ „Atti e memorie della Società dalmata di storia patria Volume III - IV, 1934”, <https://www.sddsp.it/it/atti-e-memorie-pubblicazioni/volume-iii-iv-1934>, posjećeno 3. kolovoza 2022.

Profesor	Predmet	Broj sati	Razred*
Domenico Orlando (ravnatelj)	–	–	–
Danilo di Markenstein e Frauenberg Altenburger	Grčki	12	1. ^g , 1. ^l , 2. ^l
	Latinski	4	2. ^l
Giuseppe (Josip) Bersa	Povijest umjetnosti	4	2. ^l , 3. ^l
Ernesto Bonmassar	Talijanski	15	1. ^l , 2. ^l , 3. ^l
	Latinski		1. ^l
Narciso Cettineo	Talijanski	22	2. ^g
	Latinski		2. ^g
	Povijest i zemljopis		2. ^g , 4. ^g
Marco Fosco	Prirodne znanosti, kemija i zemljopis	9	1. ^l , 2. ^l , 3. ^l
Rodolfo Inchiostri	Filozofija	18	1. ^l , 2. ^l , 3. ^l
	Povijest		1. ^l , 2. ^l , 3. ^l
	Politička ekonomija		1. ^l , 2. ^l , 3. ^l
Rodolfo Lackner	Latinski	9	4. ^g
	Grčki	7	3. ^l
Paolo Mardessich	Matematika	22	Svi razredi
	Fizika		1. ^l , 2. ^l , 3. ^l
Cav.Mons. Dott. Simeone Palchich	Religija	13	Svi razredi
Alessandro Selem	Talijanski	19	4. ^g , 5. ^g
	Latinski		5. ^g
	Povijest i zemljopis		5. ^g
Giovanni Sogliani	Talijanski	18	3. ^g
	Latinski		
	Povijest i zemljopis		
Ildebrando Tacconi	Francuski	15	2. ^g , 3. ^g , 4. ^g , 5. ^g
Antonio Vandoni	Talijanski	20	1. ^g
	Latinski		
	Povijest i zemljopis		

*^g se odnosi na razrede gimnazije, ^l na licej

Tablica 8. Popis profesora liceja - gimnazije „Gabriele D'Annunzio” šk. god. 1924./1925.¹⁴²²

¹⁴²² *Annuario*, 1926: 6 i 7.

Profesor	Predmet	Broj sati	Razred
Dott. Domenico Orlando	Latinski	6	5. ^g
	Grčki	4 + 3	2. ¹ , 3. ¹
Giuseppe (Josip) Bersa	Povijest umjetnosti	4	2. ¹ , 3. ¹
Ernesto Bonmassar	Talijanski	32	5. ^g
	Grčki		5. ^g , 1. ¹ , 2. ¹
	Latinski		1. ¹ , 3. ¹
Dott.ssa Elisabetta Castagnetta	Humanističke znanosti	20	1. ^g
Narciso Cettineo	Humanističke znanosti	18	3. ^g
	Povijest i zemljopis	6	4. ^g , 5. ^g
Paolo Colombo	Talijanski	15	1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
	Latinski		2. ¹
Marco Fosco	Prirodne znanosti, kemija i zemljopis	9	1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
Antonio Giubbini	Humanističke znanosti	18	5. ^g
Rodolfo Inchiostri	Filozofija	18	1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
	Politička ekonomija		1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
	Povijest		1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
Paolo Mardessich	Matematika	22	Svi razredi
	Fizika		1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
Mons. Simeone Palchich	Religija	13	Svi razredi
Alessandro Selem	Latinski	18	4. ^g , 3. ¹
	Grčki		4. ^g
	Humanističke znanosti	18	4. ^g
Ildebrando Tacconi	Francuski	15	2. ^g , 3. ^g , 4. ^g , 5. ^g
Antonio Vandoni	Humanističke znanosti	18	2. ^g

*^g se odnosi na razrede gimnazije, ¹ na licej

Tablica 9. Popis profesora liceja - gimnazije „Gabriele D'Annunzio” šk. god. 1925./1926.¹⁴²³

¹⁴²³ *Annuario*, 1928: 9 i 10.

Profesor	Predmet(i)	Broj sati	Razred
Giuseppe (Josip) Bersa	Povijest umjetnosti	4	2. ¹ , 3. ¹
Ernesto Bonmassar	Latinski	19	1. ¹ , 2. ¹
	Grčki		1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
Dott. Narciso Cettineo	Književnost	20	1. ^g
Dott. Paolo Colombo	Talijanski	19 (14 + 5)	1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹ , 4. ^g
	Latinski		3. ¹
Marco Fosco	Prirodne znanosti, kemija i zemljopis	9	1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
Dott.ssa Gaetana Ferrante	Književnost	18	3. ^g
	Latinski	6	4. ^g
Rodolfo Inchiostri	Filozofija	18	1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
	Politička ekonomija		1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
	Povijest i zemljopis	3	4. ^g
Paolo Mardessich	Matematika	22	Svi razredi
	Fizika		1. ¹ , 2. ¹ , 3. ¹
Cav. Mons. Dott. Simeone Palchich	Religija	13	Svi razredi
Dott. Alessandro Selem	Grčki	4	4. ^g
	Književnost	18	5. ^g
Ildebrando Tacconi	Francuski	15	2. ^g - 5. ^g
Dott.ssa Margherita Vittorio	Književnost	19	2. ^g

*^g se odnosi na razrede gimnazije, ¹ na licej

*Tablica 10. Popis profesora liceja - gimnazije „Gabriele D'Annunzio” šk.
god. 1926./1927.¹⁴²⁴*

Od 1923. denacionalizacija postaje službeni vladin program sa zadaćom talijanske supremacije. Godina 1921. ključna je za školstvo jer se ukida većina institucija i smanjuje se broj sati stranih jezika. Budući da prema fašističkom tumačenju Hrvati i Slovenci nemaju nacionalnu povijest pa do stupnja nacionalnog osjećaja nisu još ni stigli, svaka njegova manifestacija morala je biti eliminirana pri čemu srednja klasa postaje metom progona.¹⁴²⁵

Obrazovanje nacije ne ostavlja mjesta za domaće teme, kao ni obrazovanje manjinskog stanovništva koje se u skladu s fašističkim postulatima mora asimilirati. Ipak, primjećuju se određena odstupanja između slobodoumne misli reforme i fašističkog duha koji korača u jednoulje sljedećih godina. Sudjelovanje učenika hrvatskih prezimena, njihova uspješnost na završnom ispitu i dobivanja počasnih titula u zadarskoj školi „Gabriele D'Annunzio” govori o njihovu sudjelovanju u školskom sustavu iako u umanjenom broju u odnosu na dominantno talijansku nacionalnost. Iako maskuliniziranog karaktera, škola u promatranim godinama otvara najviši stupanj srednjoškolskog obrazovanja i učenicima, kao i profesorica koje

¹⁴²⁴ *Annuario*, 1928: 10 i 11.

¹⁴²⁵ Bartolini, 2006: 100.

nalazimo na popisu godišnjaka. Gentile tako započinje preobrazbu talijanskih škola, ali ih ne transformira u potpunu fašističku tvorevinu. Prema Anni Lupo, Gentileova reforma nije stvorila fašističku školu, već *Gentileovu školu* u kojoj se klasična pouka smatrala središnjom točkom i sintezom kulturne pripreme mladih.¹⁴²⁶

Totalitarni karakter fašizma očitovao se u punoj mjeri tek nakon atentata na zamjenika Matteottija 1925., kada Mussolini koristi zločin koji su počinili fašistički militanti da započne fašističko osvajanje države.¹⁴²⁷ Siguran u stegu koju posjeduje i sustav koji sve više vodi ka centralizaciji, Mussolini nakon 1925. nastavlja radikalizaciju države. Mussolini sad postaje glavna i jedina ličnost politike, a talijanska supremacija najviše pogađa nove pokrajine. Dolazi do reorganizacije pokrajina i ograničenja autonomije sudova.

Fašizam je dao konačnu riječ o pitanju jezika dekretom br. 1796 od 15. listopada 1925. kojim je određeno da se u svim građanskim i kaznenim predmetima koji se raspravljaju pred sudovima Kraljevine mora upotrebljavati samo talijanski jezik.¹⁴²⁸ Fašizmu potpuni nestanak „slavenskog“ jezika označava logičnu posljedicu pobjede i iskupljenja koja omogućuje potvrdu i održavanje talijanske superiornosti, što ostvaruje centralizacijom uprave.¹⁴²⁹ Zapisnici, ocjene, prijedlozi i primjedbe, kao i drugi dokumenti i odluke u bilo kojem predmetu povezanom s građanskim i kaznenim postupcima sastavljeni na jeziku koji nije talijanski smatrani su ništavnima. Asimilacija u tim godinama još ne znači fizičko uklanjanje, već uklanjanje nacionalnog identiteta udarom na socijalni, ekonomski, kulturni i vjerski aspekt društva, osobni identiteta u obliku talijanizacije imena i prezimena i kolektivno pamćenje s transformacijom toponima i ulica.¹⁴³⁰

Ministar obrazovanja Pietro Fedele pri posjetu jednoj od novih pokrajina u lipnju 1926. izjavio je kako škola ima zadaću asimilacije učitelja koji pripadaju manjinama.¹⁴³¹ Reformom iz 1923. općinama u kojima se govori i drugi jezik učenje drugog jezika ostavljeno je kao predmet proučavanja u dodatnim satima kao *ore aggiunte*, no u stvarnosti je primjena takvog sustava u novim pokrajinama ostala nedosljedna. Dodatni sati često nisu ni bili predviđeni, a zahtjevi su podlijegali procjeni koja ih je ocjenjivala po (anti)nacionalnim obilježjima. Satovi

¹⁴²⁶ Lupo, 2007: 14.

¹⁴²⁷ Lupo, 2007: 16.

¹⁴²⁸ GU, 27. listopada 1925., br. 250, 4329 i 4330.

¹⁴²⁹ Bartolini, 2006: 72.

¹⁴³⁰ Bartolini, 2006: 64. Bartolini pritom naglašava različit odnos prema njemačkoj naciji u odnosu na „slavensku“ riječima „ma ad essa non si univa l'immagine razzista degli slavi e non conteneva mire imperialiste per un ulteriore espansione territoriale in aree tedesche.“ Bartolini, 2006: 64.

¹⁴³¹ Dessardo, 2017: 309

su često povjeravani učiteljima koji su znali samo talijanski te su često održavani u večernjim satima. K tome su roditelji učenika morali dati izričit zahtjev na početku školske godine, što je bio još jedan od mehanizama za odvrćanje od zahtjeva. Mussolini je u povjerljivoj okružnici od 1. studenoga 1925. potvrdio primat djelovanja dodijeljenog u bitci za jezik izjednačivši propise novih pokrajina s propisima ostalih pokrajina Kraljevine poričući postojanje ikakve raznolikosti.¹⁴³² Dekretom br. 2191 od 22. studenoga 1925. ukinuto je podučavanje manjinskih jezika u dodatnim satima, a pripadnici manjina bez kvalifikacije dobili su rok od dvije godine za priskrblijevanje radne dozvole za rad u školi pod prijetnjom gubitka radnog mjesta.¹⁴³³ Od 1926. fašistički režim nastavlja zatvarati hrvatske i slovenske škole i primjenjuje politiku prisilne asimilacije.

Godine 1935. ministar nacionalnog obrazovanja Cesare Maria De Vecchi u škole uvodi militarizam i ukida autonomiju podčinivši ih u potpunosti fašističkoj državi.¹⁴³⁴ Organiziraju se novi programi s vojnom komponentom i dolazi do otpuštanja antifašističkih profesora koja kulminaciju doživljavaju rasnim zakonima. Mnogi od profesora liceja - gimnazije „*Gabriele D'Annunzio*”, kao i sam ravnatelj Orlando nalaze se na popisu profesora 1935., što dovodi do zaključka kako su u već duboko fašiziranom društvu i sami profesori morali imati podršku režima za opstanak u školskom sustavu.¹⁴³⁵ Slika škole u vremenu duboke fašizacije u Zadru ostaje predmet za buduća istraživanja.

Manifestacije fašizma prožimaju se kroz međuratno razdoblje Zadra u nizu društvenih aspekata. U ranoj fazi njegova razvoja fašistička djelovanja ograničena su na nasilna i diverzantska djelovanja inspirirana danuncijevcima čiju ulogu postupno preuzimaju druga lica koja prkose pretfašističkim vladama koristeći društveno-gospodarsku krizu u Italiji. Zadar također proživljava krizu tih godina, no ona se po svojim obilježjima razlikuje od zbivanja na Apeninskom poluotoku, čime se i sama manifestacija graničnog fašizma održava na poseban način. Geografska izoliranost kojoj grad ostaje izložen nakon Rapalskog ugovora, marginalizacija vlasti kroz složenu i nejasnu administraciju i kasna zamjena krunske valute ostavlja grad na rubu ekonomske propasti. Fašisti kao i na poluotoku koriste ekonomsku krizu kao povod za destabilizaciju struktura vlasti i pokoravanje političke konkurencije uz stalno

¹⁴³² Bartolini, 2006: 79.

¹⁴³³ GU, 21. prosinca 1925., br. 295, 4987 i 4988.

¹⁴³⁴ Više vidi u: Lentini, 2018.

¹⁴³⁵ Na popisu se nalaze profesori: Cettineo, Inchiostrì, Mardessich, Palchich, Selem i Tacconi. *Annuario del Ministero dell'Educazione nazionale*, 1935: 635.

prisutan motiv verbalnog i fizičkog nasilja. Njihov pokret, iako u početku marginalan, nalazi prostor za afirmaciju i propagandu te tijekom 1921. ulazi u progresivnu fazu na političkoj sceni Italije. Zadarski ogranak također gradi svoj put tijekom 1921. na lokalnoj sceni te kroz nasilna djelovanja i provokacije dobiva prostor u medijima i društvenoj sceni iako na političkoj sceni ne bilježi rezultate. Fašisti konkurenciju isprva nalaze u lokalnim republikancima čije djelovanje potkopavaju nasilnim akcijama, u čemu im pomažu zbivanja na državnoj političkoj sceni u kojoj anitmonarhizam nalazi sve manje potpore. Ne događa se sukob s D'Annunzijevim legionarima i dobrovoljcima koji i dalje promiču mit o poniženoj Italiji. Fašisti se ne odriču D'Annunzija, već na krilima njegova pokreta vode politiku koja u stranku privlači istaknute pripadnike njegova pokreta koji u fašizmu vide sredstvo ostvarenja vlastitih ciljeva.

Unatoč propagandi i nasilnim epizodama, fašisti se tijekom 1921. ne uspijevaju probiti na zadarskoj političkoj sceni na kojoj i dalje dominiraju liberali, sada okupljeni u Nacionalnu uniju. Njihova dominacija na lokalnim izborima početkom 1922. potvrđuje njihovu snagu u gradu i odanost građana starim strukturama koje tijekom izazovnih poslijeratnih godina u biti ostaju vjerne rimskim vladama, usprkos pojedinim radikalnijim izletima u obrani talijanstva. Unionisti ostaju odanu Rimu u kojem vide jedinu nadu za ekonomski boljitak Zadra, ali i ostvarenje vlastitih političkih ambicija i sredstvo opstanka povezano s financijskom potporom vlade. Administrativni i vojni dužnosnici poput Bonfantija Linaresa i Moronija koje je postavila vlada slijede njezinu politiku koja tolerira fašističko nasilje uz pokušaj njegove kontrole koja će se pokazati bezuspješnom. Smrt senatora Ziliotta i antiunionistička propaganda koju fašisti provode putem lokalnih novina i na terenu uz toleranciju povjerenika Moronija postupno slabi unioniste, koji i dalje uživaju potporu građana i sudjeluju u upravljačkim strukturama grada. Njihova odanost i ovisnost o vladi u Rimu veže ih za zbivanja na poluotoku, što uvjetuje njihov daljnji put. Integracijom u važne strukture društva i prešutnom podrškom političkih elita i kralja Mussolini koristi slabost Facione vlade i krajem listopada preuzima vlast. Tranzicija u Zadru događa se relativno mirno, što govori o već integriranoj ulozi fašista u društvu, kao što vidimo na primjeru gimnazijskih profesora. Unionisti do listopada 1922. uglavnom odolijevaju integraciji s fašizmom, no ovisnost o potpori vlade veže ih uz zbivanja na vrhu koja dobivaju novi zaokret nakon Marša na Rim. Pasivni odnos prema tranziciji vlasti nakon Marša na Rim svjedoči kako tradicionalni unionisti gube utjecaj u gradu tijekom 1922. Premda mjeseci i godine nakon stupanja fašista na vlast ne spominju nasilnu asimilaciju unionista PNF-u, istaknuti unionisti na čelu s Krekicem priključuju se stranci pod budnim okom prefekta.

Borba liberala, kasnije unionista, da Talijani u Dalmaciji zadrže posebna obilježja stečena kroz autentični razvoj daleko od *madre patria* u novim okolnostima za Rim ne predstavlja važan faktor koji Zadarsku pokrajinu kroz uvođenje prefektore izjednačava s ostalim pokrajinama Italije. Dolazak fašista na vlast donosi centralizaciju cjelokupnog društveno-političkog sustava koji zatire regionalnost novih pokrajina. Posebna obilježja koja posjeduju nove pokrajine kao multikulturalna društva s austrougarskim nasljeđem nestaju kako teče 1922., pa iako taj krah tolerancije nije fašistička inovacija, njegova rasna politika svakako unosi ekstremniji element u taj proces.

Asimilacija „inferiorne slavenske“ rase niskog kulturnog i civilizacijskog dometa sada je vidljiva kroz sve pore društva; od fizičkih napada na pojedince, budućnosti uvjetovane promjenom državljanstva ili vlastitog imena i prezimena do kolektivnog uvjetovanja jezika komunikacije i talijanizacije školskog sustava. Veza između upotrebe talijanskog jezika kao jezika učenih i degradacija zastupljenosti hrvatskog i srpskog jezika u gimnaziji jasno se ocrtava s godinama. Tijekom školske godine 1920./1921. hrvatski i srpski kao jedan obvezni predmet uče se po tri sata tjedno u svim razredima osim u posljednjem razredu liceja (2). Sljedeće godine u skladu sa zaoštavanjem politike dolazi do promjena pa se broj tjednih sati hrvatskog i srpskog jezika smanjuje na obveznih 12 sati u tjednoj satnici. Predmet se ukida u prvom razredu gimnazije, a hrvatski se nudi kao izborni predmet u posljednja dva razreda liceja. Gentileova reforma uvođenjem talijanskog kao službenog jezika dovršava prijelazna rješenja prijašnjih uprava i ukida jezik manjina na državnoj razini, čime najviši stupanj srednjoškolskog obrazovanja u Zadru zaista postaje privilegija za poznavatelje talijanskog. Obrazovanje u ranim godinama fašizma ipak ne ostaje isključivo pravo Talijana s obzirom na to da zahvaljujući popisima učenika od školske godine 1920./1921. do 1926./1927. pratimo put pojedinih učenika hrvatskih imena i prezimena i onih s prebivalištem izvan Zadra koji uspješno završavaju razrede klasične gimnazije. Manjkava statistika godišnjaka za vrijeme godina fašizma bilježi samo njihova imena i spol, stoga mjesto njihova prebivališta kao i ostala obilježja ostaju predmet budućih istraživanja.

Profesorski kadar tijekom svih godina prožet je talijanskim elementom. Mali je broj profesora sa netalijanskim prezimenom, no može se pretpostaviti kako su i ti profesori gajili protalijansku orijentaciju. Analiza profesorskog kadra i učenika zadarske škole „*Gabriele D'Annunzio*” govori nam kako škola svjedoči o dobu ranog fašizma koje obilježava dominantno talijanski profesorski i učenički sastav. Pojedini elementi poput prisutnosti učenika hrvatske

pripadnosti govore u prilog tezi pojedinih autora koji škole stvorene Gentileovom reformom razlikuju od škola kasnijeg fašizma oblikovanih u totalitarnom režimu u koji Italija ulazi od sredine drugog desetljeća.

Život za Hrvate u Zadru kako odmiču godine postaje sve teži, a degradacija odnosa Italije i Kraljevine SHS očituje se kroz verbalno i fizičko nasilje nad njima kojeg nisu lišeni ni službeni predstavnici vlasti poput samog konzula. Posebno su vidljivi tijekom krize odnosa tijekom 1927. i 1928., a nasilja ostaju zabilježena u posebnom svežnju Jugoslavenskog konzulata. Izvori svjedoče o uhićenjima pojedinaca i prisili da prisvoje talijansko državljanstvo pod prijetnjom protjerivanja ili gubitka izvora prihoda. Vlasti ustraju u svojim namjerama praćenjem pojedinih osoba koje se ponavljaju u izvještajima tijekom mjeseci. Hrvati doživljavaju fizičke napade od pojedinaca i službenih predstavnika vlasti, gubitak radnih dozvola pod nejasnim okolnostima i uhićenja pod lažnim optužbama, a prema pisanju konzula, svi napadi uvjetovani su političkim okolnostima. Fragmenti dokumenata kasnijih godina govore o sve manjem broju Hrvata koji nalaze posao u gradu. Potrebna su daljnja istraživanja kako bi se ocijenio put pojedinih optuženika i stupnja nasilja tijekom drugom i trećeg desetljeća 20 stoljeća.

7. BOLNIČKA SKRB U MEĐURATNOM RAZDOBLJU: IZAZOVI I PRIMJENA

Prestankom postojanja Austro-Ugarske Monarhije dovedeno je u pitanje održavanje bolničkog sustava sjeverne Dalmacije i pitanje nadležnosti između dviju strana. Talijanskim zauzimanjem Zadra i njegove okolice većina službi stavljena je pod vojnu i upravnu vlast talijanske vojske i administrativnog aparata, no zdravstvena skrb u Zadru formalno je povjerena predstavnicima Kraljevine SHS. Dalmatinski Zemaljski odbor sa sjedištem u Zadru sve do kraja svojeg postojanja, točnije do kolovoza 1921.¹⁴³⁶, zadužen je za organizaciju zdravstvene skrbi i održavanje bolničkog sustava u bolnici u Arbanasima. Zemaljski odbor također ima ulogu posrednika u utvrđivanju pripadnosti bolesnika i zadatak da održava samu bolnicu.¹⁴³⁷ Na mjestu upravitelja zadarske bolnice ostaje dotadašnji upravitelj doktor Ivo Marčelić.¹⁴³⁸ Nakon talijanskog preuzimanja glavnih gradskih službi tijekom 1919., a poglavito nakon službenog priznanja talijanskog prisvajanja Zadra, pritisak na osoblje hrvatske nacionalnosti postaje velik, no na temelju dogovora dio kadra ostaje do talijanskog napuštanja okupiranog teritorija.¹⁴³⁹

Dalmatinski Zemaljski odbor raspušta se 31. kolovoza 1921. Kao predsjednik raspuštenog Zemaljskog odbora Vicko Ivčević¹⁴⁴⁰ savjetniku Namjesništva i povjereniku za obavljanje pokrajinskih poslova i likvidaciju Ferdinandu Petelnu 27. rujna predaje blagajnu, vrijednosne papire odbora i ostali inventar. Uz to Ivčević Petelnu službeno predaje pokućstvo pokrajinske bolnice u Arbanasima i primaljske škole u Zadru¹⁴⁴¹ te blagajnu i inventar bolnice s popisom pokućstva, strojeva, kirurških sprava, posteljine i pribora.¹⁴⁴² Bolnica dobiva ime *Ospedale*

¹⁴³⁶ Vidi: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 2, N 2/1921, br. 180, 1. rujna 1921.

¹⁴³⁷ HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 49, br. 3075/1920, 5. srpnja 1920.

¹⁴³⁸ Ivo Marčelić (1863. - 1934.) rođen je u Preku. Nakon završene gimnazije u Zadru školovanje nastavlja u Innsbrucku i Beču, a liječničku praksu obavlja u Trstu i Zadru. Veći dio radnog vijeka proveo je u zadarskoj bolnici, gdje je obnašao i upraviteljsku funkciju. Mjesto upravitelja bolnice u Arbanasima napušta nakon evakuacije treće zone 1923., kad se seli u rodno Preko u službu seoskog liječnika. Na tom položaju ostaje sve do mirovine 1930. Iste godine Jugoslavenski konzulat u Zadru dodjeljuje mu funkciju službenog liječnika konzulata na kojoj ostaje sve do smrti 1934. *Novo doba*, 17. ožujka 1934., „Za blpk. Dr. Ivom Marčelićem”, br. 65, 4.

¹⁴³⁹ Jelić, 1978: 70.

¹⁴⁴⁰ Vicko Ivčević (1843. - 1922.) bio je hrvatski odvjetnik i političar. Dužnost predsjednika Sabora obnašao je 1900. - 1918. godine, a 1901. - 1918. bio je predsjednik Zemaljskog odbora, u kojem se osobito bavio pravnim, upravnim i zakonodavnim pitanjima. U razdoblju između 1900. i 1918. godine bio je zastupnik u Carevinskom vijeću. Umro je u Zadru u studenom 1922. godine. Čipčić, 2017: 61 i 62.

¹⁴⁴¹ Primaljsku školu zatvorio je guverner Millo 1918. (op.a).

¹⁴⁴² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 2, N 2/1921, br. 180, 1. rujna 1921.; HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju*, kutija 71, Zapisnik o primopredaji Zemaljskog odbora Dalmatinskog iz 1921., Opći imovnik pokućstva, rubenine, hiruških sprava, strojeva itd. opstojećih u pokrajinskoj bolnici u Arbanasima, 27. rujna 1921.

Provinciale „Principe Di Piemonte”. Doktor Marcelić ostaje u službi do 1923.¹⁴⁴³ dok ostatak hrvatskog liječničkog kadra do kraja 1921. postupno napušta službu.¹⁴⁴⁴

Složeni političko-društveni procesi koje su Zadar i njegova okolica doživljavali u godinama nakon rata postavili su na pozornicu mnoga imena koja spominju arhivski izvori, tiskovine i kasniji osvrti na promatrano razdoblje. Njihovo djelovanje ostavilo je u sjeni interesa svakodnevicu običnih ljudi koji su se našli zatočeni u vrtlogu složenih administrativnih odredbi koje često ni sama vlast nije jednako tumačila. Pitanje bolničke skrbi za građana treće zone i šire okolice koji su se našli odvojeni od matične bolnice postavila je na kušnju sposobnost dviju država da pronađu primjereno rješenje, a kasnije i samu Kraljevinu SHS da stanovnicima sjeverne Dalmacije osigura skrb u skladu s uslugama zadarske bolnice.

7.1. BOLNIČKA SKRB ZA DRŽAVLJANE KRALJEVINE SHS U ZADARSKOM KRAJU: U VRTLOGU ADMINISTRACIJE I ISPLATIVOSTI

Svi odnosi zadarske općine s bližom okolicom prema Rapalskom ugovoru, trebali su biti riješeni zasebnom konvencijom, čime je pitanje bolničke skrbi za državljane Kraljevine SHS u Zadru i stanovnike sjeverne Dalmacije ostalo otvoreno do njezina sklapanja. Nakon ukidanja Zemaljskog odbora zadarskom bolnicom upravlja povjerenstvo podređeno Uredu za nove pokrajine.¹⁴⁴⁵ Talijanski *L'Adriatico* od početka izlaženja opisuje loše stanje u bolnici. Upravi zamjera nebrigu za pacijente koji bivaju tjerani na liječenje u druge bolnice, skrb bolnice za bolesnike koja ne priliči nijednoj zdravstvenoj ustanovi¹⁴⁴⁶ i loše upravljanje bolnicom.¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴³ 1925. upravitelj bolnice postaje Ugo Simonelli, dok istu dužnost u razdoblju od 1925. do 1940. vrši Vicko Fabiani. Skitarelić, Nezirović, Skitarelić, 2016: 480.

¹⁴⁴⁴ Primarijus Božo Perić nedugo nakon talijanskog preuzimanja u listopadu 1921. seli se u Split. Ante Strmić, voditelj rodilišta i ravnatelj Primaljske škole do njezina zatvaranja, biva umirovljen te umire u veljači 1920. Jelić, 1978: 70. U bolnici je sve do sredine trećeg desetljeća bilo Hrvata među pomoćnim kadrom bolnice. Vidi: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 87, br. 812, 13. ožujka 1935.

¹⁴⁴⁵ Skitarelić, Nezirović, Skitarelić, 2016: 480; *Corriere di Zara*, 29. prosinca 1921., „La seduta della Commissione consultiva regionale”, br. 143, 2.

¹⁴⁴⁶ *L'Adriatico*, 8. lipnja 1921., „L'Ospedale.”, br. 6, 1; Isto, 17. lipnja 1921., „La Giunta provinciale e l'Ospedale.”, br. 10, 2. Kao primjer loše organizacije i nebrige novine optužuju vodstvo bolnice da je spojilo dermosifilopatski odjel s odjelom za trudnice, stoga sve pacijentice borave u istim prostorima i liječi ih isti liječnik „con gravissimo danno per la morale, per l'igiene e per la decadenza”. *L'Adriatico*, 22. lipnja 1921., „In tema d'Ospedale”, br. 12, 3.

¹⁴⁴⁷ *L'Adriatico*, 8. lipnja 1921., „L'Ospedale.”, br. 6, 1; Isto, 17. lipnja 1921., „La Giunta provinciale e l'Ospedale.”, br. 10, 2; Isto, 22. lipnja 1921., „In tema d'Ospedale”, br. 12, 3.

Upravu bolnice optužuje da je produžena ruka režima koji je odgovoran za teritorijalne gubitke Italije i dugove bivše Monarhije koje sada plaćaju Talijani. Komentare *L'Adriatica* valja uzeti s rezervom s obzirom na nacionalnu obojenost tih novina, no čini se da bolnica i u nesigurnim političkim okolnostima nastavlja obavljati službu za stanovnike grada, ali i za stanovnike okolnih krajeva oko Zadra. U spisima Zemaljskog odbora nalazimo dokumente o liječenju djevojčice Milice Vundač koja je dovedena je u zadarsku bolnicu u rujnu 1920. Dijete od 18 mjeseci iz Benkovca primljeno je na nekoliko dana u zadarsku bolnicu, gdje joj je uspostavljena dijagnoza *sclorosi laringea*. Nakon što joj se stanje pogoršalo, doktor Peričić poslao ju je na operaciju u tršćansku bolnicu, gdje je ostala dva mjeseca.¹⁴⁴⁸ Talijanska vlada pristala je da s njom ide pratnja od dvije časne sestre kojima je dano 500 lira za put. Nakon službenog razgraničenja Građansko povjerenstvo na temelju reciprociteta usluga u ožujku 1922. od benkovačke općine posredstvom konzulata zahtijeva povrat sredstava od 143 130 lira.¹⁴⁴⁹ Dokumentacija o slučaju nađena je pri predaji arhiva u spisima Zemaljskog odbora, no se čini da isplata te 1924. nije nastupila.¹⁴⁵⁰ Spomenuti slučaj samo je jedan od primjera koji svjedoči o administrativnoj složenosti zdravstvene skrbi u godinama neposredno nakon rata i nedostatku nadležnosti za skrb za građane Kraljevine SHS u okolici Zadra.

Talijani, dakle, u rujnu 1921. preuzimaju kontrolu nad zadarskom bolnicom olakšavajući pristup zdravstvenoj skrbi vlastitim državljanima, no ne i stanovništvu zadarske okolice. Razdoblje od kraja 1921. do početka 1923. kada talijanska vojska službeno napušta treću zonu pokazalo se posebno izazovnim za stanovnike okolnih mjesta s obzirom na izostanak detaljnijeg dogovora o pravima bolničkog liječenja i učestala odgađanja talijanskog napuštanja treće zone čime je problem produbljen. Državljanima Kraljevine SHS u okolici suočavaju se s nizom nedoumica oko zdravstvene njege poput imenovanja matične bolnice za stanovnike sjeverne Dalmacije, dokumentacije potrebne za prijam u bolnicu i odgovornosti za troškove liječenja. Zaostali troškovi liječenja državljanina Kraljevine SHS u zadarskoj bolnici iz vremena administrativne i financijske uprave Zemaljskog odbora morali su nakon njegova ukidanja biti namireni iz likvidacije pokrajinske imovine kao kreditnog zaloga bivšega Zemaljskog odbora, no čini se da su naplate kasnile i po nekoliko godina.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 9, br. 439, 27. ožujka 1922.

¹⁴⁴⁹ Isto.

¹⁴⁵⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 9, br. 2849, 31. prosinca 1924.

¹⁴⁵¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 1456, 11. srpnja 1923.; Isto, br. 1449, 10. srpnja 1923.

Nakon ukidanja Zemaljskog odbora kao glavno predstavništvo državljana Kraljevine SHS ostaje netom osnovani Jugoslavenski konzulat. Konzularno predstavništvo u ljeti 1921. nema jasno određene djelatnosti pa na mnogim poljima ne nastupa kao zaštitnik građana Kraljevine SHS, već kao posrednik informacija između središnje vlasti u Beogradu, talijanskih vlasti u Zadru i samih građana. Prema prepisci konzulata iz 1922. jasno je kako konzulat ne posjeduje informacije o detaljima bolničke skrbi za državljane Kraljevine SHS u okolini Zadra. Jugoslavenski konzulat u srpnju 1922. traži objašnjenje nadležnosti i nositelja troškova liječenja za bolesnike treće zone do njezine evakuacije. Konzul piše Kraljevskom poslanstvu u Rimu tvrdeći da po zakonu iz stare države općine treće zone pripadaju Zadru, stoga se pita tko će plaćati troškove.¹⁴⁵² Čini se je naposljetku dogovoreno kako troškovi liječenja moraju ići na teret bolesnika ili njihove obitelji osim u slučaju slabijega imovinskog stanja, pri čemu je za troškove bila zadužena pripadajuća općina. Tako svega nekoliko dana nakon spomenutog dopisa nailazimo na primjer mentalno bolesnog Nikole Martinovića iz Petračana za kojeg je konzulat tražio smještanje u šibensku umobolnicu s obzirom na to da je bolesnik pripadao još okupiranoj trećoj zoni.¹⁴⁵³ Bolesnik je primljen u šibensku bolnicu na teret općine s obzirom na to da obitelj nije mogla plaćati troškove liječenja.

Temelj za uređenje zdravstvene skrbi u Dalmaciji za državljane obiju kraljevina bile su konvencije iz Santa Margherite iz listopada 1922. kojima je dogovoreno da će se stanovnici zadarske okolice, točnije bolesni, siročad, trudnice i rodilje, moći liječiti u zadarskoj Pokrajinskoj bolnici u Arbanasima na teret Kraljevine SHS.¹⁴⁵⁴ Sam sporazum iz 1922. dao je pravni okvir pravu na liječenje, no detalji same provedbe prijama u bolnicu, prava pacijenata i obveznika plaćanja ostavljeni su za daljnje dogovore. Ugovorom je također zajamčena uzajamnost usluga Talijanima na području Dalmacije. Dalmatinske bolnice unutar Kraljevine SHS imale su obvezu primiti na liječenje talijanske državljane neovisno o njihovu imovinskom stanju, s time da su državljani slabijega imovinskog stanja morali imati potvrdu o prebivalištu koju je izdao konzulat ili konzularna agencija, ali bez garancije da će konzulat podmiriti

¹⁴⁵² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 3, G 2, br. 1332, 27. srpnja 1922.; Isto, br. 1468, 15. kolovoza 1922.

¹⁴⁵³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 3, G 2, br. 1868, 14. listopada 1922.

¹⁴⁵⁴ HR-DAZD-386, *Tiskovine*, kutija 59, br. 93/59, St. Margaretski ugovor između Italije i Jugoslavije 1922. i pogranično razgraničenje carine, Accordi Generali, članak 21. stavak 12, 42; *Corriere di Zara*, 29. prosinca 1921., „La seduta della Commissione consultiva regionale”, br. 143, 2; HR-DAZD-357, *Spisi obitelji Krekić*, kutija 1, sv. 5, Izresci iz novina o parlamentarnoj aktivnosti dr. Božidara Krekića, Convenzione base, svibanj 1921.

¹⁴⁵⁴ Wildauer, 1924: 54.

troškove liječenja prema cjeniku za strance.¹⁴⁵⁵ Potvrda se od imućnijih državljana nije tražila s obzirom na to da se od njih očekivalo da sami podmire troškove ovisno o izabranom razredu.¹⁴⁵⁶ Optanti su se nakon podnošenja zahtjeva za pripadnost još vodili kao dio općine kojoj su pripadali prije zahtjeva, stoga je ta općina do ratifikacije sporazuma imala obvezu snositi njihove bolničke troškove.¹⁴⁵⁷

Nedostatak službenog dogovora nije mogao spriječiti prirodnu usmjerenost stanovništva okolnog područja na zadarsku bolnicu, najbližu i najopremljeniju bolnicu sjeverne Dalmacije koja je nekoć imala ulogu glavne bolnice te regije.¹⁴⁵⁸ Bolnička skrb, kako se čini, u međuratnom razdoblju nije uskraćivana potrebitima te se glavnina administrativnih prepiski vodila o potvrdi državljanstva i troškovima liječenja.

Utvrđivanje pripadnosti i vođenje evidencije postalo je tako sastavni dio djelatnosti Jugoslavenskog konzulata u Zadru. Niz je primjera koji svjedoče o slučajevima bolesnika čija općinska pripadnost nije bila jasna. Boja rođena Nunić udana Brkić izgubila je pripadnost općini Kistanje nakon udaje za čovjeka iz okolice Benkovca. Nakon primitka u bolnicu ostalo je nejasno kojoj općini pripada jer je općina Benkovac negirala njezinu pripadnost pa je ostalo na konzulatu da utvrdi pripadnost radi obveznika troškova liječenja.¹⁴⁵⁹ Angelina Endrizzi primljena je sa sinom u svibnju 1922. u bolnicu u Arbanasima, ali se nije moglo ustanoviti pripada li benkovačkoj ili kistanjskoj općini, stoga se tražilo od konzulata da ispita pripadnost kao temelj naplate troškova liječenja.¹⁴⁶⁰ Obvezu namirenja troškova isprva je preuzimao konzulat, koji bi dalje potraživao plaćanje od općine.¹⁴⁶¹ Bilo je i slučajeva kada su vlasti revidirale odluku o troškovima smatrajući kako troškove liječenje ne bi trebale namiriti općine. Sam konzulat urgirao je u slučaju Stevanije Čitalak koja je vodila nemoralni život, „naročito s karabinjerima”, i imala već dva poroda u bolnici u Arbanasima na trošak općine pa je konzulat nastojao spriječiti njezin ponovni dolazak iz Benkovca u Zadar.¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 3205, 12. travnja 1923.

¹⁴⁵⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 41564, 14. ožujka 1923.

¹⁴⁵⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 1955, 7. siječnja 1923.; Isto, br. 55, 7. siječnja 1923.

¹⁴⁵⁸ Pokrajinska bolnica podignuta je iz temelja u predgrađu Arbanasa na osnovi zaključka Dalmatinskog sabora 15. srpnja 1884. Izgradnja bolničkih zgrada, započeta 1885., završena je 1886., a bolnica je svečano otvorena 27. lipnja 1887. Jelić, 1978: 31.

¹⁴⁵⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 4782, 18. ožujka 1923.

¹⁴⁶⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 3, br. 825.

¹⁴⁶¹ Za primjer vidi slučaj Tome Mrkića. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 3, G 2, br. 1059, 10. lipnja 1922.

¹⁴⁶² HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 557, 20. ožujka 1923.

Stanovnici okolnog kraja, tradicionalno okrenuti zadarskoj bolnici, ponekad su dolazili direktno na vrata bolnice bez zadovoljavajućih potvrda. Pritom ih je bolnica često upućivala na adresu konzulata s obzirom na to da ih je bilo teško dalje odvrćati na šibensku bolnicu, što u konačnici i nije bio posao osoblja zadarske bolnice.¹⁴⁶³ Dokument s početka 1923. ukazuje nam kako konzulat ni u tjednima nakon sklapanja konvencija iz Santa Margherite nije znao kamo upućivati bolesnike okolnog područja Zadra, kao ni način provođenja upućivanja, čime je prijam u bolnicu stihijski nastavljen.¹⁴⁶⁴ Konzul je isprva većinu bolesnika upućivao u zadarsku bolnicu s obzirom na to da nije bio siguran hoće li u najbližoj šibenskoj naći mjesto. Osim nedostatka kapaciteta, konzul je bio zabrinut i zbog loše prometne povezanosti sa Šibenikom i uvjeta puta koji mnogi bolesnici nisu mogli podnijeti s obzirom na zdravstveno i financijsko stanje. Na temelju odluke koju je izdalo talijansko Ministarstvo unutrašnjih poslova konzulatu je poslana uputa kako se svi bolesnici zadarskog kraja mogu upućivati na zadarsku bolnicu, no uz potvrdu konzulata da će preuzeti troškove njihova liječenja.¹⁴⁶⁵ Iako je obvezu da konzulat snosi troškove potvrdilo Ministarstvo unutrašnjih dela, konzulat je bio izrazito nezadovoljan predloženim te za konzula odluka nije bila održiva, pogotovo zbog nepostojanja recipročnosti obveze talijanskog konzulata za liječenje talijanskih državljana u dalmatinskim bolnicama.¹⁴⁶⁶

S obzirom na to da konzulat nije posjedovao novčana sredstva za plaćanje takvih troškova, obveza je prebačena na pripadajuće općine. Nakon napuštanja posljednjih krajeva koje su okupirali Talijani tijekom 1918. i 1919., točnije od 12. ožujka 1923., za stanovnike treće zone ustanovljena je cijena bolničkih usluga od 10 lira po danu za svakog bolesnika koja je vrijedila za sve državljane Kraljevine SHS dok je za Talijane iznosila osam lira po danu.¹⁴⁶⁷ To je vrijedilo za treću klasu usluge. Određeno je da općine imaju obvezu opremanja svakog bolesnika potvrdom koja će biti temelj za prijam bolesnika u arbanašku bolnicu. Općina je bila obvezna svaki put bolnici izdati potvrdu (*popratnicu*) s osnovnim podacima o bolesniku kao temelj za primanje bolesnika.¹⁴⁶⁸ Potvrda je uz osobne podatke poput imena i godina sadržavala informacije o vjeroispovijesti, zanimanju, mjestu prebivanja i obvezniku bolničkih troškova. Sadržavala je i notu o obvezi plaćanja računa po njegovu primitku. Visoke cijene troškova

¹⁴⁶³ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 1473, 20. srpnja 1923.

¹⁴⁶⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 96, 13. siječnja 1923.

¹⁴⁶⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 459, 7. ožujka 1923.

¹⁴⁶⁶ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 13, br. 41564, 14. ožujka 1923.

¹⁴⁶⁷ Prema tadašnjem tečaju, 10 talijanskih lira iznosilo je oko 50 dinara. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 865, 26. svibnja 1923. ; Isto, kutija 8, br. 6534, 20. travnja 1923.

¹⁴⁶⁸ Primjer popratnica vidi u: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 9, br. 2529, 26. srpnja 1924.; br. 2489, 20. lipnja 1924.; br. 2066, 19. svibnja 1924.

boravka i liječenja koje su općine morale namiriti za vlastite pripadnike dodatno su opterećene cijenom usluga u stranoj valuti. Slaba platežna moć stanovnika zadarskog kraja i teško ekonomsko stanje u godinama poslije rata u konačnici je teret bolničkih troškova prelila na leđa države preko općina kao dužnika plaćanja. Prema pisanju Novog doba prosječan godišnji trošak općina sjeverne Dalmacije za usluge učinjene u zadarskoj bolnici tijekom 1920-ih godina bio je oko milijun dinara, što će se pokazati velikim teretom za državu, kao i povodom za nova rješenja bolničke skrbi stanovnika sjeverne Dalmacije.¹⁴⁶⁹

Bolesnici su često dolazili u bolnicu bez ispravne dokumentacije, no unatoč tome primani su u bolnicu. Niz dokumenata prefektуре usmjerenih konzulatu referira se na pojedince tražeći dokaz o nacionalnoj pripadnosti bolesnika pristiglih u zadarsku bolnicu, što nam ukazuje na količinu administracije vođene oko prijama i troškova liječenja.¹⁴⁷⁰ Dodatno administrativno opterećenje uslijedilo je nakon što je zadarska bolnica dala dopuštenje da svi državljani Kraljevine SHS mogu doći u bolnicu bez potvrde o obvezi plaćanja liječenja od strane konzulata¹⁴⁷¹ te je bolnica slala konzulatu zahtjev za potvrdu o prebivalištu i nositelju troškova.¹⁴⁷² To je stvorilo velik obim posla za konzulat, ali i odgodu plaćanja troškova zbog kašnjenja. Konzulat se tako našao u nezgodnom položaju jer je pozivan na red zbog davanja potvrda bolesnicima koji bi mu se obraćali za liječenje u bolnici, stoga je tražio općine da bolje opremaju vlastite stanovnike. Konzulat je također dobio ovlasti izdavanja potvrde o pripadnosti za građane Kraljevine SHS nastanjene u Zadru, kao i mogućnost upućivanja državljana koji nisu bili pripadnici okolnih općina u zadarsku bolnicu u slučajevima hitnosti.¹⁴⁷³

S obzirom na to da su troškovi liječenja državljana Kraljevine SHS bili vrlo visoki, na općine i konzulat stavljena je odluka o upućivanju bolesnika na zadarsku bolnicu ili u slučaju manje hitnosti na šibensku bolnicu, čime je medicinska odluka procjene stanja svedena na odluku nestručnog osoblja. Slanje bolesnika u šibensku bolnicu uglavnom se pokazalo nedosljednim rješenjem iz nekoliko razloga. Put prema Šibeniku s obzirom na udaljenost i slabu prometnu povezanost bio teško izvediv. Konzulat je stoga u jednom trenutku ponudio prijedlog

¹⁴⁶⁹ *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

¹⁴⁷⁰ Vidi: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 9, br. 2265, 5. studenoga 1924.; Isto, br. 2349, 12. studenoga 1924.; Isto, br. 2655, 11. studenoga 1924.

¹⁴⁷¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 865, 26. svibnja 1923.

¹⁴⁷² Kao primjer vidi slučaj Mate Papića iz Vrsi koji je krajem srpnja 1923. završio u zadarskoj bolnici, stoga bolnica traži od konzulata potvrdu da je bolesnik iz Nina i uvid u njegovo ekonomsko stanje. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 1593, 30. srpnja 1923.

¹⁴⁷³ Pritom se misli na općine Benkovac, Biograd, Kistanje, Nin, Novigrad, Obrovac, Pag, Preko, Rab, Sali i Silba. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 3225, 12. travnja 1923.

da se bolesnicima organizira prijevoz do Šibenika te je iste godine u svrhu putnih troškova u šibensku bolnicu koristio dobiveni kredit za podjelu državljanima od 200 franaka, no novca je brzo nestalo pa je molio pokrajinsku upravu u Splitu da od ministarstva traži novčana sredstva za tu svrhu.¹⁴⁷⁴ Ostaje nam nepoznat konačan ishod molbe, no pregledan arhivski materijal fonda Jugoslavenskog konzulata ne sadrži dokumente s troškovima prijevoza za Šibenik u sljedećim godinama.

Dodatni problem bio je kapacitet šibenske bolnice koji je bio premalen za stanovništvo šibenskog i zadarskog kraja zajedno pa bolesnici ponekad nisu mogli biti primljeni te su slani dalje u Split.¹⁴⁷⁵ Šibenskoj bolnici nedostajalo je i investicija te su postojale žalbe na higijenske uvjete i nedovoljnu opremljenost pojedinih odjela.¹⁴⁷⁶ Ravnateljstvo bolnice već je sredinom 1923. konzulatu izrazilo zabrinutost oko kapaciteta uslijed prijama stanovnika iz zadarske okolice te je predložilo da potvrdu za prijam konzulat preuzme na sebe samo u slučaju kada je stanovnik pripadnik zadarske pokrajine, dok je za stanovnike treće zone obvezu morala preuzeti pripadajuća općina.¹⁴⁷⁷ Dio bolesnika koji je ipak pristizao na liječenje u šibensku bolnicu često je posjedovalo samo izjavu o posjedovanju državljanstva Kraljevine SHS koja nije bila dostatan dokaz pripadnosti poput vjenčanog lista ili krštenice, stoga je šibenska bolnica slala molbe konzulatu da opremi ljude ispravnim dokumentom, kao i potvrdom liječnika¹⁴⁷⁸ o potrebi bolničke skrbi s obzirom na proizvoljno tumačenje potrebe liječenja. Konzulat se pravdao da mnogi državljani nemaju dokumente i da ih se potiče da ljude šalju u šibensku bolnicu zbog visoke cijene liječenja.¹⁴⁷⁹ Slanje bolesnika u Šibenik tako je stvorilo dodatni administrativni posao za djelatnike konzulata i šibenske bolnice pa je bilo slučajeva kada je šibenska bolnica morala prijavljivati bolesnike u zavod i plaćati taksu, što u konačnici nije bilo u domeni njezina posla.

Najčešće bolesti liječenja državljana Kraljevine SHS u zadarskoj bolnici bile su malarija, tuberkuloza, prehlade i upale pluća te vršenje porođaja.¹⁴⁸⁰ Kraljevine SHS obvezala se plaćati

¹⁴⁷⁴ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 2409, 20. rujna 1923; HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 1473, 20. srpnja 1923.

¹⁴⁷⁵ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 1541, 24. srpnja 1923.; *Novo doba*, 1. kolovoza 1929., „Gradnja bolnice u sjevernoj Dalmaciji”, br. 169, 2.

¹⁴⁷⁶ *Novo doba*, 31. prosinca 1937., „Loše higijenske prilike u Šibeniku”, br. 302, 5.

¹⁴⁷⁷ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 6626/23, 2. srpnja 1923.

¹⁴⁷⁸ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 2066, 8. listopada 1923. Stalnog liječnika imala su mjesta: Benkovac, Biograd, Nin, Novigrad, Obrovac, Olib, Preko, Sali, Smilčić, Veli Iž, Zemunik i Žegar. Pojedina mjesta nisu u kontinuitetu imala stalnog liječnika. Vidi: Jelić, 1978: 86-98.

¹⁴⁷⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 6, br. 2131, 19. listopada 1923.

¹⁴⁸⁰ *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

troškove za liječenje vlastitih građana u zadarskoj bolnici, no bolnica nije bila obvezna tražiti nalog od konzulata ili više instancije, stoga vidimo da je do 1930-ih godina konzulat postao nezadovoljan količinom primljenih zahtjeva i postupcima. Bilo je i slučajeva kada su građani Kraljevine SHS ilegalno dolazili u Zadar i tražili liječenje na račun općina, stoga se apeliralo na zadarsku prefekturu da općine neće priznati trošak koji su učinile talijanske vlasti za osobe koje su ilegalno ušle u Zadar.¹⁴⁸¹ *Novo doba* spominje kako je za ulazak u bolnicu bilo dovoljno uvjerenje od mjesnog liječnika, što je dovelo do zlouporabe pa je siromašno stanovništvo ostajalo u bolnici i po nekoliko tjedana, posebice zimi.¹⁴⁸² Čini se kako je ponekad i sama usmena izjava tražitelja usluga o posjedovanju državljanstva Kraljevine SHS bila dovoljna za prijam.¹⁴⁸³ Količina provedenog vremena u bolnici i popratni trošak uz povećanje troška liječenja¹⁴⁸⁴ predstavljali su veliki izdatak za općinske vlasti, koje često nisu podmirivale troškove.¹⁴⁸⁵ Općina Nin do 1927. sakupila je dug prema državi od 600 000 dinara koji je u ime općine konzularnim putem isplaćen zadarskoj bolnici, dok je općina Preko 1928. dugovala 1 000 000 dinara za bolničke troškove.¹⁴⁸⁶ Prema izvještaju Jugoslavenskog konzulata iz 1936., prosječni trošak liječenja građana Kraljevine Jugoslavije na godinu bio je 500 000 lira.¹⁴⁸⁷ U istom izvještaju napominje se kako se zbog obveze države da plati troškove liječenja broj pacijenata tijekom godina povećao. Postupanje bolnice koja je pri primitku pacijenata priznavala dokumente sumnjive valjanosti kao dokaz o državljanstvu te je bilježila dan ulaska pacijenata¹⁴⁸⁸, a da istodobno nije bilježila datum izlaska iz bolnice dodatno je otežalo sustav bilježenja i isplate. Bolnički troškovi adresirani na konzulat često su bili netočni jer su dolazili nakon čak dvije ili tri godine te su kao takvi podlegli proizvoljnom bilježenju dužine boravka. Poslane troškove bilo je teško dokazati s obzirom na to da se pacijenti nisu sjećali vremena

¹⁴⁸¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 9, br. 2810, 27. prosinca 1927.

¹⁴⁸² *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

¹⁴⁸³ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 87, br. 3400, 31. srpnja 1936.

¹⁴⁸⁴ 1923. za stanovnike treće zone ustanovljena je cijena bolničkih usluga od 10 lira, no prema pisanju Novog doba trošak je krajem 1920-tih iznosio između 15 i 20 talijanskih lira. Usp.: HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 8, br. 865, 26. svibnja 1923.; *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3. Iz konzultiranih dokumenata nije jasan uzrok povećanja cijene usluga bolnice.

¹⁴⁸⁵ *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

¹⁴⁸⁶ Isto.

¹⁴⁸⁷ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 87, br. 3400, 31. srpnja 1936.

¹⁴⁸⁸ Fond Jugoslavenskog konzulata u zadarskom arhivu sadrži knjige bolesnika upućenih u zadarsku bolnicu od 1934. do 1941. Popis sadrži imena i prezimena bolesnika, imena njihovih roditelja, godinu i mjesto rođenja, mjesto pripadnosti i datum slanja u bolnicu. HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, 2.3.1, Popis upućenih u zadarsku bolnicu (1934.-1941.).

boravka, dok su se poneki u međuvremenu iselili ili umrli. Obračun troškova slan nakon dvije ili tri godine izazivao je sumnju u ispravnost računa jer se točnost podataka kod uživatelja bolničkih usluga nakon toliko vremena često nije mogla potvrditi. Čini se da su molbe konzulata za detaljnije i ažurnije izvještaje urodile plodom jer se bolnica 1. siječnja 1936. obvezala da će slati detaljnije izvještaje. Uslijed toga tijekom 1936. uvećan je broj predmeta, stoga je konzulat zbog obima posla zatražio zapošljavanje jednog činovnika za obavljanje poslova takve prirode. Konzulat je tako po primitku bolničke izjave o otpuštanju pacijenta tražio lokalne vlasti saslušanje liječenog bolesnika kako bi se utvrdilo vrijeme provedeno u bolnici i pripadajući trošak s obzirom na izjavu.¹⁴⁸⁹

Trošak je također postojao i pri prijenosu pokojnika iz Zadra u okolna mjesta, o čemu svjedoči niz primjera. Za prijenos pokojnika iz Zadra obitelj ili služba morala je imati dozvolu konzulata i nadležne granično-sanitetske policije te je morala biti plaćena taksa. Ishođenje potvrde od sanitetne policije često nije bilo jednostavno, o čemu svjedoči slučaj Ivana Kunjašića iz Žmana koji je umro u Zadru.¹⁴⁹⁰ Najbliža granično-sanitetska policija bila je u Preku, a u slučaju Kunjašića tijelo je bilo opskrbljeno potvrdom prefektore u Zadru i konzulata pa je policija u Preku pozvala na red konzulat tržeći da ubuduće tijelo pokojnika bude opskrbljeno dokumentima prečke granično-sanitetne policije. Nakon Nettunskih konvencija vlade dviju država usuglasile su se da prijevoz pokojnika prema grobnicama na grobljima Škojića (Preko) i Dikla postane povlašten. Prijevoz pokojnika do groblja pograničnih zona izuzet je od standardnih zdravstvenih, poreznih i administrativnih odredbi za inozemni prijevoz pokojnika uz poštovanje propisanih odredbi i oslobađanje posmrtnih pristojbi carina vezanih uz običaje pokopa.

¹⁴⁸⁹ AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikl br. 87, br. 3400, 31. srpnja 1936.

¹⁴⁹⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 18, br. 1778, 2. ožujka 1926.

7.2. U POTRAZI ZA ZAMJENSKOM BOLNICOM: PARCIJALNA RJEŠENJA I FINANCIJSKI PROBLEMI

Troškovi liječenja velikog broja pacijenata iz Kraljevine SHS u zadarskoj bolnici bili su veliki izdatak za općinske vlasti. Sam proces primanja pacijenata u zadarsku bolnicu bio je relativno jednostavan za pacijenta uz predodžbu jednostavnog dokumenta kojim se potvrđuje njegova pripadnost Kraljevini SHS, iako je ponekad i taj postupak zaobilažen. Postupak prijama nije bio ograničen u slučaju nedostatka valjane isprave, što je pacijentima omogućilo pristup uslugama, a općinama prouzročilo trošak. Prema Novom dobu 1920-ih godina između 65 i 80 % pacijenata zadarske bolnice liječeno je na trošak Kraljevine SHS.¹⁴⁹¹ Prema riječima referenta za narodno zdravlje doktora Ive Petkovića, zadarska bolnica u Arbanasima „živjela je isključivo od novca Kraljevine SHS te je sam trošak liječenja bio dostatan za održavanje dvije i više bolnica u sjevernoj Dalmaciji”.¹⁴⁹² Također, Jugoslavenski konzulat, bolnice i pokrajinske općine u mjestima pripadnosti liječenih bolesnika trošili su mnogo vremena na administraciju. Naposljetku, zbog svih spomenutih problema veći broj pacijenata nastojao se usmjeriti na šibensku bolnicu koja je uz pacijente preuzela dio spomenutih problema te je k tome bila nedovoljno kapacitirana za potrebe sjeverne Dalmacije. Splitski je oblasni odbor uslijed velikih troškova i prevelike opterećenosti šibenske bolnice 1928. predložio gradnju pomoćne bolnice kojoj bi gravitirali stanovnici zadarskoj kraja¹⁴⁹³, no koraci ka tome ostvareni su tek godinu dana poslije kada je odbor predložio otvaranje jedne glavne i jedne pomoćne bolnice u sjevernoj Dalmaciji.¹⁴⁹⁴ Na teren je poslana komisija koja je obilazila mjesta sjeverne Dalmacije. Nakon izrađenih troškovnika i saslušanja prijedloga lokalnih općina o lokaciji za bolnicu,¹⁴⁹⁵ odlučeno je da se izgrade dvije pomoćne bolnice; jedna otočna i jedna kopnena. Zaključeno je, naime, kako su troškovi izgradnje i održavanja jedne veće bolnice neisplativi.

¹⁴⁹¹ *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188.

¹⁴⁹² *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

¹⁴⁹³ *Novo doba*, 3. siječnja 1928., „Budžetska debata u Oblasnoj Skupštini. Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju”, br. 2, 2.

¹⁴⁹⁴ *Novo doba*, 7. veljače 1929., „Oblasne bolnice za Sjevernu Dalmaciju. Gdje je najpodesnije mjesto za bolnicu”, br. 39, 4.

¹⁴⁹⁵ „U pogledu tačke b) (pristupačnost stanovništvu, op. a.), općinska uprava u Obrovcu se je izjavila za Obrovac, ona u Ninu za Nin, za Preko su se izjasnile općine Preko Božava, za Sukošan općinska uprava u Salima i eventualno općina Preko za Petrčane općina Silba, i Veli Iž za Biograd ona u Biogradu.” *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3. Prvotni budžet koji je predložio splitski Oblasni odbor iznosio je 290 000 dinara.

U morskom pojasu razmatrana su sljedeća mjesta: Petrčane, Bibinje, Sukošan, Biograd na Moru i Nin.¹⁴⁹⁶ U zaleđu su kao moguće lokacije uzeti u obzir Smilčić, Kistanje, Benkovac, Obrovac i Zemunik. Kao moguća lokacija spominjala se planirana bolnička zgrada u Petrčanima koja je služila za smještaj finansijskih stražara, no od Petrčana se ubrzo odustalo zbog nedostatka infrastrukture, nedovoljne prometne povezanosti i udaljenosti od ostalih većih mjesta. Iako je Bibinje imalo lokaciju za smještaj bolnice, odlučeno je da se zbog nedovoljne veličine mjesta i nedostatka infrastrukture odustane od tog prijedloga. Unatoč odgovarajućoj veličini, potreba za izgradnjom bolnice iz temelja izostavila je Sukošan iz konačnog izbora, no izgradnja bolnice u Sukošanu uzeta je kao moguće sekundarno rješenje zbog dobre povezanosti sa Zemunikom, gravitacije stanovništva iz zaleđa i dobre povezanosti s Biogradom.¹⁴⁹⁷ Iako se prvotno izbor Biograda činilo najizglednijim, od njega se isprva odustalo zbog velikih troškova koji bi bili potrebni za adaptaciju zgrade bolnice i nedovoljne opskrbe vodom.¹⁴⁹⁸ Pritom je uzeta u obzir i slaba prometna povezanost s obrovačkim i ninskim krajem te otocima Pagom, Rabom, Olibom i Silbom.¹⁴⁹⁹ Manja mjesta zaleđa poput Kistanja i Smilčića, dakako, nisu mogla ispuniti sve kriterije pa se od njih brzo odustalo.¹⁵⁰⁰ Regionalni značaj i veličina Benkovca, postojanje Doma zdravlja i vodovoda te planova za izgradnju vojne bolnice nisu bili dostatni da se Benkovac razmotri kao lokaciju za novu regionalnu bolnicu. Malaričnost regije navedena kao glavni nedostatak za smještaj bolnice u tom mjestu unatoč uložnim naporima u borbi protiv nje. Higijenski zavod iz Splita sponzorirao je, naime, otvaranje Doma narodnog zdravlja u Benkovcu koji je počeo je s radom 1927.¹⁵⁰¹ Dom narodnog zdravlja u Benkovcu bio je središnja ustanova za borbu protiv malarije u Ravnim kotarima koja se brinula o stajaćim vodama u okolici i kontrolirao je stanice za malariju u Novigradu, Stankovcima, Kistanjama,

¹⁴⁹⁶ Iako se u veljači Nin spominjao kao izgledno mjesto izgradnje bolnice, u kasnijim ga planovima ne nalazimo. *Novo doba*, 7. veljače 1929., „Oblasne bolnice za Sjevernu Dalmaciju. Gdje je najpodesnije mjesto za bolnicu”, br. 39, 4.

¹⁴⁹⁷ *Novo doba*, 7. veljače 1929., „Oblasne bolnice za Sjevernu Dalmaciju. Gdje je najpodesnije mjesto za bolnicu”, br. 39, 4; Isto, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

¹⁴⁹⁸ Biograd u vrijeme odlučivanja te 1929. nije imao vodovod ni električnu rasvjetu. *Novo doba*, 7. veljače 1929., „Oblasne bolnice za Sjevernu Dalmaciju. Gdje je najpodesnije mjesto za bolnicu”, br. 39, 4.

¹⁴⁹⁹ Udaljenost od udaljenijih otoka Primorske banovine poput Raba i Silbe te pojedinih mjesta Paga i Dugog otoka, prema pisanju, nisu uračunata kao važan faktor s obzirom na to da je Biograd od Zadra bio udaljen „za 18 hrvatskih milja, što je na moru neuračunljivo”. *Novo doba*, 7. veljače 1929., „Oblasne bolnice za Sjevernu Dalmaciju. Gdje je najpodesnije mjesto za bolnicu”, br. 39, 4.

¹⁵⁰⁰ Kistanje je izuzeto zbog slabe povezanosti s ostatkom sjeverne Dalmacije. Od Smilčića se odustalo zbog nedostatka vodovoda, kanalizacije, rasvjete i zgrade za bolnicu.

¹⁵⁰¹ Jelić, 1978: 91.

Smilčiću i Zemuniku. Dom je osim malarije po potrebi liječio i druge bolesti, i to besplatno, te je besplatno dijelio lijekove.¹⁵⁰² Obrovac je izuzet uslijed lokalnog značaja.

Smještenost u zdravom okruženju, mogućnost ugradnje kanalizacije i pristupačnost stanovništvu bile su tražene osobine za lokacije pa su u konačnici nakon razmatranja velikog broja faktora izabrani Zemunik¹⁵⁰³ i Preko. Zemunik je izabran zbog niza pogodnosti. Osim velikog broj bolesnika iz tog kraja koji su se liječili u Zadru, Zemunik je razmatran zbog povoljnih klimatskih obilježja, infrastrukturne opremljenost mjesta i mogućnosti nabave namirnica uslijed razvijene stočarske industrije. Postojanje izvora vode i zdenca i ponuda Općine da će ustupiti bivši trapistički samostan za bolnicu te agregat za rasvjetu također su pogodovali izboru.¹⁵⁰⁴ Na kraju, sam pristanak općine da snosi troškova uvođenja rasvjete odgovarao je troškovniku. Ipak, kao velika negativnost mjesta navela se njegova malaričnost te je predloženo da se tu uspostavi odjel za duševne bolesnike ako ne dođe do otvaranja bolnice.¹⁵⁰⁵ Bilo je, dakako, i protivnika ideji uspostave primarne bolnice u Zemuniku s obzirom na stanje postojeće zgrade i udaljenost Zemunika od otočnog pojasa.¹⁵⁰⁶ Oko lokacije otočne bolnice nije se previše dvojilo. Niz pogodnosti uvjetovao je izbor Preka. Prema dr. Petkoviću Preko je bio jedini izbor za otočku bolnicu. Mjesto je održavalo svakodnevnu povezanost s Biogradom i Šibenikom parobrodom, bilo je centar mnogih državnih ureda te je imalo izgrađenu infrastrukturu poput vodovoda i rasvjete. Postojanje zgrada za otkup i adaptaciju poput „ona Filipinija ili braće Grego“, ljekarne s osobljem i povoljni zdravstveni uvjeti išli su u prilog izboru.¹⁵⁰⁷ Kotarskoj liječničkoj službi u Preku, osim stanovnika Ugljana, gravitirali su stanovnici Sali i Velog Iža. Predviđeno je da planirana bolnica ima kapacitet od 20 kreveta.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰² Jelić, 1978: 91.

¹⁵⁰³ *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3. Gverić, 2016b.

¹⁵⁰⁴ Gverić, 2016b: 251. *Novo doba*, 1. kolovoza 1929., „Gradnja bolnice u sjevernoj Dalmaciji”, br. 169, 2. Prema autoru teksta Novog doba koji je posjetio Zemunik, položaj mjesta bio je povoljan, no zgrada bivšeg samostana nije bila prihvatljiva za izgradnju bolnice. Više o povijesti trapističkog samostana vidi: Bralić, 2016: 228 i 229.

¹⁵⁰⁵ *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

¹⁵⁰⁶ *Novo doba*, 1. kolovoza 1929., „Gradnja bolnice u sjevernoj Dalmaciji”, br. 189, 2.

¹⁵⁰⁷ *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3. Iako novine navode kako se radi o „braći Grego“ za pretpostaviti je kako su to braća Gregov.

¹⁵⁰⁸ *Novo doba*, 1. kolovoza 1929., „Gradnja bolnice u sjevernoj Dalmaciji”, br. 189, 2.

Unatoč početnim najavama o otvorenju zakazanom za početak 1930., banovinska bolnica u Zemuniku otvorena je 28. veljače 1932.¹⁵⁰⁹ Na čelu bolnice bio je upravitelj koji je ujedno imao i titulu doktora, što upućuje da je možda obavljao i službu liječnika.¹⁵¹⁰ Sa 62 bolnička kreveta¹⁵¹¹ zemunička bolnica nije imala dovoljno kapaciteta da zadovolji potrebe okolnog kraja, a uz to se suočavala s nedostatkom sredstava.¹⁵¹² O problemima zemuničke bolnice i njezine nedostatnosti govori i informacija kako je bolnica u razdoblju od lipnja 1935. do lipnja 1936. nakon odlaska liječnika Borivoja Vribara bila godinu dana bez kirurga.¹⁵¹³ Nepovoljna ekonomska situacija u državi nije išla u prilog ulaganjima u zemuničku bolnicu, no tome je pridonio još jedan faktor. Kapaciteti bolnice u Zemuniku bili su nedovoljni za potrebe zadarskog kraja, stoga su regionalne vlasti ponovno otvorile pitanje bolnice u obalnom pojasu. Splitski oblasni odbor već je u početnom stadiju planiranja krajem 1920-ih godina razmatrao Biograd¹⁵¹⁴, no ideja je isprva napuštena zbog troškova adaptacije i loše infrastrukture koja je poboljšana tijekom 1930-ih godina.¹⁵¹⁵

Nakupljanje općinskih dugova državi za liječenje državljana Kraljevine SHS iz okolice Zadra u zadarskoj bolnici nagnalo je vlasti na obnovu ideje o biogradskoj bolnici. S obzirom na svoj položaj, povijesni značaj i administrativnu ulogu, najizglednije mjesto koje je od Zadra moglo preuzeti funkcije sjedišta svakako je bio Biograd. *Novo doba* opravdanost izbora objasnilo je riječima: „Na Pašmansko-Ugljanskom kanalu mi mora da imamo grad koji će nas dostojno zastupati na moru i biti duševno središta i kopna i primorja i ostrva sjeverne Dalmacije, a sve uslove za to ima jedini Biograd.”¹⁵¹⁶ Pod pokroviteljstvom kraljevske banske uprave zgrada bolnice obnovljena je po najvišim standardima do proljeća 1934., no bolnica ipak nije

¹⁵⁰⁹ *Novo doba*, 7. ožujka 1930., „Dovršenje nove bolnice u Zemuniku”, br. 55, 4; *Novo doba*, 2. srpnja 1930., „Iz Šibenika. Prenatranost šibenske bolnice”, br. 151, 4; Isto, 5. veljače 1932., „Otvaranje bolnice u Zemuniku.”, br. 29, 6.

¹⁵¹⁰ Gverić, 2016b: 251. Doktor Marcelić u zadarskoj je bolnici vršio službu upravitelja i liječnika, stoga možemo pretpostaviti da zemunički slučaj nije bio izoliran.

¹⁵¹¹ Isprva se kao broj kreveta spominjala brojka između 25 i 30. *Novo doba*, 31. srpnja 1929., „Pitanje bolnice za sjevernu Dalmaciju. Zašto je odabran Zemunik i Preko? Razgovor sa oblasnim referentom g. dr. Petkovićem.”, br. 188, 3.

¹⁵¹² *Jadranski dnevnik*, 21. ožujka 1934., „Licitacije”, br. 1, 5; Isto, 5. studenoga 1935., „Pitanje saniranja dalmatinskih bolnica.”, br. 258, 6.

¹⁵¹³ *Jadranski dnevnik*, 10. lipnja 1936., „Jadi zemuničke bolnice koja djeluje punu godinu dana bez kirurga”, br. 134, 4. Gverić, 2016b: 251.

¹⁵¹⁴ *Novo doba*, 7. veljače 1929., „Oblasne bolnice za Sjevernu Dalmaciju. Gdje je najpodesnije mjesto za bolnicu”, br. 39, 4.

¹⁵¹⁵ Biograd je tijekom tridesetih godina doživio znatna ulaganja u elektrifikaciju mjesta postavši predvodnikom u regiji. Knežević, 1985: 149 i 150.

¹⁵¹⁶ *Novo doba*, 7. veljače 1929., „Oblasne bolnice za Sjevernu Dalmaciju. Gdje je najpodesnije mjesto za bolnicu”, br. 39, 4.

otvorena te godine zbog nedovoljnih sredstava za opremanje.¹⁵¹⁷ Otvorenje je odgođeno dok se ne prikupe sredstva stoga, se pribjegli licitaciji kao najboljem načinu prikupljanja novčanih sredstava.¹⁵¹⁸ Unatoč kašnjenju¹⁵¹⁹ i nedaćama¹⁵²⁰, bolnica je otvorena početkom veljače 1936.¹⁵²¹ Otvorenju biogradske bolnice prisustvovao je banski zastupnik Josip Jablanović i načelnik odjeljenja za socijalnu politiku i narodno zdravlje u Splitu doktor Andrija Sfarčić. Upraviteljem je nedugo nakon otvorenja imenovan dotadašnji vršitelj dužnosti upravitelja bolnice u Kninu¹⁵²² Mile Perković.¹⁵²³ Bolnica je otvorena s početnih 60 kreveta te se planiralo daljnje širenje kapaciteta na 80 do 100, što nije ostvareno sve do 1945.¹⁵²⁴

Već prije samog otvorenja biogradske bolnice pojavile su se opravdane sumnje kako nije dostatna za potrebe biogradskog kotara i područja sjeverne Dalmacije tradicionalno okrenutih Zadru. Prema procjenama, 1920-ih godina suvremene potrebe sjeverne Dalmacije zahtijevale su izgradnju bolnice s najmanje 130 kreveta ili dvije bolnice sa 60 kreveta¹⁵²⁵, no i ta procjena pokazala se nedostatnom. Bolnica u Zemuniku imala je oko 60 kreveta, biogradska nešto više, a šibenska 554, s time da je 212 bilo rezervirano za duševne bolesnike.¹⁵²⁶

¹⁵¹⁷ *Jadranski dnevnik*, 11. travnja 1934., „Banovinska bolnica u Biogradu n/m”, br. 18, 6.

¹⁵¹⁸ *Novo doba*, 14. listopada 1934., „Licitacija za opskrbu bolnice u Biogradu”, br. 240, 4; *Jadranski dnevnik*, 21. ožujka 1934., „Licitacije”, br. 1, 5.

¹⁵¹⁹ Novine nam donose nekoliko planiranih datuma otvaranja bolnice. Tako *Jadranski dnevnik* od 9. lipnja 1934. najavljuje otvaranje „u augustu ove godine”. *Jadranski dnevnik*, 6. rujna 1934., „Otvorenje bolnice u Biogradu na moru”, br. 68, 6. Nadalje, iste novine 22. rujna 1934. kao datum otvaranja navode 1. listopada iste godine. *Jadranski dnevnik*, 22. rujna 1934., „Administrativno poslovanje bolnice u Biogradu na moru”, br. 157, 6. Planirano otvaranje bolnice sredinom listopada odgođeno je za 1. studenoga uslijed tehničkih razloga. *Jadranski dnevnik*, 16. listopada 1935., „Banovinska bolnica u Biogradu n/m”, br. 242, 4.

¹⁵²⁰ Dana 28. listopada 1935., svega nekoliko dana prije otvaranja zakazanog za 1. studenoga i nakon obavljene građevinske inspekcije, Biograd je zahvatilo nevrijeme te je bolnicu pogodio grom oštetivši zidove. Načinjena šteta procijenjena je na oko 100 000 dinara te je ustanovljeno kako gromobrani nisu bili spojeni u zemlju. *Jadranski dnevnik*, 29. listopada 1935., „Novosagrađena Banovinska bolnica u Biogradu n/m teško stradala od udara groma. Da li će se bolnica bez prethodnih reparacija moći uopće otvoriti?”, br. 253, 4; *Novo doba*, 29. listopada 1935., „Grom udario u bolnicu”, br. 253, 4.

¹⁵²¹ *Jadranski dnevnik*, 4. veljače 1936., „Svečano otvorenje nove banovinske bolnice u Biogradu n/m”, br. 28, 5.

¹⁵²² U siječnju 1930. svečano je otvorena bolnica u Kninu kao pomoćna bolnica šibenskog kraja. Imala je kapacitet od 75 kreveta. *Novo doba*, 7. siječnja 1930., „Svečano otvorenje bolnice u Kninu”, br. 4, 6; *Jadranski dnevnik*, 5. studenoga 1935., „Pitanje saniranja dalmatinskih bolnica”, br. 258, 6.

¹⁵²³ Iako je pri otvaranju bolnice upraviteljem i šefom kirurškog odjela imenovan Nikola Barišić, čini se da je njegova uloga bila privremena. *Jadranski dnevnik*, 4. veljače 1936., „Svečano otvorenje nove banovinske bolnice u Biogradu n/m”, br. 28, 5; Isto, 7. ožujka 1936., „Imenovanje i premještaji činovnika u banovinskim bolnicama”, br. 56, 4.

¹⁵²⁴ *Jadranski dnevnik*, 4. veljače 1936., „Svečano otvorenje nove banovinske bolnice u Biogradu n/m”, br. 28, 5; Jelić, 1978: 93 i 94.

¹⁵²⁵ *Novo doba*, 1. kolovoza 1929., „Gradnja bolnice u sjevernoj Dalmaciji”, br. 189, 2.

¹⁵²⁶ U pojedinim člancima nalazimo spominjanje brojke od 235 kreveta za psihičke bolesnike. S obzirom na to da je šibenska bolnica u cijelom međuratnom razdoblju bila potkapacitirana, povremeno su dodavani pomoćni kreveti, što može objasniti razliku u broju. Usp.: *Jadranski dnevnik*, 5. studenoga 1935., „Pitanje saniranja dalmatinskih bolnica”, br. 258, 6; Isto, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11; Isto, 15. siječnja 1935., „Rad banovinske bolnice u Šibeniku”, br. 12, 4.

Zdravstvena skrb za psihičke bolesnike, pogotovo netom nakon rata, predstavljala je poseban problem. Dalmacija se nakon završetka rata našla u mnogostrukim problemima povezanim sa zbrinjavanjem psihičkih bolesnika. Prvi svjetski rat doveo je kući nebrojene vojnike kojima su ratne nedaće nanijele psihičke poteškoće, stoga su zahtijevali brigu stručnog osoblja. U to vrijeme u sjevernoj Dalmaciji postojale su zastarjele bolnice koje nisu mogle biti korištene, stoga je jedino Odjel za duševne bolesti u Šibeniku bio određeno mjesto za njihovo zbrinjavanje.¹⁵²⁷ Sam odjel bio je nedovoljno kapacitiran za potrebe okolnog kraja, pogotovo nakon što je Dalmacija doživjela priljev pacijenata iz tršćanske i gradačke bolnice kojima je uskraćena skrb zbog nedostatka bilateralnog dogovora dviju država.¹⁵²⁸ Slučajevi psihičkih bolesnika u Zadru i zadarskoj okolici u pitanju bilateralne suradnje dviju država tumačeni su jednako kao i ostali s iznimkom nedostatka odgovarajuće institucije za zbrinjavanje takvih bolesnika u samom Zadru.

U dokumentima Jugoslavenskog konzulata nalazimo na slučaj psihičkog bolesnika sa Silbe Ivana Marije Brnetića¹⁵²⁹ čiji primjer zorno svjedoči o nedostatku nadležnosti i putu koji su mnogi stanovnici treće zone i njihove obitelji morali prijeći kako bi opravdali potrebno liječenje. Brnetić je kao pomorac početkom Prvog svjetskog rata dočeka u Španjolskoj, gdje je nakon pogoršanog psihičkog stanja odvezen u umobolnicu u španjolskoj Murciji. Bolesnik je intervencijom poslanika u Madridu nakon rata doveden na Silbu, no ustanovljeno je da je opasan za okolinu, stoga je odbor Narodnog Vijeća u Zadru u srpnju 1921. poslan dopis kojim se traži njegovo smještanje u bolnicu. S obzirom na to da se u datom razdoblju Silba nalazila pod okupacijom talijanske vojske, lokalna općinska uprava izjasnila se nenadležnom da provede proces smještanja bolesnika u pokrajinsku bolnicu u Šibeniku gdje su inače smješteni psihički bolesnici. Posredstvom konzulata, koji je gašenjem Zemaljskog odbora preuzeo ulogu posrednika u lancu komunikacije između vlasti obiju država i građana Kraljevine SHS, pokrajinska uprava za Dalmaciju iz Splita negativno se izjasnila navodeći kako bolničke troškove mora podnijeti lokalna općina ili obitelj. Prepiska stranaka trajala je od srpnja do listopada te je na kraju općina Silba preuzela obvezu troškova, stoga je bolesnik odveden u bolnicu.¹⁵³⁰ Reciprocitet liječničkih usluga u slučaju psihičkih bolesnika pokazao se manje povoljnim rješenjem za građane talijanske nacionalnosti. Tako je za bolesnika Antu Guina

¹⁵²⁷ *Jadranski dnevnik*, 15. siječnja 1935., „Rad banovinske bolnice u Šibeniku”, br. 12, 4.

¹⁵²⁸ *Jadranski dnevnik*, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11.

¹⁵²⁹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenki konzulat*, kutija 1, B1/1921, br. 5677, 30. kolovoza 1921.

¹⁵³⁰ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 1, B1/1921, br. 367, 6. listopada 1921.

Leonardova, pripadnika zadarske općine koji je optirao za talijansko državljanstvo, općina preko konzulata tražila da talijanska država preuzme odgovornost za smještaj s obzirom na njegov status optanta rođenog na području Dalmacije.¹⁵³¹ U ovom je slučaju obitelj imala sredstva da plaća troškove bolesnika pa se predlagao premještaj u neku drugu bolnicu u Italiji.

Skrb za psihičke bolesnike zadarskog kraja predstavlja poseban okvir zdravstvene skrbi koji u arhivskim dokumentima ni literaturi nije dovoljno zastupljen. Pitanje bolničke skrbi psihičkih bolesnika zbog posebnog oblika skrbi koji je zahtijevao dugotrajnije zbrinjavanje bilo je složeno zbog kapaciteta i troškova. Odjel za duševne bolesti u Šibeniku sa svojih je 212 kreveta prema procjeni zadovoljavao 0,24 % kapaciteta s obzirom na broj od 882 000 stanovnika Primorske banovine 1930-ih godina.¹⁵³² Kako je ekonomska kriza rasla, rastao je i broj ljudi koji su zahtijevali stručnu pomoć. Samim razvojem svijesti o problemu rasla je i dijagnostika. Prema procjeni *Jadranskog dnevnika*, 1936. šibenska je bolnica mogla zbrinuti svega oko četvrtinu bolesnika banovine¹⁵³³, što je onemogućilo normalan tijek rada odjela, ali i ograničilo njegov daljnji razvoj. Prema procjenama šibenske bolnice, bolničku pomoć u razdoblju od 1933. do 1935. potražilo je 606 bolesnika, od kojih je primljeno samo 298.¹⁵³⁴ Boravak takvih bolesnika bio je dug, nerijetko i duži od godine dana, često na zahtjev obitelji koje su produljivale ostanak bolesnika u bolnici. Zbog potrebe rasterećenja jedine bolnice za psihičke bolesnike u Primorskoj banovini krajem 1935. započeli su planovi za osnivanje jedne manje ustanove koja bi imala posredničku ulogu između bolnice i slobodnog života kao priprema bolesnika za povratak u zajednicu.¹⁵³⁵ Ideja je bila da se uspostavi „zemljoradničko-zanatlijska kolonija za duševne bolesnike” koja bi na suvremeni način pomagala bolesnicima liječenjem i radom.¹⁵³⁶ Kao lokacija je određena lokacija bolnice u Zemuniku koja je uslijed nedostatka financija i kadra postupno gubila funkciju.¹⁵³⁷ Zemljoradničko-zanatlijska kolonija za duševne bolesnike trebala je biti podignuta na terenu poljoprivredne stanice u Zemuniku s

¹⁵³¹ HR-DAZD-130, *Jugoslavenski konzulat*, kutija 11, br. 410, 12. ožujka 1924.

¹⁵³² *Jadranski dnevnik*, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11.

¹⁵³³ Broj raspoloživih kreveta bio je 212 dok je broj potrebitih bolesnika bi najmanje 800. *Jadranski dnevnik*, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11.

¹⁵³⁴ *Jadranski dnevnik*, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11.

¹⁵³⁵ *Jadranski dnevnik*, 5. studenoga 1935., „Za rasterećenje šibenske bolnice. Osnivanje kolonije umobolnika u Zemuniku”, br. 258, 6.

¹⁵³⁶ *Jadranski dnevnik*, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11 i 12.

¹⁵³⁷ *Jadranski dnevnik*, 5. studenoga 1935., „Za rasterećenje šibenske bolnice. Osnivanje kolonije umobolnika u Zemuniku”, br. 258, 6; Isto, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11.

početnim brojem od 100 bolesnika.¹⁵³⁸ Postojeća infrastruktura i razvijena poljoprivredna, poglavito stočarska djelatnost mogli su, prema suvremenim principima liječenja, omogućiti produktivan rad kao oblik liječenja za bolesnika. Krajem 1936. najavljeni su radovi adaptacije trapističkog samostana, a daljnja ulaganja najavljivana su i tijekom sljedećih godina u svrhu rasterećenja šibenske bolnice.¹⁵³⁹ Seljenje bolesnika predviđeno je nekoliko mjeseci nakon obnove, a nalazimo podatke kako je trajalo i tijekom 1939.¹⁵⁴⁰

Na otvaranje bolnica u Kninu, Zemuniku i Biogradu potrošeno je između 14 i 15 milijuna dinara, no njihovo postojanje ipak nije rasteretilo sjevernodalmatinske bolnice Primorske banovine, ponajviše šibenske.¹⁵⁴¹ Usporedno sa zadarskom, šibenskoj bolnici nedostajalo je osnovnih sanitarnih uvjeta te nije bila opremljena za izvođenje višestrukih operacija s obzirom na opremljenost operacijske sale i sanitarne uvjete. Šibenska bolnica nije imala mogućnosti primiti sve bolesnike Primorske banovine koji su dolazili na njezina vrata. Godine 1934. zabilježila je broj od 4366 bolesnika, što je bilo 1066 više nego prethodne 1933. godine.¹⁵⁴² Bolnica je k tome primila iznimno malo ulaganja u međuratnom razdoblju uslijed nepovoljne ekonomske situacije i usmjeravanja sredstava na druge bolnice pa se umjesto širenja pojedinih godina razmišljalo i o redukciji kreveta.¹⁵⁴³ Banovinske bolnice prihode su dobivale uglavnom od države. Sredstva koja je država donirala bolnicama za liječenje državnih činovnika, njihovih obitelji, invalida te tuberkuloznih, veneričnih i psihičkih bolesnika bila su glavni izvor njihova održavanja. Vlastitih prihoda bolnice nisu imale osim onih od vojske, okružnih ureda, mornarice i bratimskih blagajna koje nisu bile dostatne za nadopunu troškova. Za sve privatne bolesnike s porezom nižim od 100 dinara i bolesnike koji su dokumentom mogli dokazati da bi isplata bolničkih troškova ugrozila egzistenciju njih samih i/ili njihovih obitelji troškove je snosila pripadajuća općina. Unatoč nastojanjima banske uprave u Splitu da nađe način da se bolnice dovedu u povoljno financijsko stanje i da se uvede poseban bolnički prirez, ministarstvo

¹⁵³⁸ *Jadranski dnevnik*, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 12.

¹⁵³⁹ *Novo doba*, 13. studenoga 1936., „Podizanje poljoprivredne kolonije u Zemuniku”, br. 267, 4; Isto, 9. veljače 1938., „Završeno je zajedanje Banskog vijeća”, br. 33, 5.

¹⁵⁴⁰ *Novo doba*, 4. siječnja 1939., „Šibenska kronika. Upućivanje duševnih bolesnika u Zemunik”, br. 3, 4; Isto, 26. srpnja 1939., „Odobreni krediti za uređenje bolnica”, br. 173, 6. Gverić, 2016b : 252.

¹⁵⁴¹ „(...) što znači da bolesnici poklanjaju mnogi više povjerenja u institucije velikih bolnica nego manjim bolnicama sa jednim ili dva odjeljenja”. *Jadranski dnevnik*, 28. ožujka 1936., „Na koji će se način proširiti pojedina odjeljenja šibenske bolnice?”, br. 74, 11 i 12.

¹⁵⁴² *Jadranski dnevnik*, 15. siječnja 1935., „Rad banovinske bolnice u Šibeniku”, br. 12, 4.

¹⁵⁴³ *Jadranski dnevnik*, 7. ožujka 1936., „Naši duševni bolesnici. Poseban osvrt uz prilike u Primorskoj banovini”, br. 56, 11; Isto, 23. listopada 1935., „Može li se provesti u djelo redukcija kreveta pri šibenskoj banovinskoj bolnici?”, br. 248, 4.

nije odobrilo sredstva.¹⁵⁴⁴ U konačnici se izgradnja manjih bolnica putem investicijskih fondova iskazala kao neisplativi način gradnje bolnica s obzirom na to da su rate postale opterećenje za državni i općinski proračun, što je onemogućavalo upravljanje bolnicama i daljnja ulaganja u njih. Same donacije bolnicama kasnile su i po nekoliko mjeseci, a oprema se često nabavljala preko licitacija koje se također nisu pokazale učinkovitima zbog malog interesa uzrokovanog kašnjenjem naplate za izvršenje licitacije uslijed administrativnih prepreka.¹⁵⁴⁵

Otvaranje bolnica u Biogradu, Zemunik i Kninu u konačnici nije rasteretilo šibensku bolnicu. Kapacitet od ukupno 300 kreveta koliko su sveukupno imale i njihova opremljenost nisu se mogle mjeriti s kvalitetom usluga koje je pružala bolnica u Arbanasima.¹⁵⁴⁶ Pomoćne bolnice zadržale su lokalni karakter bez mogućnosti da pacijentima pruže skrb na razini primarnih bolnica. Zemunička je bolnica nakon svega nekoliko godina rada prenamijenjena u instituciju skrbi za duševne bolesnike, biogradska bolnica otvorena je u drugoj polovici 1930-ih godina, a planovi o otvaranju otočke bolnice ostali su neostvareni u međuratnom razdoblju.

Zadarska bolnica u Arbanasima ostaje središnje mjesto liječenja stanovnika zadarske okolice tijekom međuratnog razdoblja. Kontinuitet liječenja bilježimo u godinama neposredno nakon rata kada bolesnici iz okolnih krajeva Zadra i dalje dolaze na liječenje. Bolnica u tom razdoblju doživljava velike promjene u bolničkom kadru kada pod pritiskom vlasti većina zadarskih liječnika napušta radna mjesta. Bolnicom u Arbanasima do ukidanja upravlja Zemaljski odbor koji novoj vlasti 1921. predaje upravu uključujući sav inventar i blagajnu. Od tada, a posebno nakon 1923. kada na snagu nastupa evakuacija treće zone i ratifikacija konvencija iz Santa Margherite, bolnički kadar postaje dominantno talijanski. U međuratnoj bolničkoj skrbi ovog kraja ključnu ulogu ima Jugoslavenski konzulat čiji fond pruža najvažniji izvor za proučavanje tematike. Kao posrednik građana Kraljevine SHS, općina pripadnosti, bolnica i konzulat vode brojne prepiske kojima se pokušava utvrditi općinska pripadnost bolesnika uslijed naplate troškova. Administrativni i financijski teret, iako pod garancijom konzulata, nakon početnih nesuglasica s vremenom preuzimaju općine, za koje troškovi

¹⁵⁴⁴ *Jadranski dnevnik*, 5. studenoga 1935., „Pitanje saniranja dalmatinskih bolnica.”, br. 258, 6.

¹⁵⁴⁵ *Novo doba*, 22. travnja 1938., „Inspekcija higijenskih ustanova u Dalmaciji”, br. 94, 6; Isto, 31. prosinca 1937., „Loše higijenske prilike u Šibeniku”, br. 302, 5; Isto, 11. siječnja 1938., „Centralizacija licitacija za bolnice”, br. 8, 2.

¹⁵⁴⁶ *Jadranski dnevnik*, 23. listopada 1935., „Može li se provesti u djelo redukcija kreveta pri šibenskoj banovinskoj bolnici?”, br. 248, 4.

liječenja postaju velik teret. Veliki troškovi, opterećenje šibenske bolnice i složeni administrativni procesi dovode pitanje uspostave zamjenske bolnice u sjevernoj Dalmaciji na pokrajinsku upravu, no bez većih rezultata.

Usljed lošije opremljenosti, veće udaljenosti i jednostavnosti primanja u zadarsku bolnicu, otvaranje bolnica u Primorskoj banovini između dva svjetska rata nije znatno utjecalo na usmjerenost stanovnika okolice koji su nastavili povijesnu tradiciju gravitiranja zadarskoj bolnici.¹⁵⁴⁷ Sama činjenica da se diskurs o bolničkoj skrbi u sjevernoj Dalmaciji u upravljačkim krugovima otvorio tek krajem 1920-ih godina nije dala mnogo prostora za skoro rješavanje problema. Predlagana i parcijalno ostvarena rješenja tijekom trećeg desetljeća pokazala su se nedostatnima te su k tome postala financijsko opterećenje za vlast koja nakon punog desetljeća nije uspjela riješiti pitanje bolničke skrbi za stanovnike zadarskog kraja.

¹⁵⁴⁷ Jugoslavenski konzulat sredinom 1936. spominje kako se broj „naših pacijenata u zadarskoj bolnici iz godine u godinu povećava“. AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije*, br. 3400, 31. srpnja 1936.

8. ZAKLJUČAK

Prekrasne vizure i ulice austrougarskog i fašističkog Zadra prikazane u brojnim knjigama i na razglednicama ispunjavali su ljudi o kojima se malo zna. Posebice malo znamo o običnom puku koji je razgraničenjem iz Rapalskog ugovora ostao najzakinutiji. Ovaj rad, inspiriran posebnošću položaja zadarske enklave okružene državnim teritorijem Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije suživotom grada i okolice, predstavlja priliku da se povijesni događaji ispričaju iz perspektive običnog čovjeka.

Međuratnu povijest zadarskog kraja teško je razumjeti bez političke konotacije i suprotstavljenih narativa koji su dominirali predrapalskim vremenom. Konačan sud o Zadru i okolnoj zoni donijeli su politički lideri koji nisu razumjeli njegovu multikulturalnost i stoljetne veze grada, otoka i zaleđa. Vizija obnove grada ostala je nejasna nakon Velikog rata i time je zakočila njegovu društvenu i ekonomsku obnovu. Tranzicijom iz činovničkog grada carske Monarhije u poslijeratni grad koji je morao uspostaviti nove funkcije, nove društvene i gospodarske temelje postao je žrtvom vlastite multikulturalnosti u kojoj su se njegovo zaleđe i otoci našli kao kolateralne žrtve. Iako je poslijeratna sudbina Zadra i njegove okolice određena Rapalskim ugovorom, izvori nam govore kako je konačna granica iz tog ugovora teško bila moguća u vrijeme mirovnih pregovora. Priliku da dođe na dnevni red velikih sila zadarski kraj morao je čekati nekoliko mjeseci nakon početka mirovne konferencije, a ni tada bilo naznake o granicama koje su nastale 1920. Veliki moćnici konferencije malo se bave krajem koji preživljava na rubu gladi uskraćen za pomoć koja ostaje uvjetovana složenim političkim okolnostima.

Brojna područja bivše Austro-Ugarske Monarhije suočavaju se s izazovom razgraničenja i stvaranja novih upravljačkih, društvenih i ekonomskih struktura na nasljeđima carske Monarhije. Jadran ostaje samo jedan od mnogih, ali njegova riječka priča postavlja ga u interesnu sferu Velike četvorke ostavljajući po strani onu dalmatinsku. Za vrijeme pregovora lokalni hrvatski uglednici i političari ne samo da su izgubili utjecaj u gradu pod represijom talijanske vojske nego su ostali marginalizirani od Beograda. Tragedija Hrvata (i Srba) u Zadru bila je da su zapravo imali potporu jedino u predsjedniku Wilsonu, a kada je iščeznula, nestalo je i nade da Zadar ostane slobodan grad jer se o Zadru unutar novonastale zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca prestalo razgovarati već znatno prije. Prema dostupnim izvorima, zadarske uglednike koji su propagirali pripajanje Kraljevini SHS nije se pitalo kako bi zadarski kraj

trebao izgledati, dok su, za razliku od njih, talijanski političari iz Dalmacije bili direktno uključeni u bilateralne pregovore kao savjetnici talijanskog premijera te su kao takvi davali prijedloge o granicama Zadra koje su djelomično uvažene uzimajući u obzir nacionalnu i stratešku komponentu suživota s okolicom. Granice koje su predložili zadarski Talijani jasno su naznačile kako treba ustrajati na strateškoj komponenti s obzirom na to da su nacionalne osnove značile minimalne teritorijalne gubitke. Osnova za to na kraju je postignuta kroz granice koje su gradu omogućile pristup bolnici, zemljištu i izvorima vode iako su ideje o granicama sezale i do pojedinih otoka i gradova u zaleđu. Suprotstavljeni narativi podsjećaju nas kako je linija razgraničenja bila tanka u vrijeme rušenja carske Europe kada su o sudbini zadarskog kraja odlučivali oni koji ga nisu poznavali. Tragične sudbine mnogih dijelova Europe koji su mirovnim pregovorima nelogični podijeljeni pokazat će svu svoju tragediju u sljedećim desetljećima.

Namjera privremene uprave pod guvernerom Enricom Millom da na području Zadra i treće zone utiša glas Hrvata i Srba represijom i deportacijom ostaje glavno obilježje razdoblja do Rapalskog ugovora. Njihov glas sve se manje čuje dok se paralelno radi na pridobivanju stanovništva novinskom propagandom i dijeljenjem potrebnih namirnica. Italija kao jedna od sila Velike četvorke koristi svoju moć i blokadu Jadrana u pružanju pomoći lokalnom stanovništvu kada njoj odgovara kupujući mir i naklonost. Dok s jedne strane vodi represivnu politiku prema Hrvatima i Srbima, Italija, u njihovoj neslozi, vidi priliku za širenje teritorijalnih dobitaka u sjevernoj Dalmaciji. Visoki talijanski krugovi pokušavaju iznutra oslabiti Kraljevinu SHS suradnjom s antisrpskim pokretima u vrijeme kada rapalske granice još nisu određene. Isprepletenost visoke talijanske politike koja koristi produženu ruku privremene uprave i diverzantskih elemenata da pokuša zadobiti naklonost stanovnika i ojačati svoju poziciju utjelovljuju dalmatinski guverner Enrico Millo i Gabriele D'Annunzio, čije nas dalmatinske epizode upozoravaju na složene priče koje prožimaju nedovoljno istraženo razdoblje povijesti Dalmacije. Kako drugačije shvatiti svečani doček koji je D'Annunzio doživio na godišnjicu preuzimanja talijanske uprave u Dalmaciji i marginalizaciju godinu dana kasnije uz zabranu pristupa Zadru? Njegov pohod u Dalmaciji 1919. zadobiva samo nominalnu osudu talijanske visoke politike koja koketira s diverzantskim pokretima u vrijeme kada se pregovara o sudbini zadarskog kraja. Iako se njegovu liku i djelovanju pridavalo pažnje u prosljedih stotinu godina, njegova uloga u društvenim pokretima južnije od Rijeke nije često spominjana, no talijanski izvori otkrivaju nam kako se u određenom trenutku ozbiljno razmišljalo o Zadru kao sjedištu

novoga diverzantskog pokreta kojem je na kraju doskočio izostanak vojne potpore. Iako se vjerovalo da je danuncijski pokret u Dalmaciji gotov nakon neuspješne misije *Falco*, njegov maskulinistički element i prkošenje političkim elitama u određenom obimu stapa se s fašizmom koji povezujemo s nositeljima pokreta na lokalnoj i nacionalnoj razini. Promjena centra moći i nemogućnost talijanskih vlada da uspostave kontrolu nad desnim strujama rasplamsat će fašistička djelovanja nakon 1921. čije će preuzimanje vlasti krajem 1922. Zadar dočekati relativno mirno. Stara garda zadarskih Talijana koja svoju sudbinu kroz cijelo poslijeratno razdoblje veže uz Rim, sada u obliku Nazionale unije i pojačana novim snagama, podilazi fašističkim provokacijama postupnim stapanjem s fašističkom strankom tijekom međuratnih godina.

Zadarski liberali s podrškom predsjednika Ureda za nove pokrajine Francesca Salate u početku borbe za talijanski Zadar ipak pokušavaju braniti regionalne posebnosti. Austrougarsko nasljeđe koje prožima sve nove pokrajine, njihov razvoj zasebno od matičnog poluotoka i multinacionalnost za njihove branitelje znači poseban pristup tim pokrajinama pri njihovu uklapanju u talijanski sustav. Takav stav ne nailazi na potporu, a Rapalski ugovor šalje jasnu poruku regionalizmu čije zatumljivanje započinje i prije fašizma s kojim se obično povezuje rasna politika. Pritom valja imati na umu kako Ured za nove pokrajine nije ukinula fašistička vlada, već do toga dolazi u listopadu 1922. u sklopu ideje o centralizaciji. Umnogome fašizam dovršava procese koje su već započeli njegovi prethodnici. Centralizacija i integracija u sustav odgovoran izravno fašističkom vrhu događa se relativno brzo, što u Zadru svakako možemo povezati s ekonomskom ovisnošću uslijed geografske izoliranosti koja zahtijeva financijska ulaganja države.

Protuhrvatska politika prisutna od ranih dana okupacije doživljava svoju kulminaciju u fašizmu. Hrvati doživljavaju sličnu sudbinu kao u ostatku ostalih novih pokrajina kroz različite aspekte života. Uskraćuje im se mogućnost korištenja vlastitim jezikom. Talijanski jezik već za vrijeme predrapalske uprave postaje službeni jezik javnih službi dok hrvatski jezik ostaje prisutan u školama iako u znatno manjem obimu. Pretfašistički i postfašistički godišnjaci liceja - gimnazije „*Gabriele D'Annunzio*” u Zadru pomažu pratiti postupnu degradaciju hrvatskog jezika u lokalnom srednjoškolskom obrazovnom sustavu. Napredovanje kroz obrazovanje postaje isključiva privilegija poznavatelja talijanskog iako ne ostaje isključiva privilegija Talijana. Kroz klupe klasične gimnazije u ranim godinama fašizma prolaze učenici hrvatskih imena i prezimena te svoje školovanje unutar nje uspješno završavaju. Primjena školske

reformu u zadarskoj školi uči nas kako fašistička rasna politika ima različita lica i naličja koja se razlikuju tijekom godina. Idejna misao reforme ministra Gentilea, iako odražava ideale fašizma, stvorena je prije fašizma te kao takva postavlja talijansku naciju i učenjake iznad ostalih, no rane škole fašizma ne nalikuju onima iz kasnijih razdoblja u kojima je fizički odgoj obvezan i u kojem se sloboda u potpunosti ograničava s kulminacijom reformi ministra De Vecchija, kada se u srednjoškolsko obrazovanje uvode obvezni udžbenici i vojna obuka. Godišnjaci promatranih razdoblja uglavnom prikazuju stanje prije radikalnog zaokreta režima 1925. nakon kojeg nastupa i prisilna promjena hrvatskih imena i prezimena čije popise nalazimo u službenim glasilima vlade.

Usporedno s radikalizacijom u Italiji dolazi i do pogoršanja odnosa dviju država koja se odražava na život državljana Kraljevine SHS u gradu. Brojni izvori govore o ograničenju sloboda i prava pojedincima kao dio sustavne rasne politike s pokušajem asimilacije ili uklanjanja. Njihov radni kontingent kroz godine se smanjuje, pa tako nalazimo da iz zadarske bolnice do 1923. odlazi hrvatski liječnički kadar, dok pomoćno osoblje nestaje nakon 1935. Izvještaji konzula ukazuju nam kako je Kraljevina SHS bila svjesna nasilja nad vlastitim građanima i kako je razumjela političku konotaciju progona i nasilja iza njih, no i da je ostala ravnodušna na to. Visoka razina nasilja vidljiva je i kroz lanac hijerarhije, pa tako samog nasilja nisu bila pošteđene ni službene osobe poput samih konzula. Arhivski izvori otkrivaju kako fašističke vlasti u Zadru pomno prate pojedine osobe uvjetujući njihov ostanak u gradu prihvaćanjem talijanskog državljanstva. Posljedice neprihvatanja uzrokuju fizičke napade, uhićenja pod sumnjivim motivima i gubitke dozvola za rad. Iskustva graničnog fašizma koji gradi mitsku borbu za obranu talijanstva u multinacionalnim regijama kraljevstva slična su, no njihove manifestacije u Zadru i okolnom kraju ostaju predmet za buduća istraživanje kroz tematiku kulture, obrazovnog sustava, odnosa prema kleru, promjene imena i prezimena te mnoge druge teme utkane u svakodnevicu građana zadarske regije.

Prvi veliki udarac zadarskom kraju zadan je kasnom i nepravednom konverzijom krune. I dok nove pokrajine geografski bliže Italiji zamjenu krune doživljavaju 1919., zakon iz lipnja 1921. uvodi liru kao službenu valutu u gradu. Talijanska vlast, iako obvezna markirati krune na okupiranom području, to ne čini i kasno provodi zamjenu krune potvrđujući svoj maćehinski odnos prema Zadru. Upotreba krune uzrokuje slijevanje lažnih novčanica na zadarsko područje dok vrijednost krune strmoglavo pada kako odmiče rat. Krana ostaje sredstvo plaćanja u trgovini, njome posluju banke, upotrebljavaju je komunalne službe i grad,

što se odražava na ekonomsku bilancu grada i njegovih stanovnika. Trgovci zbog nestašice robu dovode s Apeninskog poluotoka plaćajući u lirama, a prodaju je u gradu za krune smanjujući maržu, koja ponekad zadobiva predznak minusa dovodeći u pitanje njihovu solventnost. Nesigurni u opstanak trgovci dižu kredite u lirama ostavljajući ih izloženima špekulacijama i rizicima. Strateška ili jednokratna ulaganja u trgovinu i zaduženost usporavaju ulaganja vjerovnika koji s pravom ostaju nesigurni u isplativost vlastitih ulaganja i perspektivu djelatnosti u koju ulažu. Složeni kriteriji i kratki rokovi za pribavljanje potrebne dokumentacije uskraćuju izmjenu mnogim državljanima Kraljevine SHS, od kojih neki pokušavaju izboriti pravdu sljedećih godina iako bez stvarne pomoći države.

Stanovnici treće zone ostaju najveće žrtve krunske zamjene. Zakinuta za zamjenu kruna do kasne 1923. treća zona postaje pozornica za plasman lažnih krunskih novčanica iz raznih dijelova zemlje i okolice Zadra s obzirom na to da ostaje među posljednjima u kojima se upotrebljavala austrougarska valuta. Devalvacija krune kako odmiču mjeseci gura već siromašno stanovništvo na rub. Protivno mirovnim sporazumima, Italija također izbjegava obvezu da stanovništvu okupirane zone promjeni krune, dok treća zona ostaje u limbu političkih previranja dviju država. Italija tu odgovornost prebacuje na Kraljevinu SHS koja, iako ograničena neriješenim statusom treće zone koja sve do ožujka 1923. ostaje pod upravom talijanske vojske, također pokazuje maćehinski odnos prema svojoj periferiji koju ostavlja propadanju. Stanovnici okolne zone nakon zamjene krune u Zadru prisiljeni su robu plaćati lirom, što dovodi do zaduživanja. U treću zonu i grad Zadar slijevaju se razni špekulanti koji upotrebljavaju lažne novčanice krune ostvarujući profit. Slaba kontrola granice omogućava lako krijumčarenje novčanica pa se ne poštuju dozvoljeni iznosi količine novca pri prelasku granice.

Pogođeni kasnom primjenom agrarne reforme Kraljevine SHS, stanovnici okolnih mjesta ostaju opterećeni nametima i obrađuju male posjede koji ne donose profit, što ih tjera u zaduživanje. Proizvoljno tumačenje zakonskih osnova povezanih s pripadnošću i graničnim prelascima ljudi i robe te složena administracija ostat će breme za komunikaciju grada i okolice usporavajući zdravu trgovačku razmjenu zadarskog kraja. Priče običnih ljudi pružaju nam mali dio slike koja svjedoči o svakodnevicu stanovnika Zadra i okolice, a ostaje zasjenjena likom i djelom političkih aktera. Graničnom podjelom stanovnici zadarskog kraja ostaju zatočeni u vrtlogu nejasnih zakonskih odredbi koje ni sama službena tijela često ne znaju riješiti. Nejasnost administrativnih odredbi, nedovoljna sredstva za kontrolu granice, subjektivno tumačenje i

provođenja propisa, kao i složenost potrebne dokumentacije i kriterija za kretanje prostorom otvaraju prostor za namjerno ili nehотиčno kršenje odredbi. Najviše nejasnoća dolazi, dakako, netom nakon potpisivanja Rapalskog ugovora i njegove primjene konvencijama iz Santa Margherite, kada i sama upravna tijela ne raspolažu jasnim informacijama, ostavljajući običnog čovjeka u limbu administracije. Mnogi primjeri svjedoče o neispravnim dokumentima pri prelasku granice ili prekomjernoj količini robe prevezenoj preko granice. Svi proizvodi prikupljeni na zemljištima pograničnog područja bili su oslobođeni nameta, no njihovo porijeklo ostalo je podložno različitim tumačenjima. Iako pojedini autori navode statističke podatke količine robe, nedostatak izvora lišava nas konkretnijih brojki. Izvori svjedoče kako i u najtežim danima i u vrijeme najlošijih odnosa dviju države trgovačka razmjena između grada i okolice traje, no uslijed nedovoljne kontrole i posebnog položaja koji uživa Zadar roba često u grad dolazi ili iz njega odlazi krijumčarenjem brodovima i putem slabo nadziranih kopnenih putova.

Iako su ideja slobodne luke i carinske zone predlagali mnogi tijekom mirovnih pregovora kao logično rješenje za zadarsku enklavu, izostao je sustavni plan njezina razvoja uzimajući u obzir posebne okolnosti uvjetovane zaleđem. Stihijski razvoj i nedostatnost infrastrukture prvih godina onemogućio je da carinska zona zaživi pa je ostala ovisna o financijskim ulaganjima države koja je u njoj više vidjela strateški nego trgovački dobitak. Zadarska ekonomija ipak bilježi bolje dane od 1925. zahvaljujući financijskim ulaganjima države i danim povlasticama koje povoljno djeluju na troškove nabave sirovina, što podiže konkurentnost. Niču tvornice i novčani zavodi, jačaju pomorske veze i raste promet luke, otvaraju se dućani robe oslobođene nameta i prerađivačke tvornice. Ulaže se u lučku infrastrukturu i pomorske veze koje ipak ostaju vezane za Jadran i ograničavaju potencijal. Iako uvijek prisutne, ilegalne radnje fluktuiraju zajedno s ekonomskim kretanjima. Otvaranje dućana kolonijalne robe koja je izvan Zadra bila podvrgnuta visokim uvozim carinama i slaba kontrola graničnih prijelaza pogoduju krijumčarenju. Alkoholna pića, cigarete, duhan, šećer, riža, tjestenina i slična roba često se nalaze kod krijumčara, a upravo dućani s takvom robom zauzimaju visoki udio dućana u gradu, dok se imena pojedinih vlasnika koji svoj kapital ostvaruju uvozno-izvoznim poslovanjem spominju kao sinonim uspješnih poslovnih ljudi. Ovisnost o fašističkoj državi koja s vremenom ekonomiju sve čvršće veže uz vlastite ekspanzionističke ciljeve razvoj luke podređuje vlastitim ciljevima, što ostaje njezino obilježje tijekom cijeloga međuratnog razdoblja. Tijekom tridesetih godina država ograničava promet zadarskih proizvoda na talijanskom tržištu

uvjetovanjem dozvole Ministarstva trgovine i industrije dajući prednost onima s Apeninskog poluotoka. U skladu s time država ograničava uvoz sirovina za dobivanje konačnih proizvoda i gradi put prema samodostatnoj ekonomiji kao oslonac ekspanzivne politike. U godinama kada Mussolini gradi put prema samodostatnoj ekonomiji bilježi se veća kontrola prometa kada talijanski graničari nastoje ograničiti ilegalne radnje.

Poseban uvid u suživot grada i okolice pruža nam priča o bolničkoj skrbi koja svjedoči o neraskidivim vezama Zadra i okolne zone koje prkose granicama. Unatoč pokušajima Kraljevine SHS da tijekom trećeg desetljeća pokuša naći zamjensku bolnicu za stanovnike zadarskog zaleđa i otoka, zadarska bolnica tijekom cjelokupnog međuratnog razdoblja ostaje središnje mjesto za liječenje stanovnika zadarske okolice. Parcijalna rješenja kojima se pokušavaju riješiti visoki troškovi koji padaju na leđa države ne uspijevaju pružiti prikladno rješenje. Premali kapaciteti šibenske bolnice i djelomično ostvareni pokušaji izgradnje manjih bolnica u pojedinim okolnim mjestima i gradovima tijekom tridesetih godina pokazali su se nedostatnim rješenjem zbog njihova kapaciteta i sekundarne uloge u odnosu na Zadar. Pritom valja uzeti u obzir i prometnu infrastrukturu međuratnog vremena koja vezuje grad i okolicu omogućavajući lakše kretanje prema samom gradu u usporedbi s lošom međusobnom povezanošću sjeverne Dalmacije. Zadarska bolnica tako ostaje logičan izbor bolnice za državljane Kraljevine SHS čije troškove uglavnom snosi država. Pritom se javlja sveprisutna kompleksnost procesa u kojem još jednom bitnu ulogu vodi Jugoslavenski konzulat kao posrednik u dokazivanju pripadnosti općini za pojedince koji na liječenje često dolaze bez potrebne dokumentacije. Uslijed složene administracije, zadarska bolnica kasno naplaćuje troškove vlastima Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, utječući na kasne isplate dugovanja tijekom cijelog međuratnog razdoblja.

Granice koje je postavio Rapalski ugovor nisu prekinule stoljetne veze Zadra i njegove okolice iako su ih nepovratno promijenile. Dvije države svojim su odlukama krojile sudbinu suživota, a nju je zbog veličine Zadra, njegove važnosti za sjevernu Dalmaciju i nedostatka grada koji bi od Zadra preuzeo sve funkcije najčešće diktirala Italija. Grad i okolica nakon Velikog rata ostaju pod dvjema državama različitih povijesnih razvoja i nasljeđa, a za obje države dodijeljeni teritorij predstavlja opterećenje. Kraljevina Italija u Zadru vidi strateški važnu točku, ali i teret koji održava financijskim injekcijama za podizanje standarda grada i podređuje svojim ciljevima. S druge strane, Kraljevina SHS previše ne mari za jade stanovnika sjeverne Dalmacije prepuštajući ih vlastitoj snalažljivosti. Tijekom cjelokupnoga međuratnog

razdoblja Zadar i okolna zona za svoje države ostaju periferija čije stanovništvo u nedorečenim zakonskim odredbama, pronalazi načina da ih krši i održava poremećene granične odnose. Relevantni izvori američkih, hrvatskih, srpskih i talijanskih arhiva, kao i svjedočenja suvremenika te tiskovina predstavljaju nedovoljno istraženo područje dosadašnjega znanstvenog interesa. Potrebna su daljnja multidisciplinarna istraživanja društvenih, gospodarskih i demografskih tema kako bi se dodatno prikazao položaj zadarskog kraja u međuratnom razdoblju i kako bi se dala jasnija slika međuodnosa Zadra i njegove okolice.

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

1.) Archivio centrale dello Stato, Rim

IT-ACS-AS0001-0000525, *Ufficio centrale per le nuove province 1919.-1922.:*

- busta 7
- busta 51
- busta 55
- busta 62
- busta 68bis
- busta 72
- busta 175

IT-ACS-AS0001-0001450, *Ministero dell' interno, Gabinetto del Sottosegretariato di Stato Aldo Finzi (1922-.1924.):*

- busta 10

IT-ACS-AS0001-0001524, *Ministero dell' interno, Direzione Generale dell'amministrazione civile (1861. - 1995.):*

- divisione AA.GG.e RR

IT-ACS-AS0001-0004146, *Carte di Ivanoe Bonomi:*

- busta 4

IT-ACS-AS0001-0004312, *Carte di Francesco Saverio Nitti:*

- busta 41
- busta 45

IT-ACS-AS0001-0004248, *Carte di Giovanni Giliotti:*

- busta 3

2.) Arhiv Jugoslavije, Beograd

AJ-334, *Ministarstvo inostranih poslova:*

- fascikl broj 12
- fascikl broj 87

3.) Državni arhiv u Zadru

HR-DAZD-88, *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju (1813.-1918.):*

- svežanj broj 709

HR-DAZD-117, *Vlada za Dalmaciju:*

- kutija broj 88
- kutija broj 95

HR-DAZD-118, *Građansko povjerenstvo za Zadar i okupiranu Dalmaciju:*

- kutija broj 1
- kutija broj 7
- kutija broj 34
- kutija broj 35
- kutija broj 36
- kutija broj 49
- kutija broj 53
- kutija broj 71
- kutija broj 73

HR-DAZD-119, *Ured za školstvo u Zadru (1920. - 1924.):*

- kutija broj 1

HR-DAZD-121, Općina Zadar:

- kutija broj 1
- kutija broj 66
- kutija broj 77
- kutija broj 108
- kutija broj 125
- kutija broj 141

HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat:

- kutija broj 2
- kutija broj 3
- kutija broj 4
- kutija broj 6
- kutija broj 7
- kutija broj 8
- kutija broj 9
- kutija broj 11
- kutija broj 12
- kutija broj 13
- kutija broj 14
- kutija broj 18
- kutija broj 26
- kutija broj 27
- kutija broj 32
- kutija broj 77
- kutij abroj 87
- kutija broj 93
- kutija broj 95
- kutija broj 96
- kutija broj 93
- kutija broj 95
- kutija broj 104

- sign 1.1.3.1
- sign. 3.1.1
- sign. 3.1.4

HR-DAZD-326, *Obitelj Erco:*

- kutija broj 6

HR-DAZD-344, *Obitelj Benja:*

- kutija broj 5
- kutij abroj 8

HR-DAZD-357, *Božidar Krekich:*

- kutija broj 1

HR-DAZD-370. *Petar Lorini:*

- kutija broj 1

-

HR DAZD-383, *Kartografska zbirka:*

- broj 191
- broj 199
- broj 413
- broj. 414

HR-DAZD-386, *Tiskovine:*

- kutija broj 42
- kutija broj 58
- kutija broj 59
- kutija broj 60

HR-DAZD-431, *Obitelj Novaković:*

- kutija broj 11

HR-DAZD-635, Obitelj Borelli:

- kutija broj 35
- kutija broj 39
- kutija broj 41

4.) Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HDA-124, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba 1918. -1919.:

- knjiga broj 2

5.) Župni ured Nin, Nin

- Župni spisi 1920.-1933.

NOVINE

- 1.) *Avanti*, Rim, 1896. - 1933.
- 2.) *Corriere di Zara*, Zadar, 1921. - 1923.
- 3.) *Hrvatska kruna*, Zadar, 1892. - 1920.
- 4.) *Ekonomist: organ Društva za ekonomnu i socijalnu politiku*, Beograd, 1912. - 1931.
- 5.) *Il Littorio Dalmatico*, Zadar, 1924. - 1933.
- 6.) *Il Popolo d' Italia*, Rim, 1914. - 1943.
- 7.) *Jadranski dnevnik*, Split, 1934. - 1983.
- 8.) *Jadranski ribar*, Split, 1936. - 1941.
- 9.) *La Dalmazia Catolica*, 1870. – 1879.
- 10.) *L'Idea Nazionale*, Rim, 1911. - 1925.
- 11.) *L'Istria redenta*, Koper, 1918. - 1922.
- 12.) *La voce dalmatica*, Zara, 1918. - 1919.
- 13.) *Narodni list*, Zadar, 1869. - 1920.
- 14.) *New York Times*, New York, 1851. - danas
- 15.) *Novo doba*, Split, 1918. - 1941.
- 16.) *Smotra dalmatinska*, Zadar, 1888. - 1918.

ČASOPISI

- 1.) *Bollettino della Camera di commercio e industria di Zara*, br. 1, Camera di commercio e d'industria (Zara), Zadar, lipanj 1923.
- 2.) *Bollettino della Camera di commercio e industria di Zara*, br. 2, Camera di commercio e d'industria (Zara), Zadar, srpanj 1923.
- 3.) *Bollettino della Camera di commercio e industria di Zara*, br. 3, Camera di commercio e d'industria (Zara), Zadar, kolovoz 1923.
- 4.) *Bollettino della Camera di commercio e industria di Zara*, br. 8, Camera di commercio e d'industria (Zara), Zadar, kolovoz 1925.
- 5.) *Bollettino ufficiale*, br. 6, Građansko povjerenstvo Zadar, Zadar, 1. ožujka 1922.
- 6.) *Bollettino ufficiale*, br. 30, Građansko povjerenstvo Zadar, Zadar, 10. studenog 1921.
- 7.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 18. siječnja 1921., br. 14, Tipografia della Mantellate, Rim, 1921.
- 8.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 28. ožujka 1921, br. 73, Tipografia della Mantellate, Rim, 1921.
- 9.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 17. lipnja 1921. br. 142, Tipografia della Mantellate, Rim, 1921.
- 10.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 25. kolovoza 1921., br. 201, Tipografia della Mantellate, Rim, 1921.
- 11.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 28. listopada 1922., br. 254, Tipografia della Mantellate, Rim, 1922.
- 12.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 27. travnja 1923., br. 99, Tipografia della Mantellate, Rim, 1923.
- 13.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 15. siječnja 1925., br. 11, Stabilimento Poligrafico dello Stato, Rim, 1925.
- 14.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 27. listopada 1925., br. 250, Stabilimento Poligrafico dello Stato, Rim, 1925.
- 15.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 21. prosinca 1925., br. 295, Stabilimento Poligrafico dello Stato, Rim, 1925.

- 16.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 29. travnja 1927., br. 99, Stabilimento Poligrafico dello Stato, Rim, 1927.
- 17.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 13. ožujka 1928., br. 61, Stabilimento Poligrafico dello Stato, Rim, 1928.
- 18.) *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, 20. srpnja 1928., br. 168, Stabilimento Poligrafico dello Stato, Rim, 1928.
- 19.) *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia*, vol. III, Tipografia delle Mantellate, Rim, 1919.
- 20.) *Raccolta ufficiale delle elggi e decreti del regno d' Italia*, vol II, Tipografia delle Mantellate, Rim, 1921.
- 21.) *Raccolta ufficiale delle elggi e decreti del regno d' Italia*, vol. II, Tipografia delle Mantellate, Rim, 1923.
- 22.) *Specijalna statistika morskog ribarstva 1931. - 1932.*, Direkcija pomorskog saobraćaja u Splitu, Opšte odeljenje-ribarski otsjek, Split.
- 23.) *Statistika morskog ribarstva, 1933.-1939.*, Direkcija pomorskog saobraćaja u Splitu, Opšte odeljenje-ribarski otsjek, Split.
- 24.) *Supplemento alla Gazzetta Ufficiale del Regno d'italia* br. 267 od 14. studenog 1923., Stabilimento Poligrafico dello Stato, Rim, 1923.

OBJAVLJENA LITERATURA

- Annuario del Ginnasio Superiore Italiano (liceo-ginnasio) di Zara, 1918-1919*, Nuova Serie – Anno I., Stabilimento Tipografico S. Artale, Zadar, 1919.
- Annuario del Ginnasio Superiore Italiano (liceo-ginnasio) Gabriele d'Annunzio di Zara 1919-1920*, Stabilimento Tipografico S. Artale, Zadar, 1920.
- Annuario del R. Ginnasio-Liceo Gabriele d'Annunzio di Zara 1920-21 e 1921-22*, Stab. Tip. S. Artale, Zadar, 1922.
- Annuario del R. Ginnasio-Liceo Gabriele d'Annunzio di Zara 1924-1925*, Tip. E. De Schönfeld, Zadar, 1926.
- Annuario del Ministero dell'Educazione nazionale*, Anno XIII, 1935., Istituto Poligrafico dello Stato, Libreria, Rim, 1935.

- Alatri, 1959. - Paolo Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, 1919-1920*, Feltrinelli, Milano, 1959.
- Albrecht-Carrié, 1941. - René Albrecht-Carrié, „Italy and Her Allies, June, 1919.”, *The American Historical Review*, vol. 46, br. 4, 1941., str. 837 - 843.
- Apih, 2022. - Elio Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*, Editori Laterza, Bari, 2022.
- Arbutina, 2001. - Dražen Arbutina, „Moderna arhitektura Zadra Uvod u njeno razumijevanje”, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 9, br. 2(22), 2001., str. 163 - 174.
- Artić, 1964. - Ante Artić, „Prilike u Zadru 1918. - 1941”, *Zadar. Geografija - ekonomija - saobraćaj - povijest - kultura*, Matica hrvatska, Zagreb, 1964.
- Bacalja, 1988. - Robert Bacalja, „List “Preko” (1928, 1929)”, *Zadarska revija*, br. 5 - 6, 1988., str. 461 - 466.
- Baerlein, 1922. - Henry Baerlein, *Project Gutenberg's The Birth of Yugoslavia*, vol. 2, Leonard Parsons Ltd., London, 1922.
- Balani, 1921. - Goffredo Balaini, *Guida storica - commerciale di Zara*, Libreria editrice A. Nani e figlio, Zara, 1921.
- Banić, Peklić, 2015. - Petra Banić, Ivan Peklić, „Agrarna reforma poslije Prvog svjetskog rata i Grkokatolička biskupija. Osvrt na provedbu u sjevernoj Hrvatskoj”, *Cris*, br. 1, 2015., str. 25 - 39.
- Barčot, 2006. – Tonko Barčot, „Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939.– 1941.”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, sv. 48, 2006., str. 667 – 702.
- Barić, 2021. - Jelena Barić, *Turizam u Opatiji između dva svjetska rata*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2021. (doktorska dizertacija)
- Bartolini, 2006. - Stefano Bartolini, *Fascismo antislavo Il tentativo di “bonifica etnica” al confine nord orientale*, I.S.R.Pt Editore, Pistoia, 2006.
- Basioli, 1960. - Josip Basioli, „Ribarstvo Zadra”, *Morsko ribarstvo*, br. 10, 1960., str. 164 - 166.
- Basioli, 1973. - Josip Basioli, „Ribari Italije na našem moru”, *Pomorski zbornik*, br. 11, 1973., str. 121 - 145.
- Baskar, 2009. - Bojan Baskar, „That most beautiful part of Italy: Memories of fascist empire-building in the Adriatic, Memories of Fascist Empire-Building in the Adriatic”,

- Mediterranean Frontiers: Borders, Conflict, Memory in a Transnational World*, 2009., str. 109 - 127.
- Becherelli, 2014. - Alberto Becherelli, „Yugoslav-Italian Relations and the Adriatic Issue in the late 1918 and the early 1919”, *Empires and Nations from XVIII to XX Century*, vol. II, 2014., str. 384 - 392.
- Begonja, 2006. - Zlatko Begonja, „Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru*, sv. 48, 2006., str. 703 - 720.
- Begonja, 2009. - Zlatko Begonja, „Jugoslavenski konzulat u Zadru i vizni režim za Židove iz 1939. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru*, sv. 51, 2009., str. 219 - 231.
- Betizza, 2004. - Enzo Betizza, *Egzil*, Marjan tisak, Split, 2004.
- Biankini, 1918. - Juraj Biankini, *Conti chiari, amici cari*, Tiskara dalm. namjesništva, Zadar, 1918.
- Biankini, 1929. - Juraj Biankini, Prva dva mjeseca italijanske okupacije Dalmacije, *Almanah Jadranske straže za 1928-1929.*, 1929., str. 97 – 101.
- Blatt, 1986. - Joel Blatt, „France and Italy at the Paris Peace Conference”, *The International History Review*, vol. 8, br. 1, 1986., str. 27 - 40.
- Bralić, 2006a. - Ante Bralić, „Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije (1917. - 1918.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2006., str. 243 - 266.
- Bralić, 2006b. - Ante Bralić, „Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 48/2006, 2006., str. 597 - 630.
- Bralić, 2007. - Ante Bralić, „Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 39/3, 2007., str. 731 - 775.
- Bralić, 2009. - Ante Bralić, „Vinko Pulišić, nadbiskup zadarski i metropolita Dalmacije (1853.-1963.)”, *Olib: otok, selo i ljudi*, 2009., str. 245 - 252.
- Bralić, 2010. - Ante Bralić, „Proizvodnja Maraskina u Zadru između dva svjetska rata”, *Višnja maraska bogatstvo Zadra i zadarske regije*, 2010., str. 171 - 183.
- Bralić, Gverić, 2014. - Ante Bralić, Ante Gverić, „Dalmazia irredenta - mitološki pogled na povijest Bralić”, *Dalmacija u prostoru i vremenu. Što Dalmacija jest, a što nije?*, 2014., str. 111 - 124.

- Bralić, 2015. - Ante Bralić, „Zadar od Londona do Rapalla (1915. - 1920.)”, *Zadarska smotra*, br. 4, 2015., str. 7 – 21.
- Bralić, 2016. - Ante Bralić, „Zemunik za austrijske uprave”, *Zemunik u prostoru i vremenu*, 2016., str. 226 - 241.
- Bralić 2019a. - Ante Bralić, „Zadarske srednje škole na hrvatskom jeziku i talijanska vlast 1918.-1921. godine”, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, vol. 6, 2019., str. 205 - 244.
- Bralić 2019b. - Ante Bralić, „Zadarski Srbi u tranziciji 1917-1921”, *U vrtlogu povijesnih zbivanja na istočnojadranskom prostoru - Početak 20. stoljeća*, 2019., str. 69 – 91.
- Bralić, 2021. - Ante Bralić, „Tko je Hrvat u Dalmaciji?“ *Odnos hrvatskog seljaštva i elita u Dalmaciji prema novoj jugoslavenskoj državi*”, *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država*, 2021., str. 171 - 190.
- Bratanić, 2021. - Mateo Bratanić, *Juraj Biankini i 1918*, Završetak Prvog svjetskog rata u Dalmaciji, 2021., str. 27 - 52.
- Brown, 2001. - Keith S. Brown, „Homelands in question : Paradoxes of memory and exil in South-Eastern Europe: Introduction au dossier”, *Balkanologie - Revue d'études pluridisciplinaires*, br. 1/2, 2001., str. 1 - 9.
- Bucarelli, 2002. - Massimo Bucarelli, „Delenda Jugoslavia. D'Annunzio, Sforza e gli “intrighi balcanici” del '19-20””, *Nova Storia contemporanea*, br. 6, 2002., str. 19 - 34.
- Bucarelli, 2011. - Massimo Bucarelli, „Mussolini, la questione adriatica e il fallimento dell'interventismo democratico”, *Nuova Rivista Storica*, 2011., str. 137 - 205.
- Bulić, 2012. - Ivan Bulić, „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata”, *1918. u hrvatskoj povijesti: zbornik*, Zagreb, Matica hrvatska, 2012., str. 323 - 352.
- Burić Čenan, 2016. - Katica Burić Čenan, *Dokumentalistički pristup i obrada informacija o glazbenom životu grada Zadra od 1860. do Prvoga svjetskog rata*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016. (doktorska disertacija)
- Burke, 2001. - Peter, Burke, *New perspectives on historical writing*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2001.
- Bussi, 1928. - Ernesto Bussi, *Il problema economico industriale di Zara in rapporto alla situazione politica*, Unione Industriale Fascista della provincia di Zara, Rim, 1928.
- Bussoni, 2012. - Mario Bussoni, *La Marcia su Roma*, Mattioli 1885, Parma, 2012.

- Canale Cama, 2020. - Francesca Canale Cama, „Tra oblio e rimozione ideologica. La biografia di Francesco Saverio Nitti e l'identità italiana del primo dopoguerra”, *Semata Ciências Sociais e Humanidades*, br. 32, 2020., str. 131 - 149.
- Canali, 2012. - Ferruccio Canali, „Architettura e città nella Dalmazia italiana (1922-1943)”, *Quaderni*, br. 23, 2012., str. 157 - 207.
- Cantalupi, 1923. - Piero Cantalupi, „Per l'avvenire di Zara”, *La Vita Italiana*, br. 130, 1923.
- Cattaruzza, 2017. - Marina Cattaruzza, *Italy and Its Eastern Border, 1866-2016*, Routledge, New York, Oxon, 2017.
- Cevolin, 2005. - Guglielmo Cevolin, *Anche le carte parlano italiano*, vol. I., Lo Scarabeo, Bologna, 2005.
- Coen, 2002. - Gastone Coen, *Zara che fu*, Unione italiana/Università popolare, Rijeka/Trst, 2002.
- Coen, 2003. - Gastone Coen, „Zara tra le due guerre”, *Atti e Memorie della Società dalmata di Storia Patria*, br. 4, 2003., str. 127 - 139.
- Conte, 2022. - Alessio Conte, „Venezia Giulia and Dalmatia: Geography and the relationship with the Slavs at the University of Padua after the First World War”, *Historyka Studia Metodologiczne*, str. 205 – 225.
- Cuomo, 2012. - Pasquale Cuomo, *Salvato in 1 lista dei desideri Il miraggio danubiano. Austria e Italia politica ed economia 1918-1936*, Franco Angeli, Milano, 2012.
- Čipčić, 2017. – Marijan Čipčić, „Novi kurs i političko djelovanje V. Ivčevića”, *Kulturna baština*, br. 42 - 43, 2017., str. 61 - 76.
- D'Alia, 1928. - Antonio D'Alia, *La Dalmazia nella storia e nella politica nella guerra e nella pace*, Optima, Rim, 1928.
- Davidonis, 1966. - A.C. Davidonis, „American Naval Mission in the Adriatic, 1918-1921.”, *Administrative Reference Service Report No. 4*, Navy Department Library, Washington D.C., 1966.
- Delich, 1924. - Silvio Delich, *L'irredentismo italiano in Dalmazia : secondo i documenti segreti della Polizia austriaca*, La vita italiana, Rim, 1924.
- De Felice, 1970. - Renzo De Felice, *Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici*, Editori Laterza, Bari, 1970.
- De Felice, 1974. - Renzo De Felice, *Le interpretazioni del fascismo*, Editori Laterza, Bari, 1974.

- De Felice, 1995. - Renzo De Felice, *Mussolini e il fascismo: Mussolini il rivoluzionario (1883-1920)*, Einaudi, Torino, 1995.
- de Grazia, 1978. - Victoria de Grazia, „La taylorizzazione del tempo libero operaio nel regime fascista”, *Studi Storici*, god. 19., br. 2, 1978., str. 331 - 366.
- de Grazia, 1981. - Victoria de Grazia, *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Dessardo, 2013a. - Andrea Dessardo, „Insegnare ad essere italiani. I corsi per i maestri delle nuove province d'Italia, 1917-1921.”, *Qualestoria*, br. 1, 2013., str. 5 - 22.
- Dessardo, 2013b. - Andrea Dessardo, „L'insegnamento della religione nelle scuole della monarchia asburgica motivo di crisi politica all'annessione di Trento e Trieste all'Italia. Il caso delle dimissioni di Augusto Ciuffelli”, *La religione istruita*, 2013., str. 93 - 114.
- Dessardo, 2017. - Andrea Dessardo, „Le minoranze e la nuova scuola dello Stato”, *L'Italia europea. Dall'Unificazione all'Unione*, *Studium*, 2017., str. 289 - 309.
- Dessardo, 2020. - Andrea Dessardo, „Maestri, fascismo e antifascismo”, *Scholé. Rivista di educazione e studi culturali*, br. 1, 2020., str. 171 - 183.
- Dessi, 2007. - Giovanni Dessi, „Dal liberalismo al fascismo. Il 1923 di Gentile”, *Anni di svolta. Crisi e trasformazioni nel pensiero politico della prima età contemporanea*, 2007., str. 169 - 195.
- Di Giamberardino, 1950. - Oscar Di Giamberardino, *L'Ammiraglio Millo. Dall'impresa dei Dardanelli alla passione dalmatica*, Livorno, Società Editrice Tirrena, 1950.
- Diklić, 2010. - Marijan Diklić, „Zadar i Rapallski ugovor (Uz 90. obljetnicu)”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, 2010., str. 223 - 242.
- Di Nolfo, 1960. - Enio Di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana (1919-1933)*, CEDAM, Padova, 1960.
- Dockrill, Douglas, 1981. - Michael L. Dockrill, J. Gould Douglas, *Peace Without Promise: Britain and the Peace Conferences, 1919-23*, Batsford, London, 1981.
- Dockrill, Stenier, 1980. - Michael L. Dockrill, Zara Steiner, „The Foreign Office at the Paris Peace Conference in 1919”, *The International History Review*, vol. 2, br. 1, 1980., str. 55 - 86.
- Domazet, Devlahović, 2017. - Mladen Domazet, Andrea Devlahović, „Starograđanin Dr. Ante Biankini i njegova iseljenička sudbina”, *Prilozi povijesti otoka Hvara XIII*, 2017., str. 185 - 196.

- Domenici, 2015. - Marcos Rodrigo Domenici, *O ensino de filosofia na Reforma Gentile (1923-1925)*, Universidade Federal de São Carlos - UFSCAR, São Carlos - SP, 2015. (doktorska disertacija).
- Dragoni, Mlikota, 2018. - Patrizia Dragoni, Antonija Mlikota, „The Destroyed Italian Monument “Ara ai Caduti Dalmati” in Zadar”, *Ars Adriatica*, br. 8, 2018., str. 179 - 194.
- Dubravica, 2011. – Branko Dubravica, „Primorska banovina u politici upravne podjele Bosne i Hercegovine”, *Politička misao*, god. 48, br. 4, 2011., str. 154 -172.
- Dudan, 1927. - Alessandro Dudan, „La Dalmazia e la più grande turlupinatura internazionale del secolo”, *Gerarchia*, br. 9, rujan 1927., str. 30 - 36.
- Erzeg, 1936. - Giuseppe Erzeg, *Appunti di un irredentista zaratino*, Tip. edit. S. Artale, Zadar, 1936.
- Faričić, 2022. – Josip Faričić (ur.), *Petar Lorini: učitelj i utemeljitelj suvremenoga hrvatskoga morskog ribarstva*, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2022.
- Federzoni, 1921. - Luigi Federzoni, *Il Trattato di Rapallo*, Nicolo Zanichelli, Bologna, 1921.
- Fink, 1984. - Carole Fink, *The Genoa Conference: European Diplomacy, 1921-1922*, Syracuse University Press, Sirakuza, 1984.
- Foretić, 1972. - Dinko Foretić, „O etničkom sastavu Dalmacije u XIX. stoljeću s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti”, *Izbori za Sabor Dalmacije 1870.*, 1972., str. 63 - 86.
- Gaeta, 1938. - Guliano Gaeta, „La fine della dominazione austriaca nella Venezia Giulia ed a Zara”, *La Porta Orientale*, br. 9-12. 1938., str. 438 - 516.
- Geiger, Ostajmer, 2019. - Vladimir Geiger, Branko Ostajmer, „Nostrifikacija i zamjena austrougarskih krunskih novčanica u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (1918. - 1921.): primjer trgovišta i kotara Đakovo”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 2019., str. 107 - 140.
- Gelfand, 1963. - Lawrence Emerson Gelfand, *The Inquiry: American Preparations for Peace, (1917-1919)*, Yale University Press, New Haven and London, 1963.
- Gentile, 2011. - Giovanni Gentile, *The Project Gutenberg EBook of The Reform of Education*, Harcourt Brace and Company, New York, 1922., Project Gutenberg, online izdanje, <https://www.gutenberg.org/files/36762/36762-h/36762-h.htm>.
- Giannini, 1934. - Amadeo Giannini, *Documenti per la storie dei rapporti fra L'Italia e la Jugoslavia*, Istituto per L'Europe Orientale, Roma, 1934.

- Giuriati, 1954. - Giovanni Giuriati, Con D Annunzio e Millo in difesa dell Adriatico, Edizioni Leonardo - Casa ed. Sansoni. Firenca, 1954.
- Guidi, 2016. - Andreas Guidi, „Retorica e Violenza: Le origini del Fascismo a Zara (1919-1922)”, *Qualestoria*, 2016., str. 51 - 72.
- Guidi, 2018. - Andreas Guidi, „Fascist Violence in Zadar before the March on Rome. Authority and Masculinity in a Post-Imperial Setting”, *Acta Histriae*, br. 26/42018., str. 1103 - 1124.
- Guidi, 2021. - Andreas, Guidi „Tko je „stvorio“ fašizam u Zadru? Životne putanje aktivista kao ključ za razumijevanje postimperijalne politike”, *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država*, 2021., str. 243 - 272.
- Gverić, 2016a. - Ante, Gverić, *Crkva i politika kroz službu zadarskog nadbiskupa Vinka Pulišića: (1910.-1922.)*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016. (doktorska disertacija).
- Gverić, 2016b. - Ante Gverić, „Zemunik između dvaju svjetskih ratova”, *Zemunik u prostoru i vremenu*, 2016., str. 243 - 253.
- Gverić, 2017. - Ante Gverić, „Hrvatsko-talijanski odnosi u Zadru u vrijeme raspada Austro - Ugarske Monarhije i talijanske okupacije (1918. - 1920.)”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59, 2017., str. 437 - 466.
- Gverić, 2019. - Ante Gverić, „Postrapalski Zadar: Prvi parlamentarni izbori u svibnju 1921.”, *U vrtlogu povijesnih zbivanja na istočnojadranskom prostoru - Početak 20. stoljeća*, 2019., str. 175 - 200.
- Gverić, 2021. - Ante Gverić, „Na razmeđu svjetova. Stavovi dalmatinskih biskupa prema jugoslavenskom ujedinjenju i talijanskoj okupaciji Dalmacije (1917. - 1920.)”, *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država*, 2021., str. 93 - 103.
- Hametz, 2012. - Maura E. Hametz, *In the Name of Italy: Nation, Family, and Patriotism in a Fascist Court*, Fordham University Press, New York, 2012.
- Horta, 2009. - José Silvério Baia Horta „A educação na Itália fascista. Revista História da Educação”, *Pelotas*, vol. 12, br. 24, 2009., str. 179 - 223.
- Hrabak, 1988. - Bogumil Hrabak, „Izveštaj dalmatinske vlade o prvim nedjeljama italijanske okupacije”, *Zadarska revija*, br. 5 - 6, 1988., str. 509 - 539.
- I documenti diplomatici Italiani, V: 1914-1918, Volume X (1 gennaio - 31 maggio 1918)*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato Roma, Rim, 1985.

- I documenti diplomatici Italiani, V: 1914-1918*, Volume XI (1 giugno - 3 novembre 1918), Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato Roma, Rim, 1986.
- I documenti diplomatici Italiani, VI, 1918-1922*, Volume I (4 novembre 1918 - 17 gennaio 1919), Istituto Poligrafico dello Stato Libreria dello Stato Roma, Rim, 1956.
- I documenti diplomatici Italiani, VI, 1918-1922*, Volume II (18 gennaio - 23 marzo 1919), Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato Roma, Rim, 1980.
- I documenti diplomatici Italiani, VI, 1918-1922*, Volume III (24 marzo - 22 giugno 1919), Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato Roma, Rim, 2007.
- I documenti diplomatici Italiani, VI, 1918-1922*, Volume IV (23 giugno - 25 novembre 1919), Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato Roma, Rim, 2017.
- I documenti diplomatici Italiani, VII, 1922-1935*, Volume I (31 ottobre 1922 - 26 aprile 1923), La libreria dello Stato Rim, 1953.
- I documenti diplomatici italiani. VII: 1922-1935*, Volume IV (15 maggio 1925- 6 febbraio 1927), Ministero degli Affari Esteri, a cura del. Published by Roma, Istituto Poligrafico dello Stato, 1962.
- Il piano regolatore di Zara*, Federazione nazionale fascista dei proprietari di fabbricati, Rim, 1938.
- Ivković, 1992. - Frane Ivković, „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.”, *Arhivski vjesnik*, br. 34 – 35, 1992., str. 31 – 51.
- Ivoš, 1984. - Ivoš, Erma. „Dva priloga o Zadru u doba talijanske okupacije”, *Zadarska revija*, br. 5 - 6, 1984., str. 564 - 577.
- Jadranski, 1933. - Jadranski (pseudonim Lucijan Marčić), *Zadar i okolica*, Jadranska straža Split, 1933.
- Jakir, 2015. - Aleksandar Jakir, „O nekim značajkama razvoja Splita u međuratnom razdoblju”, *Vladan Desnica i Split 1920.-1945*. Zbornik radova s Desnićnih susreta 2014, 2015., str. 13 - 25.
- Jakovčev, 1988. - Gojko Jakovčev, „Društveno-politička previranja u sjevernoj Dalmaciji između dva rata”, *Zadarska revija*, br. 1 - 2, 1988., str. 137 - 146.
- Jelaska Marijan, 2006. - Zdravka Jelaska Marijan, *Društveni razvoj Splita između dva svjetska rata*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2006. (doktorska disertacija).

- Jelaska Marijan, 2012. - Zdravka Jelaska Marijan, „Uspostava Zemaljske vlade za Dalmaciju u Splitu 2. studenog 1918.”, *1918. u hrvatskoj povijesti: zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2012., str. 203 - 212.
- Jelić, 1978. - Roman Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, Narodni list, Zadar, 1978.
- Johnson, 1920. - Douglas Johnson, „Geographic aspects of the Adriatic problem”, *Proceedings of American Philosophical Society*, 1920., str. 512 - 516.
- Jurić, Jurić, 2000. - Boris Jurić, Boris Jurić, „*Gospodarstvo Zadra i sjeverne Dalmacije između I. i II. svjetskog rata*, vlast. nakl., Zadar, 2000.
- Jurić, Jurić, 2013. - Boris Jurić, Boris Jurić „Periodizacija gospodarskih kretanja u Zadru u razdoblju između prvog i drugog svjetskog rata (1918. - 1943. god.)”, *Oeconomica Jadertina*, br. 1, 2013., str. 31 - 49.
- Kerneš, 1982. - Sterling J. Kernek, „Woodrow Wilson and National Self-Determination along Italy's Frontier: A Study of the Manipulation of Principles in the Pursuit of Political Interests”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 126, br. 4, 1982., str. 243 - 300.
- Kero, 2009. - Pavao Kero, „Pregled povijesti Zadarske nadbiskupije od 1918. do 1947. godine”, *Sedamnaest stoljeća Zadarske crkve: zbornik radova znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije) 16. - 18. studenoga 2004. od Pada mletačke Republike do Pohoda pape Ivana Pavla II. 2003*, sv. 2, 2009., str. 220 - 240.
- Kero, 2010. - Pavao Kero, *Zadarska nadbiskupija od 1918. do 1948. godine*, Stolni kaptol Sv. Stošije, Zadar, 2010.
- Kirchner Reill, 2020. - Dominique Kirchner Reill, *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press/Cambridge, Massachusetts/London, 2020.
- Knežević, 1985. - Dušan Knežević (ur.), *90 godina prve žarulje u Zadru*, Elektra, Zadar, 1985.
- Kolar-Dimitrijević, 2018. - Mira Kolar-Dimitrijević, *The History of Money in Croatia, 1527-1941*, Croatian National Bank, Zagreb, 2018.
- Kos, 1962. - Lucijan Kos, „Zadar i njegov “porto franco” između dva svjetska rata”, *Pomorski zbornik*, sv. 2, 1962., str. 1637 - 1644.
- Kos, 1976. - Lucijan Kos, „Prometne veze između otoka i kopna i obrana zemlje”, *Općenarodna obrana u otočnom i obalnom pojasu*, 1976., str. 503 - 510.

- Kosnica, Protega, 2019. - Ivan Kosnica, Martina Protega, „Politička prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: razvoj temeljnih obilježja”, *Pravni vjesnik: časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku*, vol. 35, br. 1, 2019., str. 139 - 156.
- Krekich, 1932. - Natale Krekich, „L’opera amministrativa e politica di Luigi Ziliotto”, *Rivista dalmatica*, br. 1 - 2, 1932.
- Krizman, 1967. - Bogdan Krizman, „Talijanska okupacija na Jadranu i misija A. Tresić-Pavičića 1918. god.”, *Pomorski zbornik*, sv. 5, 1967., str. 643 - 669.
- Krizman, 1968. - Bogdan Krizman, „Planovi taljanske vrhovne konade na Jadranu koncem 1918. god.”, *Pomorski zbornik*, sv. 6, 1968., str. 681 - 694.
- Krizman, 1970. - Bogdan Krizman, „Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919.”, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 2, br. 1, 1970., str. 23 - 59.
- Lederer, 1963. - Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontier making*, Yale University Press, New Haven London, 1963.
- Lentini, 2018. - Stefano Lentini, „Il sabato fascista un modello pedagogico dogmatico e omologante”, *Quaderni di Intercultura*, 2018., str. 227 - 236.
- Le Occupazione Adriatiche*, Ministero della marina, Ufficio del capo di stato maggiore. Ufficio storico, Tip. dell'Ufficio del Capo di stato maggiore, Rim, 1932.
- Lorini, 1995. - Petar Lorini, *Ribanje i ribarske sprave pri istočnim obalama Jadranskog mora*, Dom i svijet, Zagreb, 1995.
- Lupo, 2007. - Anna Emanuela Lupo, *La scuola dell'autonomia: sussidiarietà ed innovazione*, Università degli Studi della Calabria, Dipartimento delle Scienze dell’Educazione, Calabria, 2007. (doktorska dizertacija)
- LVII Annuario dell'I. R. Ginnasio Superiore di Zara 1912-1913*, Stab. Tip. S. Artale, Zadar, 1914.
- Kolanović, 2014. - Josip Kolanović (ur.), *Vodič Državnoga arhiva u Zadru*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2014.
- Kovačić, 2014. - Joško Kovačić, „Rod Machiedo sa Hvara, Posvećeno 50. obljetnici smrti dr. Jerka Machieda (1962.- 2012.)”, *Prilozi povijesti otoka Hvara XII*, 2014., 225 – 249.
- Magaš, 1991. - Damir Magaš, „Prilog poznavanju nacionalnog sastava pučanstva zadarske regije u 20. stoljeću”, *Zadarska revija*, br. 2 - 3, 1991., str. 31 - 44.
- Makale, 1912. - Manfred Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Adria, Beč, 1912.

- Malagodi, 1960. - Olindo Malagodi, *Conversazioni della guerra (1915-1919), Tomo 1*, Riccardo Riccardi Editore, Milano, 1960.
- Marjanović, 1960. - Milan Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915*, JAZU, Beograd, 1960.
- Matković, 2008. - Stjepan Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2008., str. 1067 - 1086.
- Matković, 2017. - Stjepan Matković, „Pristupi južnoslavenskom pitanju dr. Ante Trumbića i Beograd”, *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.*, 2017., str. 37 - 51.
- Maštrović, 1951. - Vjekoslav Maštrović, „Kako je izvršena okupacija Zadra u studenom 1918.”, *Glas Zadra*, br. 38, 1951., str. 1 - 10.
- Maštrović, 1964. - Vjekoslav Maštrović, „Hrvatska društva u Zadru (1848 – 1920)”, *Zadar. Geografija - ekonomija - saobraćaj - povijest - kultura*, Matica hrvatska, Zagreb, 1964.
- Mazur, 2018. - Zachary Adam Mazur, *Financing the Nation: The Polish State and Economic Growth, 1918-1939*, Yale University ProQuest Dissertations, New Haven, 2018. (doktorska disertacija).
- Mezulić, Jelić, 2005. - Hrvoje Mezulić, Roman, Jelić, *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji 1918. - 1943.: nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta*, Dom i svijet, 2005.
- Miorelli, 2015. - Aldo Miorelli, „Trentini internati dall'Italia (1915-1920)”, *Annali. Museo Storico Italiano della Guerra* br. 17 - 22, 2015., str. 203 - 256.
- Mirošević, 1991. - Franko Mirošević, „Mir u Rapallu i događaji vezani uz njegovu primjenu u Južnoj Dalmaciji do 1928. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatski povijest Filozofskog fakulteta*, br. 34, 1991., str. 149 - 169.
- Mirošević, 1992. - Franko Mirošević, „Politički program skupštine dubrovačke oblasti 1927.- 1928.”, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 24, br. 3, 1992., str. 117 - 126.
- Mirošević, 2008. - Franko Mirošević, „Prilike u Dalmaciji u 1918. godini”, *Hrvatska u 1918.*, 2008., str. 155 - 201.
- Mlikota, 2021. - Antonija Mlikota, *Zadar - obnova i izgradnja nakon razaranja u Drugome svjetskom ratu*, Školska knjiga, Zagreb, 2021.
- Monzali, 2007. - Luciano Monzali, *Italiani di Dalmazia*, Le Lettere, Firenze, 2007.
- Monzali, 2009. - Luciano Monzali, „La politica estera italiana nel primo dopoguerra 1918-1922. Sfide e problemi”, *Italia contemporanea*, br. 256/257, 2009., str. 379 - 406.

- Namier, 1931. - L. B. Namier, „Currencies and Exchanges in an East Galician Village”, *Skyscrapers, and Other Essays*, 1931., str. 163 - 80.
- Noto, 2014. - Andrea Giovanni Noto, „D’Annunzio e il mondo balcanico”, *Humanities*, br. 5, 2014., str. 1 - 22.
- Oblak, 2009. - Marijan Oblak, „Povijest Zadarske nadbiskupije od 1948. do 70-ih godina 20. stoljeća”, *Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata*, 2009., str. 80 - 121.
- Oršolić, 2012. - Tado Oršolić, „Dalmacija u posljednjem tromjesečju 1918. zabilježena u dalmatinskim novinama”, *1918. u Hrvatskoj povijesti*, 2012., str. 213 - 227.
- Pasarić, 1996. - Branko Pasarić, „Zadar - grad na granici : skica za socio-demografsku povijest Grada”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, br. 35 (12), 1996., str. 157 - 171.
- Passini, 2017. - Antonietta Cereghetti Passini, „Decreti prefettizi pubblicati sulla Gazzetta Ufficiale del Regno d’Italia e l’italianizzazione forzata dei cognomi nelle Nuove Province in generale e nella Provincia dell’Istria in particolare”, *Histria*, br. 7, 2017., str. 137 - 166.
- Pastorelli, 1970. - Pietro Pastorelli, *L’Albania nella politica estera italiana, 1914-1920*, Jovene, Napulj, 1970.
- Payne, 1995. - Stanley G. Payne, *History of Fascism, 1914-1945*, University of Wisconsin Press, Madison, 1995.
- Penović, 1983. - Kruno Penović, *Prilozi povijesti otoka Hvara dodatak svesku VII*, Centar za zaštitu kulturne baštine, Hvar, 1983.
- Peričić, 1973. - Šime Peričić, „Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918-1923.”, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 20, 1973., str. 7 - 48.
- Peričić, 1973. - Šime Peričić, „Podjela zadarskih arhiva između Italije i Kraljevine SHS (1924-1926)”, *Arhivski vjesnik*, vol. 21 - 22. br. 1, 1979., str. 357 - 374.
- Peričić, 1980. - Šime Peričić, „Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 13, br. 1, 1980., str. 1 - 32.
- Peričić, 1999. - Šime Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanost, Zadar, 1999.
- Perić, 1987. - Ivo Perić, „Ustrojstvo i poslovanje dalmatinskog zemljišno-veresijskog zavoda (1898- 1924)”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u*

- Zagreb: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 20, br. 1, 1987., str. 45 – 74.
- Perri, Quadrini, 2002. - Fabrizio Perri, Vincenzo Quadrini,, „The Great Depression in Italy: Trade Restrictions and Real Wage Rigidities”, *Review of Economic Dynamics*, br. 5, 2002., str. 128 - 151.
- Petaros Jeromela, 2010. - Valentina Petaros Jeromela, „Millo. Ufficio Approvvigionamento Civili della Dalmazia e delle Isole Curzolane (1918-1922)”, *Quaderni*, 2010., str. 115 - 174.
- Petrucelli, 2016. - David Petrucelli, „Banknotes from the Underground: Counterfeiting and the International Order in Interwar Europe”, *Journal of Contemporary History*, vol. 51, br. 3, 2016., str. 507 - 530.
- Pomante, Sani, 2016. - Luigiaurelio Pomante, Roberto Sani, „The Gentile Reform (1923) and academic strategies of the University of Macerat”, *Historia y Memoria de la Educación*, br. 3, 2016., str. 259 - 277.
- Primo manuale legislativo per la sistemazione giuridica delle nuove provincie*, Casa Editrice de „La giustizia sociale“, Rim, 1923.
- Puccini, 1996. - Sandra Puccini, „Le immagini delle razze balcaniche nell'antropologia italiana tra le due guerre”, *La Ricerca Folklorica*, br. 34, 1996., str. 59 - 70.
- Pupo, 2011. - Raulo Pupo, *Il fascismo di confine. Una chiave interpretativa per un approccio comparativo*, *Faschismus an den Grenzen / Il fascismo di confine*, br. 20/1, 2011. str. 11-19.
- Radossi, 2008. - Giovanni Radossi, *La toponomastica istriota storica, moderna e comparata della città e del territorio di Rovigno d'istria, collana degli atti*, Unione Italiana, Rijeka, 2008.
- Radić, 2014. - Radmila Radić, „Jugoslavija i Vatikan 1918-1992. godine”, *Annales*, br. 4, 2014., str. 691 - 702.
- Reiter, 2015. - Sanja Reiter, „Ribolovno razgraničenje između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije kroz prizmu Brijunske konvencije o ribolovu iz 1921. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 57, 2015., str. 297 - 316.
- Reiter, 2016. - Sanja Reiter, „Delimitations Regarding Fishing in the Adriatic Sea between Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Kingdom of Italy after the First World War.

- The Brijuni Convention From 1921.”, *Annales, Series Historia et Sociologia* 26, br. 1, 2016., str. 43 - 52.
- Reiter, Bratanić, 2017. - Sanja Reiter, Mateo Bratanić, „Razvoj ribarstva u Kalima do Drugoga svjetskog rata”, *Kali*, 2017., str. 806 - 819.
- Riccardi, 2001. - Luca Riccardi, *Francesco Salata tra storia, politica e diplomazia*, Del Bianco, Udine, 2001.
- Rodogno, 2005. - Rodogno, Davide, „Progetti e finalità delle politiche fasciste d'occupazione”, *Contemporanea*, vol. 8, br. 2, 2005., str. 317 - 323.
- Rubić, 1930. - Ivo Rubić, *Talijani na primorju Kraljevine Jugoslavije*, Jugoslavenski bureau, Split, 1930.
- Rudolf, 2008. - Davorin Rudolf, „Granice s Italijom u mirovnim ugovorima nakon Prvoga i Drugog svjetskog rata”, *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, br. 15, 2008., str. 61 - 80.
- Scabar, 2021. - Francesco Scabar, „Il censimento italiano del 1° dicembre 1921, Il censimento italiano del 1° dicembre 1921 e i primi atti di italianizzazione della regione istriana”, *Quaderni*, br. 32, 2021., str. 348 - 425.
- Schlesinger, 1920. - Karl Schlesinger, „The Disintegration of the Austro-Hungarian Currency”, *The Economic Journal*, vol. 30, br. 117, 1920., str. 26 - 38.
- Schönfeld, 1938. - Enrico Schönfeld, *Movimento della popolazione nella Provincia di Zara*, Casa Ed. E. de Schoenfeld, Zadar, 1938.
- Sforza, 1945. - Carlo Sforza, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, Mondadori, Rim, 1945.
- Skerlj, 1939. - Bozo Skerlj, „Rapporti di razza fra Jugoslavia e Italia”, *La difesa della razza*, br. 3/1, 1939.
- Sirotković, 1993. - Hodimir Sirotković, „O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS”, *Radovi zavoda za povijesne znanosti*, br. 26, 1993., str. 199 - 208.
- Skitarelić, Nezirović, Skitarelić, 2016. - Neven Skitarelić, Robert Nezirović, Nataša Skitarelić, Pregled povijesti zadarskog zdravstva, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 58, 2016., str. 469 - 496.
- Speranza, 1922. - Gino Speranza, „An Italian Ambassador's Diary of the Peace Conference”, *Political Science Quarterly*, vol. 37, br. 2, 1922., str. 299 - 309.
- Sorrentino, 2014. - Marina Sorrentino, *The gold standard and the Great Depression in Italy*, ProQuest LLC Ann Arbor, MI, 2014.

- Šepić, 1975. - Dragovan Šepić, „Talijanski iredentizam na Jadranu: konstante i transformacije”, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 7, br. 7. 1975., str. 5 - 30.
- Šimončić - Bobetko, 1989. - Zdenka Šimončić - Bobetko, „Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918 - 1941)”, *Povijesni prilozi*, 1989., str. 91 - 141.
- Šišić, 1920a. - Ferdo Šišić, *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu*, Izvanredno izdanje Matice Hrvatske, Zagreb 1920.
- Šišić, 1920b. - Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. - 1919.*,. Naklada "Matice Hrvatske", Zagreb, 1920.
- Šitin, 2000. - Tonći Šitin, „Stjepan Radić i Dalmacija (1918.-1928.)”, *Radovi Zavoda povijesne znanosti HAZU Zadru*, sv. 42, 2000., str. 431 - 478.
- Šorgić, 2014. - Zoran Šorgić, *Jugoslovenski konzulat u Zadru 1921-1941*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2014. (diplomski rad).
- Šuljak, Seferović 2005. - Zvonimir Šuljak, Abdulah Seferović, *Zadar na starim razglednicama*, Adamić, Zadar/Rijeka, 2005.
- Tacconi, 2005. - Vanni Tacconi, *Il ritorno alle radici. Scritti e discorsi sulla Dalmazia*, Del Bianco Editore, Udine, 2005.
- Teichova, 2012. - Alice Teichova, *The Czechoslovak Economy 1918-1980*, Routledge, London, 2012.
- Tosatti, 2001. - Giovanna Tosatti, „The prefect and the exercise of power in Italy during the fascist period”, *Studi Storici*, br. 42, 2001., str. 1021 - 1039.
- Uglešić, 2019. - Sanda Uglešić, „Političke turbulencije i dalmatinsko školstvo (1918. - 1923.)”, *U vrtlogu povijesnih zbivanja na istočnojadranskom prostoru — Početak 20. stoljeća*, 2019., str. 145 - 168.
- Uglešić, 2021. - Sanda Uglešić, „Učiteljska škola u Zadru i njezin premještaj nakon potpisivanja Rapalskog ugovora”, *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država*, 2021., str. 131 - 170.
- Vežić, 2021. - Pavuša Vežić, „Uz obnovu Providurove palače u Zadru”, *Ars Adriatica*, br. 11, 2021., str. 451 - 458.
- Vinaver, 1976. - Vuk Vinaver, „Svetska ekonomska kriza i jugoslovensko-italijanska trgovina (1930-1934)”, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 8, br. 8, 1976., str. 39 - 68.
- Verginella, 2016. - Marta Verginella, „Dokončni boj med »severnojadranskimi rasami« v iredentističnem in fašističnem diskurzu”, *Acta Histriae*, br. 1, 2016., str. 705 - 721.

- Vigato, 2017. – Teodora Vigato, „Dramski amaterizam na Silbi između dva rata”, *Croatica et Slavica Iadertina*, Vol. 13/1 No. 13., 2017., str. 71 - 82.
- Vinci, 2011. - Anna Maria Vinci, „*Il fascismo al confine orientale. Appunti e considerazioni*”, *Faschismus an den Grenzen / Il fascismo di confine*, Rivista per la storia regionale comparata, br. 20/1, 2011., str. 21 - 39.
- Visser, 1992. - Romke Visser, „Fascist Doctrine and the Cult of the Romanita”, *Journal of Contemporary History*, vol. 17, br. 1, 1992., str. 5 - 22.
- Volpi, 2018. - Gianluca Volpi, „The Lost Victory: Facts and Fiction”, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band XII. Bewältigte Vergangenheit*, vol. XII, 2018., str. 321 – 330.
- Watt, 1981. - A.J. Watt, „Giovanni Gentile: Mussolini's Favourite *Educational Philosopher*”, *The Journal of Educational Thought (JET) / Revue de la Pensée Éducative*, vol. 15, br. 2, 1981., str. 124 - 136.
- Wildauer, 1924. - Federico Wildauer, *I problemi economici di Zara dopo il Trattato di Rapallo* (dissertazione di laurea presentata al R. Istituto Superiore di Scienze economiche e commerciali di Trieste), Premiate officine grafiche C. Ferrari, Venecija, 1924.
- Zeno, 2000. - Livio Zeno, *Carlo Sforza: Ritratto di un grande diplomatico (Quaderni di storia)*, Mondadori Education, 2000.
- Ziliotto, 1936a - Giuseppe Ziliotto, „Il regime doganale della Provincia di Zara nel diritto e nella realtà”, *La rivista dalmatica*, sv. II., 1936., str. 37 - 50.
- Ziliotto, 1936b - Giuseppe Ziliotto, „Il regime doganale della Provincia di Zara nel diritto e nella realtà”, *La rivista dalmatica*, sv. III., 1936., str. 3 - 19.
- Ziliotto, 2004. - Luigi Ziliotto, *Lettera ad Enzo Bettiza. La risposta di un dalmata di Zara all'esilio*, Il Calamo, Rim, 2004.
- Ziller, 1995. - Paolo Ziller, „Francesco Salata. Il bollettino *la vita autonoma* (1904-1912) ed il liberalismo nazionale istriano nell'ultima Austria”, *Atti*, vol. 25, 1995., str. 423 - 450.
- Zilli, 2014. – Sergio Zilli, „Il confine del Novecento. Ascesa e declino della frontiera orientale italiana tra Prima Guerra Mondiale e allargamento dell'Unione Europea”, *Confini nel tempo. Un viaggio nella storia dell'Alto Adriatico attraverso le carte geografiche (secoli XVI-XX)*, 2014., str. 30 – 43.
- Zorn, Mikša, 2018. - Matija Zorn, Peter Mikša, „The Rapallo Border between Italy and Yugoslavia after the First World War”, *Histoire des Alpes/Storia delle Alpi/Geschichte der Alpen*, 2018. str. 165 – 181.

- Zvonar, 2010 - Ivica Zvonar, „Dokument “Temelji jugoslavenske države”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2010., str. 749 - 777.
- Zvonar, 2012. - Ivica Zvonar, „Pogled na 1918. iz perspektive dijela istaknutih sudionika”, *1918. u hrvatskoj povijesti: zbornik*, 2012., str. 501 - 524.
- Živojinović, 1967. - Dragoljub Živojinović, „Tajni referendum o centralnoj Dalmaciji 1919. i njegov politički značaj”, *Zadarska revija*, br. 3, 1967., str. 283 - 300.
- Živojinović, 1969. - Dragan R. Živojinović, „Političko-ekonomske prilike u Zadru 1919. godine”, *Zadarska revija*, br. 6, 1969., str. 654 - 676.
- Živojinović, 1974. - Dragoljub Živojinović, „Italija u Dalmaciji 1918-1920”, *Zadarska revija*, br.1 - 2, 1974., str. 98 - 120.
- Živojinović, 1990. - Dragoljub R. Živojinović, „The United States and its unknown role in the Adriatic conflicts of 1918 - 1921.”, *Historijski časopis*, br. 37, str. 169 - 196.

NEOBJAVLJENA LITERATURA

- Analitički inventar Kartografska zbirka 1664. - 20. st.*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2017.
- Analitički inventar Božidar Krekich. 1921. - 1938.*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2001.
- Analitički inventar Obitelj Borelli 1628. - 1990.*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2017.
- Le scritture del "Gabinetto Crispi" e le Carte "Sonnino"*, Tipografia riservata del Ministero Affari Esteri, Rim, 1955.
- Sumarni inventar *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju 1813. - 1918.*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2015.
- Sumarni inventar *Jugoslavenski konzulat 1921. - 1941.*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2016.
- Sumarni inventar *Kotarski sud u Biogradu 1876. – 1944.*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2020.
- Sumarni inventar *Obitelj Erco 1843. - 1960.*, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2000.

INTERNETSKI IZVORI

- 1.) „1678/3 R. D. 17 dicembre 1920 n. 1788, che provvede alla soppressione del governatorato della Dalmazia con la istituzione di un commissariato civile di Zara”, <http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=2558> (10. rujna 2022.)

- 2.) „1070/3 R.D. 26 ottobre 1920 n. 1513, che dispone la pubblicazione dello Statuto costituzionale del Regno nei territori annessi, ai sensi dell'art. 4 della legge 26 settembre 1920, n. 1322 (Leggi e Decreti, 1920.)”
<http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=1950> (10. rujna 2022.)
- 3.) „1231/3 - L'incidente dei bragozzi chioggiotti”,
<http://www.prassi.cnr.it/prassi/content.html?id=2111> (3. ožujka 2022.)
- 4.) „Archivio Storico Digitale Patria Italia”, <https://archivioirredentista.wordpress.com/>
(16. listopada 2022.)
- 5.) „Armistice of Villa Giusti”,
<http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19181103-1.pdf> (15. listopada 2021.)
- 6.) „Cronia, Arturo”, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12849> (15. kolovoza 2022.)
- 7.) „Conversazioni della guerra (1914-1919)”,
https://archive.org/stream/ConversazioniDellaGuerra1914-1919/CvGuT2_djvu.txt
(7. veljače 2021.)
- 8.) „Atti e memorie della Società dalmata di storia patria Volume III - IV, 1934”,
<https://www.sddsp.it/it/atti-e-memorie-pubblicazioni/volume-iii-iv-1934> (3. kolovoza 2022.)
- 9.) „Bersa, Josip”, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1837> (18. kolovoza 2022.)
- 10.) „Biankini, Juraj”, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1919> (20. srpnja 2022.)
- 11.) „D. Lgt. 4 luglio 1919 n. 1081, col quale è istituito presso la Presidenza del Consiglio dei ministri un ufficio centrale per le nuove Province del Regno”,
<http://www.prassi.cnr.it/prassi/altriAtti.html?id=264> (10. rujna 2022.)
- 12.) „Fare gli Italiani”, <http://faregliitaliani.archivioluca.com/FareItaliani/1914-1/cronologia/i-governi-dalla-guerra-al-fascismo.html> (25. kolovoza 2022.)
- 13.) „Federzoni, Luigi”, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19135> (9. rujna 2022.)
- 14.) „Filosofia e idealismo. Intervista a Gennaro Sasso”,
http://www.filosofiaitaliana.net/wp-content/uploads/2018/04/Intervista-Sasso_Garofano.pdf (9. rujna 2022.)

- 15.) „Gennaro Sasso - Giovanni Gentile: la filosofia, la politica”,
http://www.filosofia.it/archivio/index.php?option=com_content&view=article&id=834&Itemid=55 (9. rujna 2022.)
- 16.) „Giovanni Gentile”,
[https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gentile_(Dizionario-Biografico)/) (9. rujna 2022.)
- 17.) „Giuriati, Giovanni Battista”, https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-giuriati_%28Dizionario-Biografico%29/ (4. kolovoza 2022.)
- 18.) „Hrvatski jezični portal, okolica”, <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=main>
(posjećeno 5. rujna 2022.)
- 19.) „Inter Sanctam Sedem et Italiae Regnum Conventiones”,
https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19290211_patti-lateranensi_it.html (20. kolovoza 2022.)
- 20.) „International Encyclopedia of the First World War, Post-war Economies (South East Europe)”,
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_south_east_europe (20. travnja 2022.)
- 21.) „Ivčević, Vicko”, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8815> (12. srpnja 2023.)
- 22.) „Josip Jablanović”, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8925> (15. ožujka 2022.)
- 23.) „L. 26 settembre 1920 n. 1322. Conversione del R.D. 6 ottobre 1919 n. 1804 di esecuzione del Trattato di Saint-Germain, annessione dei territori attribuiti e estensione nei territori annessi al Regno dei decreti sulla cittadinanza”,
<http://www.prassi.cnr.it/prassi/altriAtti.html?id=386> (10. rujna 2022.)
- 24.) „Lettera ai Dalmati di Gabriele d’Annunzio”,
<https://collections.library.yale.edu/catalog/2035577> (4. travnja 2022.)
- 25.) „List of prefects of the Province of Zara”,
https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_prefects_of_the_Province_of_Zara (20. kolovoza 2022.)
- 26.) „Luigi Maggioni”, <http://www.prefettura.it/FILES/docs/1233/Luigi%20Maggioni.pdf>
(20. kolovoza 2022.)
- 27.) „Modern History Sourcebook: Woodrow Wilson: Speech on the Fourteen Points Jan 8, 1918.”, <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1918wilson.asp> (9. rujna 2022.)

- 28.) „Mondolfo, Ugo Guido”, https://www.treccani.it/enciclopedia/ugo-guido-mondolfo_%28Dizionario-Biografico%29/ (10. rujna 2022.)
- 29.) „Mussolini, Benito, Primo discorso alla camera (21 giugno 1921)”, <https://fondazionefeltrinelli.it/app/uploads/2021/04/Mussolini.pdf> (30. kolovoza 2022.)
- 30.) „Okolica”, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eFpgWRU%3D&keyword=okolica (5. rujna 2022.)
- 31.) „Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume XII, document 177”, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d177> (4. veljače 2022.)
- 32.) „Salata, Francesco”, https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-salata_%28Dizionario-Biografico%29/ (10. rujna 2022.)
- 33.) „Spisi jugoslavenskog konzulata u Zadru”, <https://hais.arhiv.hr/HDA/trazilica/obavijesna-pomagala/0f622d90-cdcd-4459-9f5b-7426633a5277> (5. veljače 2020.)
- 34.) „Statuo Albertino”, <https://www.britannica.com/event/Statuto-Albertino> (15. srpnja 2023.)
- 35.) „The Inquiry, American Preparations for peace 1917-1919”, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015003510636&view=1up&seq=11> (30. listopada 2021.)
- 36.) „Treaty of peace between the principal Allied and Associated Powers and Austria (signed at St. Germain-en-laye, 1919, 10 September”, <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-1.pdf> (30. rujna 2021.)
- 37.) „Tresić Pavičić, Ante”, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62193>, (12. srpnja 2023.)
- 38.) „Woodrow Wilson”, <https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/presidents/woodrow-wilson/> (21. listopada 2021.)

SAŽETAK

Doktorski rad obrađuje život stanovnika Zadra i njegove okolice te stupanj i modalitet njihove interakcije u razdoblju između Prvog svjetskog rata i do kraja trećeg desetljeća 20. stoljeća. Stoljetna interakcija grada i okolice uvjetovana opstojanjem unutar istih država biva poremećena Rapalskim ugovorom 1920. godine kada se grad Zadar, Arbanasi, Crno, Bokanjac i dio porezne općine Dikla dodjeljuju Kraljevini Italiji.

Usljed nedostatka izvora rad problematici pristupa fenomenološki analizirajući arhivsku građu Državnog arhiva u Zadru, Arhiva Jugoslavije u Beogradu, rimskog *Archivio centrale dello Stato* i američkih mornaričkih izvora komparirajući ih s pisanjem suvremenih tiskovina i svjedočenjima suvremenika vremena.

U vrijeme mirovnih konferencija nakon završetka Velikog rata Zadar postaje pozornica za demonstraciju sile i u vremenu do ratifikacije Rapalskog ugovora on odražava bilateralni sukob dviju kraljevina, no i sam sukob na nestabilnoj političkoj sceni Italije u predfašističkoj Italiji. Konačan sud o razgraničenju dolazi kao rezultat političkih kompromisa u korist strateških interesa Italije u vrijeme kada nepoznavatelji lokalnih prilika kroje politiku, a nedostatak vizije poslijeratne obnove kraja koči društveno-gospodarski razvoj zadarskog kraja.

Konvencijama iz Santa Margherite utvrđen je modalitet odnosa Zadra i njegove okolice, no same konvencije daju prostora različitim tumačenjima, a njihova daljnja razrada i legitimnost ostaju ovisni o bilateralnim odnosima dviju zemalja koje tijekom međuratnog razdoblja bilježe uspone i padove. Nedosljednost zakonodavnih okvira kretanja ljudi i robe usporava trgovačku razmjenu i otvara prostor krijumčarenju koje bilježimo tijekom cijelog međuratnog razdoblja.

Zamjena valute zadaje neizbrisiv trag poslijeratnoj obnovi. Kasna i nedosljedna konverzija austrougarske krune snižava životni standard stanovnika s obzirom na gubitak vrijednosti novca i remeti društvene strukture grada koji mora proći preobrazbu iz činovničkog u trgovački grad kako bi opstao u novonastalim okolnostima. Hibridna tvorevina slobodne carinske zone remeti prirodne tekovine razmjene koja ostaje ograničena složenom administracijom i slabim nadzorom granice.

Carinska zona jedinstvenih obilježja ne uspijeva ostvariti potencijal čime Zadar ostaje ovisan o financijskim ulaganjima Kraljevine Italije koja kako odmiču godine ekonomiju grada podređuje vanjskopolitičkim ciljevima fašističke države. S fašistima dolazi i do centralizacije

cjelokupnog društveno-političkog sustava koja unosi ekstremni element u društvo. Kako talijansko društvo dublje zadire u fašizirano društvo jača rasna politika prema Hrvatima i Srbima koji postaju izloženi nasilju i homogenizaciji.

Najveće žrtve kasnog razgraničenja i nedorečenog zakonskog okvira ostaju stanovnici okolnog kraja koji tonu u ekonomsko i društveno propadanje. Ovisni o Zadru i njegovim društveno-gospodarskim kretanjima stanovnici traže priliku za opstanak u nesigurnim vremenima. Zarobljeni unutar talijanske uprave i u nemogućnosti da se integriraju u okvire nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sve do 1923. godine stanovnici okolnog kraja ostaju najveće žrtve krunske konverzije i nejasnih zakonodavnih okvira suživota grada i okolice čemu svjedoče izvori o namjernom ili nehotečnom kršenju odredbi. Unatoč svim preprekama, Zadar za njih ipak ostaje nukleus kojem gravitiraju održavajući poremećene granične tekovine.

Ključne riječi: Zadar/Zara, Italija, fašizam, Jugoslavenski konzulat, Rapalski ugovor, Konvencije iz Santa Margherite, međuratno razdoblje, 20. stoljeće

SUMMARY

This doctoral thesis contains an analysis of life of the inhabitants of Zadar and its surroundings, as well as the level and modality of their interactions, between the First World War and the end of the third decade of the 20th century. The centuries-old interaction of the city and its surroundings conditioned by the existence within the same states was disrupted by the 1920 Treaty of Rapallo, which gave the city of Zadar and its municipalities Arbanasi, Crno, Bokanjac and a part of Diklo to the Kingdom of Italy.

The thesis employs a phenomenological approach to the subject via critical analysis of archival materials in State Archives in Zadar, the Archives of Yugoslavia in Belgrade, the Central Archives of the State in Rome, and the US National Archives, comparing them with contemporary journalism and first-person testimonies.

During the peace conferences held after the First World War, Zadar became a symbol of a demonstration of force; in the time leading up to the ratification of Treaty of Rapallo, Zadar's history reflects the bilateral conflict between the two Kingdoms, but also the conflict on the unstable political scene of prefascist Italy. The Treaty's outcome resulted from political compromises in favor of the strategic interests of Italy at a time when world leaders, unaware of local conditions, shaped politics on a global scale; and when an unclear vision for the postwar reconstruction of the region hindered its socioeconomic development.

The conventions of Santa Margherita established the modality of relations between Zadar and its surroundings. However, the conventions themselves gave room to diverse interpretations, and their implementation and legitimacy remained dependent upon the relations between the two countries, which were subject to ebb and flow throughout the interwar period. The inconsistency of the legislative framework for the movement of people and goods slowed trade and opened up space for smuggling, which was recorded throughout the interwar period.

Currency exchange left an enduring mark on postwar reconstruction of the region. The late and inconsistent conversion of the Austro-Hungarian crown forced Zadar to transform itself from an officer-like city to one driven by commerce in order to survive. This upended the social structure of the community; meanwhile, local inhabitants faced an abrupt change in their standard of living due to currency devaluation. The hybrid creation of a free customs zone

disrupted the exchange of goods and services, which remained limited for some time by complex administration and poor surveillance of the borders.

The customs zone thus failed to realize its potential, which left Zadar dependent upon the financial investments of the Kingdom of Italy. In the following years, Italy subordinated the city's economy to underwrite the foreign policy goals of the fascist state. The centralization of the sociopolitical system under fascism was accompanied by an increase in extremism. As Italian society descended deeper into fascism, racial policy toward Yugoslavs became increasingly exclusionary, leaving them exposed to violence and homogenization.

The major impact of these developments fell upon the residents of Zadar's outlying areas, which were increasingly pushed into economic and social decay. Residents of these communities remained dependent upon Zadar and its socioeconomic movements, yet were trapped within the Italian administration and unable to integrate into the framework of the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes until 1923. Historical sources document violations of provisions - both deliberate and involuntary - which verify the struggle for survival resulting from the crown conversion and the unclear legislative framework for the coexistence of the city and its surroundings. Despite the physical, cultural and economic barriers, Zadar remained the nucleus to which its outlying communities gravitated, thereby maintaining the otherwise disrupted communication between borders.

Keywords: Zadar/Zara, Italy, fascism, Yugoslav Consulate, Treaty of Rapallo, Convention of Santa Margherita; interwar period, 20th cent

PRILOZI

*Prilog 1. Popis učenika liceja-gimnazije "Gabrielle D'Annunzio" po razredima u školskoj godini 1924./1925.*¹⁵⁴⁸

1. razred gimnazije

1. Baicich Giusto
2. Borrione Ezio
3. Canzia Osvaldo
4. Dalmas Francesc
5. Dragagna Luig
6. Drescik Emilio
7. Fedel Vittorio
8. Grancich Aldo
9. Komaretto Giuseppe
10. Leinweber Italo
11. de Liubibratich Rosina
12. Matossich Antonio
13. Mazzoldi Ada
14. Morpurgo Vito
15. Nesìch Giovanni

2. razred gimnazije

1. Alborghetti Mario
2. Altenburger Manilo
3. Belich Antonio
4. Budrovich Attilio
5. Calebich Gino
6. Decovich Zoella
7. Fattovich Marco
8. Gallessich Alice

¹⁵⁴⁸ Annuario, 1926: 9-11.

9. Gilardi Giuseppe
10. Giometti Giovanni
11. Gonano Egidio
12. Gruber Ottone
13. Lanza Ada
14. Lino Luigi
15. Lukich Camilo
16. Marincovich Antonio
17. Martinelli Leonardo
18. Marussich Giuseppe
19. de Medici Enzo
20. Miotto Enrico
21. Montanari Antonio
22. Nicolich Illario
23. Ostoja Aldo
24. Pakler Clara
25. Radich Branco
26. Reich Pasquale
27. Reich Pasquale
28. Relli Lauro
29. Ribolo Bruno
30. Roani Ferdinando
31. Spotorno Renato
32. Tamino Vincenzo
33. Testa Luigi
34. Veglia Ferdinando
35. Willenik Paolo
36. Zadra Elda

3. razred gimnazije

1. Albanesi Francesco
2. Allachevich Enotrio

3. Benevenia Italo
4. Coglievina Ruggero
5. Frattura Attila
6. De Grisogono Elvira
7. Lodi Antonio
8. Martinelli Maria
9. Milos Giuseppe
10. Palchich Giuseppe
11. de Saraca Gioacchino
12. Seveglievich Renato
13. Steinbach Carlo
14. Tamino Tulio

4. razred gimnazije

1. Basile Giuseppe
2. Bittner Gisueppe
3. Bonmassar Umberto
4. Centofanti Luisa
5. Clarich Giuseppe
6. Colombiani Maria
7. Colombis Giovanni
8. de Denaro Bruno
9. Filippi Luigi
10. Fradelich Andrea
11. Ivančević Mladen
12. Lackner Luisa
13. Leinweber Remo
14. Meterazzi Arnaldo
15. Morpugo Rosanna
16. Ocmassich Paolina
17. Orlich Lando
18. Radovani Antonio

19. Stipanovich Antonio
20. Tamino Giuseppe
21. Valenti Pietro
22. Vicovich Giovanni

5. razred gimnazije

1. Albanesi Giuseppe
2. Braticević Elena
3. Cicin Anita
4. Giacomelli Iolanda
5. Mazzoldi Elio
6. Orlich Gialtiero
7. Pallaoro Edvige
8. Perlini Anita
9. De Ponte Valerio
10. Pontelli Giuseppina
11. Rismondo Nerino
12. Tacconi Ricardo
13. Tebaldi Marco
14. Toth Iginio
15. Trigari Italo
16. De Vidovich Stelio
17. Willenik Elisa
18. Zizak Giovanni

1. razred liceja

1. Allodi Ida
2. Antonelli Fausta
3. Barbieri Antonietta
4. Cassolini Azaleo
5. Collanovich Alberto
6. Concina Roberto

7. Dragagna Bernardo
8. Gardun Bruno
9. Gligo Giovanni
10. Knezevic Carmen
11. Lanza Mario
12. Lodi Giuseppe
13. Patelli Rosario
14. de Portada Ada
15. Steinbach Gisella
16. Szommer Carlo

2. razred liceja

1. Bachich Pietro
2. Colombiani Giulio
3. Dominis Giuseppe
4. Drizzi Giuseppe
5. Ivancević Antonio
6. Ivancević Giuseppina
7. Miletić Boris
8. Ostoja Andrea
9. Piscianz Pietro
10. Psenner Giovanni
11. Relli Maggio

3. razred liceja

1. Balani Libero
2. Bonmassar Gabriella
3. Ivancević Maria
4. Knezevic Bruno
5. Lorenzini Ferdinando
6. Paulin Tommaso
7. Pavan Giovanni

8. Pezzoli Umberto
9. De Schonfeld Enrico
10. Tacconi Francesca
11. Tony Girolamo

Prilog 2. Popis učenika liceja - gimnazije "Gabrielle D'Annunzio" po razredima u školskoj godini 1925./1926.¹⁵⁴⁹

1. razred gimnazije

1. Agonia Giuseppe
2. Allodi Giuseppe
3. Arnerich Giovanni
4. Daniele Balani
5. Barbieri Lucilla
6. Benussi Gaetano
7. Bogdanovich Vera
8. Calvi Antonio
9. Calvi Lorenzo
10. Custich Simesone
11. Depolo Lorenzo
12. Drescik Emilio
13. Fini Domenico
14. Gallessich Ada
15. Giberti Vilma
16. Lino Antonio
17. Macaus Giovanni
18. Mardessich Dorotea
19. Mazzoni Giorgio
20. Mestrovich Licia
21. Miotto Caterina
22. Palcich Maria Bruna

¹⁵⁴⁹ Annuario, 1928: 15-17.

23. Perovich Mario
24. Pitacco Matia
25. Politeo Bruno
26. Pontelli Alma
27. Porrovecchio Antonio
28. Radman Camerinesi Armida
29. Senetta Luciano
30. Simone Angelo
31. Smerchinich Natale
32. Storelli Luca
33. Talpo Ermondo
34. Testa Bruno
35. Traini Ricciotti
36. Weiler Camillo
37. Zrinski Claudio

2. razred gimnazije

1. Alborghetti Mario
2. Belich Antonio
3. Budrovich Attilio
4. Calebich Gino
5. Decovich Zoella
6. Gallessich Alice
7. Giometti Giovanni
8. Gonano Egidio
9. Lanza Ada
10. Lino Luigi
11. Lukich Camilo
12. Marincovich Antonio
13. Martinelli Leonardo
14. de Medici Enzo
15. Miotto Enrico

16. Nicolich Enrico
17. Ostoja Aldo
18. Pakler Clara
19. Radich Branco
20. Reich Pasquale
21. Relli Lauro
22. Ribolo Bruno
23. Roani Ferdinando
24. Spotorno Renato
25. Tamino Tullio
26. Tamino Vincenzo
27. Willenik Paolo
28. Zadra Elda

3. razred gimnazije

1. Alborghetti Mario
2. Belich Antonio
3. Budrovich Attilio
4. Calebich Gino
5. Decovich Zoella
6. Gallessich Alice
7. Giometti Giovanni
8. Gonano Egidio
9. Lanza Ada
10. Lino Luigi
11. Lukich Camilo
12. Marincovich Antonio
13. Martinelli Leonardo
14. de Medici Enzo
15. Miotto Enrico
16. Nicolich Enrico
17. Ostoja Aldo

18. Pakler Clara
19. Radich Branco
20. Reich Pasquale
21. Relli Lauro
22. Ribolo Bruno
23. Roani Ferdinando
24. Spotorno Renato
25. Tamino Tullio
26. Tamino Vincenzo
27. Willenik Paolo
28. Zadra Elda

4. razred gimnazije

1. Allachevich Enotrio
2. Allazetta Anteo
3. Benevenia Italo
4. Bittner Giuseppe
5. Coglievina Ruggero
6. Colombiani Maria
7. Martinelli Maria
8. de Saraca Gioacchino
9. Steinbach Carlo
10. Valenti Pietro

5. razred gimnazije

1. Bonmassar Umberto
2. Braticevic Elena
3. Clarich Giuseppe
4. Colombis Giovanni
5. de Denaro Bruno
6. Filippi Luigi
7. Fradelich Andrea

8. Ivančević Mladen
9. Leinweber Remo
10. Meterazzi Arnaldo
11. Orlich Lando
12. Perlini Anita
13. de Ponte Valerio
14. Stipanovich Antonio
15. Tamino Giuseppe
16. Tebaldi Marco

1. razred liceja

1. Allachevich Ausonio
2. Cicin Anita
3. Giacomelli Iolanda
4. Goressio Umberto
5. Goressio Vittorio
6. Merlika Asllan
7. Orlich Gualtiero
8. Pallaoro Edvige
9. Rismondo Nerino
10. Tacconi Ricardo
11. Toth Iginio
12. Trigari Italo
13. Willenik Elisa
14. Zizak Giovanni

2. razred liceja

1. Allodi Ida
2. Antonelli Fausta
3. Barbieri Antonietta
4. Collanovich Alberto
5. Concina Roberto

6. Dragagna Bernardo
7. Gardun Bruno
8. Gligo Giovanni
9. Knezevo Carment
10. Lanza Mario
11. Patelli Rosario
12. de Portada Ada

3. razred liceja

1. Bachich Pietro
2. Colombiani Giulio
3. Dominis Giuseppe
4. Drizzi Giuseppe
5. Ivancević Antonio
6. Ivancević Giuseppina
7. Miletić Boris
8. Ostoja Andrea
9. Piscianz Pietro
10. Psenner Giovanni
11. Relli Maggio

Prilog 3. Popis učenika liceja-gimnazije "Gabrielle D'Annunzio" po razredima u školskoj godini 1926./1927.¹⁵⁵⁰

1. razred gimnazije

1. Aprile Girolamo
2. Balani Daniele
3. Belich Ida
4. Bercich Mario
5. Berovich Aldo
6. Caleb Giovanni

¹⁵⁵⁰ Annuario, 1928: 18-20.

7. Calebotta Giacomo
8. Calvi Antonio
9. Cegnar Caterina
10. Crvelin Antonio
11. Dalla Mura Marcella
12. Felcini Antonello
13. Franch Bruno
14. Frattura Vittorio
15. Gallessich Ada
16. Handl Maria
17. Hein Luigi
18. Hunger Anna
19. Kerstich Regina
20. Kirschmayer Dorian
21. Krečak Anita
22. Martinovich Gea
23. Mazzoni Giorgio
24. Morpurgo Gabirella
25. Nadali Giovanni
26. Okmassich Emilio
27. Quero Leila
28. Quero Maria
29. Scotton Eleonora
30. Senetta Luciano
31. Testa Bruni
32. Udina Carmelo
33. Vaccato Aurelio Ernani
34. Valles Liliana
35. Vranonich Radovan
36. Weiler Maria Teresa

2. razred gimnazije

1. Agonia Giuseppe
2. Arnerich Giovanni
3. Azzolini Maria
4. Barbieri Lucilla
5. Benussi Gaetano
6. Bodganovich Vera
7. Borrione Ezio
8. Calvi Lorenzo
9. Custich Simeone
10. Depolo Lorenzo
11. Fedel Vittorio
12. Giberti Vilma
13. Komaretto Giuseppe
14. Lino Antonio
15. Macaus Giovanni
16. Mardessich Dorotea
17. Marrosssich Antonio
18. Mestrovich Licia
19. Miotto Caterina
20. Neishc Giovanni
21. Nicolazzo Declio
22. Palcich Maria Bruna
23. Peovich Mario
24. Politeo Bruno
25. Pontelli Alma
26. Porrovecchio Antonio
27. Radman Camerineso Armida
28. Rossi Dario
29. Talpo Edmondo
30. Tebaldi Ailsa
31. Traini Ricciotti

32. Weiler Camilo

3. razred gimnazije

1. Bettini Eugenio
2. Calebich Gino
3. Canzia Osvaldo
4. Dalmas Francesco
5. Dragagna Luigi
6. Gilardi Giuseppe
7. Gonano Egidio
8. Grancich Aldo
9. de Ljubibratich Rosina
10. de Medici Enzo
11. Milano Guido
12. Miotto Enrico
13. Montanari Antonio
14. Morpugo Vito
15. Ogrisek Valentino
16. Pedrazzili Livio
17. Pedrazzoli Livio
18. Perlini Massimo
19. Racanell Nereo
20. Reich Pasquale
21. De Renzi Giovanna
22. Tacconi Mario
23. Talpo Feruccio
24. Talpo Odone
25. Ticina Maria
26. Veglia Ferdinando
27. Zlodre Bruni
28. Zuliani Franco

4. razred gimnazije

1. Belich Antonio
2. Budrovich Attilio
3. Decovich Zoella
4. Frattura Attilia
5. Giometti Giovanni
6. Lanza Ada
7. Lino Luigi
8. Lukich Camilo
9. Marincovich Antonio
10. Martinelli Leonardo
11. Nicolich Illario
12. Ostoja Aldo
13. Pakler Clara
14. Radice Branco
15. Spotorno Renato
16. Tamino Tullio
17. Willenik Paolo
18. Zadra Elda

5. razred gimnazije

1. Allachevich Enotrio
2. Benevenia Italo
3. Bittner Giuseppe
4. Coglievina Ruggero
5. Colombiani Maria
6. Martinelli Maria
7. Orlich Lando
8. de Saraca Gioacchino
9. Steinbach Carlo
10. Tamino Giuseppe
11. Valenti Pietro

1. razred liceja

1. Bonmassar Umnero
2. Brticevic Elena
3. Clarich Giuseppe
4. Colombis Giovanni
5. de Denaro Bruno
6. Filippu Luigi
7. Fradelich Andrea
8. Ginesi Giovani
9. Ivančević Malden
10. Leinweber Remo
11. Mererazi Arnaldo
12. Milano Ugo
13. Perlini Anita
14. de Saraca Pietro
15. Stipanovich Antonio
16. Tebaldi Marco

2. razred liceja

1. Allachevich Ausonio
2. Cicin Anita
3. Giacomelli Iolanda
4. Merlika Asllan
5. Orlich Gualtiero
6. Rismondo Nerino
7. Tacconi Ricardo
8. Toth Iginio
9. Trigari Italo
10. Willenik Elisa
11. Zizak Giovanni

3. razred liceja

1. Allodi Ida
2. Antonelli Fausta
3. Barbieri Antonietta
4. Collanovich Alberto
5. Concina Roberto
6. Dragagna Bernardo
7. Gardun Bruno
8. Gligo Giovanni
9. Knezevic Carmen
10. Lanza Mario
11. Patelli Rosario
12. de Portada Ada

Lučki ured	1931	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.	1940.
Silba	2	2	-	27	57	57	55	53	32	34
Ist	14	5	44	23	31	69	388	692	79	466
Sali	117	122	288	501	726	606	382	734	623	880
Biograd	3	11	-	13	1	2	4	3	-	-
Preko	120	21	23	10	12	8	90	271	167	350
Novalja	2	7	9	22	25	4	27	29	31	43
Pag	22	27	40	54	58	37	33	45	33	67
Novigrad	6	21	12	4	8	14	29	32	32	32
Ukupno	286	327	416	654	918	797	1008	1859	997	1872

Tablica 11. Lov plave ribe u lučkim uredima sjeverne Dalmacije 1931. - 1940. godine¹⁵⁵¹

¹⁵⁵¹ Peričić, 1999: 228.

Godina	Uvoz (t)	Izvoz (t)	Ukupno
1919.	34 932	7 152	42 084
1922.	11 646	2 385	14 031
1925.	21 795	8 916	30 711
1926.	19 662	8 051	27 713
1927.	19 561	6 017	25 578
1928.	22 225	4 923	27 148
1929.	23 902	8 395	32 297
1935.	28 587	10 213	38 800
1937.	42 581	19 793	62 374
1938.	37 200	10 500	47 700

Tablica 12. Promet zadarske luke prema uvozu i izvozu od 1919. - 1930. godine¹⁵⁵²

Mjesec	Zastava plovidbe	Jedrenjaci		Parobrodi	
		Dolasci	Odlasci	Dolasci	Odlasci
12 - 31. ožujka	Talijanska	69	64	336	357
	Strana	148	113	39	51
Travanj	Talijanska	32	35	99	85
	Strana	61	60	10	11
Svibanj	Talijanska	18	16	104	78
	Strana	75	95	9	10
Lipanj	Talijanska	18	16	91	83
	Strana	55	57	14	12
Srpanj	Talijanska	24	22	85	94
	Strana	38	34	12	26
Kolovoz	Talijanska	11	7	76	89
	Strana	32	33	13	12
Rujan	Talijanska	24	22	80	79
	Strana	27	42	12	9
Ukupno		632	616	980	996

Tablica 13. Promet zadarske luke od 12. ožujka 1923. do kraja rujna 1923. godine prema broju brodova¹⁵⁵³

¹⁵⁵² Kos, 1964; 1642; Jurić i Jurić 2000: 30 i 101.

¹⁵⁵³ Bollettino di commercio, listopad 1923., br. 5, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 48.; Bollettino di commercio, studeni 1923., br. 6, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 60; Bollettino di commercio, prosinac 1923., br. 7, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 70; Bollettino di commercio, siječanj 1924., br. 1, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 10.

Mjesec	Zastava plovidbe	Jedrenjaci		Parobrodi	
		Dolasci	Odlasci	Dolasci	Odlasci
Ožujak	Talijanska	21	19	77	77
	Strana	23	23	29	28
Travanj	Talijanska	28	28	123	123
	Strana	25	27	24	25
Svibanj	Talijanska	14	10	131	131
	Strana	55	48	31	32
Lipanj	Talijanska	20	22	126	121
	Strana	72	69	22	9
Srpanj	Talijanska	31	26	146	147
	Strana	76	68	19	24
Kolovoz	Talijanska	18	19	122	137
	Strana	40	42	25	28
Rujan	Talijanska	29	19	129	130
	Strana	53	46	23	25
Listopad	Talijanska	22	28	127	124
	Strana	67	69	38	39
Studeni	Talijanska	22	16	122	124
	Strana	62	62	19	21
Prosinac	Talijanska	17	12	136	134
	Strana	84	83	30	31
Ukupno		848	799	1678	1694

Tablica 14. Promet zadarske luke od siječnja 1924. do prosinca 1924. godine prema broju brodova¹⁵⁵⁴

¹⁵⁵⁴ Bollettino, br. 2, veljača 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 19; Bollettino, br. 3, ožujak 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 33; Bollettino, br. 4, travanj 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 43; Bollettino, br. 5, svibanj 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 52; Bollettino, br. 6., lipanj 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 61; Bollettino, br. 7., srpanj 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 70; Bollettino, br. 8., kolovoz 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 79; Bollettino, br. 9., rujan 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 88; Bollettino, br. 10., listopad 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 96; Bollettino, br. 11., studeni 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 104; Bollettino, br. 12., prosinac 1924., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 112; Bollettino, br. 1., siječanj 1925., Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 9.

Mjesec	Zastava plovidbe	Jedrenjaci		Parobrodi	
		Dolasci	Odlasci	Dolasci	Odlasci
Siječanj	Talijanska	24	21	135	125
	Strana	94	103	33	35
Veljača	Talijanska	12	8	119	122
	Strana	70	69	23	21
Ožujak	Talijanska	18	15	126	123
	Strana	67	69	31	31
Travanj	Talijanska	16	19	133	127
	Strana	61	61	28	28
Svibanj	Talijanska	21	17	134	131
	Strana	66	62	38	41
Lipanj	Talijanska	17	17	120	119
	Strana	56	53	29	30
Srpanj	Talijanska	41	35	120	121
	Strana	55	51	31	33
Kolovoz	Talijanska	28	24	130	131
	Strana	58	58	38	38
Rujan	Talijanska	26	22	110	111
	Strana	40	42	28	28
Listopad	Talijanska	29	19	122	122
	Strana	55	56	35	34
Studeni	Talijanska	30	21	112	103
	Strana	50	48	19	19
Prosinac	Talijanska	19	16	110	111
	Strana	17	17	21	20
Ukupno		968	923	1825	1804

Tablica 15. Promet zadarske luke od siječnja 1925. do prosinca 1925. godine prema broju brodova¹⁵⁵⁵

¹⁵⁵⁵ Bollettino di commercio, veljača 1925., br. 2, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 17; Bollettino di commercio, 3, ožujak 1925., br. 3, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 24; Bollettino di commercio, travanj 1925., br. 4, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 34; Bollettino di commercio, svibanj 1925., br. 5, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 42; Bollettino di commercio, lipanj 1925., br. 6, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 51; Bollettino di commercio, srpanj 1925., br. 7, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 59; Bollettino di commercio, kolovoz 1925., br. 8, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 69; Bollettino di commercio, rujan 1925., Statistica, br. 9, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 77; Bollettino di commercio, listopad 1925., br. 10, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 86; Bollettino di commercio, studeni 1925., br. 11, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 95; Bollettino di commercio, prosinac 1925., br. 12, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 104; Bollettino di commercio, siječanj 1926., br. 1, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 8.

Mjesec	Zastava plovidbe	Jedrenjaci		Parobrodi	
		Dolasci	Odlasci	Dolasci	Odlasci
Siječanj	Talijanska	26	19	115	116
	Strana	17	15	19	21
Veljača	Talijanska	20	15	108	107
	Strana	22	22	22	22
Ožujak	Talijanska	21	23	125	124
	Strana	15	13	31	31
Travanj	Talijanska	18	19	124	120
	Strana	19	19	25	23
Svibanj	Talijanska	20	19	116	120
	Strana	21	18	30	32
Lipanj	Talijanska	22	16	124	121
	Strana	18	20	29	29
Srpanj	Talijanska	23	21	121	124
	Strana	23	20	29	30
Kolovoz	Talijanska	39	32	126	128
	Strana	28	28	35	33
Rujan	Talijanska	32	26	124	121
	Strana	28	25	34	38
Listopad	Talijanska	41	37	105	104
	Strana	34	34	10	11
Studeni	Talijanska	44	34	100	99
	Strana	56	57	9	9
Prosinac	Talijanska	41	38	86	87
	Strana	37	35	10	10
Ukupno		665	605	1657	1660

Tablica 16. Promet zadarske luke od siječnja 1926. do prosinca 1926. godine prema broju brodova¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵⁶ Bollettino di commercio, veljača 1926., br. 2, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 16.; Bollettino di commercio, ožujak 1926., br. 3, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 24.; Bollettino di commercio, travan 1926., br. 4, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 32, Bollettino di commercio svibanj 1926., br. 5, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 40.; Bollettino di commercio, lipanj 1926., br. 6, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 48.; Bollettino di commercio, srpanj 1926., br. 7, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 56.; Bollettino di commercio, kolovoz 1926., br. 8, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 64.; Bollettino di commercio, rujan 1926., br. 9, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 72.; Bollettino di commercio, listopad 1926., br. 10, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 80; Bollettino di commercio, studeni 1926., br. 11, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 88; Bollettino di commercio, prosinac 1926., br. 12, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 96; Bollettino di commercio, 1, siječanj 1927., br. 1, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 8.

Mjesec	Zastava plovidbe	Jedrenjaci		Parobrodi	
		Dolasci	Odlasci	Dolasci	Odlasci
Siječanj	Talijanska	50	39	88	88
	Strana	28	25	10	10
Veljača	Talijanska	58	58	75	75
	Strana	32	31	7	7
Ožujak	Talijanska	44	40	85	85
	Strana	33	30	12	12
Travanj	Talijanska	50	44	87	85
	Strana	31	29	9	9
Svibanj	Talijanska	41	42	92	92
	Strana	35	37	9	9
Lipanj	Talijanska	33	33	99	99
	Strana	40	38	10	9
Srpanj	Talijanska	23	21	121	98
	Strana	23	20	29	10
Kolovoz	Talijanska	37	38	100	100
	Strana	45	47	9	9
Rujan	Talijanska	55	53	96	97
	Strana	36	35	11	11
Listopad	Talijanska	47	45	100	99
	Strana	18	16	8	8
Studeni	Talijanska	43	40	92	91
	Strana	21	25	10	10
Prosinac	Talijanska	25	22	88	88
	Strana	12	10	-	99
Ukupno		860	818	1247	1300

Tablica 17. Promet zadarske luke od siječnja 1927. do prosinca 1927. godine prema broju brodova¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵⁷ Bollettino di commercio, veljača-ožujak 1927., br. 2-3, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 16.; Bollettino di commercio travanj-svibanj 1927., br. 4-5, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 24.; Bollettino di commercio, lipanj-srpanj 1927., br. 6-7, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 32.; Bollettino di commercio, kolovoz-rujan 1927., br. 8-9, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 40.; Bollettino di commercio, listopad-prosinac 1927., br. 10-12, Statistica, Movimento della navigazione nei porti della Provincia di Zara, 48.

Mjesec	Zastava plovidbe	Jedrenjaci		Parobrodi	
		Dolasci	Odlasci	Dolasci	Odlasci
Siječanj	Talijanska	41	35	140	140
	Strana	26	27	10	10
Veljača	Talijanska	47	44	119	120
	Strana	20	20	8	8
Ožujak	Talijanska	39	37	138	137
	Strana	22	21	11	11
Travanj	Talijanska	46	47	124	123
	Strana	19	20	14	14
Svibanj	Talijanska	60	54	131	130
	Strana	27	26	20	20
Lipanj	Talijanska	56	48	116	118
	Strana	17	15	17	17
Srpanj	Talijanska	61	58	135	133
	Strana	31	31	18	18
Kolovoz	Talijanska	61	58	120	121
	Strana	28	25	17	17
Rujan	Talijanska	73	70	130	128
	Strana	32	29	19	19
Listopad	Talijanska	73	70	130	128
	Strana	32	29	19	19
Ukupno		811	764	1436	1431

Tablica 18. Promet zadarske luke od siječnja 1928. do listopada 1928. godine prema broju brodova¹⁵⁵⁸

¹⁵⁵⁸ Podatci za studeni i prosinac nedostaju. Izvor: Bollettino di commercio, siječanj-ožujak 1928., br. 1-3, Statistica, Movimento nei porti dela provincia di Zara nel I trimestre 1928, 8; Bollettino di commercio, travanj-lipanj 1928., br. 4-6, Statistica, Movimento nei porti dela provincia di Zara nel I trimestre 1928., 16; Bollettino di commercio, srpanj-rujan 1928., br. 7-9, Statistica, Movimento nei porti dela provincia di Zara nel III trimestre 1928., 24.

Corrado Bonfanti Linares ¹⁵⁵⁹	1921.
Amadeo Moroni	1921. - 1922.
Luigi Maggioni ¹⁵⁶⁰	1922. - 1923.
Corrado Tamajo	1923. - 1924.
Giulio Basile	1924. - 1925.
Pietro Carpani	1925. - 1929.
Marcello Vaccari	1929. - 1932.
Carlo Solmi ¹⁵⁶¹	1932. - 1933.
Efisio Baccaredda ¹⁵⁶²	1933. - 1934.
Eduardo Spasiano	1934. - 1939.

Tablica 19. Popis građanskih povjerenika i prefekata Zadarske pokrajine između 1921. i 1939. godine¹⁵⁶³

Aleksandar Cincar-Marković	1921. - 1922.
Vicekonzul Filip Dominiković ¹⁵⁶⁴	1922. - 1924.
Svetozar Rašić ¹⁵⁶⁵	1923.
Miodrag Petrović ¹⁵⁶⁶	1924.
Vasilije Protić ¹⁵⁶⁷	1924. - 1925.
Vladimir Vukmirović	1927.
Stanoje Simić ¹⁵⁶⁸	1927. - 1931.
Vladimir Sokolović	1932(?) - 1938.
Dragiša Glišić	1938. - 1939.
Aleksandar Protić ¹⁵⁶⁹	1939. - 1941.

Tablica 20. Popis jugoslavenskih konzula u Zadru između 1921. i 1939. godine¹⁵⁷⁰

¹⁵⁵⁹ Odlazi s dužnosti 14. lipnja 1921. godine

¹⁵⁶⁰ Odstupa s dužnosti 16. svibnja 1923. godine.

¹⁵⁶¹ Odlazi s dužnosti 1. srpnja 1933. godine.

¹⁵⁶² Odstupa s dužnosti 20. siječnja 1934. godine.

¹⁵⁶³ Cevolin, 2005; „List of prefects of the Province of Zara”, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_prefects_of_the_Province_of_Zara, posjećeno 20. kolovoza 2022.

¹⁵⁶⁴ Vicekonzul Dominiković preuzeo je konzulat 10. srpnja 1922. godine nakon odlaska prvog konzula.

¹⁵⁶⁵ Informacije o boravku Svetozara Rašića ne nalazimo u dokumentima već samo njegovo spominjanje. Vicekonzul Dominiković potpisnik je svih dokumentata iz tog razdoblja.

¹⁵⁶⁶ 15. travnja 1924. - 15. listopada 1924. godine. Filip Dominiković predaje dužnost Petroviću 15. travnja 1924. godine.

¹⁵⁶⁷ Informacije o njegovom boravku ne nalazimo iako se navodi kako je od 15. listopada 1924. - 31. siječnja 1925. godine obnašao dužnost konzula.

¹⁵⁶⁸ Simić je preuzeo dužnost 27. rujna 1927. godine.

¹⁵⁶⁹ Dragiša Glišić ostao je vicekonzul i nakon Protićeva dolaska.

¹⁵⁷⁰ HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat; AJ-334-Ministarstvo unutarnjih dela; Šorgić, 2014.

Razred	Upisani na početku školske godine		Upisani na kraju školske godine	
	M	F	M	F
1.a	25	5	25	4
2.a	31	5	31	5
3.a	13	2	12	2
4.a	19	5	17	5
5.a	11	8	11	7
1.a	10	6	10	6
2.a	10	1	10	1
3.a	8	3	8	3
Ukupan broj učenika po spolu	127	35	124	33
Ukupan broj učenika	162		157	

Tablica 21. Broj upisanih učenika liceja - gimnazije "Gabrielle D'Annunzio" po razredu i spolu u šk. god. 1924./1925.¹⁵⁷¹

Razred	Upisani na početku školske godine		Upisani na kraju školske godine	
	M	F	M	F
1.a	27	12	26	11
2.a	28	3	28	3
3.a	24	5	23	5
4.a	10	2	8	2
5.a	16	2	14	2
1.a	11	4	10	4
2.a	7	6	7	5
3.a	10	1	10	1
Ukupan broj učenika po spolu	133	35	126	33
Ukupan broj učenika	168		159	

Tablica 22. Broj upisanih učenika liceja - gimnazije "Gabrielle D'Annunzio" po razredu i spolu u šk. god. 1925./1926.¹⁵⁷²

¹⁵⁷¹ Annuario, 1926: 8.

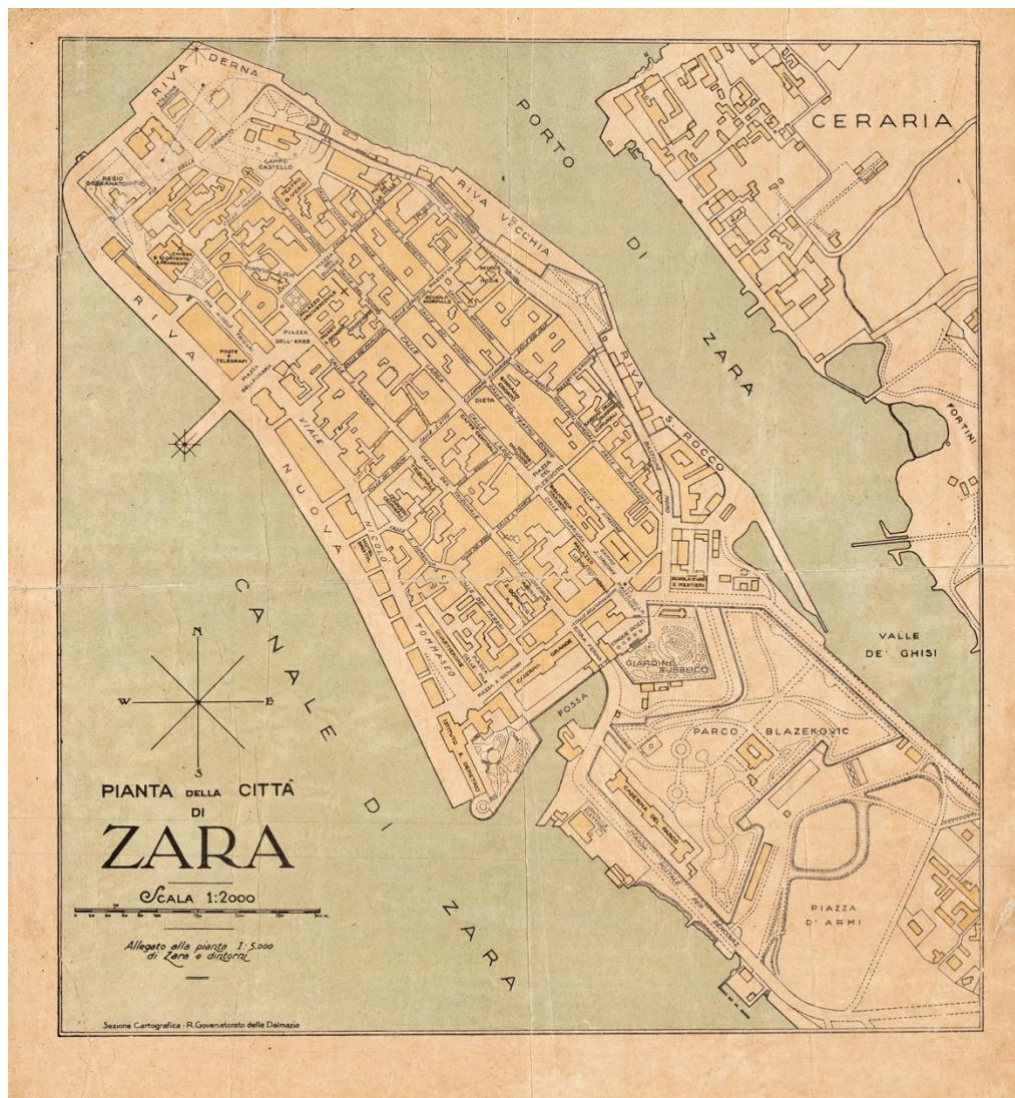
¹⁵⁷² Annuario, 1928: 13.

Razred	Upisani na početku školske godine		Upisani na kraju školske godine	
	M	F	M	F
1.a	22	15	22	15
2.a	24	11	21	11
3.a	27	3	25	3
4.a	13	4	13	4
5.a	9	2	9	2
1.a	15	2	14	2
2.a	8	3	8	3
3.a	7	5	7	5
Ukupan broj učenika po spolu	125	45	118	45
Ukupan broj učenika	170		159	

Tablica 23. Broj upisanih učenika liceja - gimnazije "Gabrielle D'Annunzio" po razredu i spolu u šk. god. 1926./1927.¹⁵⁷³

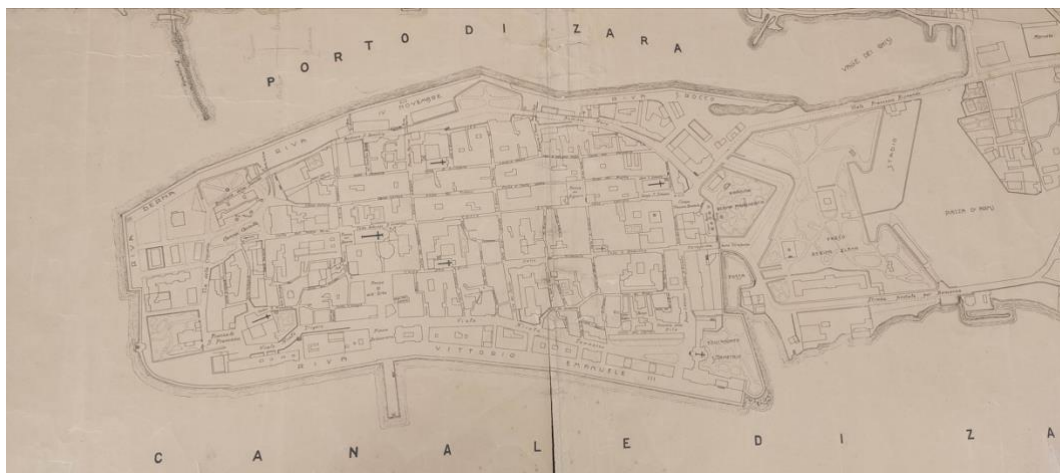
¹⁵⁷³ Annuario, 1928: 14.

SLIKOVNI PRIKAZI

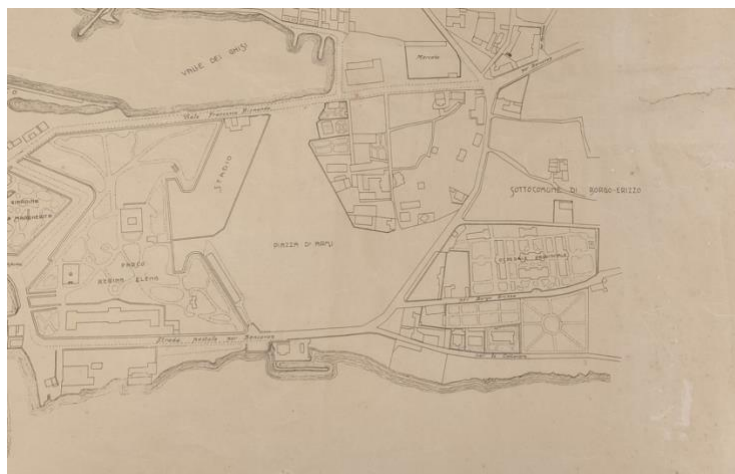

Slika 1. Plan grada Zadra između dva svjetska rata

(izvor: DAZD-552 Grafička zbirka, II-24)

*Slika 2. Plan grada Zadra između dva rata
(HR-DAZD-383, Kartografska zbirka, br. 191.)*

*Slika 3. Bolnica u Arbanasima na planu grada Zadra između dva rata
(HR-DAZD-383, Kartografska zbirka, br. 191.)*

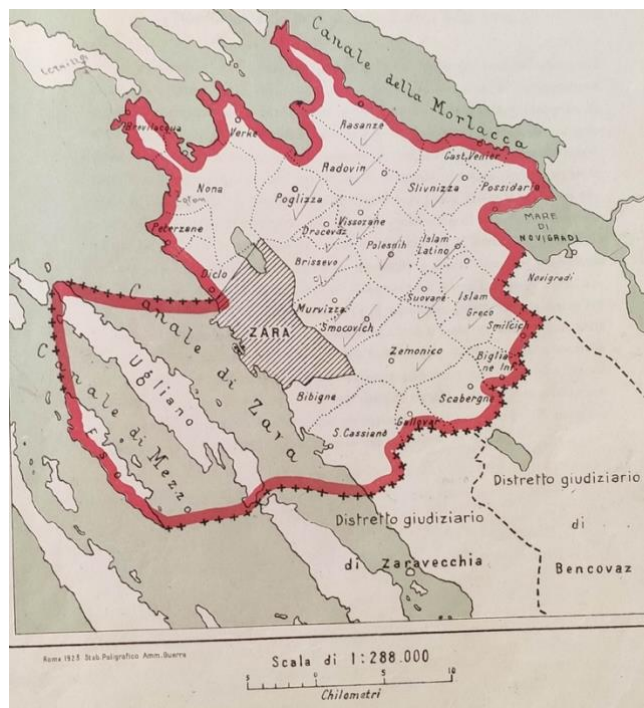
Slika 4. Ručak u zgradi namjesništva prilikom dolaska D'Annunzija i suradnika u Zadar u studenom 1919. godine

(<https://archivioirredentista.wordpress.com/2014/04/08/dannunzio-in-visita-a-zara-14-novembre-1919/>)

Slika 5. Susret Gabrielle D'Annunzija i Enrica Millo kod Dolfina 15. studenog 1920. godine

(izvor: <https://archivioirredentista.wordpress.com/2015/10/20/incontro-tra-dannunzio-e-lammiraglio-millo-presso-lo-scoglio-dolfin-15-novembre-1920/>)

Slika 6. Granice pogranične zone, 1922.

(izvor: HR-DAZD-386, Tiskovine, kutija 59, br. 93/59)

Slika 7. Razglednica iz Zadra, 1939.

(izvor: <http://dikaz.zkzd.hr/?FFT=razglednice&rp=1&ffN=10&ss=tag>)

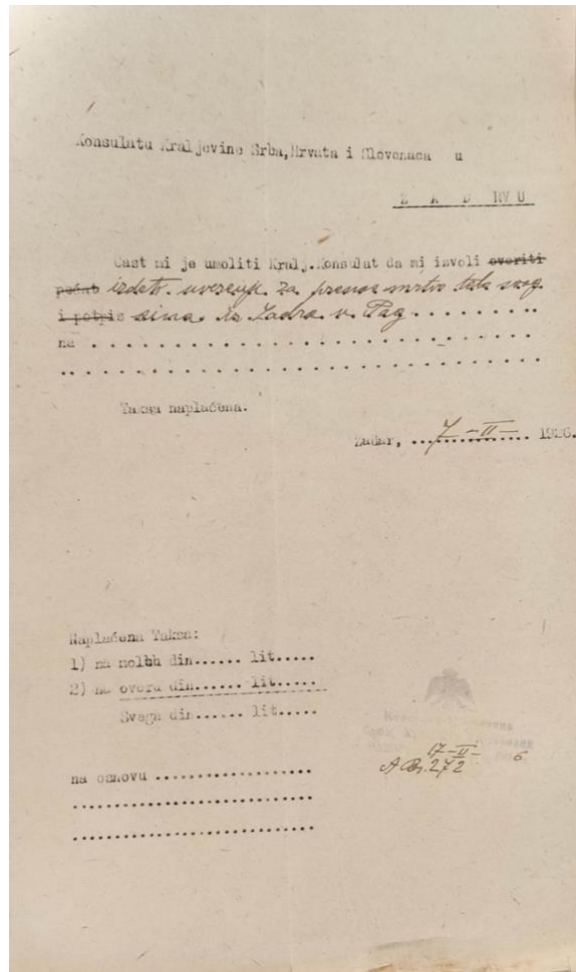
Slika 8. Razglednica Zadra i okolice, 1920.

(izvor: <http://dikaz.zkzd.hr/?fFT=razglednice&rp=1&ffN=10&ss=tag>)

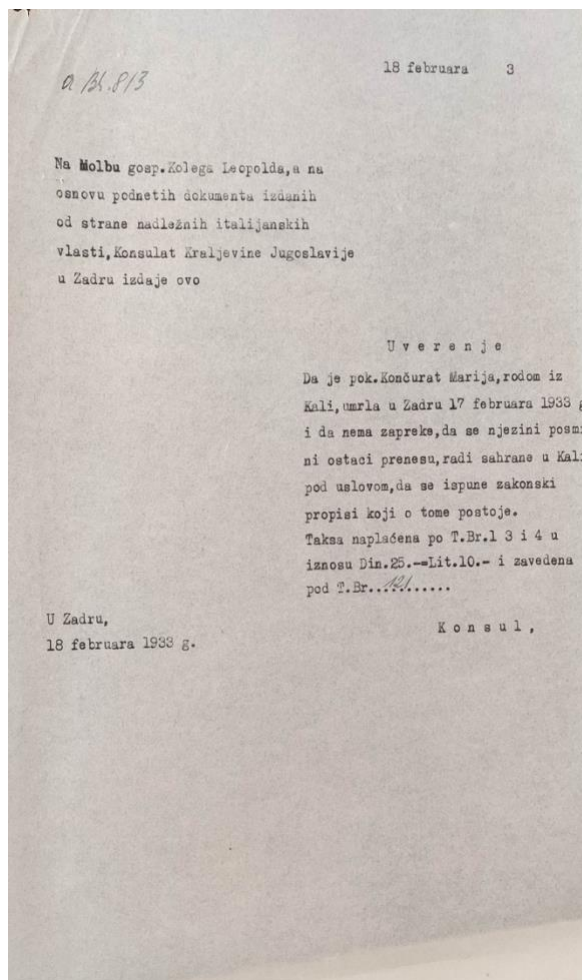
Slika 9. Novčanica od 50 kruna s krivotvorenim žigom

(izvor: Geiger, Ostajmer 2019: 124)

Slika 10. Molba za prijenos pokojnika iz Zadra na Ugljan

(izvor: HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 18, br. 272, 17. veljače 1936.)

Slika 11. Dozvola za prijenos pokojnika iz Zadra na Ugljan

(izvor: HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 72, br. 813, 18. veljače 1933.)

Pogranična karta **Погранична карта**

Potvrđuje se da je gosp. Berto Fatonić Matur
 Потврђује се да је госп.

imalac ove karte, rođen u Zadru dne 15-11 - god. 1909
 ималац ове карте, рођен у Zadru дне 15-11 - год. 1909

zavičajan u opštini Božanj kotar Biograd
 завичајан у општини Božanj котар Biograd

po zanimanju postaloš
 по занимању postaloš

obitava obično u opštini Zadarskoj kotar Zadar
 обитавла обично у општини Zadarskoj котар Zadar

ima nepokretnosti i zakupac je nepokretnosti u _____
 има непокретности и закупач је непокретности у _____

vrši zanimanje u cilju zarade _____
 врши занимање у циљу зараде _____

ili u službi je kod gosp. _____
 Или у служби је код госп. _____

zaposlen je stalno u _____ Или predstavnik je _____
 запослен је стално у _____ Или представник је _____

(ili namještenik) kod _____
 (или намјештеник) код _____

koji je sa zanimanjem nastanjen u _____
 који је са занимањем настанјен у _____

Gosp. : Berto Fatonić
 Госп. : _____

je prema tome ovlašćen da pređe granicu između zadarske teritorije i teritorije zone
 је према томе овлашћен да пређе границу између задарске територије и територије зоне
 Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца путем морског пута и да остане
 Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца путем _____ и да остане
 слободно на поменутој задарској територији и у граничној зони Краљевине СХС.
 слободно на поменутој задарској територији и у граничној зони Краљевине СХС.

Ovom kartom nemogu se opravdati putovanja izvan zadarske teritorije i pome-
 Овом картом немогу се оправдати путовања изван задарске територије и помену-
pute granične zone.
граничне зоне.

Slika 12. Pogranična karta

(izvor: HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 38, br. 1258)

№ 586

KONSULAT KRALJEVINE
JUGOSLAVIJE
CONSULAT DU ROYAUME
DE YOUGOSLAVIE

PROPUSNICA - PASSE-AVANT

koja se izdaje:
délivré à:

Ime i prezime /
Nom et prénom *Pavle Lončin Matija*

Beti / *zanimanje* / *dužnik*
profession

vredí za putovanje u
bon pour se rendre à (en)
vazi *5 dana*
valable

iz
originaire *Betina*

srez
arrondissement *Preko*

banovina *Primorska*

LIČNI OPIS - SIGNALEMENT

godine /
âge *1880*

stas /
taille *170 cm*

lice
visage *okruglo*

kosa
cheveux *kratkotrijuga*

oči /
yeux *plavi*

usta i nos
bouche et nez *pravilno*

brkovi
moustaches —

brada
barbe —

osobni znaci
signes particuliers *nema*

Zadar, *2 juna* 1930

(svojeručni potpis)

ŠOKR. KONSULAT
Nickomul
V. Jaganjac

Taksa
Red. Br. registra *lit. 5*
naplaćena suma
popis činovnika
Okrije

Slika 13. Propusnica

(izvor: HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 38, br, 4586, 1930.)

PROLAZNA KARTA ПРОЛАЗНА КАРТА

izdata gosp.: Bratimir Vlade sin Vukobrat
 издата госп.: _____

koji stanuje u Košćim
 који станује у _____

da može jedanput preći teritoriju Zadarsku
 да може jedanput прећи територију _____

preko Bobim otvora
 преко _____

važi do 20. - II. 1937. god.
 важи до _____

(Datum) 18. VII. 1937. dne _____ 1937.
 (Датум) _____ дне _____

Viza

Pogranična kontrolna vlast
 Погранична контролна власт
Commandant St. Miroslavić
 (prelet i potpis) _____
 (прелет и потпис) St. Miroslavić

PRIMJEDBA. — ПРИМЈЕДБА.

Prolazna karta može biti izdana od strane pogranične kontrolne vlasti u hitnim slučajevima (smrt, iznenadna bolest, pogreb i t. d.)
 Пролазна карта може бити издана од стране пограничне контролне власти у хитним случајевима (смрт, изненадна болест, погреб и т. д.)

Ona treba da je vizirana od strane pogranične kontrolne vlasti druge države i njena važnost трајања не може прећи три дана.
 Она треба да је визирана од стране пограничне контролне власти друге државе и њена важност трајања не може прећи три дана.

Prolazna karta не може бити употребљена за оправдање путовања изван задарске територије или сусједне територије Краљевине Југославије.
 Пролазна карта не може бити употребљена за оправдање путовања изван задарске територије или сусједне територије Краљевине Југославије.

Slika 14. Prolazna karta (izvor: HR-DAZD-130, Jugoslavenski konzulat, kutija 78, bez broja, 1937.)

POPIS TABLICA, GRAFIKONA, PRILOGA I SLIKOVNIH PRIKAZA

Popis tablica

Tablica 1. Količina uvezene robe iz okolne zone u Zadar 1928. - 1930. godine	205
Tablica 2. Broj ribara, ribarskih brodova i mreža 1931., 1935. i 1939. na zadarskom području	217
Tablica 3. Uvoz i izvoz zadarske luke prema odredištima 1922. godine	226
Tablica 4. Promet luka Biograd i Preko od 1929.- 1939. godine	227
Tablica 5. Broj učenika prema mjestu prebivališta roditelja šk. god. 1918/1919. – 1921./1922.	286
Tablica 6. Broj učenika prema mjestu rođenja šk. god. 1918/1919. – 1921./1922.	286
Tablica 7. Broj učenika prema materinskom jeziku šk. god. 1918/1919. – 1921./1922.	287
Tablica 8. Popis profesora liceja - gimnazije „Gabriele D'Annunzio” šk. god. 1924./1925.	290
Tablica 9. Popis profesora liceja - gimnazije „Gabriele D'Annunzio” šk. god. 1925./1926.	291
Tablica 10. Popis profesora liceja - gimnazije „Gabriele D'Annunzio” šk. god. 1926./1927.	292
Tablica 11. Lov plave ribe u lučkim uredima sjeverne Dalmacije 1931. - 1940. godine.....	373
Tablica 12. Promet zadarske luke prema uvozu i izvozu od 1919. - 1930. godine	374
Tablica 13. Promet zadarske luke od 12. ožujka 1923. do kraja rujna 1923. godine prema broju brodova.....	374
Tablica 14. Promet zadarske luke od siječnja 1924. do prosinca 1924. godine prema broju brodova	375
Tablica 15. Promet zadarske luke od siječnja 1925. do prosinca 1925. godine prema broju.....	376
Tablica 16. Promet zadarske luke od siječnja 1926. do prosinca 1926. godine prema broju brodova	377
Tablica 17. Promet zadarske luke od siječnja 1927. do prosinca 1927. godine prema broju brodova	378
Tablica 18. Promet zadarske luke od siječnja 1928. do listopada 1928. godine prema broju brodova	379
Tablica 19. Popis građanskih povjerenika i prefekata Zadarske pokrajine između 1921. i 1939. godine	380

Tablica 20. Popis jugoslavenskih konzula u Zadru između 1921. i 1939. godine	380
Tablica 21. Broj upisanih učenika liceja - gimnazije “Gabrielle D'Annunzio” po razredu i spolu u šk. god. 1924./1925.....	382
Tablica 22. Broj upisanih učenika liceja - gimnazije “Gabrielle D'Annunzio” po razredu i spolu u šk. god. 1925./1926.....	382
Tablica 23. Broj upisanih učenika liceja - gimnazije “Gabrielle D'Annunzio” po razredu i spolu u šk. god. 1926./1927.....	383

Popis grafikona

Grafikon 1. Lov plave ribe u lučkim uredima sjeverne Dalmacije 1931. - 1940. godine u kilogramima.....	215
Grafikon 2. Promet zadarske luke 1922. - 1928. godine prema broju brodova (dolazak i odlazak)	231
Grafikon 3. Promet zadarske luke prema uvozu i izvozu od 1919. - 1930. godine.....	237
Grafikon 4. Turistički promet Zadra prema broju turista i noćenja od 1927. do 1934. godine	239

Popis priloga

Prilog 1. Popis učenika liceja-gimnazije “Gabrielle D'Annunzio” po razredima u školskoj godini 1924./1925.....	357
Prilog 2. Popis učenika liceja - gimnazije “Gabrielle D'Annunzio” po razredima u školskoj godini 1925./1926.....	362
Prilog 3. Popis učenika liceja-gimnazije “Gabrielle D'Annunzio” po razredima u školskoj godini 1926./1927.....	367

Popis slika

Slika 1. Plan grada Zadra između dva svjetska rata	384
Slika 2. Plan grada Zadra između dva rata	385
Slika 3. Bolnica u Arbanasima na planu grada Zadra između dva rata.....	385

Slika 4. Ručak u zgradi namjesništva prilikom dolaska D'Annunzija i suradnika u Zadar u studenom 1919. godine	386
Slika 5. Susret Gabrielle D'Annunzija i Enrica Millo kod Dolfina 15. studenog 1920. godine	386
Slika 6. Granice pogranične zone, 1922.	387
Slika 7. Razglednica iz Zadra, 1939.	387
Slika 8. Razglednica Zadra i okolice, 1920.	388
Slika 9. Novčanica od 50 kruna s krivotvorenim žigom	388
Slika 10. Molba za prijenos pokojnika iz Zadra na Ugljan	389
Slika 11. Dozvola za prijenos pokojnika iz Zadra na Ugljan	390
Slika 12. Pogranična karta	391
Slika 13. Propusnica	392

POPIS KRATICA

ACS - Archivio centrale dello Stato

AJ - Arhiv Jugolsavije

b. - busta

Carte Bonomi - Carte di Ivanoe Bonomi, Archivio centrale dello Stato

Carte Giolitti - Carte di Giovanni Giolitti, Archivio centrale dello Stato

Carte Nitti - Carte di Francesco Saverio Nitti, Archivio centrale dello Stato, Roma

DAZD - Državni arhiv u Zadru

DDI - I documenti diplomatici Italiani

f. - fascicolo

Gab. Finzi - Gabinetto dell sottosegretariato Finzi

HDA - Hrvatski državni arhiv

MI - Ministero dell' Interno

OA - Le Occupazione Adriatiche

PNF - Partito Nazionale Fascista

UNP - Ufficio centrale per le nuove provincie

ŽIVOTOPIS AUTORICE

Sanja Reiter rođena je u Zagrebu 24. svibnja 1984. godine. Srednju školu pohađala je u Gimnaziji Ivana Supeka (X.) u Zagrebu. Na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu upisala je 2003. godine dvopredmetni studij geografije i povijesti te je 2010. godine stekla zvanje profesora geografije i povijesti. U veljači 2013. godine upisala je poslijediplomski doktorski studij Jadran - poveznica među kontinentima pri Sveučilištu u Zadru.

Popis objavljenih radova:

- „Ribolovno razgraničenje između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije kroz prizmu Brijunske konvencije o ribolovu iz 1921. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 57, 2015., str. 297 - 316.
- „Uloga ribarstva u upravljanju hrvatskim obalnim područjem”, *Naše more*, vol. 62, br. 4, 2015., str. 127 - 133.
- „Delimitations Regarding Fishing in the Adriatic Sea between Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Kingdom of Italy after the First World War. The Brijuni Convention From 1921.”, *Annales, Series Historia et Sociologia* 26, br. 1, 2016., str. 43 - 52.
- „Ribarstvo otoka Vira”, *Otok Vir*, 2016., str. 411 - 422.
- „Razvoj ribarstva u Kalima do Drugoga svjetskog rata”, *Kali*, 2017., str. 806 - 819. (koautorstvo Mateo Bratanić)

Izlaganje na znanstvenim skupovima:

- Izlaganje „Razvoj ribarstva u Kalima do kraja Drugoga svjetskog rata“, *Znanstveni skup o Kalima*, Kali, 26. rujna 2015. godine.
- Izlaganje „Zadar i okolica nakon završetka Prvog svjetskog rata“, *Sekcija: Prvi svjetski rat (1914. - 1918.) i poslijeratne godine, V. kongres hrvatskih povjesničara: Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi*, Zadar, 7. listopada 2016. godine.